Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 20: Centar za balkanološka ispitivanja

Benac, Alojz

1982

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/060acd70-28b0-4189-8963-a2f18556f21b

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

Yu ISSN-0350-0020

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

GODIŠNJAK

KNJIGA XX

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 18.

Redakcioni odbor:
ALOJZ BENAC, BORIVOJ ĆOVIĆ, RADOSLAV KATIČIĆ
i FANULA PAPAZOGLU

Sekretar Redakcije
EDINA ALIREJSOVIĆ

Urednik
ALOJZ BENAC,
redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

Tehnički urednik
ENES EKIĆ

SARAJEVO
1982.

Yu ISSN-0350-0020

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

ANNUAIRE

TOME XX

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES

Livre 18.

Comité de Rédaction:
ALOJZ BENAC, BORIVOJ ĆOVIĆ, RADOSLAV KATIČIĆ
et FANOULA PAPAZOGLOU

Secrétaire de la Rédaction
EDINA ALIREJSOVIĆ

Rédacteur en chef
ALOJZ BENAC,
membre de l'Académie des sciences et des arts
de Bosnie-Herzégovine

Redacteur technique
ENES EKIĆ

PIV 93/XX-18

Inv. br. 7272

SARAJEVO
1982.

S A D R Ž A J

Strana

1. *Rastko Vasić:*
Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji — Contribution à l'étude des armes grecques en Yougoslavie 5

2. *Maja Parović-Pešikan:*
Grčka mahajra i problem krivih mačeva — La machaïra grecque et le problème des épées recourbées 25

3. *Julijan Medini:*
Kult Jupitra Dolihena u rimskoj provinciji Dalmaciji — Le culte de Jupiter Dolichenus dans la province romaine de Dalmatie 53

4. *Nenad Cambi:*
Sarkofag iz Šipova — Le sarcophage de Šipovo 91

5. *Blagoje Govedarica:*
Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni — Beiträge zu einer kulturellen Stratigraphie prähistorischer Wallburgsiedlungen in südwest Bosnien 111

6. *Mirjana Vukmanović i Petar Popović:*
Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području Vranjsko-preševske kotline — Les recherches de sondage des agglomérations fortifiées du type »gradina« dans la région de la vallée de Vranje—Preševo (Serbie du Sud) 189

7. *Živko Mikić:*
Penroseova distanca mezolitskih (epipaleolitskih) populacija podunavskih oblasti — Ergebnisse von Penrose-Abstände bei mesolithischen Schädeln aus dem Donauraum 211

8. *Rade Uhlik:*
Brojevi u romskom jeziku — Les numéros dans la langue des Romes . 221

9. *Edina Alirejsović:*
Romanski elementi u srpskim govorima Livanjskog polja — Les éléments romans dans les parlers serbes de la Plaine de Livno 267

10. *Alemko Gluhak:*

Kavkaske podudarnosti jednoga starobalkanskog i nekih slavenskih (predindoevropskih?) naziva za životinje — Les concordances d'un terme vieux-balkanique et de quelques termes slaves (préindoeuropéens?) pour les animaux 279

11. *Prikazi i kritike — Récensions et critiques:*

— *Nikola Tasić:* Skitija i tračka svet (A. I. Meljukova) 283

— *Aleksandar Palavestra:* Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju (P. Medović) 287

12. *Hronika — Chronique:*

— Istraživanje praistorijskih tumula u Vojvodini *(Nikola Tasić)* . . 291

— Zaključci sa XIX sastanka stalnih članova Centra za balkanološka ispitivanja održanog 8. maja 1981. godine u Sarajevu *(Edina Alirejsović)* 295

— Résultats des recherches effectuées par le Centre d'études balkaniques en 1980. *(Edina Alirejsović)* 299

RASTKO VASIĆ

PRILOG PROUČAVANJU GRČKOG ORUŽJA U JUGOSLAVIJI

Fascinirani u izvesnom smislu velikim brojem nalaza grčkih šlemova tzv. »ilirskog« tipa u Jugoslaviji, naši arheolozi su glavnu pažnju do sada usmerili na proučavanje ovog oblika grčkog naoružanja, dok su ostale vrste oružja, kako odbrambenog tako i napadačkog, u najvećem broju slučajeva samo uzgredno spomenute i analizirane. Iz tih razloga želeli bismo da se na ovom mestu ukratko osvrnemo na sve oblike grčkog oružja koji se javljaju u našoj zemlji, da bismo posle toga povukli zaključke koji se nameću na osnovu ovog importa u celini i uporedili ih sa rezultatima do kojih se došlo pri proučavanju isključivo »ilirskog« tipa grčkog šlema.

Šlemovi

1.

Najčešći oblik grčkog šlema u Jugoslaviji — poluloptaste kalote sa pravougaonim otvorom bez nazalnog zaštitnika i trougaono izrezanim paragnatidama — jeste pomenuti »ilirski« šlem, kako se naziva ovaj tip u stranoj literaturi, ili grčko-ilirski, ime koje je odomaćeno kod naših stručnjaka.[1] Ovim oblikom bavilo se do sada više arheologa — da pomenemo, između ostalih, E. Kuncea, M. Garašanina, M. Nikolancija, V. Lahtova i I. Marovića

[1] E. Kukahn (Der Griechische Helm, Marburg/Lahn 1936, 53 sqq.) naziva ovaj tip ostrvsko-ilirski, M. Garašanin (Ilirsko-grčki šlem iz Ražane, Vesnik Vojnog muzeja 4, 1957, 37 sqq.) uvodi termin ilirsko-grčki, dok naziv grčko-ilirski prvi upotrebljava D. Berciu (Le casque gréco-illyrien de Gostavat, Dacia n. s. II, 1958, 443sqq). E. Kunze (VI Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, 1953/55, 125 sqq.) daje mu ime »ilirski«, što prihvata i A. M. Snodgrass (Early Greek Armour and Weapons, Edinburgh 1964, 18 sqq.) Kako šlem pripada krugu grčkih šlemova, a Iliri nisu imali neki drugi tip u upotrebi, čini nam se da bi ovaj poslednji naziv bio najpodesniji i, pošto je najkraći, najpraktičniji.

— na osnovu čijih radova se može sa sigurnošću reći da se najstarija varijanta ovog šlema javlja isključivo u Grčkoj krajem VIII i u VII veku pre n. e., da se nekoliko primeraka srednje varijante našlo u našoj zemlji i da se najveći broj šlemova iz Jugoslavije može svrstati u najmlađu varijantu ovog tipa.[2] Najpotpuniju listu nalaza ovih »ilirskih« šlemova kod nas dao je u poslednje vreme I. Marović, koji je nabrojao neka 32 lokaliteta sa preko 50 primeraka.[3]

Toj listi dodajemo ovde izvestan broj novih nalaza ili nekih koji njome nisu bili obuhvaćeni:

Babino kod Kičeva — 1
I. Mikulčić, Starinar N. S. XV—XVI, 1964/65, 218 sq.

Breza — 3
Zemaljski Muzej, Sarajevo, nepublikovano (na podatku zahvaljujem kolegi B. Čoviću).

Budva — 3
Iskopavanja u Budvi 1980. g., nepublikovano (na podatku zahvaljujem kolegi Lj. Popoviću).

Kličevo kod Nikšića — 1
O. Žižić u: *Sahranjivanje kod Ilira,* naučni skup, Zlatibor, maj 1976, Beograd 1979, 206, sl. 1.

Pećka Banja — 3
Muzej Kosova, Priština, Politika od 14. 9. 1974.

Sremska Mitrovica — 1
fragmentovan, Muzej Srema, Sremska Mitrovica, nepublikovan (na podatku zahvaljujem kolegi P. Miloševiću).

Široko, Suva Reka — 1
Lj. Dašić, Glasnik Muz. Kosova 2, 1957, 249.

Taline, Glasinac, isk. 1895, tum. I, 1—2 — 1
Zemaljski Muzej, Sarajevo, nepublikovano (na podatku zahvaljujem kolegi B. Čoviću).

Kako je tip već dobro poznat, ovde bismo želeli da se zadržimo samo na nekoliko hronoloških napomena. Vreme prelaza iz srednje u mlađu varijantu ovog tipa datira se, sa dosta sigurnosti, u treću četvrtinu VI veka pre n. e., prvo, što se obe varijante sreću u grobovima u Trebeništu koji

---

[2] E. Kunze, VI Bericht aus Olympia, 1953/55, 125 sqq; isti, VIII Bericht aus Olympia, 1967, 116 sqq.; M. Garašanin, Vesnik Vojnog muzeja 2, 1957, 37 sqq.; M. Nikolanci, Nove grčke kacige i knemide u Dalmaciji, Vjesnik arh. Hist. dalm. 61, 1959, 81 sqq.; V. Lahtov, Ilirskiot borečki grob od seloto Rečica — Ohridsko i problemot na grčko-ilirskiot šlem, Situla 8, 1965, 47 sqq.; I. Marović, L'elmo greco-ilirico, *Jadranska obala u protoistoriji,* Simpozij u Dubrovniku 1972, 287 sqq.

[3] I. Marović, u: *Jadranska obala u protoistoriji,* 297—299: Bublin — 2, Budva — 3, Bukri — 1, Cavtat — 1, Crvenica (Duvno) — 1, Čarakovo — 1, Dalmacija — 1, Donja Dolina — 2, Drinovci (Ljubuški) — 1, Gorica — 1, Grude — 1, Hercegovina — 1, Kačanj — 5, Kaptol — 1, Labin (Trogir) — 1, Ohridsko jezero, okolina — 1, Ošanići — 1, Plana — 2, Podgora — Sućuraj — 1, Podstinje (Kiseljak) — 1, Putičevo (Travnik) — 1, Radišić (Ljubuški) — 1, Ražana — 1, Rečica (Ohrid) — 1, Sisak — 1, Tetovo — 1, Topolje (Knin) — 1, Trebenište — 8, Trilj (Sinj) — 1, Trstenik — 1, Viča Luka na Braču — 6, Zagvozd — 2.

se stavljaju u ovo vreme, a zatim što se srebrne i zlatne reljefne aplike na šlemovima najmlađe varijante u Trebeništu — pre svega konjanici — datiraju negde oko 530 g. pre. n. e.[4]. Šlemovi srednje varijante u Trebeništu i obližnjoj Rečici, s druge strane, tipološki su mlađi od ostala tri šlema srednje varijante u našoj zemlji — 2 primerka iz Donje Doline i 1 iz Kaptola kod Slavonske Požege — koji se stoga moraju datirati najkasnije u drugu četvrtinu VI veka. Propratni materijal u grobovima u kojima su nađena dva od ovih šlemova: grob 27 na gredi M. Petrovića mlađeg u Donjoj Dolini i grob 1 u tumulu IV u Kaptolu, ne suprotstavlja se ovakvom datiranju jer može pripadati prvoj polovini ili, najkasnije, sredini VI veka.[5] Inače, ova tri primerka daleko na severu Balkana treba povezati, kako smo istakli nedavno, najverovatnije sa Makedonijom, gdje je pronađen do sada najveći broj šlemova srednje varijante.[6]

Najmlađa varijanta »ilirskih« šlemova datirana je u Grčkoj mahom od 530. do 450. g. pre n. e., dok se posle ovog datuma oblik retko sreće kako u Grčkoj tako i u Makedoniji[7]. Nasuprot tome, on egzistira u Dalmaciji, Hercegovini i Crnoj Gori u pozamašnom broju kroz čitav IV vek dok se poslednji primerci mogu datirati i kasnije[8]. Možda je stoga moguće pretpostaviti da centre izrade ovih šlemova u to vreme ne treba više tražiti u Grčkoj, gde je najmlađa varijanta, nesumnjivo, nastala, ali se od druge polovine V veka, izgleda, nije više proizvodila, osim u radionicama bližim tzv »ilirskom« prostoru. Pretpostavke u ovom pravcu već su učinjene, kao i prvi koraci ka eventualnom hronološkom i regionalnom razgraničenju šlemova najmlađe varijante u našoj zemlji[9].

Avgusta 1981. godine u vreme zaštitnih arheoloških radova na Dunavu zbog izgradnje nove hidrocentrale kod Kusjaka, video sam u selu Velesnici

---

[4] P. Jacobsthal (Greek Pins, Oxford 1956, 208) datira Trebenište u drugu polovinu VI veka sa akcentom na trećoj četvrtini. E. Kunze (VIII Bericht aus Olympia, 130) stavlja konjanike iz Trebeništa u 520. g. pre n. e., no kako su trebeniški konji vitkiji od paralela u Atinskom muzeju datiranih u to vreme, to ih, verovatno, treba datirati ranije. Up. Jacobsthal, op. cit., 203.

[5] Zajedno sa šlemom iz Donje Doline nađeni su bronzani umbo, gvozdena koplja, nož, duguljasti privesak sa diskovima i jedna bronzana fiala ukrašena lotosovim laticama (B. Čović, Inv. Arch. Fasc. 3, Y25). Za datiranje fiale najkasnije u sredinu VI veka, R. Vasić, Godišnjak Centra za balk. isp. Sarajevo XIV, 1975, 89. Od materijala u Kaptolu, karakteristične su, između ostalog, višeglave igle (Vejvoda-Mirnik, Vjesnik Arh. muz. Zagreb V, 1971, T. VI, 1—2) čiji se tip gubi iz upotrebe sredinom VI veka.

[6] R. Vasić, Godišnjak Centra za balk. isp. XIV, 1975, 81 sqq. Za šlemove iz grčke Makedonije: V. Lahtov, Situla 8, 1965, 51. Za novi »ilirski« šlem srednje varijante iz Lefkadije kod Nause, pogrešno datiran u V vek: Treasures of Ancient Macedonia, Catalogue of the Exhibition, Thessaloniki 1978, No. 71, Pl. 16.

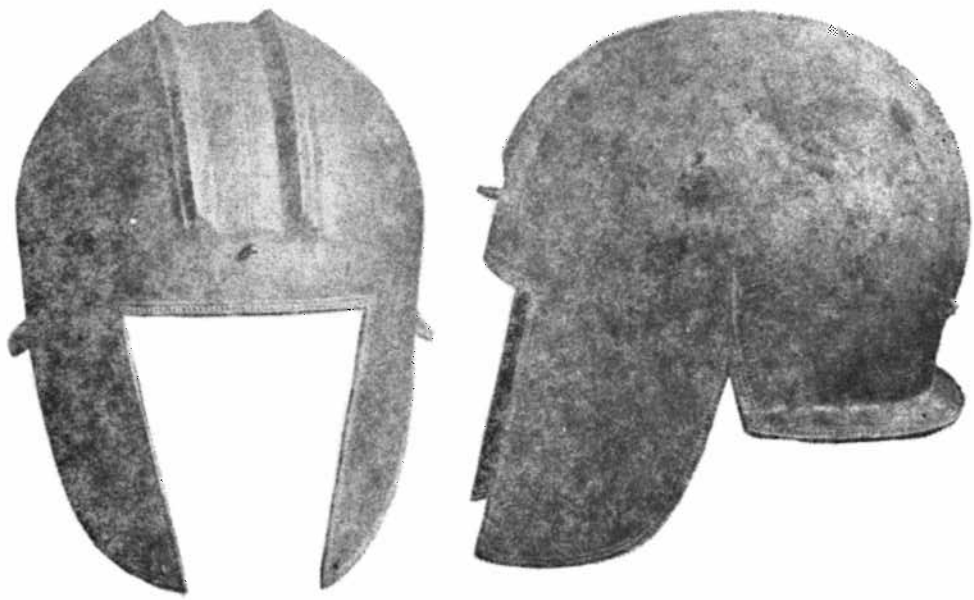
[7] E. Kunze, VIII Bericht aus Olympia, 133. Šlemovi iz Karaburnakija kod Soluna su najmlađi u okviru ovog tipa u Makedoniji i datiraju se u treću četvrtinu V veka (Jacobsthal, op. cit., 137).

[8] Za Ošaniće: Z. Marić, GZMS N. S. 30—31, 1977, 48, T. 26, 48. Šlemovi iz Budve bi, prema ostalom materijalu, takođe mogli pripadati delom III veku (up.: J. Petrović, Umetnički pregled 2, 1939, 168 sqq).

[9] I. Marović, u: *Jadranska obala u protoistoriji*, 293 sqq.; I. Marović — M. Nikolanci, Vjesnik za arh. i hist. dalm. 70—71, 1978/69, 49 sqq.

jedan »ilirski« šlem najmlađe varijante, koji je vlasnik Branko Bržogić našao prilikom rada bagera u Savi između Županje i Orašja 21. oktobra 1979. godine.

Šlem je od bronze, bez zelenkaste patine, i sačuvan je gotovo neoštećen. Predstavlja tipičan oblik šlemova najmlađe varijante sa pravougaonim otvorom za lice i paragnatidama, sa dva paralelna plastična rebra na kaloti i tri urezane paralelne linije između njih. Na čeonom delu šlema nalazi se oštećeni klinac a na zatiljku alka, što je služilo za pričvršćivanje perjanice. Visina šlema je 28 cm, a širina otvora za lice 11 cm.

Sl. 1. — »Ilirski« šlem najmlađe varijante, nađen između Županje i Orašja u Savi

Po svojim karakteristikama i mestu nalaza šlem se uklapa u dosadašnje nalaze najmlađe varijante »ilirskih« šlemova u severnim krajevima naše zemlje i verovatno se ne bi mogao datirati pre sredine V veka pre n. e.

2.

U našoj zemlji, za sada poznata su tri primerka korintskih šlemova:

Arareva gromila, Glasinac, grob 1 — 1

Ć. Truhelka, WMBH I, 78, sl. 48; A. Benac — B. Čović, Glasinac 2 (1957) 51, T. 40, 1.

Kaptol, Slavonska Požega — 1

V. Vejvoda — I. Mirnik, Vjesnik Arh. muz. Zagreb V, 1971, T. XIII, 1.

Trebenište — 1
B. Filow — K. Schkropil, Die archaïsche Nekropole von Trebenschte am Ochrida — See (1927) T. XIV.

Iako su tri šlema u detaljima različita, imaju jednu zajedničku odliku: nijedan nema plastično naglašenu kalotu na gornjoj strani. Kako se ova novina na korintskim šlemovima datira u treću četvrtinu VI veka[10], to se može sa dosta sigurnosti pretpostaviti da je datum izrade sva tri naša šlema najkasnije sredina VI veka.

Datiranje šlema iz Trebeništa u ovo vreme dobro se podudara sa datiranjem najvećeg dela nalaza iz trebeniške nekropole u treću četvrtinu VI veka. Fragmentovani šlem iz Kaptola mogao bi biti nešto stariji: propratni materijal iz groba 1 u tumulu X, gde je šlem nađen, sačinjavaju, pretežno, delovi konjske opreme, koji se stilski dobro uklapaju u karakteristike našeg horizonta 2 starijeg gvozdenog doba za Srbiju, odnosno mogu se, šire shvaćeno, staviti u prvu polovinu VI veka[11].

Izvestan problem predstavlja datacija šlema iz Arareve gromile, koji je do sada, na osnovu inventara groba 1 u kome je nađen, stavljan u početak glasinačke faze Va, odnosno u prvu polovinu V veka pre n. e.[12] Analiza materijala, međutim, pokazuje da se grob može datirati i ranije. Dobar broj predmeta, naime, karakterističan je već za fazu Glasinac IVc, odnosno za VI vek pre n. e.: višeglave i profilisane bronzane igle; fibula sa narebrenim lukom; dvopetljasta fibula sa četvrtastom nogom sa dva otvora; naočarasta fibula; masivne narukvice sa prekrštenim krajevima, neukrašene ili ukrašene urezanim linijama i ubodima privesak u obliku krčaga; fragmenat duguljastog priveska, poznat u literaturi pod nazivom »zapušač za boce«; kalotasta dugmad itd. Mlađi elementi, koji bi vukli na V vek, bili bi fibula sa nepravilnom trapezastom nogom, narukvica od bronzanog lima izduženog trougaonog oblika i delovi tzv. astragalnog pojasa. Treba, međutim, istaći da se, s obzirom da se glavno širenje ovih oblika stavlja u prvu polovinu V veka, njihova prva pojava mora datirati ranije, odnosno najkasnije u drugu polovinu VI veka. Ne želeći da se suviše udaljavamo od teme, ovde pominjemo da su u nalazu iz Novog Pazara, datiranom u prelaz VI u V vek pre n. e., nađeni slična fibula i tzv. »mramorački« pojasevi od zlatnog lima čijim se prethodnicima, u izvesnom smislu mogu smatrati narukvice od bronzanog lima sa glasinačkog područja[13]. S druge strane, preteče astragalnih pojaseva bila su, po svemu sudeći, dvojna i trojna dugmad iz glasinačke faze IVc

[10] E. Kukahn, op. cit., 45.

[11] Među konjskom opremom u Kaptolu nalazi se ovalni čeoni komad koji ima paralele u Zlotskoj pećini (N. Tasić, Arh. pregled 10, 1968, T. VIII, 2). Zlotski primerak se datira najkasnije u početak VI veka (R. Vasić, Arch. Iugoslavica XII, 1971, 6) dok je kaptolski komad tipološki mlađi, ali ne kasniji od sredine VI veka.

[12] A. Benac — B. Čović, Glasinac 2, Sarajevo 1957, 51; Antička bronza u Jugoslaviji, katalog izložbe, Beograd 1969, No. 23; Iliri i Dačani, katalog izložbe, Beograd 1971, No. I 203.

[13] Za novi Pazar: Đ. Mano-Zisi — Lj. Popović, 50 Bericht RGK, 1969, 191 sqq., Tf. 68—70 (pojasevi), TF. 84, 3 (fibula). O problematici mramoračnih pojaseva u ranijoj literaturi: R. Vasić, The Chronology of the Early Iron Age in Serbia, Oxford 1977, 24 sq.

koja su služila kao toke na grudima ili ukrasi na kožnim pojasevima; iako se ova dugmad sporadično javljaju do V veka, transformacija u astragalne članke nastala je, verovatno, ranije, najkasnije u prvim decenijama druge polovine VI veka, sudeći po stilskim odlikama drugih oblika glasinačkog nakita[14]. Na osnovu ovoga, grob iz Arareve gromile se može sa dosta sigurnosti datirati u drugu polovinu VI veka, što u poslednje vreme prihvata i B. Čović[15], s tim što je sam šlem stigao na Glasinac verovatno koju deceniju ranije, odnosno najkasnije sredinom VI veka pre n. e.

3.

Od tzv. halkidskih šlemova kod nas su poznata samo dva primerka, i to različitih varijanti:

Trebenište — 1
Lj. Popović, Zbornik Nar. muz. Beograd IV, 1965, 85 sqq T. I—IV.

Vršac, okolina — 1
B. Brukner — B. Jovanović — N. Tasić, Praistorija Vojvodine (1974), 331, T. 255—256.

Šlem iz Trebeništa pripada varijanti halkidskih šlemova sa šiljatim paragnatidama i stavlja se, po izrazito plastično naglašenoj kaloti, u poslednje decenije VI i prve decenije V veka. Lj. Popović ga datira u prvu polovinu V veka, no, s obzirom da je u grobu XIII, iz koga šlem potiče, nađen i bronzani tronožac starijeg datuma, to je verovatnije da naš šlem treba datirati, shodno celoj nekropoli u Trebeništu, u okvire druge polovine VI veka.

Šlem iz okoline Vršca se može vezati za jednu veću grupu halkidskih šlemova, raširenu u Bugarskoj i delom u južnoj Rumuniji, koja je nastala od varijante sa srpastim paragnatidama i naročito je blizak nekim primercima iz ostave u Obreteniku kod Rusa (Ruščuk).[16] Grupa se datira od sredine V do sredine IV veka, s tim što se najveći broj šlemova, na osnovu grčke keramike nađene sa nekoliko komada hronološki određuje u kraj V i prvu polovinu IV veka pre n. e.[17] U nedostatku propratnih nalaza koji bi vremenski bliže odredili šlem iz Vršca, skloni smo da ga stavimo u gore navedene vremenske okvire i njegovu pojavu objasnimo širenjem uticaja sa donjeg Dunava na zapad.

---

[14] O astragalnim pojasevima: J. Todorović, Arch. Iugoslavica V, 1964, 45 sqq. Up. pojas iz Krive Reke (D. Garašanin, Zbornik Narod. muz. Beograd V, 1967, 47, sl. 16) gde su astragalni članci nađeni sa pojasnom kopčom koja bi mogla pripadati drugoj polovini VI veka.

[15] B. Čović, u: *Sahranjivanje kod Ilira*, 163.

[16] D. Ivanov, Arheologija, Sofija XIV, 4, 1972, 51 sqq. Obr. 2—4.

[17] M. Čičikova, Izvestija Arh. inst. Sofija XXXI, 1969, 66 sqq. Sličan halkidski šlem, datiran u kraj IV veka, iz Arzosa u istočnoj Trakiji: Treasures of Ancient Macedonia, No. 478, Pl. 60. Za šlemove sa srpastim paragnatidama: E. Kunze, VIII Bericht aus Olympia, 158 sqq.

Oklopi

Grčki oklopi nisu sa sigurnošću konstatovani u našoj zemlji. Ć. Truhelka beleži jedan izgubljeni oklop iz Donje Doline[18], no ovaj podatak ne upućuje na neki određen zaključak.

Izvestan problem predstavljaju tri tzv. zvonasta oklopa iz Slovenije, dva iz Stične i jedan iz Novog Mesta, koji se datiraju oko 600. g. pre n. e. i interpretovani su kao proizvod domaćih radionica na tradicijama metalurških dostignuća kulture polja sa urnama na prostoru između Karpata, Istočnih Alpa i severnog Balkana[19]. Ne ulazeći dublje u pitanje porekla ovih oklopa, čini nam se da je na ovom mestu potrebno pomenuti da se njihovo grčko, odnosno italsko, poreklo ne bi moglo potpuno odbaciti, tim pre što se takva pretpostavka javljala ranije u objašnjenju pojave veoma sličnih oklopa iz Klein-Gleina u Štajerskoj, koji se datiraju približno u isto vreme i najverovatnije potiču iz istog izvora[20]. Naime, izvesna zamrlost obrade metala u prvim vekovima poslednjeg milenijuma pre n. e. u Sloveniji, pojačani italski uticaji u vreme datiranja oklopa iz Stične i Novog Mesta, nalazi importovanih predmeta zajedno sa oklopima, najzad znatna sličnost ovih oklopa sa primercima iz Grčke, npr., iz Argosa, sve su to indicije koje bi govorile u prilog gornjoj pretpostavci, te se stoga i pitanje porekla ovih oklopa mora smatrati još uvek otvorenim[21].

Knemide

Grčke knemide iskovane prema obliku noge nađene su do sada na više mesta u našoj zemlji:

Čitluci, Glasinac, Tum. I, 5 — 1 par
F. Fiala, WMBH I, 1893, 134, Fig. 11; A. Benac — B. Čović, Glasinac 2, 47 ,T. 30, 6.

Kaptol, Slavonska Požega — 1 par
V. Vejvoda — I. Mirnik, Vjesnik Arh. muz. Zagreb V, 1971, T.

Kličevo, Nikšić — 2 para
O. Žižić, u: *Sahranjivanje kod Ilira*, 206 sqq., sl. 2—5.

---

[18] Ć. Truhelka, GZMS XV, 1903, 529.

[19] S. Gabrovec, Situla 1, 1960, 32 sqq.

[20] R. Pittioni, Urgeschichte des österr. Raumes, Wien 1954, 620. Za slično objašnjenje oklopa iz Stične: R. Ložar, Glasnik muz. društva za Slovenijo 1937, 3—4, 73 sqq.

[21] A. M. Snodgrass, op. cit, 81 sqq, pretpostavlja da su evropski oklopi uticali na grčke u toku VIII veka, da bi Grci sa svoje strane uticali na pojavu oklopa u Istočnim Alpima u VII i VI veku. Možda nije naodmet ovde istaći postojanje »zvonastih« oklopa na Kritu u drugoj polovini VII veka, koji su, mada nešto drugačiji u sistemu ukrašavanja, mogli, takođe, u ovome igrati izvesnu ulogu (up.: Dädalische Kunst auf Kreta im 7. Jahrhundert v. Chr., Mainz/Rhein 1970, 32 sqq., Tf. 1—4).

Sanski Most — 2 para
F. Fiala, WMBH VI, 1899, 118 sqq., T. II i III.

Ston (Stagno) — 1 par
J. Posedel, WMBH XI, 1909, 102.

Tetovo — 1 par
S. Radojčić, Glasnik Skopskog naučnog društva XII, 1933, 244, sl. 4.

Trebenište — nekoliko pari
N. Vulić, Glasnik Skopskog naučnog društva XI, 1932, 28, sl. 53—54.

Viča Luka, Brač — 1 par
M. Nikolanci, Vjesnik arh. hist. dalm. 61, 1959, 85 sqq. T. VII, 2.

Zagvozd, Imotski — 1 par
M. Nikolanci, Vjesnik arh. hist. dalm. 61, 1959, T. IX, 1.

Do sada je najveći broj grčkih knemida otkriven u Olimpiji, koje i pored svojih specifičnosti pružaju neke osnovne indicije za hronološko opredeljenje primeraka sa našeg tla[22].

Knemide iz Čitluka, na osnovu rupica po ivicama za učvršćivanje kožne postave i plastično još neoformljenih mišića na kolenu, pripadale bi prvoj polovini VI veka (up. knemide iz Muzeja u Olimpiji B63 i B2775), što u izvesnom smislu potvrđuju ostali nalazi u grobu[23]. Kaptolski primerci nisu dovoljno dobro sačuvani za neki određeniji zaključak, no, prema rupicama po ivici za zašivanje postave, koje se gube krajem VI veka, pripadaju, svakako, ranijem periodu. S obzirom na nalaz »ilirskog« šlema srednje varijante u istom grobu, moguće je da su nastale u vreme kad i primerci iz Čitluka. Knemide iz Kličeva imaju po ivici, kao pojačanje, usku traku uz red rupica, no, prema datom crtežu nije jasno da li su u predelu kolena knemide bile plastično obrađene. One su inače slične paru knemida iz groba 2 u Sanskom Mostu, koji se prema plastično formiranom kolenu i ivici pojačanoj sličnom uskom trakom može datirati u drugu polovinu VI veka pre n. e. Zanimljivo je da je drugi par knemida iz Sanskog Mosta iz groba 55 sa pojačanim ivicama, no bez rupica za zašivanje postave, mlađi i da se na osnovu paralela u Olimpiji (B310, B4140, B5180) može situirati u početak V veka. Nalaz ostataka vojne opreme u Tetovu, po svoj prilici će biti fragmenti knemida. Pored jasnih oznaka muskulature na bočnoj strani na jednom fragmentu, dva druga komada imaju rupice i usku traku kao pojačanje na ivicama, slično knemidama iz Sanskog Mosta i Kličeva. Kako su ovi fragmenti nađeni u grobnici zajedno sa Tetovskom menadom, datiranom u treću četvrtinu VI veka[24], najverovatnije i njih treba datirati u približno isto vreme. Nije nemoguće da više puta u literaturi pominjan i danas izgubljen »ilirski« šlem iz Tetova[25] pripada ovoj istoj grobnici, te da se po tipu može uporediti sa

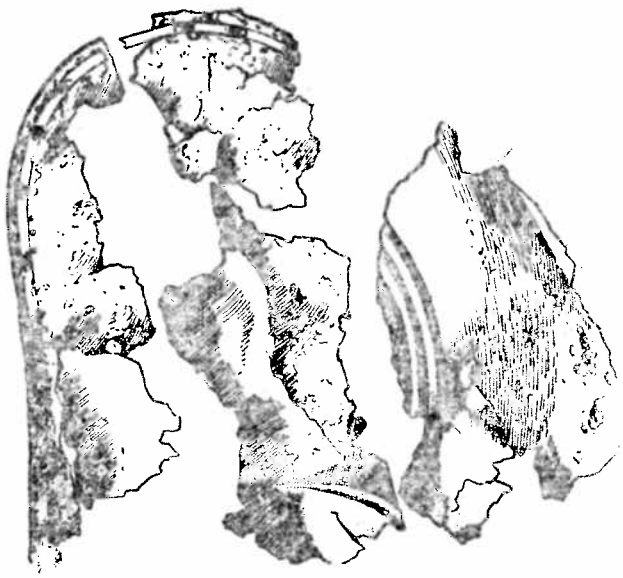
[22] E. Kunze, II Bericht aus Olympia, 98 sqq.; III Bericht aus Olympia, 115 sqq.; VIII Bericht aus Olympia, 83 sqq.

[23] B. Čović u poslednje vreme *(Sahranjivanje kod Ilira,* 157 sq.) datira ovaj grob u sredinu VI veka, što znači da su knemide morale biti nešto starije.

[24] Lj. Popović, Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu, Beograd 1975, 40.

[25] P. Lisičar, Crna Korkira, Skopje 1951, 46 nap. 146; M. Garašanin Vesnik Vojnog muzeja 4, 1957, 41, nap. 21.

šlemovima iz Trebeništa, odnosno da predstavlja jedan rani oblik najmlađe varijante. U tom slučaju, može se dalje pretpostaviti da su Tetovska menada i fragmenti knemida bili ostaci jednog veoma bogatog ratničkog groba koji bi se, po materijalu, na jugu vezivao sa Trebeništem, a na severu sa Pećkom Banjom i Novim Pazarom. U Trebeništu se, takođe, javljaju ostaci vojne opreme koji se, najverovatnije, mogu protumačiti kao knemide koje bi, kao

Sl. 2. — Tetovo, ostaci knemida (prema S. Radojčić, Glasnik Skopskog naučnog društva XII, 1933, 244, sl. 4)

i trebeniška nekropola, pripadale drugoj polovini VI veka. Knemide iz Viče Luke i Zagvozda su mlađe jer rupice za zašivanje postave na ovim primercima nisu utvrđene. M. Nikolanci upoređuje knemide iz Zagvozda sa gore pomenutim knemidama iz Olimpije (B310), koje su stanovnici grada Zankle poklonili hramu u prvoj deceniji V veka[26], no može se pretpostaviti da su naši primerci nešto mlađi, te bi se tako oba ova poslednja nalaza knemida kod nas mogla šire datirati u prvu polovinu V veka pre n. e.

Na osnovu ovoga reklo bi se da se pojedinačni nalazi knemida sreću već u prvoj polovini VI veka, no da se njihov najveći broj datira od sredine VI do sredine V veka pre n. e. Za sada ne postoje sigurne indicije o nalazima knemida u Jugoslaviji od druge polovine V veka nadalje, vremena kada se smatra da su u Grčkoj izašle iz upotrebe, no u ovom tvrđenju se ne može ostati kategoričan kada se ima u vidu da su se u drugim područjima — Italiji i Makedoniji — one zadržale i kasnije[27]. Sem toga, predstava

[26] M. Nikolanci, Vjesnik za arh. i hist. dalm. 61, 1959, 89 sqq.

knemida na tropeumu iz Garduna kod Splita iz početka I veka n. e.[28] ne mora da ima samo uobičajeno ukrasno značenje nego može da ukazuje na dužu tradiciju upotrebe ovog dela panoplije na dotičnom području.

Štitovi

Grčki štitovi su nađeni, do sada, u ograničenom broju na našoj teritoriji, mada nije nemoguće da buduća detaljna analiza delova ratne opreme na pojedinim nalazištima sa grčkim importom dovede do otkrića novih komada. Sa sigurnošću se može govoriti o dva štita u Trebeništu, datirana u drugu polovinu VI veka, zatim, možda, o jednom u Kličevu i, verovatno, o ostacima jednog kasnijeg komada s kraja IV veka u Berancima kod Bitolja[29].

Grčko poreklo bi mogao imati i jedan broj bronzanih i gvozdenih falera sa izbačenim središnim delom i trnom u centru koje su, uprkos različitoj veličini i interpretaciji, služile verovatno kao umba štitova. Iako istovremene paralele u Grčkoj nisu nađene — poznati su samo komadi iz znatno starije epohe, — ovaj oblik se može pripisati grčkim uticajima, bilo da je bio uvezen ili da su u njegovom stvaranju imali udela grčki majstori[30].

Do sada su ovakva umba nađena u Atenici (2 od gvožđa), u Vrlazju na Glasincu (1 od gvožđa), u Donjoj Dolini (3 od bronze i 4 od gvožđa), u Krivoj Reci kod Titovog Užica (1 od gvožđa) i u Romaji kod Prizrena (1 od gvožđa), dok je jedan (bronzani) umbo nešto drugačijeg tipa otkriven u Čitlucima na Glasincu.[31]

Umba su otkrivena pretežno u ratničkim grobovima sa ostalom bojnom opremom — u Atenici sa mačevima, u Čitlucima sa knemidama, u Donjoj Dolini sa šlemom i kopljima, u Romaji sa kopljima i sekirom — što u izvesnom smislu opravdava njihovu interpretaciju kao štitova. Datiraju se, šire, od početka VI do početka V veka pre n. e. Neka od njih, kao, npr., primerak iz Krive Reke, možda predstavljaju lokalna nešto primitivnija podražavanja bolje obrađenih ili uvezenih komada, što bi se, eventualno, moglo pretpostaviti i za neke druge nalaze falera iz naše zemlje koje gore nismo pomenuli[32].

---

[27] A. Hagemann, Griechische Panzerung, Leipzig 1919, 132 sqq.; A. M. Snodgrass, Arms and Armour of the Greeks, London 1967, 110.

[28] M. Abramić, Časopis za zgodovino in narodopisje 1937, 14, sl. 2—4.

[29] B. Filow — K. Schkropil, op. cit., 85, Fig. 100—101; za Kličevo: O. Žižić, u: *Sahranjivanje kod Ilira*, 205; za Berance: I. Mikulčić, Starinar N. S. XXI, 1970, 142.

[30] Up. G. v. Merhart, Jahrbuch RGZM 3, 1956, 81.

[31] *Atenica:* M. Đuknić — B. Jovanović, Arch. Iugoslavica VI, 1965, 15, T. XXIV, 9—12; *Čitluci:* A. Benac — B. Čović, Glasinac 2, 47, T. XXX, 7; *Donja Dolina:* Ć. Truhelka, WMBH IX, 1904, Fig. 66, 68, 70—75, i T. LXXV, 15; *Kriva Reka:* D. Garašanin, Zbornik Narod. muz. Beograd V, 1967, 47, sl. 17—18; *Romaja:* N. Đurić — J. Glišić — J. Todorović, Praistorijska Romaja, Beograd 1975, T. XIV, 11.

[32] Npr., falere iz Lušca kod Ivangrada (Ć. Marković, Starine Crne Gore V, 1975, 229 sqq., sl. 1—2), koje su nešto manje po veličini i pripadaju, prema ostalom materijalu, prvoj polovini VI veka, paralelno sa Donjom Dolinom i Čitlucima.

Mačevi

Ne upuštajući se na ovom mestu u diskusiju o starijim oblicima mačeva na Balkanu koji jesu ili nisu stajali u izvesnoj vezi sa Grčkom, naša želja je da ovde ukažemo na dva tipa mačeva kasnijeg vremena koje, nesumnjivo, treba povezati sa prodorom grčke trgovine u unutrašnjost Balkanskog poluostrva od VI do IV veka pre n. e.

1.

Grčki dvosekli mač sa horizontalno postavljenim balčakom, tako da ima krstast oblik, i sečivom koje se plamenasto širi ka šiljku, dugačak obično između 50 i 60 cm, poznat u literaturi pod imenom ksifos, konstatovan je na više mesta u Jugoslaviji:

Atenica — 2?

M. Đuknić — B. Jovanović, Arch. Iugoslavica VI, 1965, 15, T. XXIV, 9—14.

Bukri kod Bitolja — 2

P. Mačkić —D. Simoska, Vesnik muz. — Konz. društva na NR Makedonija 1955/I, 28.

Kličevo kod Nikšića — 1

O. Žižić, u: *Sahranjivanje kod Ilira*, 209, sl. 6.

Pećka Banja — 1?

Muzej Kosova, Priština, Politika od 14. 9. 1974.

Radanja kod Štipa — 1

Arheološki muzej, Skopje, inv. 530, nepublikovano (na podatku zahvaljujem kolegi I. Mikulčiću).

Romaja kod Prizrena — 2

N. Đurić — J. Glišić — J. Todorović, Praistorijska Romaja, 114 sq., T. IV, 7 i VIII, 18.

Sanski Most — 1

F. Fiala, WMBH VI, 1899, 66, sl. 9.

Široko kod Suve Reke — 1

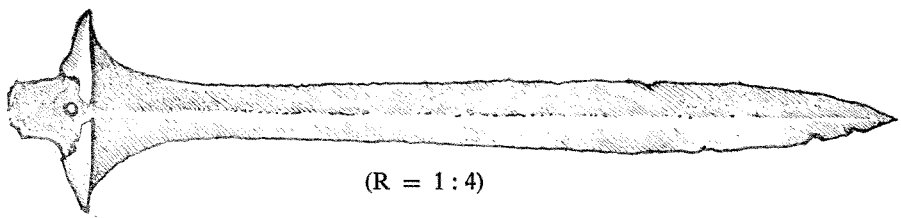
Lj. Dašić, Glasnik Muz. Kosova 2, 1957, T. VI, 1.

Trebenište — 3 ili 4

B. Filow — K. Schkropil, op. cit., sl. 109.

Ovi krstasti mačevi, ili bar njihov najveći broj, pružaju relativno dobru podlogu za datiranje. Dva dvosekla mača iz Atenice, koja bi mogli pripadati ovom tipu, datiraju se, na osnovu ostalih nalaza iz nekropole, u kraj VI veka. Mačevi iz Bukrija takođe se mogu staviti u isto vreme na osnovu ostalog materijala sa kojim su nađeni: grčke keramike i jednog »ilirskog« šlema koji po svojim odlikama indicira rani datum u okvirima najmlađe varijante. Mač iz Kličeva nađen je sa gore pomenutim knemidama i »ilirskim« šlemom koji po obliku paragnatida treba, takođe, smatrati starijim od najvećeg broja šlemova najmlađe varijante, te ceo nalaz pripada, najverovatnije, vremenu oko 500. g. pre n. e. Nepublikovani nalaz iz Pećke Banje, na osnovu grčke keramike iz poslednje decenije VI veka, treba datirati paralelno sa

tzv. grčko-ilirskim blagom iz Novog Pazara, sa kojim inače pokazuje i druge analogije u materijalu. Mač iz Radanje potiče sa iskopavanja I. Venedikova 1943. g. i ne pruža neke preciznije podatke o grobnoj celini u kojoj je nađen[33]. Iako se materijal iz Radanje, zbog velikog broja tzv. »makedonskih bronzi«, određuje, pretežno, u VII i početak VI veka pre n. e., jedan deo nalaza je, svakako, mlađi, te se ni krstasti mač sa ovog lokaliteta ne mora smatrati starijim od druge polovine VI veka[34]. Mačevi iz Romaje su nađeni u grobovima 5 i 9 velike ratničke humke. Dok inventar groba 9 ne pruža neke karakterističke predmete, u grobu 5 su nađeni, između ostalog, sekira-

Sl. 3. — Radanje, Krivi Dol, dvosekli mač (dužina 56 cm.). Arheološki muzej Skopje, inv. 530 (crtež I. Mikulčića)

-nadžak, gvozdene trenzle ili psalije i trbušasti grčki sud[35]. Nadžaci sa vertikalnim sečivom na jednoj i čekićem na drugoj strani nisu poznati iz bliže okoline (u Ararevoj gromili I, 2 nađen je jedan komad drugačijeg tipa), te se romajski primerak verovatno može povezati sa Mađarskom ili Rumunijom gde su češći — dosta sličan primerak nađen je u grobu 110 nekropole u Feriđile u Rumuniji[36]. Gvozdene psalije nisu dobro očuvane, ali se ipak može zaključiti da nemaju polukružni oblik poznat sa Glasinca (Čitluci, Osovo), nego prav i povijen na kraju, po čemu se na izvestan način približavaju nalazima iz Mađarske (Sedviz, Doba) i Bačke (Doroslovo), no najviše trenzla-

[33] Na podacima o ovome nalazu, kao i na crtežu mača, srdačno se zahvaljujem I. Mikulčiću.

[34] O datiranju Radanje, sa ranijom literaturom, vidi poslednje D. Garašanin, Maced. Acta Arch. 2, 1976. 135 sqq. Među keramikom fragment drške imitacije kratera sa kolonetama (M. i D. Garašanin, Zbornik na Štipskiot Naroden muzej I, 1958/59,, sl. 27) ima blisku analogiju u Aidonohori (Tragilos), koji se na osnovu ostalog materijala datira u sredinu VI veka (Arch. Deltion 26, 1971, Hronika, 417 sq. T. 415 dz). Trbušasti krčag sa visokom drškom iz Radanje (M. i D. Garašanin, Zbornik na Štip. Nar. muz. I, 1958/59, sl. 23) ima relativno bliske analogije u Bugarskoj u materijalu V veka i kasnije *(Bajlovo:* R. Popov, Izv. Blg. Arh. Inst. I, 1921/22, sl. 56; *Braničevo:* C. Dremsizova, Izv. Arh. Inst. XXV, 1962, sl. 9; *Brezovo:* V. Velkov, Izv. Blg. Arh. Inst. VIII, 1934, sr. 4, 1). I sve tri dvojne igle iz Radanje (M. i D. Garašanin, Zbornik na Štip. Nar. muz. L, 1958/59, sl. 73; K. Kilian, PZ 50, 1975, Tf. 47, 6,12), takođe pripadaju VII veku, i to igla sa trougaonom i igla sa dvopetljastom glavom prvoj polovini ili sredini veka, dok igla sa M-glavom može biti kasnija i treba je datirati, najranije, u kraj VI ili početak V veka.

[35] N. Đurić — J. Glišić — J. Todorović, Praistorijska Romaja, T. II, 9. 12; IV, 15; sl. 34.

[36] Za Ararevu gromilu: A. Benac — B. Čović, Glasinac 2, T. 41, 21, gde nadžak ima dva unakrst postavljena sečiva. Za Ferigile: A. Vulpe, Necropola hallstattiana de la Ferigile, Bucuresti 1967, 63, T. XIX, 18; XXVII, 6.

ma iz doline Mati u Albaniji[37]. Pomenute trenzle iz Panonije datiraju se najkasnije u prvu polovinu VI veka, no, kako precizniji podaci o datiranju albanskih komada nisu objavljeni, romajski primerci se ne mogu staviti tako visoko, pogotovu što, izgleda, predstavljaju jedan uprošćeniji oblik. S druge strane, trbušasti importovani sud može se prema obliku identifikovati kao lonac — chytra — i datirati prema analogijama na atinskoj agori u vreme oko 500. g. pre n. e.[38] Imajući sve ovo u vidu, grob 5, pa tako i krstasti mač, ne bi mogao biti stariji od samog kraja VI veka pre n. e. Nekropola u Trebeništu datira se, kako smo u više mahova istakli, u drugu polovinu VI veka pre n. e., te i mačevi pripadaju ovom periodu, dok bi mač iz groba 3 u Sanskom Mostu, na osnovu importovanih knemida u grobovima 2 i 55 datiranim približno u ovo vreme, takođe trebalo staviti u vreme oko 500. g. pre n. e.

Ovakvi mačevi javljaju se u Grčkoj u VI veku i zadržavaju se duže vremena u upotrebi[39]. Zbog toga je zanimljivo istaći da se primerci u našoj zemlji datiraju većinom, kako smo videli, u drugu polovinu VI i početak V veka pre n. e. i da kasnije, bar za sada, nisu konstatovani, iako su u Makedoniji i Bugarskoj česti i tokom IV veka[40].

2.

Krivi grčki mačevi sa izvijenom oštricom koja se širi ka šiljku i drškom koja se na gornjem delu završava povijenom ptičjom glavom, poznati pod imenom mahajra, nađeni su u nekoliko primera u našoj zemlji. Kako je M. Parović-Pešikan upravo pripremila rad o grčkim krivim mačevima kod nas i njihovom odnosu prema domaćem oružju ove vrste, to se mi ovde ograničavamo da navedemo sigurne, do sada objavljene nalaze mahajri u našoj zemlji i njihovu dataciju:

Beranci kod Bitolja — 1
I. Mikulčić, Starinar N. S. XV — XVI, 1964/65, 241, sl. 6.

Donja Dolina — 2
Z. Marić, GZMS N. S. XIX, 1964, 41, T. XV, 29, 30.

Donja Toponica, Prokuplje — 1
V. i L. Trbuhović, Donja Toponica (1970) 69, sl. 1.

---

[37] S. Gallus — T. Horvath, Un peuple cavalier préscythique en Hongrie, Budipest 1939, T. LX, 1, 2, 5; LXI, 4; O. Brukner, Građa za prouč. spom. kult. Vojv. III, 1959, sl. 14c; S. Islami — H. Ceka, Studia Albanaca 1964/1, T. XI, 5.

[38] The Athenian Agora XII, 1970, 371, Pl. 93. No. 1925. Na podatku zahvaljujem M. Parović-Pešikan.

[39] A. M. Snodgrass, Arms and Armour of the Greeks, 97.

[40] Za krstaste mačeve iz grčke Makedonije: Treasures of Ancient Macedonia, No. 43, Pl. 9 (Kozani), No. 68, Pl. 13 (Beroia) ,No. 250 (Derveni), No. 286 (Stavroupolis). Od dva krstasta mača iz Bugarske jedan je slučajan nalaz iz sela Zagorci, Novozagorsko (N. Kojčev, Izv. Arh. Inst. XIX, 1955, 55, sl. 1), dok se drugi iz sela Kalojanova datira u prvu polovinu IV veka (M. Čičikova, Izv. Arh. Inst. XXX, 1969, 61, sl. 17). Fragmenat dvoseklog mača u Braničevu mogao je, takođe, pripadati ovom tipu (C. Dremsizova, Izv. Arh. Inst. XXV, 1962, 173, sl, 9).

Sanski Most — 2
F. Fiala, WMBH VI, 1899, 80, fig. 66 i 110, fig. 175.

Ždanec, Skoplje — 1
V. Sokolovska — R. Pašić, Zbornik Arheol. muz. Skoplje VI — VII, 1975, 242, T. V, 2 c-d.

Nalaz iz Beranaca Mikulčić stavlja u početak IV veka, dok primerke iz Donje Doline Marić datira između 425. i 300. g. pre n. e. mada o njima govori u okviru mlađe faze IIc za Donju Dolinu, odnosno od 425. do 370/60. pre n. e. Mahajra iz Donje Toponice, nađena zajedno sa jednom zvezdastom fibulom, pripadala bi, svakako, IV veku, vremenu u koje bi najverovatnije trebalo staviti i grob iz Ždaneca, koji je takođe sadržavao više fibula zvezdastog tipa[41]. Od dva mača u Sanskom Mostu samo je jedan, i to fragmentovana drška, nađen u grobu. Važno je istaći da su u istom grobu (55) nađene i knemide bez rupica na ivicama, koje su datirane u početak V veka, što bi ukazivalo na mogućnost datiranja mahajre u isto vreme.

I pored eventualno nešto drugačijeg datiranja pojedinih od gore navedenih mahajri, moguće je zaključiti da se grčki krivi mačevi na našoj teritoriji, za razliku od dvoseklog krstastog mača, javljaju tokom V i IV veka pre n. e. Zanimljivo je da se od dve mahajre do sada nađene u Bugarskoj, jedna iz Goleme Mogile, Duvanli, datira u V vek, dok drugu iz sela Lipnice kod Vrace, veoma sličnu toponičkoj, B. Nikolov stavlja u mlađe gvozdeno doba, odnosno najranije u drugu polovinu IV veka[42].

*

Kratak pregled grčkog oružja u Jugoslaviji pokazuje da su pored tzv. »ilirskog« tipa grčkog šlema, veoma rasprostranjenog na ovoj teritoriji, i drugi oblici grčkog naoružanja, istina u nešto manjem broju, našli puta do unutrašnjosti Balkanskog poluostrva. Njihov broj, kao, uostalom, i broj »ilirskih« šlemova, verovatno će se povećati budućim iskopavanjima, kao, možda, i nekim otkrićima zaboravljenih ili zaturenih nalaza po našim muzejskim zbirkama.

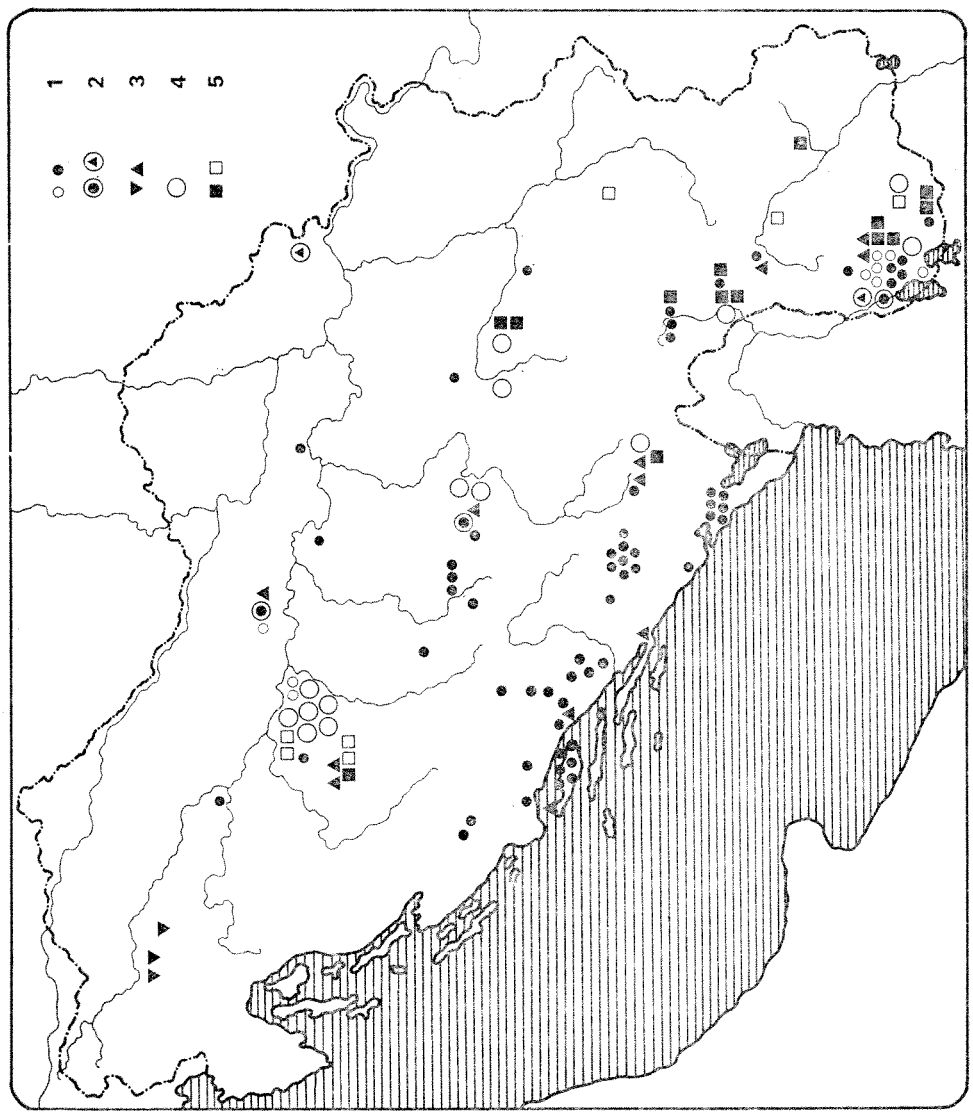
Kartiranje grčkog oružja na teritoriji Jugoslavije pokazuje da je najveći broj ovih predmeta otkriven u Bosni, Hercegovini, južnoj Dalmaciji, Crnoj Gori i zapadnoj Makedoniji, dok su u ostalim područjima ovakvi nalazi konstatovani pojedinačno ili nikako.

Sa hronološke tačke gledišta, zanimljivo je istaći da je grčko oružje datirano pre sredine VI veka nađeno u ograničenom broju komada, i to najvećim delom duboko u unutrašnjosti Balkana: na Glasincu, u Donjoj Dolini i Kaptolu kod Slavonske Požege. To su ilirski i korintski šlemovi, knemide, možda umba štitova, dok bi se ovoj ranoj grupi stranog odbrambenog nao-

[41] Za datiranje zvezdastih fibula u severnoj Makedoniji i Srbiji: R. Vasić, The Chronology of the Early Iron Age in Serbia, 27 i 35.

[42] *Golema Mogila:* B. Filov, Nadgrobnite mogili pri Duvanlij v Plovdivsko Sofija 1934, 116, sl. 140. *Lipnica:* B. Nikolov, Izv. Arh inst. XXVIII, 1965, 185, sl. 26.

ružanja u izvesnom smislu mogli pridružiti »zvonasti« oklopi iz Stične i Novog Mesta u Dolenjskoj. Putevi širenja ovih predmeta u unutrašnjost Balkana mogli su biti različiti. Na osnovu koncentracije »ilirskih« šlemova srednje varijante u grčkoj Makedoniji, mi smo, kako smo već gore pomenuli, pretpostavili da je ovo područje igralo verovatno značajnu ulogu u transportovanju grčke vojne opreme na sever. Međutim, nije isključeno da je i jadranska obala, gde su tragovi grčkog prisustva zabeleženi već početkom VI

Karta rasprostiranja grčkog oružja u Jugoslaviji — 1: ilirski šlemovi srednjeg i kasnog tipa; 2: korintski i halkidski šlemovi; 3: oklopi i knemide; 4: štitovi i umba; 5: ksifosi i mahaire

veka, imala zapaženog udela u tome, iako se, za sada, nijedan komad grčkog oružja ovde ne bi mogao sa sigurnošću datirati pre kraja VI veka. Nalazi sličnih komada grčkog oružja starijeg datuma u susednom Picenumu govorili bi indirektno u prilog jedne takve mogućnosti[43].

U idućem periodu, koji bi zahvatao drugu polovinu VI i prvu polovinu V veka, slika se menja. Pored velikog broja nalaza »ilirskih« šlemova, otkriven je i znatan broj knemida, nešto manje štitova, zatim dosta napadačkog oružja: dvoseklih i jednoseklih grčkih mačeva. Uz trebenišku nekropolu, koja je dala nekoliko kompletnih panoplija, na više mesta se nailazi na potpunu grčku ratničku opremu — šlem, knemide i mač — kao što je slučaj u Kličevu, možda u Tetovu i Pećkoj Banji, zatim u Vičoj Luci, Zagvozdu itd. Zanimljivo je, takođe, istaći da se grčko oružje u dubljoj unutrašnjosti Balkana sada retko nalazi — Sanski Most bi u tom slučaju bio izuzetak — dok je znatno brojnije u Makedoniji, Kosovu i na južnom Jadranu, odnosno u područjima bližim grčkom svetu.

Najzad, u trećoj fazi, da tako nazovemo sledeći hronološki period, koja bi zahvatala poslednje decenije V i čitav IV vek pre n. e., raznovrsnost grčkog oružja kod nas se gubi i, pored nekoliko mahajri u Makedoniji i južnoj Srbiji koje se, verovatno, mogu vezati za pojačanu aktivnost makedonskih vladara u IV veku u tim oblastima; ono se ograničava gotovo isključivo na »ilirske« šlemove koji se i dalje javljaju u velikom broju, i to samo na području južnog Jadrana. Detaljna analiza najmlađe varijante »ilirskog« šlema, na čemu , kako smo pomenuli, radi jedan broj naših arheologa, daće nesumnjivo dragocene podatke u pogledu njene hronologije i rasprostiranja, te će, verovatno, biti moguće sa više preciznosti izdvojiti starije i mlađe komade u okvirima ove varijante.

Ovakva slika o grčkom oružju u našoj zemlji podudara se u znatnoj meri sa razvojem materijalne kulture na ovom području, odnosno sa pojedinim fazama starijeg gvozdenog doba konstatovanim na zapadnom i centralnom Balkanu[44]. Naime, horizont 2 naše podele starijeg gvozdenog doba, datiran od oko 650. do 550. g. pre n. e., označava snažan razvoj domaće kulture i jačanje pojedinih plemenskih grupa u unutrašnjosti Balkana, još uvek u znatnoj meri nezavisno od uticaja sa juga. Dodiri između dva sveta postoje, kako to pokazuju importovano oružje, bronzano posuđe i keramika, no to je vreme kada se kod domorodaca još uvek ne zapaža preterana potreba za ovom robom, nego se trgovci i karavani sa juga, u potrazi za novim tržištima, upućuju u unutrašnjost i sami je nude. Već više puta isticani primer iz groba u Ilijaku (tumul II,1), gde se na osnovu rasporeda priloga moglo zaključiti da je bronzana zdela sa rebrima korišćena kao šlem — grob se

[43] D. Lollini u *Jadranska obala u protoistoriji*, T. VII, 7 (knemide), XI, 5 (korintski šlem), XV, 13 i XVII, 14 (mahajre).

[44] M. Garašanin, Praistorija na tlu SR Srbije, Beograd 1973, 401 sqq; R Vasić, The Chronology of the Early Iron Age in Serbia, 31 sqq.

datira samo koju deceniju ranije od pojave prvih grčkih šlemova na ovom području — pokazuje jasno ograničenost dodira i nedovoljno poznavanje dostignuća grčkog zanatstva na polju ratne opreme[45].

Vreme od oko 550. do 450/440. g. pre n. e., odnosno naš horizont 3 starijeg gvozdenog doba, ukazuje na uočljive promene u odnosima Grka i domorodaca, što se odražava i znatno intenzivnijim uvozom grčkog oružja na Balkan. Granice su se približile, glavna nalazišta grčkih predmeta u Jugoslaviji su sada manje udaljena od zanatskih centara u kojima su proizvođeni, dok su domaća plemena znatno prisutnija u planovima i poduhvatima grčkih trgovaca, kod kojih se, zbog nepovoljne političke situacije na istočnom Mediteranu, javlja potreba da nađu nova jaka tržišta za plasiranje svojih roba na drugoj strani. Zapadni Balkan je bio još uvek nedovoljno eksploatisano područje u tom smislu. S druge strane, društveno-ekonomski razvoj plemenskih zajednica u unutrašnjosti Balkana u to vreme, doveo je do jačeg izdvajanja lokalnih glavara i kidanja ranijih rodovskih veza — do formiranja nove plemenske aristokratije — kako je to nedavno dosta ubedljivo izneo B. Čović pri analizi kneževskih grobova na Glasincu.[46] To je uticalo na stvaranje povoljnih uslova za prihvatanje većih količina skupocene importovane robe. Interes za ovu trgovačku razmenu bio je, dakle, recipročan.

Krajem V i u IV veku pre n. e., u periodu koji smo označili kao horizont 4 starijeg gvozdenog doba u unutrašnjosti Balkana, dolazi do novih promena u odnosima grčke i domaće kulture. Domaća plemena nisu više samo trgovački partner nego postaju sve aktivniji učesnik istorijskih zbivanja u graničnim oblastima helenskog sveta, dolazeći u sukob sa pojedinim grčkim državama i gradovima ili angažujući se na strani jedne u sukobu sa drugom. Materijalna kultura se helenizuje u sve većoj meri, naročito u graničnim područjima, te se tako može objasniti i veliki broj nalaza grčkih šlemova »ilirskog« tipa, koji sada postaju, verovatno, integralni deo opreme većeg broja radnika, a ne više privilegija bogatijih i istaknutijih. Šlem je sada jedini importovani komad naoružanja, dok je ostalo oružje — koplje krivi kratki mač — domaće, što možda govori o izvesnoj jednoobraznosti izgleda i većoj regularnosti u organizovanju ovih ratničkih grupa.

Treba, međutim, istaći da u Makedoniji nije, za sada, sa sigurnošću konstatovan nijedan »ilirski« šlem iz ovog perioda, nego se svi pomenuti brojni primerci odnose na područje južnog Jadrana. To bi ukazivalo, kako smo već pomenuli, na moguće postojanje jedne radionice za izradu ovog tipa šlema bliže ovoj poslednjoj oblasti, no, verovatno, takođe i o različitom odnosu grčkog sveta prema dvama pomenutim područjima. Međutim, ne želeći da zalazimo dublje u ovu već sasvim istorijsku problematiku i da pređemo okvire razmatranja koje smo postavili na početku, zaustavljamo se na ovom mestu sa nadom da smo ovim prilogom doprineli, bar u skromnom obimu, proučavanju odnosa grčke i domaće kulture u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva u periodu između VII i IV veka pre n. e.

---

[45] A. Benac — B. Čović, Glasinac 2, 35, sl. 6. Za datiranje: B. Čović, u: *Sahranjivanje kod Ilira*, 149. Mogućnost za drugačije objašnjenje funkcije ove zdele v. u: B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976, 297.

[46] Ibid., 159 sqq.

VASIĆ, R.

CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DES ARMES GRECQUES EN YOUGOSLAVIE

RÉSUMÉ

Quant il s'agit des armes grecques en Yougoslavie, l'attention des archéologues a été surtout attirée sur les soi-disants casques »illyriens« à cause d'un grand nombre découvert à notre pays, tandis qu'on a relativement peu parlé des autres armes grecques. L'auteur essaye d'embrasser dans cette contribution toutes les pièces connues d'armes grecques en Yougoslavie et de presenter certaines caractéristiques communes imposées par ces trouvailles.

La forme la plus fréquente du casque grec en Yougoslavie est le casque mentionné »illyrien« ou gréco-illyrien qui a été l'objet des études de nombreux archéologues yougoslaves et étrangers. La liste, présentée dans le dernier temps par I. Marović, contient 54 casques (La côte adriatique dans la préhistoire, Symposium à Dubrovnik 1972, Zagreb 1976, pp.297—299), est complétée par l'auteur de ces lignes par les nouvelles trouvailles provenant des localités *Babino* près de *Kičevo* (1), *Budva* (3), *Kličevo* près de Nikšić (1), *Pećka banja* (3), *Sremska Mitrovica* (1), *Široko* près de Suva reka (1), et *Taline* sur Glasinac (1). Acceptant les conclusions faites auparavant traitant ce type de casque, l'auteur souligne que parmi plus de 60 casques, découverts en Yougoslavie, un petit nombre appartient à la variante moyenne qui est datée avant le troisième quart du VIème siècle (les trois au nord des Balkans — Donja Dolina, Kaptol, 5—6 en Macédoine), tandis que la plupart apparatient à la variante récente et est datée après le troisième quart du siècle.

Jusqu'à présent ont été découverts seulement trois casques corinthiens *(Arareva gromila, Kaptol* et *Trebenište)* et on doit dater tous les trois, à cause de la calotte supérieure qui n'est pas séparée, avant le troisième quart du VIème siècle, quoiqu'il a été possible que certaines pièces ont été un usage quelques décennies après.

Le type chalcidique du casque grec est connu en Yougoslavie en deux exemplaires, l'un provenant de *Trebenište,* daté de même que les autres matériaux provenant de cette nécropole dans la deuxième moitié du VIème siècle, et l'autre des environs de *Vršac,* qui est plus récent et peut être lié à une variante des casques chalcidiques en Bulgarie du nord et en Roumanie méridionale, datée en majorité de la fin du Vème à la moitié du IVème siècle avant n. è.

On n'a pas constaté sûrement l'existence des armures grecques sur le territoire de la Yougoslavie, mais l'auteur exprime certaine réserve quand il faut déterminer définitivement l'armure de *Stična* et *Novo Mesto* à Dolenjska provenant des ateliers de pays et laisse la possibilité de supposer qu'un certain rôle ont dû avoir les influences venant du sud.

Les cnémides grecques ont été découvertes aussi dans un grand nombre à *Čitluci* (Glasinac), *Kaptol* près de Slavonska Požega, *Kličevo* près de Nikšić, *Sanski Most, Ston, Tetovo, Trebenište, Viča Luka* sur l'île de Brač, *Zagvozd*. Sur la base des parallèles faites avec la Grèce et sur base des autres objets trouvés avec elles, on peut supposer que les cnémides de Čitluci et de Kaptol peuvent être datées avant le début de la deuxième moitié du VIème siècle, tandis que le plus grand nombre des autres pièces peut être situé dans la deuxième moitié du VIème et la première moitié du Vème siècle av. n. è.

Les boucliers grecs ont été découverts en nombre restreint *(Trebenište, Kličevo?)*, mais il est possible qu'un certain nombre des umbes en bronze et en fer, datées en majorité au VIème siècle et découvertes jusqu'à présent à *Atenica* près de Čačak, *Čitluci* sur Glasinac, *Donja Dolina* et *Romaja*, auraient avoir repport avec les artisans et les ateliers grecs.

Les épées ont été découvertes en grand nombre et ce sont les épées à double tranchant avec la poignée horizontale et la lame droite qui s'élargit en forme de flamme vers la pointe (xyphos) et les épées à un tranchant avec la lame courbée et la poignée qui termine par la tête d'oiseau en torsion (machaïra). La première forme (xyphos) a été découverte à *Atenica, Bukri* près de Bitolj, *Glasinac, Kličevo, Pećka banja, Radanja* près de Štip, *Romaja* près de Prizren, *Sanski Most, Široko* près de Suva Reka et *Trebenište*, et elle est datée, ainsi que les autres objets y découverts, dans la deuxième moitié du VIème et au début du Vème siècle av. n. è. La deuxième forme (machaïra) est connue sur la base des trouvailles publiées et provenant de *Beranci* près de Bitolj, *Donja Dolina, Donja Toponica* près de Prokuplje, *Sanski Most* et *Ždanec* près de Skopje et elle est datée dans la deuxième moitié du Vème et au IVème siècle av. n. è.

Sur la base de cet aperçu on peut conclure qu'avant la moitié du VIème siècle les armes grecques en Yougoslavie apparaissent en différentes formes (casques, cnémides, umbes), mais en nombre restreint. Elles apparaissent dans les localités éloignées des centres grecs: à Glasinac, Donja Dolina, Kaptol près de Slavonska Požega etc. Dans la deuxième moitié du VIème siècle et la première moitié du Vème siècle, les armes importées sont plus nombreuses et diverses (casques, cnémides, boucliers, épées), mais les localités principales sont maintenant plus proches aux frontières du monde grec (Trebenište, Tetovo, Pećka banja, Kličevo, Viča Luka sur l'île de Brač, Zagvozd etc.). Après la moitié du Vème siècle, cependant, cette diversité et le nombre disparaissent et les trouvailles des armes grecques sont réduites en majorité aux casques soi-disant »illyriens«.

Un tel développement dans l'apparition des armes grecques correspond en grande mesure au développement de la culture matérielle à l'intérieur des Balkans qui reflète le développement socio-économique au cours du dernier millénaire av. n. è. La deuxième moitiè du VIIème et la plupart du VIème siècle marque le développement intensif de la culture autochtone et le renforcement de certains groupes tribaux à l'intérieur des Balkans, au temps que l'importation grecque apparaît relativement rarement dans les agglomérations et les tombes des indigènes. Les dernières décennies du VIème et la première moitié du Vème siècle, au contraire, démontrent les changements très évidents dans les relations entre les Grecs et les indigènes, d'un côté à

cause de la nouvelle situation politique à la Méditerranée de l'est et, de l'autre côté à cause du renforcement économique de la population indigène et la séparation de l'aristocratie locale chez laquelle apparaît un plus grand intérêt pour les produits importés luxueux. La fin du Vème et le IVème siècle av. n. ère présentent une nouvelle étape dans les relations entre les Grecs et la population indigène, laquelle n'est plus seulement le partenaire commercial, mais le participant toujours de plus en plus actif des événements historiques dans les régions frontières du monde hellénique. La culture autochtone devient de plus en plus hellénisée et parmis les armements grecs nombreux, reste seulement le casque »illyrien«, qui n'est plus seulement le privilège des riches, et peut-être on peut supposer qu'il avait été, avec les armes autochtones — lance et épée courbée — l'armement régulaire des groupes locaux guerriers. La concentration de cette dernière forme d'armes grecques de défense sur le territoire de l'Adriatique méridionale à ce temps-là parle en faveur de la supposition qu'en Macédoine et en Grèce ce type n'a pas été fabriqué, mais le marché autochtone a été fourni par ces produits d'un centre artisanal très fort, plus proche à nos régions.

MAJA PAROVIĆ-PEŠIKAN

GRČKA MAHAJRA I PROBLEM KRIVIH MAČEVA

Pre nešto više od dvadeset godina prvi put se u našoj arheološkoj literaturi postavilo pitanje importa grčkog tipa krivog mača *(machaira)* u unutrašnjost Balkana[1], podstaknuto nalazom krivog mača na nekropoli japodske gradine Vital kod Prozora u Lici[2]. S obzirom na to da su slični nalazi onda predstavljali retkost, a neki stari nalazi još nisu bili obrađeni, spisak poznatih krivih mačeva tipa mahajre bio je veoma kratak: osim pomenutog kratkog mača iz Vitala, tu su se još spominjali mačevi iz Sanskog Mosta i iz Štrbaca (Glasinac). Uz sve to treba spomenuti da su se svi ti primerci znatno međusobno razlikovali prema osnovnim formalnim karakteristikama. Vremenom, kako se broj nalaza povećavao, nedovoljna izdiferenciranost tipova krivih mačeva i njihovog odnosa prema grčkoj mahajri učinila je da se naziv »mahajra« počeo pripisivati i onim oblicima krivih mačeva koji sa grčkom mahajrom nisu imali dovoljno čvrste veze, organske i tipološke. Zbog toga se nametnula potreba da se iznova razmotri sav poznati materijal, čija je količina znatno porasla, i da se izvrši analiza krivih mačeva, kao i mačeva tipa grčke mahajre nađenih na ilirskom području.

I GRUPA

U ovu grupu su svrstani nalazi kratkih mačeva koji odgovaraju tipu grčkog krivog mača — mahajre. Većina ovih nalaza bila je objavljena tokom ovih poslednjih dvadeset godina, ali još uvek je u zbirkama muzeja bilo

[1] A. Cermanović, *Grčki tip krivog mača u našoj zemlji,* Vesnik Vojnog muzeja 4 (1957), 74—82.

[2] R. Drechsler-Bižić, *Gradine u Lici,* Vesnik Vojnog muzeja 3 (1956), tb. II, 1—2.

nalaza koji su čekali da budu objavljeni. Mi smo ovde odranije poznatim primercima priključili još dva dosad neobjavljena mača: iz Glamoča i iz okoline Zaječara, kojima počinjemo naše izlaganje.

1. Glamoč (T. II 3; T. V, 1)

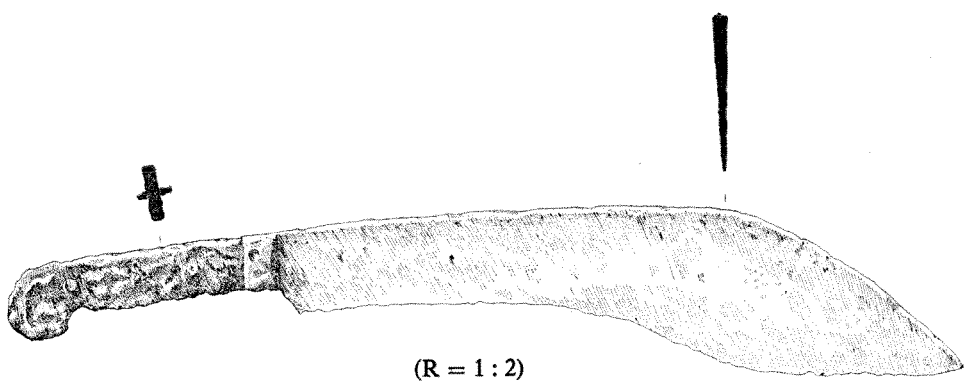
Primerak gvozdenog mača je veoma dobro sačuvan; nedostaje samo odlomljeni mali deo vrha oštrice. Duž gornjeg ruba sečiva, koje se sasvim neznatno proširuje u srednjem delu, nalaze se dva paralelna žleba, dok je treći išao lučno od donjeg kraja drške prema gornjoj ivici. Drška, koja je u potpunosti sačuvana, zajedno sa pločicama oplate (što predstavlja retkost), sastoji se od lučno izvijene pločice-osnove, u srednjem delu proširene, na koju su aplicirane ukrasne gvozdene pločice oplate pomoću eksera, i to po dve sa svake strane. Na rubovima apliciranih pločica vide se ukrasni zarezi.

Dimenzije: očuvana dužina 36 cm, dužina drške 11,2 cm, širina oštrice 3,5 cm (najveća) i 2,5 cm.

Nalaz potiče, verovatno, iz groba, a dospeo je u muzej kao dar F. Bulića, zajedno sa gvozdenim kopljem koje je imalo list bez pojačanog središnjeg rebra, rombičnog preseka, sa velikim tulcem. Dimenzije koplja: dužina 26 cm, dužina tulca 10,7 cm, širina lista 3,7 cm. Nalaz je sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

2. okolina Zaječara (sl. 1)

Masivni kratki mač od gvožđa potpuno je sačuvan. Drška je malo proširena u sredini rukohvata i blago savijena u gornjem delu, gde se vide

(R = 1 : 2)

Sl. 1. — Gvozdeni mač iz okoline Zaječara.

tragovi dva eksera za pričvršćivanje oplate. Sečivo je savijeno, a oštrica je znatno proširena prema vrhu. Žleb duž gornje ivice nije mnogo izražen.

Dimenzije: dužina 47 cm, dužina drške 13,5 cm; širina oštrice kod drške 4,2 cm, a najveća širina 7,5 cm. Tačno mesto nalaza je nepoznato. Sada je u Narodnom muzeju u Zaječaru.

3. Donja Dolina, lokalitet Grede (T. II, 2; V, 3)[3]

Potpuno sačuvanom kratkom gvozdenom maču nedostaje samo oplata drške. Oštrica je znatno iskrivljena, pri čemu se donja ivica blago proširuje ka vrhu. Duž gornje ivice sečiva nalaze se dva paralelna žleba do, otprilike, 2/3 njene dužine. Drška je karakterističnog oblika, sa završetkom u obliku ptičje glave. Na njoj je sačuvano 7 eksera za oplatu.

Dimenzije: dužina 43,5 cm, dužina drške 11,5 cm; širina sečiva 3,5 cm i 2 cm (kod drške).

4. Donja Dolina (T. I, 2)[4]

Kratki gvozdeni mač je sa oštećenom drškom, ali odlično sačuvanim sečivom, čiji je gornji rub gotovo ravan, a donji se jedva primetno širi ka vrhu. Duž centralnog dela sečiva pruža se široki plitki žleb. Oblik drške je nedovoljno jasan, ali je sačuvan karakteristični bočni ispust kod balčaka i tragovi eksera za pričvršćivanje oplate.

Dimenzije: dužina 50 cm, dužina drške 11,4 cm, najveća širina oštrice 3,8 cm. Nalazi se u Zemaljskom muzeju, Sarajevo.

5. Sanski Most, iz razrušenog groba (T. I, 1)[5]

Dobro očuvani gvozdeni mač ima oštećenu dršku, na kojoj su vidljivi ekseri za oplatu. Donja ivica se samo neznatno širi u sredini, dok je gornja strana sečiva ravna; udubljeni žleb se pruža duž centralnog dela sečiva.

Dimenzije: dužina oko 51 cm, dužina drške 11,4 cm, širina oštrice oko 4 cm. Nalazi se u Zemaljskom muzeju, Sarajevo.

6. Sanski Most, grob 55 (T. I, 3; V, 2)[6]

Sačuvana je drška sa delom oštrice gvozdenog mača, koja se na karakterističan način širi u predelu rukohvata. Vidljivo je 6 eksera za prikivanje oplate.

Dimenzije: očuvana dužina 22 cm, dužina drške 11 cm, širina oštrice 3,5 cm. Nalazi se u Zemaljskom muzeju, Sarajevo.

7. Gorica (T. II, 4)[7]

To je masivni gvozdeni mač sa prelomljenom drškom. Sečivo se širi u srednjem delu, dok je kod drške suženo. Duž gornjeg ruba na dužini 2/3 sečiva ide žleb.

Dimenzije: sačuvana dužina 32 cm, najveća širina sečiva 3,5 cm, kod drške 2 cm. Sada je u Zemaljskom muzeju, Sarajevo.

---

[3] Inv. br. 30.369: Z. Marić, *Donja Dolina i problem etničke pripadnosti predrimskog stanovništva sjeverne Bosne*, GZM XIX (1964), 41, tb. XV, 30. Na istoj strani u nap. 239/1 autor pominje mahajru iz Glamoča.

[4] Inv. br. 20.050: Z. Marić, *op. cit.*, tb. XV, 29.

[5] WMBH VI (1899), 110, fig. 175.

[6] Inv. br. 12.687: *Ibid.*, 80, fig. 66.

[7] WMBH VIII (1902), 11, fig. 7.

8. Donja Toponica, grob 1 (T. II, 1)[8]

Gvozdeni mač je dobro sačuvan, osim malog oštećenja drške. Oštrica mača se znatno širi u srednjem delu. Duž gornjeg ruba sečiva pruža se izdubljeni žleb, koji se u najužem delu (kod drške) spaja sa kosim žlebom što ide od donjeg kraja drške. Iako je drška samo delimično sačuvana, vidi se karakterističan oblik rukohvata i bočni ispust.

Dimenzije: sačuvana dužina 46 cm, širina sečiva kod drške 2,8 cm, a najveća širina 4,8 cm. Sada je u Muzeju Toplice, Prokuplje.

9. Crkvište — Beranci, grob 3 (T. II, 5)[9]

Gvozdeni mač ima delimično oštećenu dršku, kao i vrh oštrice sečiva. Na dršci su sačuvana tri eksera za oplatu (u tragovima). Konstatovani su, takođe, i tragovi metalnog okvira gvozdenih korica (kanija).

Dimenzije: dužina 53 cm. Nalazi se u Narodnom muzeju, Bitolj.

10. Ždanec — Skoplje (T. I, 5-5a)[10]

Gvozdeni mač je jako korodirao, a vrh i ivice sečiva su oštećeni. Drška ima oblik životinjske glave (konjske ?). Zbog oštećenja sečiva ne može se sigurno utvrditi njegov oblik, kao ni prisustvo uzdužnog žleba. Ipak, ispupčeno rebro (?) navodi na pomisao da bi ga trebalo smatrati ostatkom centralnog ulegnuća. Veoma je verovatno da je mač iz Ždaneca, s obzirom da je nekako neproporcionalno uzak u odnosu na masivnu dršku, bio za nekoliko centimetara širi (a možda i duži) u svom prvobitnom obliku.

Dimenzije: sačuvana dužina 50 cm. Nalazi se u Arheološkom muzeju, Skoplje.

Pored ovih bolje sačuvanih primeraka, navešćemo još nekoliko čija pripadnost ovoj grupi, zbog stanja u kojem se nalaze ili iz drugih razloga, nije sasvim sigurna.

11. Čarakovo kod Prijedora[11]

To je veoma oštećen krivi gvozdeni mač, kome nedostaje drška, zbog čega je definicija otežana. Duž gornjeg ruba i donje ivice vide se po dva izdubljena žleba.

Dimenzije: sačuvana dužina sečiva 36 cm. Nalazi se u Zemaljskom muzeju, Sarajevo.

---

[8] V. i L. Trbuhović, *Donja Toponica. — Dardanska i slovenska nekropola*, Prokuplje — Beograd 1970, 69 br. 1.

[9] I. Mikulčić, *Jedna helenistička nekropola iz okoline Bitolja*, Starinar XV/XVI (1964—1965), 230, sl. 6; Isti, *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza*, 58, tb. XX, h.

[10] V. Sokolovska — R. Pašić, *Eden grob od Ždanec*, Zbornik u čast na D. Koco, V—VI (1975), 231—244, tb. V, sl. 2 c-d.

[11] B. Čović, *Ilirska nekropola u Čarakovu*, GZM XI (1956), 187, 197, tb. I, 14.

12. Majur kod Svetozareva (T. II, 6, T. V, 4)[12]

Sačuvana je drška sa delom sečiva gvozdenog noža (?) ili kratkog mača. Gornji deo drške je lučno savijen i završava se životinjskom predstavom (?). Delimično je sačuvana bronzana oplata i četiri bronzane nitne za njeno pričvršćivanje. Oblik rukohvata nije u dovoljnoj meri karakterističan. Iako ima sličnosti sa drškom mača iz okoline Zaječara, ipak više podseća na koštanu dršku noža iz Atenice kod Čačka.

Dimenzije: sačuvana dužina 15,5 cm, dužina drške 10,8 cm, širina oštrice (kod drške) 2 cm. Nalazi se u Zavičajnom muzeju, Svetozarevo.

13. Štrpci (T. II, 7)[13]

Delimično je sačuvana oštrica krivog gvozdenog mača, čija se donja ivica izrazito širi prema vrhu.

Dimenzije: sačuvana dužina 31 cm, najveća širina oštrice oko 6 cm. Nalazi se u Zemaljskom muzeju, Sarajevo.

14. Radanje — Krivi Dol[14]

Među primercima gvozdenih krivih mačeva iz Radanja koji se nalaze u Arheološkom muzeju u Skoplju, možda bi se mogao izdvojiti jedan ili dva primerka koji bi odgovarali ovoj grupi. Međutim, s obzirom na odsustvo drški, takva identifikacija nije sigurna.

*

Ako sad sagledamo prvu grupu mačeva u celini, možemo zapaziti izvesne karakteristične crte, kao i neke tipološke razlike između pojedinih primeraka (T. I). Osnovna karakteristika ovih mačeva, sa tipološke tačke gledišta, jeste oblik drške. On je sa neznatnim razlikama veoma sličan gotovo kod svih navedenih primeraka, izuzev onog iz Majura, koji — kako smo već rekli — podseća na oblik koštane drške iz Atenice.[15] Dužina drške je standardna i kreće se oko 11 cm, izuzev mahajre iz Zaječara (13,5 cm). Konstruktivne osobenosti drške mahajre najbolje se vide kod primerka iz Glamoča (sl. 2): ploča osnove drške izrađena je zajedno sa sečivom u jednom komadu, a odvaja se od njega bočnim ispustom, koji igra ulogu balčaka i nije jednako izražen kod svih opisanih primeraka. Moguće je da je on zavisio od oblika oplatnih pločica koje su aplicirane na osnovu pomoću

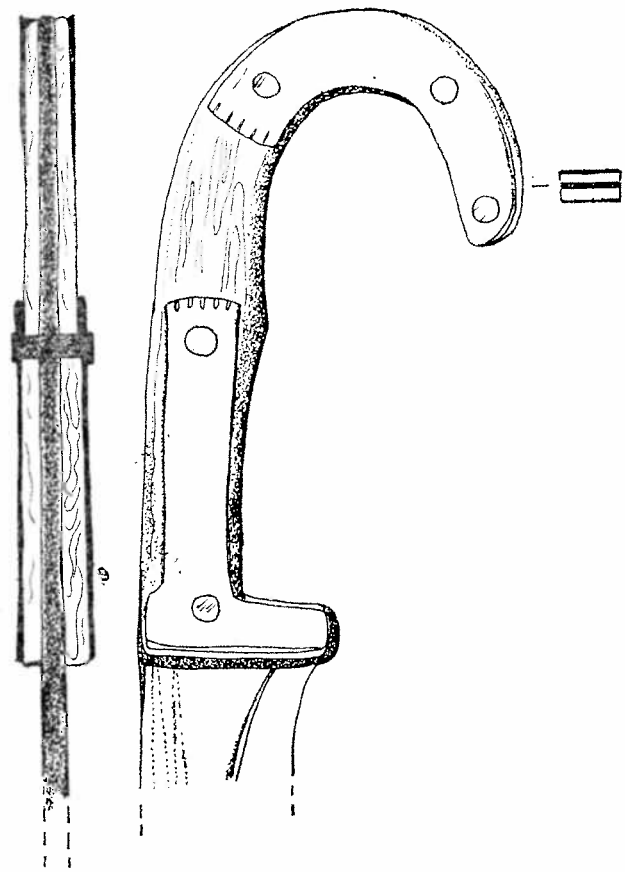
[12] M. Stojić, *Nalazišta Basarabi kulture u okolini Svetozareva*, Starinar XXX (1979), 97—107 sl. 12; S. Vetnić, *Obala, Majur* — Svetozarevo, Arh, pregled 9, 1967, 24, tb. V, 2.

[13] A. Benac-B. Čović, *Glasinac, knj. I*, Sarajevo 1956, tb. XIX, 10; WMBH VI (1899), 54.

[14] K. Kilian, *Trachtzubehör der Eisenzeit zwischen Ägäis und Adria*, PZ 50 (1975), Taf. 47, 1—5 (posebno su zanimljivi mačevi br. 1 i 2).

[15] M. Đuknić, *Ilirske humke u Atenici*, Čačak 1960, tb. IX, 2; M. Đuknić — B. Jovanović, *Illyrian Princely Necropolis at Atenica*, Arch. iugosl. VI (1965), Pl. XII, 6.

eksera. Elegantna ukrasna oplata u obliku životinjske (Ždanec) ili ptičje glave (Donja Dolina, Beranci), svakako je zahtevala drukčiju profilaciju nego u slučaju jednostavnog okvira koji vidimo na mahajri iz Glamoča, kao i na fragmentiranoj dršci iz Sanskog Mosta i dr.

Sl. 2. — Drška mahajre iz Glamoča (detalj).

Na primeru mahajre iz Glamoča možemo rekonstruisati izgled oplate i način njenog uređenja. Gvozdeni ekseri, koji su duži od debljine pločice — osnove, pridržavali su oplatu na izvesnom odstojanju, formirajući slobodni prostor. On se popunjavao, najverovatnije, drvetom, kako se vidi na skici (sl. 2). Pločice oplate su mogle biti od različitih materijala — od gvožđa, bronze, kosti, ali i od kombinacije raznih materijala, npr., bronze i kosti (kao kod drške iz Majura).

Pored oblika drške, postoji još jedan važan detalj, posebno bitan pri upoređenju sa halštatskim krivim mačevima: u pitanju je odnos između drške i sečiva, koji su kod opisanih primeraka u istoj liniji, bez oštrog pregiba tako karakterističnog za halštatske krive mačeve. Tamo gde je krivina sečiva više izražena — kao kod onih iz Donje Toponice (br. 8), Donje

Doline (br. 3) ili iz okoline Zaječara (br. 2) — uvek se nalazi u donjoj trećini sečiva, gde se ono posle proširenja sužava ka vrhu.

Prema obliku sečiva, u prvoj grupi krivih mačeva tipa grčke mahajre možemo izdvojiti dve varijante.

Varijanta Ia (T. I):
— Donja Dolina (br. 4)
— Sanski Most (br. 5 i 6)
— Ždanec (br. 9)
— Čarakovo (br. 11)
— Radanje ? (br. 14)

Ova varijanta sadrži mačeve koji imaju gotovo ravan hrbat (odnosno gornji rub sečiva) i blago raširenu oštricu. Pored gotovo ravnih ivica, karakteriše ih još i centralni položaj širokog udubljenja duž sečiva. Uz to, na gornjoj ivici blizu drške postoje dva kraća užlebljena ureza. Ovaj oblik mahajre posebno se zapaža kod primeraka iz Sanskog Mosta i Donje Doline. Najveća širina sečiva u ovoj grupi iznosi 3,5—3,8 cm, dok je dužina, po pravilu, nešto veća od 50 cm.

Varijanta Ib (T. II):

Za mahajre ove varijante karakteristična je znatna iskrivljenost sečiva sa tzv. talasastim profilom, a posebno koncentrisanje podužnog žleba duž gornje ivice sečiva, koji se kod drške deli na dva kraka, sledeći krivinu obe strane sečiva.

U okviru ove varijante zapažaju se tipološke razlike koje se odnose, pre svega, na veću iskrivljenost sečiva u donjoj trećini, prema vrhu, gde se ono znatno proširuje. U tom pogledu su najizrazitije mahajre iz Donje Toponice, okoline Zaječara (Krajina), kao i iz Štrbaca. Kod njih najveća širina sečiva dostiže 4,8 cm (Donja Toponica), 6 cm (Štrpci), pa čak i 7 cm (Krajina), dok se kod ostalih mačeva ove grupe kreće u granicama 3,5—3,8 cm. Dužina mačeva je, po pravilu, oko 45—47 cm, posebno kod onih iz Donje Toponice i okoline Zaječara. Prema ovim tipološkim osobinama izdvojili smo dve podvrste varijante Ib:

Varijanta Ib/1
— Glamoč (br. 1)
— Donja Dolina (br. 3)
— Gorica (br. 7)
— Beranci (br. 8)

Varijanta Ib/2
— Donja Toponica (br. 7)
— Krajina (br. 2)
— Štrpci (br. 11)

Analogije mahajrama varijante Ia nalazimo kako u likovnom materijalu, naročito na slikanim grčkim vazama, tako i među arheološkim nalazima u Grčkoj, koji su izvanredno retki. Najbliža je izvanredna mahajra sa umetnički izrađenom drškom elegantnih oblika (ptičja glava) iz kolekcije Karapanos u Atini, koja potiče iz Epira (Dodona)[16]. Oblik njene oštrice, koja se samo neznatno širi, podseća na primerak iz Sanskog Mosta.

[16] H. Sandars, *The Weapons of the Iberians*, Archaeologia vol. 64 (1912—1913), 236; fig. 17k; dršku ovog mača vidi: *ibid.*, fig., 26a; up. takođe kod A. Cermanović, *op. cit.*, tb. II, 1.

Ako bismo analogiju za karakterističnu obradu sečiva mahajre sa širokim udubljenim žlebom duž ose sečiva (kao što je na mahajrama iz Sanskog Mosta i Donje Doline) tražili među slikama na crvenofigurnim vazama V veka st. e., najbliži primer bi se našao na velikom krateru iz Luvra, sa predstavom borbe Apolona i Titija u prisustvu boginje Geje[17], koja se datira u vreme oko 480—470. godine. Isti način oblikovanja udubljenja na sečivu nalazimo na znamenitoj hidriji Kleofradovog slikara (oko 480. g.)[18], gde se u sceni ubistva starog trojanskog kralja Prijama takva mahajra pojavljuje u ruci Neoptolema. Isti oblik mahajre se javlja i na nešto kasnijoj vazi, gde vidimo dvoboj Eneja sa Diomedom[19]: Diomed oštro napada svog protivnika kopljem, dok Eneja, u padu, u spuštenoj desnoj ruci drži mahajru sa veoma lepo izrađenom drškom.

Na atičkim vazama prve polovine V veka st. e. predstava mahajre sa žlebom duž gornje ivice sečiva pojavljuje se praktično istovremeno sa ranije nabrojanim primerima. Nalazimo je, npr., na kiliksu slikara Durisa (oko 490. g.)[20] sa predstavom dvoboja Hektora i Ahila ili, pak, na kiliksu slikara Briga (oko 490. g.)[21], sa poznatom predstavom tragičnih događaja pada Troje, gde ispod drške vaze vidimo naslikanu mahajru koja je ispala iz ruku mrtvog Trojanca.

Izgleda da su za vreme dugih ratova protiv Persijanaca u atičkom vaznom slikarstvu postale veoma popularne predstave bitaka Grka sa Persijancima, Amazonkama i drugim barbarima, uz već opisane scene iz Trojanskog rata, koje su se prihvatale kao parafraza savremenih događaja. U tim scenama često su prikazane mahajre kao bojno oružje Persijanaca i Amazonki, ali takođe i u rukama Grka. Navešćemo samo dva primera. Jedan je slika u medaljonu na dnu kiliksa slikara Triptolema (480—470. g.) iz muzeja u Edinburgu[72], gde je u kompoziciono zanimljivoj predstavi prikazan dvoboj Grka i Persijanca, koji je već pao na koleno, pri čemu su obojica naoružani mahajrama. Na drugom kiliksu, koji je stilski blizak slikaru Brigu, ali je nešto kasniji, nalazimo sliku borbe dva para Grka i Persijanaca:[23] jedan od Persijanaca je oboren na zemlju i sedeći zamahuje mačem (mahajra) na Grka koji ga napada kopljem. Na osnovu ovih nekoliko primera možemo zaključiti da atičko vazno slikarstvo, u prvoj četvrti V veka st. e., dobro poznaje mahajru kao bojno oružje. Doduše, ona se češće vezuje za Persijance, Amazonke[23a], Trojance, čime se podseća na njeno istočnjačko poreklo, ali se i u to rano doba mahajra pojavljuje u rukama grčkih ratnika. Za našu temu je značajno da se tokom prve četvrtine V veka na vazama prikazuju obe

---

[17] S. Reinach, *Répertoire des vases peints grécs et etrusques*, t. I, Paris 1923, 245.

[18] J. Boardman, *Attic Red Figure Vases*, London 1975, fig. 135.

[19] *Ibid.*, fig. 186; slika u leksikonu: P. Paris — G. Roques, *Lexiques des antiquités grecques*, Paris 1909, 248— uzeta možda upravo sa ove vaze.

[20] P. Arias — M. Hirmer, *Le vase grec*, Paris 1962, fig. 144.

[21] *Ibid.*, fig. 139.

[22] J. Boardman, *op. cit.*, fig. 303, 1.

[23] *Ibid.*, fig. 279.

[23a] D. v. Bothmer, *Amazons in Greek Art*, Oxford 1957, pl. LXXI, 1; LXXII, 1; LXXIII, 2; LXXVII, 2; LXXXI, 2—4; LXXX, 5a; LXXIV, 3—4.

varijante koje nalazimo u našim nalazištima: tip sa žlebom duž gornje ivice ili drugi tip sa žlebom koji ide sredinom mača. Izgleda, međutim, da se mač analogan našoj varijanti Ia ne prikazuje na predstavama oko sredine V veka, što bi moglo značiti da je ta varijanta bila napuštena. Koliko smo mogli utvrditi, oko 460—450. g. st. e. prikazuje se samo mahajra sa žlebom na gornjoj strani sečiva. Takav je, npr., mač u rukama Apolona koji ubija Titija, na vazi slikara Pentesileje (oko 450. g.)[24], ili u sceni Amazonomahije na poznatom krateru iz Spine slikara Niobida (oko 460. g.).[25] Uz sve to treba istaći da je na ranijim predstavama mahajra uvek manje izvijena i duža, tako da se ponekad može zameniti sa ksifosom — glavnim tipom grčkog mača. Ako je ovaj naš utisak tačan, onda bi se sa određenom rezervom u pogledu slikarskog manira pojedinih umetnika — slikara vaza, stepena stilizacije i individualnih crta mogao izvući zaključak o opštoj tendenciji razvoja grčke mahajre prema podacima vaznog slikarstva, koja se kretala od izduženog i slabo iskrivljenog sečiva prema kraćim oblicima sa više izraženom krivinom i širinom oštrice. Kao primer veoma izduženog mača pomenimo predstave na vazama slikara Durisa (dvoboj Ajaksa i Hektora) i Kleofradovog slikara (ubistvo Prijama), dok nam primer najkraćeg i širokog sečiva daje krater slikara Niobida.

Kako se razvijao oblik mahajre u drugoj polovini V veka, teže je pratiti već iz tog razloga što prizori vezani za herojski ep i trojanski rat u to vreme postaju ređi, a njihovo mesto zauzimaju drugi sadržaji. Ipak se na osnovu arheoloških nalaza ta tendencija, kako smo već videli, može potvrditi ne samo na ilirskom području već i šire. Tako, u italskim nekropolama u oblasti Picenuma[26] nalazimo mahajre, počev od oko 500. g. st. e. i nešto kasnije (faza IV B), kao i u V — poč. IV veka st. e. (faza V), pri čemu je mahajra iz ranije faze izrazito dugačka, dok je ona iz kasnijeg doba kraća gotovo za jednu trećinu i više se savija prema vrhu. Poznata mahajra iz tumula Golemata mogila u Trakiji[27], koja se može datirati u prvu polovinu V veka, veoma je fragmentirana, ali je rekonstruisana. Prema B. Filovu, dužina ove mahajre iznosi oko 80 cm, što znatno premašuje uobičajene dimenzije mahajri. Naprotiv, mahajra iz Lipnice kod Vraca u severozapadnoj Bugarskoj[28] veoma je dobro sačuvana, osim prelomljene drške, koja nedostaje. Njeno sečivo neodoljivo podseća na mač iz Donje Toponice, kojem je gotovo identična u svim osnovnim crtama. Dužina ove mahajre iznosi 43 cm (bez drške), što potvrđuje pomenutu tendenciju skraćivanja mača. Zanimljivo je da je prema zajedničkim nalazima konjske opreme ona datirana u sami početak III veka.

Pogledajmo sad da li je moguće utvrditi hrološke razlike između mahajri tipa Ia i Ib iz ranije nabrojanih nalazišta, na osnovu zajedničkih

---

[24] P. Arias — M. Hirmer, *op. cit.*, fig. 171.

[25] *Ibid.*, fig. 176.

[26] D. G. Lollini, *Sintesi della civilta Picena*, Simpozij »Jadranska obala u prahistoriji«, Zagreb 1976, 152—153, tb. XV, 13 i XVII, 14.

[27] B. Filov, *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Süd-Bulgarien*, Sofia 1934, 116—117, sl. 140—141. B. Filov je datirao mahajru iz Duvanlija u V vek (s. 189—190).

[28] B. Nikolov, *Trakijski pametnici* v'v Vračansko, Izvestija BAI, XXVIII (1965), 186 sl. 26a.

nalaza iz grobnih celina. Tako su se u grobu 55 iz Sanskog Mosta, pored fragmentirane mahajre (br. 6), nalazile karakteristične bronzane knemide, ukrašene na listovima sa tri polukružne reljefne linije, kao i sa plastično izraženim kolenom. Na ovim knemidama nije bilo rupica za prišivanje postave, što se, inače, smatra kasnijom odlikom, koja se ne javlja pre kraja VI veka st. e. Na likovnim spomenicima tog doba možemo zapaziti slične knemide, a među njima je neobično važna predstava atičkog hoplita na tzv. Aristionovoj steli u Atini[29], koja se datira u poslednje dve decenije VI veka, kao i predstava na već pomenutom kiliksu slikara Briga, gde su reljefni ukrasi Neoptolemovih knemida prikazani razblaženim firnisom. U prilog datiranja mahajre iz groba 55 u sami kraj VI i prelaz ka V veku st. e. ide i činjenica da su s njom nađene još i jedna bronzana perla i bronzana igla »omega« — tipa.

Uz odlomak gvozdenog mača iz Čarakova (br. 11) bili su nađeni fragmenti grčko-ilirskog šlema, čije prisustvo ipak nije dovoljno za preciznije datiranje, jer se oni javljaju u prilično širokom vremenskom rasponu.

Koplje koje je nađeno zajedno sa mahajrom iz Glamoča (br. 1) oblikom lista i dosta velikim tulcem koji se širi nadole podseća na koplja iz Donje Doline (faza IIa)[30], pa bi se, prema tome, moglo datirati u V vek st. e.

Bogati grob iz Ždaneca (br. 10) daje više mogućnosti za hronološke zaključke. Srebrne čunaste naušnice iz ovog groba, isto kao i srebrne fibule tipa Štrpci, srebrni pehar sa polukružnim rebrima i veliki bronzani sud sa visećim kružnim drškama ukrašenim palmetama, prema analogijama iz naše zemlje[31] i iz Trakije[32], omogućavaju datiranje u poslednju trećinu V veka, iako su autorke iskopavanja više sklone da datum pomere na IV vek st. e.[33]

---

[29] A. M. Snodgrass, *Arms and Armour of the Greeks*, London 1967, fig. 39.

[30] Z. Marić, *op. cit.*, tb. XV, 23, 25, 26, od kojih se razlikuje nešto manjim dimenzijama (dužina 27 cm), po čemu je, sa druge strane, bliže koplju iz Čitluka (tum. II) na Glasincu: A. Benac — B. Čović, *op. cit.*, tb. XXIX, 4. Prema zapažanju B. Čovića, koplje iz Glamoča je znatno teže i masivnije od svih ostalih kopalja istog oblika poznatih u BiH, a osim toga je i izvanredno dobro sačuvano, što svedoči o visokom kvalitetu legure. Na osnovu toga on smatra mogućim da je ovo koplje, isto kao i mač, bilo predmet importa.

[31] Čunaste naušnice iz Demir-kapije i Radolišta, kao i one iz Beranaca, V. Sokolovska i R. Pašić stavljaju na kraj V veka st. e. (*op. cit.*, 236). I Mikulčić takođe datira naušnice iz Demir-kapije u kasni V vek, dok one iz Radolišta smatra znatno ranijim, verovatno još s početka V veka: I. Mikulčić, *Nakit klasičnog doba iz Demir Kapije*, Starinar XXI (1970), 137—138, tb. I, br. 181.

[32] Pozivajući se na analogije iz Trakije, naročito u vezi sa srebrnim peharom, autori nisu u dovoljnoj meri precizni, jer nalazi iz tumula Kukuva mogila i Bašova mogila nisu nikako kasniji od treće četvrtine V. v., s obzirom na prisustvo crnofigurnog kiliksa kasnijeg tipa u Kukuvoj mogili (B. Filov, *op. cit.*, 57, sl. 72; T. Ivanov, *Antička keramika ot nekropola na Apolonija*, Sofija 1964, 75; tb. 99, 378—385). U atičkoj crnofirnisanoj keramici pehari sa kanelurama analogni primerku iz Ždaneca takođe se datiraju u kraj V v. (The Athenian Agora vol. XII/1, 73—74, br. 214; vol. XII/2, Pl. XI), ali je pojava rebrastih pehara u atičkoj keramici poznata i u drugoj polovini V v. st. e.

[33] V. Sokolovska — R. Pašić, *op. cit.*, 243.

U grobu 3 iz Crkvišta — Beranci pored mahajre su još nađene keramičke posude, među kojima se spominje kothon (nije publikovan), a grob je datiran u kraj V veka st. e.[34]

Uslovi nalaza groba 1 iz Donje Toponice nisu, izgleda, sasvim pouzdani, jer je on slučajno otkriven pre početka iskopavanja[35]. Ipak, u grobnoj celini, rekonstruisanoj prema kazivanju nalazača, pored mahajre (br. 8) bio je još jedan krivi mač (v. dalje, grupa II), kao i nekoliko kopalja, među njima i jedno veoma dugačko (verovatno *sarissa)*, čija dužina prelazi 80 cm. Prema tome bi taj grob mogao da se stavi u IV vek st. e.[36] Nalaz sarise i u nekropoli Beranci, grob 23[37], potvrđuje ovo datiranje, kao i prisustvo jedne fibule tipa Štrpci, koja bi mogla biti nešto ranija[38]. Velika sličnost mahajre iz Donje Toponice sa onom iz Lipnice svedoči o nešto kasnijem datumu, najverovatnije o drugoj polovini IV veka, jer ipak nijedan zajednički nalaz iz ovog groba ne daje mogućnost da se ona datira u III vek, kao primerak iz Lipnice.

Mahajre iz Donje Doline Z. Marić je stavio u grupu IIc, odnosno u vreme između 425. i 350. godine[39]. Ovaj datum bi možda više odgovarao mahajri br. 3 (varijanta Ib), dok je primerak br. 4 sličniji ranijim primercima iz Sanskog Mosta.

Na osnovu ovog pregleda možemo zaključiti da primerci grčkih mahajri, koji potiču iz grobnih celina na širokom prostoru od reke Save do Makedonije, pripadaju relativno kratkom vremenskom periodu — od početka V veka st. e. do sredine IV veka, s tim što bi ovaj niži datum mogao da se pomeri u drugu polovinu IV veka st. e. U tom vremenskom rasponu varijanta Ia spada u vreme od početka do treće četvrtine V veka (oko 500—425. g.) a varijanta Ib — u kraj V do druge polovine IV veka st. e. (425—325. d.). U varijanti Ib izdvojili smo podvrstu Ib/2, kojoj pripadaju mačevi datirani u drugu polovinu IV veka st. e. i tako predstavljaju najkasniji tip grčke mahajre poznat u našoj zemlji.

II GRUPA

Među nalazima iz nekropole Sanski Most pada u oči nekoliko primeraka kratkih mačeva dužine 35—40 cm, koji su po obliku sečiva, malo iskrivljenog i proširenog u centralnom delu, bliski obliku mahajre[40]. Postoji, međutim, znatna razlika u obliku drške i balčaka, po čemu se taj tip mača od-

---

[34] I. Mikulčić, *op. cit.*, Starinar XV/XVI (1964—1965), 229.

[35] V. i L. Trbuhović, *op. cit.*, 26—27 i 31—32. V. Trbuhović smatra mogućim da ovaj grob datira čak u početak III v. st. e. (ibid., 42).

[36] O upotrebi sarissae u makedonskoj vojsci, up. A M. Snodgrass, *op. cit.*, 118.

[37] I. Mikulčić, *op. cit.*, Starinar XV/XVI (1964—1965), 236 sl. 30; isti, *Pelagonija* ..., tb. XX, sl. 29 g.

[38] V. L. Trbuhović, *op. cit.*, 71 br. 10 (dužina fibule je 7 cm).

[39] Z. Marić, *op. cit.*, 41.

[40] A. Cermanović, *op. cit.*, tb. I, 3.

vaja od grčke mahajre i stvara posebnu grupu (T. III). Ukupno je dosad publikovano šest primeraka ovih mačeva, od kojih su četiri iz Sanskog Mosta[40a].

1. Sanski Most, grob 14 (T. III, 4)[41]

To je gvozdeni mač sa delimično oštećenom drškom, na kojoj su očuvana dva eksera za oplatu korica. Na prelazu ka sečivu je balčak u obliku alke leptirastog oblika. Duž srednjeg dela sečiva postoji žleb, dok je oštrica blago savijena i proširena u centralnom delu.

Dimenzije: dužina 36 cm.

2. Sanski Most, grob 63 (T. III, 1)[42]

Gvozdeni mač ima isti oblik i delimično oštećenu dršku kao i dva sačuvana eksera za oplatu. Žleb teče duž gornjeg ruba sečiva, a balčak je identičnog oblika kao prethodni.

Dimenzije: dužina oko 40 cm.

3. Sanski Most, grob 137 (T. III, 3)[43]

Gvozdeni mač je istog oblika, sa malo oštećenom drškom, na kojoj su očuvana tri eksera za oplatu. Sečivo se znatno širi prema vrhu, a na prelazu ka dršci nije bilo leptirasto proširenog balčaka, kao ni žleba duž sečiva.

Dimenzije: dužina 40 cm, širina sečiva 3,8 cm.

U istom grobu je bila još jedna gvozdena kopča i vrh gvozdenih korica mača (kanija).[44]

4. Sanski Most, van grobova (T. III, 2)[45]

Primerak mača istog oblika dobro je sačuvan, sa drškom na kojoj je bilo pet eksera. Očuvan je i balčak leptirastog oblika, ali se ne zapaža uzdužni žleb na sečivu.

Dimenzije: dužina 42 cm.

5. Donja Dolina (T. III, 6)[46]

Sačuvana je oštrica gvozdenog mača, sa zadebljanim balčakom leptirastog oblika i uzdužnim žlebom na gornjoj ivici sečiva, koje se blago širi u srednjem delu. Drška nije sačuvana.

Dimenzije: dužina sečiva 35,8 cm.

[40a] Kad je ovaj rad već bio završen i predat u štampu saznala sam, zahvaljujući ljubaznosti V. Paškvalina i B. Čovića, da su u Brezi, gde je nedavno otkopana velika nekropola, iz gvozdenog doba, konstatovani veoma lepi primerci mačeva ovog tipa koji potiču iz grobova III i II v. pre n. e.

[41] WMBH VI (1899), 69, fig. 20.

[42] *Ibid.*, 82, fig. 78.

[43] *Ibid.*, 101 fig. 149.

[44] U istom grobu se spominje i bronzana dvojna igla, ali to nije sasvim sigurno.

[45] WMBH VI (1899), 110, fig. 176; up. takođe: A. Cermanović, *op. cit.*, tb. I, 3.

[46] Z. Marić, *op. cit.*, tb. XV, 31.

6. Donja Toponica, grob 1 (T. III, 5)[47]

Gvozdeni mač ima isti oblik, sa delimično sačuvanom drškom, na kojoj se vidi jedan ekser za oplatu. Balčak je u vidu proširenja leptirastog oblika, a duž sečiva, koje se jako širi u sredini, nalazi se žleb.

Dimenzije: očuvana dužina 34,5 cm, širina sečiva 4 cm (u sredini) i 2 cm (kod drške).

Ovaj mač je iz groba u kojem je nađena i mahajra br. 8.

*

Iz ovog opisa je očigledno da se grupa II krivih mačeva odlikuje izuzetnim jedinstvom tipoloških osobina, kao i načina izrade. Posebno je važan oblik drške, koja je, po pravilu, u obliku pravougaone pločice, ponekad blago savijene, na kojoj se nalaze 3—5 eksera za pričvršćivanje oplate. Na prelazu sečiva prema drški je balčak koji predstavlja prošireno zadebljanje (alka) leptirastog oblika, šire od pločice — osnove drške. Uzdužni žleb za oticanje krvi na sečivu nije, izgleda, bio obavezan kao kod mahajre.

I u hronološkom pogledu se vidi neobična kompaktnost, koja je karakteristična za ovu grupu mačeva. To se najbolje vidi iz zajedničkih nalaza u grobnim celinama, naročito kod grobova 14 i 63 iz Sanskog Mosta, u kojima je nađena po jedna fibula čertoza tipa sa ukrasnim završetkom noge u obliku konjske protome. Ovaj oblik fibula se datira u kraj V i IV vek st. e., a vezan je za istočnoalpsko područje[48]. Ista takva fibula je nađena u Donjoj Dolini, gde je svrstana u horizont IIc zajedno sa ranije opisanim mačem[49]. O hronološkim okvirima groba 1, iz Donje Toponice već je bilo rečeno više, a prema obliku mahajre i ostalim nalazima iz ovog groba, on se može datirati u drugu polovinu IV veka.

Fibule čertoza tipa sa konjskim protomama na mestu ukrasnog dugmeta jasno ukazuju na pravac gde bismo mogli tražiti poreklo mačeva ove grupe. Ako ih uporedimo sa nalazima iz Italije, videćemo da je gvozdeni mač sa lučno izvijenom oštricom i ravnom pločastom drškom pronađen u nekropoli Servici (grob 101)[50]. Njegova dužina je iznosila 38 cm (drška je oštećena), tako da je gotovo identičan našim mačevima iz Sanskog Mosta (T. II, 7). Među likovnim spomenicima najupadljiviji je primer reljefa iz etrurske grobnice u Červeteri[51], datiran u IV vek st. e. Mač sa ovog reljefa

---

[47] V. i L. Trbuhović, *op. cit.*, 69, br. 2, koji nazivaju kopisom što je, mislimo, malo verovatno.

[48] K. Kromer, *Brezje*. Katalogi 2, Ljubljana 1959, tb. 53, 8; S. Gabrovec, Arheološki vestnik XVII (1966), 19 i dalje.

[49] Z. Marić, *op. cit.*, tb. XIII, 27, c.

[50] M. Mac Iver, *The Iron Age in Italy*, Oxford 1927, 113, fig. 31, saopštava mišljenje Brizija da je ovaj mač pripadao grčkom tipu, a da je nađen još u Peruđi, Tarkviniji, Faleriji i Prenestu (*ibid.*, 112—113).

[51] K. Pfister, *Die Etrusker. Grosse Geheimnis und Untergang eines Volkes*, München 1940, 88. Spomenućemo, takođe, stelu iz Voltere s predstavom etrurskog vojnika naoružanog krivim mačem: P. Ducati, *Le problème étrusque*, Paris 1938, 84—85, pl. 4,1. Up. takođe: P. Dechelette, *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*, t. II/3, Paris 1914, 1137 (gde se navodi druga literatura o ovom pitanju).

ima sečivo slično grčkoj mahajri sa žlebom duž gornje ivice sečiva, balčak i izduženu pločastu dršku, na čijem se vrhu vidi okruglo ispupčenje (ili alka ?).

Nema sumnje da su različiti narodi koji su naseljavali severne oblasti Italije, pre svega Etrurci, dobro poznavali ovu vrstu oružja, i to znatno pre širenja španskog krivog mača — falkate, za koju se smatralo da je povezana sa prodorom Hanibalove vojske u Italiju tokom II punskog rata (kraj III v. st. e.)[52], o čemu ima pomena i u antičkim izvorima[53]. Grčko naoružanje je prodrlo u Etruriju još u arhajsko doba, što se može pratiti na likovnim spomenicima, kao što pokazuje reljef sa predstavom naoružanih etrurskih hoplita na konjima, iz VI veka st. e.[54]. Isto tako na etrurskim slikanim vazama posebno česte postaju predstave grčkog oružja, mahajre i njoj sličnih krivih mačeva, počev od kraja VI v. st. e.[55]. Takvih predstava je naročito mnogo tokom IV veka, kako na vazama[56] tako i na reljefima i freskama iz etrurskih grobnica. Osim ranije pomenute grobnice iz Červeteri, možemo ukazati još na sarkofag iz Tarkvinija sa predstavom Amazonki[57], kao i na freske iz tzv. grobnice Fransoa, gde je prikazano žrtveno ubijanje Trojanaca na Patroklovom grobu[58]. Sarkofag iz Tarkvinija, kao i predstave na vazama, datiraju se u IV vek st. e., a freske iz grobnice Fransoa spadaju već u helenističko doba.

Tesna veza sa mačevima nađenim u Sanskom Mostu vidi se, takođe, na italskim mačevima s kraja republikanskog i ranocarskog doba. Navešćemo kao primer jedan mač iz ranorimskog utvrđenja u Vindonisi (Beč)[59], s početka I veka n. e., koji je sačuvao oblik pločaste drške sa balčakom i iskrivljenu oštricu mača, koja je, međutim, prilično dugačka, možda pod uticajem keltskih dugih mačeva. Poznato je, takođe, da se predstave krivih mačeva nalaze na rimskim republikanskim novcima III veka st. e.

Na osnovu svega što je napred rečeno, možemo sa dosta osnova govoriti o mogućem italo-etrurskom poreklu mačeva iz naše druge grupe, koji su se pojavili na prilično ograničenom prostoru (Sanski Most — Donja Do-

---

[52] Daremberg — Saglio, *Dictionnaire*... t. II, 1605.

[53] H. Sandars, *op. cit.*, 263—264, — sasvim je ispravno istakao da je u vreme punskih ratova mač tipa mahajre već bio poznat kod Rimljana i da je čak postojala lokalna varijanta ovog mača, koja se razlikovala od iberijske falkate time što nije imala zaoštreni vrh. Takav mač sličan mahajri postoji na predstvama republikanskih novaca iz 220. god. st. e. (*op. cit.*, fig. 36). Up., takođe: M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, Bd. 3 (1925), 166 s. v. Falkata.

[54] A. M. Snodgras, *op. cit.*, pl. 31.

[55] Crnofigurna amfora iz Vatikana (G 91) sa predstavom Gigantomahije, na kojoj se javlja, tipična za etrurska zagrobna shvatanja, ptica-grabljivica koja se spustila na telo jednog od poraženih Giganata: J. D. Beazley, *Etruscan Vase-Painting*, Oxford 1947, 2, tb. III, 3.

[56] J. D. Beazlev, *op cit.*, tb. XI, 4: stamnos sa predstavom Jelene i Parisa iz Cab. de médailles u Parizu — kraj V—IV veka (op. cit., 5—6); Tb. XXIII: krater iz Vile Đulija br. 1197 u Rimu, poč. IV veka st. e. — grupa Jelene, Menelaja i Afrodite u kompoziciji Pada Troje (op. cit., 7, 92—94); tb. XXIV, 1: stamnos iz Bona br. 1569, prva četvrtina IV veka st. e. — scena bitke (op. cit., 96—97).

[57] M. Pallotino, *La peinture étrusque*, Genève 1952, 95—96.

[58] *Ibid.*, 115, 118; P. Ducati, *Die etruskische italohellenistische und römische Malerei*, Wien 1941, tb. 27.

[59] Vindonissa illustrata, Brugg, 1962, 11; Kennst du Vindonissa? 5, fig. 3.

lina — Breza) u IV veku st. e., sa jednim jedinim nalazom van ovog kruga — iz Donje Toponice. Stvara se utisak da su u nekropoli Sanski Most ovi mačevi zauzeli ono mesto koje su nešto ranije zauzimali mačevi tipa grčke mahajre. O prodoru italo-etrurskog importa na ovo područje svedoči i etrurski šlem sa gradine Čungar kod Cazina.

III GRUPA

Kao i u prethodnoj grupi kratkih krivih mačeva, osnovna karakteristika ove grupe jeste poseban oblik drške — u vidu uske pločice sa pečurkasto-koničnim završetkom — uz sačuvani lučni oblik sečiva. Prema obliku sečiva, pak, možemo izdvojiti dve varijante: III a — sečivo sa lučno povijenom donjom ivicom (koja je i udarna, kao kod mahajri) i III b — sa lučno izvijenom gornjom i ravnom udarnom ivicom (T. IV).

Varijanta IIIa

Ovu varijantu čine nalazi iz velikih helenističkih nekropola, uglavnom iz okoline Ohridskog jezera, ali i iz drugih mesta. Materijal je najvećim delom nepublikovan, osim nekoliko komada, na osnovu kojih ćemo pokušati da prikažemo osnovne karakteristike ove grupe.

1. Rutevac kod Aleksinca (T. IV, 1)[60]

To je veoma dobro sačuvan gvozdeni mač, gotovo ravne gornje ivice sečiva, čiji se vrh malo uzdiže nagore i lučno savijene donje ivice. Drška se sastoji od polukružnog balčaka, rukohvata u obliku pločice i pečurkastog završetka u obliku usečenog konusa.

Dimenzije: dužina 54,5 cm.

2. Ohrid — Deboj, grob 8[61]

Masivni gvozdeni mač izrađen je od jednog komada, sa sečivom čija je gornja ivica ravna, a donja lučna. Drška je u obliku pločice sa završetkom pečurkastog oblika. Sačuvani su ostaci gvozdenih korica mača (kanija).

Dimenzije: dužina 40 cm.

3. Trebeniško Kale, grob 15 (T. IV, 2)[62]

Gvozdeni mač sa oštećenom drškom i sečivom gotovo je trouglastog oblika. Drška je iz dva dela — rukohvata u obliku pločice sa sačuvanim ekserima za pričvršćivanje oplate, kao i završetka koničnog oblika, sličnog maču iz Rutevca. Na samom vrhu mača se zapažaju ostaci korica (kanija).

Dimenzije: dužina sečiva 34 cm, širina sečiva 3,6 cm.

---

[60] J. Todorović — A. Simović, *Praistorijska nekropola u selu Rutevcu kod Aleksinca*, Starinar IX/X (1958—1959) 267—268, sl. 2.

[61] Od arheološkoto bogatstvo na Makedonija, Katalog izložbe, Skopje 1980, 71. Na žalost, nije data fotografija ovog važnog eksponata, pa ćemo se zadovoljiti katalоškim opisom i ličnim uvidom.

[62] V. Lahtov, *Arheološko iskopuvanje na Trebeniško Kale kaj seloto Trebenište-Ohridsko*, 1953—1954, Lihnid II—III (1959), 58, tb. XXXIII, 1.

4. Openica — Crveinca, grobovi 15 i 19[63]

U ovoj velikoj nekropoli u blizini Ohrida konstatovani su, prema izveštaju V. Lahtova, mačevi tipa »mahajre« u grobovima br. 15, 19, 23, 33, 36, 42, 46, 69 i 72. Za mačeve iz grobova 15 i 19 izričito je naglašeno da su najbliži maču iz Trebeniškog Kalea, dok o ostalima nema podataka.

Ovakva koncentracija mačeva slične izrade i tipoloških osobina na uskom području navodi na pomisao o lokalnoj varijanti razvoja starog tipa mahajre stvorenoj na ilirsko-dardanskom području. U korist tome svedoči posebno oblik drške, koji je nastao, možda, od starijih oblika krivih noževa, kakve vidimo na nekropoli iz Karagača (grob 4)[64], kao što je i nož iz Uzića[65].

Primerak mača iz Rutevca datiran je veoma široko — u kraj halštatskog i početak latenskog perioda, dok su mačevi iz Trebeniškog Kalea s kraja IV do III veka st. e., a mač iz Ohrida — datira se u III vek st. e.

Varijanta IIIb

Varijanta IIIb razlikuje se kako oblikom sečiva, čija se gornja ivica naglo lučno izdiže u srednjem delu dok donja ostaje ravna, tako i po nešto manjoj dužini, koja se kreće oko 30 cm. Po tome se ova varijanta krivih mačeva teško razlikuje od noževa sličnog tipa, sem po veličini.

5. Mahrevići kod Čajniča (T. IV, 4)[66]

To je veliki bojni nož sa izdignutim gornjim rubom sečiva, ravnom donjom ivicom i uskim žlebom. Drška je dobro sačuvana, a izrađena je izjedna sa sečivom. Na balčaku je nekoliko bronzanih pločica, kojih ima i na užem srednjem delu rukohvata. Drška se završava masivnim koničnim proširenjem.

Dimenzije: dužina 34,5 cm, dužina drške 10,5 cm, širina sečiva 6 cm.

5a. Krajčinovići

U velikoj zajedničkoj grobnici sa više od 20 sahranjivanja ispod velike humke, pronađeno je mnogo oružja, uglavnom kopalja, kojih je bilo nekoliko desetina, a među njima i desetak kratkih mačeva istog tipa kao i bojni nož iz Mahrevića. Osim većih bojnih noževa sa uzdignutom ivicom sečiva i koničnim završetkom drške, nađeno je i nekoliko manjih noževa istog tipa.

Dimenzije: najbolje sačuvani primerci imaju dužinu 37—39 cm. Nalaz nije objavljen, a čuva se u Narodnom muzeju, Titovo Užice.

---

[63] *Ibid.*, 37 nap. 55; 58 nap. 104. Materijali iz ove velike helenističke nekropole sa preko 130 grobova nisu objavljeni i poznati su samo po uzgrednim zapažanjima samog V. Lahtova ili u drugoj literaturi: I. Mikulčić, *Pelagonija...*, 58; V. Sokolovska — R. Pašić, *op. cit.*, 242. Ista nekropola se naziva ponekad Prentov most, a istraživanja na njoj su vršena tokom 1956—1959. g.: up. Lihnid II—III, 36.

[64] D. Srejović, *Karagač and the Problem of the Ethnogenesis of the Dardanians*, Balcanica IV (1973), Pl. VIII, 8; R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in Serbia*, Oxford 1977, Pl. 39, 25.

[65] R. Vasić, *op. cit.*, Pl. 28, 11.

[66] GZM 1909, 431, fig. 4; GZM 1914, 134.

6. Stolac (T. IV, 5)[67]

Veliki masivni bojni nož, ima isti oblik sečiva, sa uskim žlebom duž njegove gornje ivice. Drška je sa balčakom i uskim pločastim rukohvatom, koji se završava masivnim dodatkom nepravilnih oblika.

Dimenzije: dužina 38 cm.

7. Široko kod Suve Reke (T. IV, 3)[68]

To su jedan celi primerak i jedan fragment masivnog bojnog noža sa lučno izdignutom gornjom i ravnom donjom ivicom sečiva. Drška ponavlja oblik one iz Mahrevića i iz Rutevca — sa konično proširenim završetkom.

Dimenzije: dužina oko 30 cm.

8. Gostilj (T. IV, 6—8)[69]

U ovoj nekropoli veoma su brojni noževi sa lučno izdignutom gornjom ivicom (grobovi 36, 54, 66, 99 i dr.). Svi su primerci jako korodirali, a oblici većim delom rekonstruisani.

Ipak se može utvrditi da se njihova dužina kretala oko 20—22 cm.

Dosta je blizak ovoj grupi noževa još jedan primerak iz Lisosa — Lješa (T. IV, 9)[70].

Noževi iz Širokog i Stoca predstavljaju slučajne nalaze, dok onaj iz Mahrevića potiče iz tumula u kome su konstatovani mnogobrojni tragovi sahranjivanja u više grobova. Među nalazima iz ovog tumula preovlađuju predmeti kasnijeg perioda gvozdenog doba, a naročito su značajne za hronološko opredeljenje više vrsta srednjolatenskih fibula, kopljaste fibule sa jednom ili dve igle, kao i dvopetljasta dvojna igla. Ovi nalazi datiraju nož iz Mahrevića u III—II vek st. e. Grobovi iz Gostilja su dobro datirani nalazima novaca iz Skodre i Lisosa, te ilirskog kralja Gencija, — u dugu polovinu III i sredinu II veka st. e.

Na taj način su obe varijante grupe III a i III b vremenski bliske, a pokazuju i izvesnu tipološku međuzavisnost, naročito u pogledu oblika drške bojnih noževa iz Mahrevića i Širokog sa mačevima iz Trebeniškog Kalea i Rutevca. Logično je da je nešto ranija varijanta III a još uvek sačuvala oblik oštrice karakterističan za grčku mahajru, kao što je slučaj sa mačem iz Rutevca, koji je, verovatno, stariji od svih ostalih u ovoj grupi. Ipak je, kako smo već istakli, on svojim oblikom drške vezan za neke ranije oblike krivih noževa poznatih na ovom području (Karagač). Varijanta III b već neosporno pokazuje potpuno preovladavanje domaćeg tipa krivog noža, koji je egzistirao paralelno sa mačevima, a ponekad se nalazio u istim grobovima

---

[67] GZM XIX (1907), 214, tb. III, 1. Slučajni nalaz, sada u Beču.

[68] Lj. Dašić, *Praistorijsko naselje na Širokom*, Glasnik Muzeja Kos. i Met., II (1957), 232, tb. VI, 4, 6.

[69] Đ. Basler, *Nekropola na Velim Ledinama u Gostilju* (Donja Zeta), GZM XXIV (1969), tb. IX, 5 (grob 36); tb. XII, 3 (grob 54); tb. XIV, 4 (grob 66); tb. XX, 1 (grob 99).

[70] F. Prendi, *Aspects de la vie sociale, économique et culturelle de Lissus*, Simpozijum »Utvrđena ilirska naselja (Mostar 1974)«, Sarajevo 1975, Pl. IV, 10.

sa mahajrama. Tipološka razlika se vidi u obliku drške, koja se izrađuje izjedno sa sečivom, nalik na mačeve, a ne u obliku trna kao ranije. Time je oružje dobilo na čvrstini, a drška se nije mogla lako odvojiti od oštrice, kao kod noževa.

Prema tome, krajem IV veka st. e., kada u ostalim oblastima ilirskog područja postepeno nestaju primerci importovanih grčkih mahajri u grobovima ratnika, u istočnim oblastima ovog područja, susednim sa Makedonijom, razvija se poseban tip krivog mača, koji nasleđuje neke osobine grčke mahajre u obliku sečiva i načinu izrade, ali joj dodaje posebno lokalno obeležje u vidu pečurkasto-koničnog oblika drške. Ima indicija za pretpostavku da je ovaj tip mača poreklom sa ilirsko-dardanskog područja (Rutevac—Široko—Ohrid).

Bojni nož tipa Mahrevići još se više vezuje za južnoilirsko područje, a čuva neke osobine zajedničke sa prethodnim tipom (oblik drške). Iz toga se može zaključiti da su primerci iz Mahrevića i Širokog, koji je neka vrsta prelaznog oblika između varijante III a i III b, raniji. Tendencija razvoja kratkih mačeva, odnosno krivih bojnih noževa iz grupe III kretala se od oblika koji su bliski mahajri ka postepenom njihovom gubljenju i odumiranju: prvo putem transformacije oblika drške, a zatim i sečiva. Stvaranje novog tipa mačeva (Rutevac—Trebeniško Kale) pada u vreme jakog uspona Dardanije, koja je tokom III veka st. e. vodila uporne borbe s Makedonijom, često u savezu sa ilirskom državom. Jednom stvoreni tip nastavlja da živi na području ilirske države, gde se javlja u novom obliku sa trouglastim sečivom. Ta nova transformacija, ovaj put u obliku sečiva, dešava se, kako pokazuje rasprostranjenost noževa tipa III b, na području od Lješa do Stoca, odnosno u okviru ilirske države Agrona, Teute i Gencija. Postoji mišljenje da su Rimljani, upoznavši se sa izvanrednim osobinama ilirskog bojnog noža *(sica)*, preuzeli ovaj tip oružja od Ilira. Od te vrste noža, kojim su se koristili razbojnici, potekao je naziv za razbojnike — *sicarii*[71]. Mislim da nema sumnje da je ilirski bojni nož — sika mogao biti nož tipa Mahrevići, odnosno naša varijanta III b.

IV GRUPA

U ovu grupu spadaju mačevi iz japodskih nekropola u Lici, od kojih je najpoznatiji onaj iz nekropole Vital kod Prozora[72]. Mač iz Vitala, prema opisu R. Dreksler, predstavlja kombinaciju bojnog noža i mača sa specifičnim oblikom drške[73], dok ga je A. Cermanović navela kao primer mačeva tipa mahajre[74], najviše zbog oblika njegovog sečiva. Prema toj kombinaciji se-

[71] A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb 1974, 171; up. mišljenje Ć. Truhelke u GZM 1914, 134.

[72] R. Drechsler-Bižić, *Gradine u Lici*, Vesnik Vojnog muzeja 3 (1956), 49—50, tb. II, 2.

[73] *Ibid.*, 49.

[74] A. Cermanović, *op. cit.*, 74.

čiva, koje u velikoj meri podseća na uobičajeni oblik mahajre, i neobičnog oblika drške, koja se izdvaja od svih koje smo dosad videli, ova vrsta predstavlja pojavu analognu mačevima iz druge i treće grupe: prilagođeni oblik mahajre, sa lokalnim doprinosom u oblikovanju drške. Zaista, analogiju obliku drške mača iz Vitala možemo naći među znatno ranijim primercima krivih mačeva iz prekojadranskih nekropola u Picenumu[75], čija je glavna karakteristika kosi položaj drške u odnosu na sečivo mača i oblik sličan slovu T[76]. Znatno kasnija varijanta ovog tipa krivih mačeva, iz vremena početka latenskog doba, proširena je na istočnoalpskom području (Kranjska) i u Posavini (Jezerine). Oplata drške ovih mačeva, na žalost, nije sačuvana, ali je ostala karakteristična savijenost drške u odnosu na sečivo. Ono, pak, kod nekih primeraka ima zaokrugljenu liniju sečiva koja podseća na sečivo mahajre, ali se razlikuje od njega. Tako na primercima mačeva iz Donje Doline[77], za razliku od picenumskih mačeva, nalazimo nešto više proširena sečiva lučnog oblika, a sličnog su tipa i mačevi iz Jezerina (grob 99, 237 i 400).[78]

Mač iz Vitala je neobičan i po tome što je izrađen od bronze, a ne od gvožđa, kao svi dosad pregledani primerci, što, možda, pretpostavlja neku posebnu namenu.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Na osnovu prethodne analize možemo zaključiti da krivi mačevi u V—III veku predstavljaju važan elemenat materijalne kulture mnogobrojnih plemena ilirskog područja. Njihova raznovrsnost i prilično veliki broj nalaza iznenađuju, ali i dozvoljavaju da se prate posebne vrste. Od njih je najkompaktnija I grupa, koja obuhvata mačeve tipa grčke mahajre. Sve ostale grupe predstavljaju lokalne interpretacije ovog osnovnog tipa, koje se najviše ogledaju u transformaciji drške mača prema lokalnim uzorima.

Na osnovu pregleda tipoloških osobina i hronološke gradacije nalaza mahajri u pojedinim grobnim celinama, došlo se do sledećih zaključaka.

Uvoz mačeva tipa grčke mahajre na Balkan započeo je mnogo ranije nego što se dosad pretpostavljalo. Prvi primerci u nekropoli Sanski Most (grob 55) mogu se datirati u kraj VI ili sami početak V veka st. e., znači mnogo pre osnivanja grčkih kolonija na Jadranu od strane Donisija Starijeg, u prvoj polovini IV veka st. e.[79]

Nalazi grčkih mahajri javljaju se tokom čitavog V veka i većeg dela IV veka st. e., pretežno u ratničkim grobovima. U tom vremenskom rasponu mogu se pratiti tipološke promene, koje svedoče o razvoju osnovnog tipa,

---

[75] D. G. Lollini, *op. cit.*, tb. VII, 5—6; D. Mac Iver, *op. cit.*, 112, fig. 30 (mač iz groba 14 u nekropoli Serviči); M. Guštin, *Beiträge zu den vorgeschichtlichen Verbindungen zwischen Slowenien und Basarabi*, Apulum XV (1977), 159.

[76] M. Guštin, *op. cit.*, fig. 1—2.

[77] Z. Marić, *op. cit.*, tb. XI, 6—9.

[78] WMBH III (1895), 86—87, fig. 151; 117 fig. 274; 156 fig. 468.

[79] A. Cermanović, *op. cit.*, 81—82.

a odnose se na oblik oštrice i na veličinu mača, dok se oblik drške malo menja. U grubim crtama, tendencija razvoja grčke mahajre sastoji se u kretanju od dužih (preko 50 cm) ka kraćim primercima (oko 40 cm), kao i od gotovo ravnih oštrica ka sve širim lučno savijenim oblicima, pri čemu se najveća širina sečiva znatno povećava — od 3,5 cm na 4,5—6 cm, pa čak i na 7 cm. Na osnovu razvoja tipa mahajre izdvojili smo dve varijante:

Ia — od početka do treće četvrtine V veka st. e. i

Ib — od kraja V do druge polovine IV veka st. e.

Posmatrajući rasprostranjenost grčkih mahajri na ilirskom području (sl. 3), može se zapaziti da su one koncentrisane pretežno u dve oblasti: a) Makedonija sa Pomoravljem i b) Posavina i jadransko zaleđe. Veoma je verovatno da bi se moglo govoriti o dva puta kojim su ovi nalazi prodirali u oblasti nastanjene Ilirima: jedan je išao sa juga preko Makedonije u Pomoravlje, a drugi — sa zapada duž Save[80]. Iznenađuje veoma mali broj nalaza u priobalnoj Dalmaciji i njenom zaleđu (Glamoč i Gorica).

Posebno privlače pažnju nalazi mahajri iz Pomoravlja (Donja Toponica, okolina Zaječara i, možda, Majur), datirani u drugu polovinu IV veka st. e. na osnovu tipoloških osobina. Oni, verovatno, mogu biti protumačeni kao konkretni trag ratovanja makedonskih kraljeva Filipa i Aleksandra protiv Dardanaca i Tribala. Iz istorijskih izvora je poznato da je Filip Makedonski ratovao protiv svojih severnih suseda — Ilira, Dardanaca i Tribala i da ih je uspeo podvrgnuti svojoj vlasti (Diod. 96, 7). Taj pohod, prema mišljenju F. Papazoglu[81], mogao je biti izvršen 344. g., dok koncentracija nalaza na prostoru od Prokuplja preko Svetozareva do šire okoline Zaječara (Krajina) na Timoku ukazuje na put kojim se Filipova vojska mogla kretati. Neobično se dobro u ovu sliku uklapa i nalaz iz Lipnice kod Vraca u Bugarskoj, koji upućuje na ratovanje sa Tribalima. U korist ove pretpostavke govori zajednički nalaz mahajre i veoma dugog makedonskog koplja *(sarissa)* iz Donje Toponice. Sarisa se spominje u Justinovom opisu pohoda Filipa Makedonskog protiv Skita 339. g. (Iust., IX, 3). Isto tako su u heronejskoj bitki (338. g.), kako je poznato, odlučujuću ulogu odigrale Filipove formacije kopljanika *(sarissophoroi)* u sastavu makedonske falange (Plut. Pelop., 18, 7). Zanimljivo je, takođe, da se grob 1 iz Donje Toponice posebno izdvajao velikom količinom grobnih priloga u odnosu na ostala sahranjivanja u ovoj nekropoli. To bi moglo značiti da je u pitanju grob posebno značajne ličnosti, nekog plemenskog starešine jednog od dardanskih plemena, sa oružjem koje je zaplenio u borbi s neprijateljem, ako nije možda bio grob najamnika, koji su služili u makedonskoj vojsci, sahranjenog na mestu pogibije[82]. Nema mogućnosti da utvrdimo da li se to dogodilo u vreme Filipovog pohoda protiv Dardanaca i Tribala 344 g. ili u vreme Aleksandrovog pohoda protiv Peonaca,

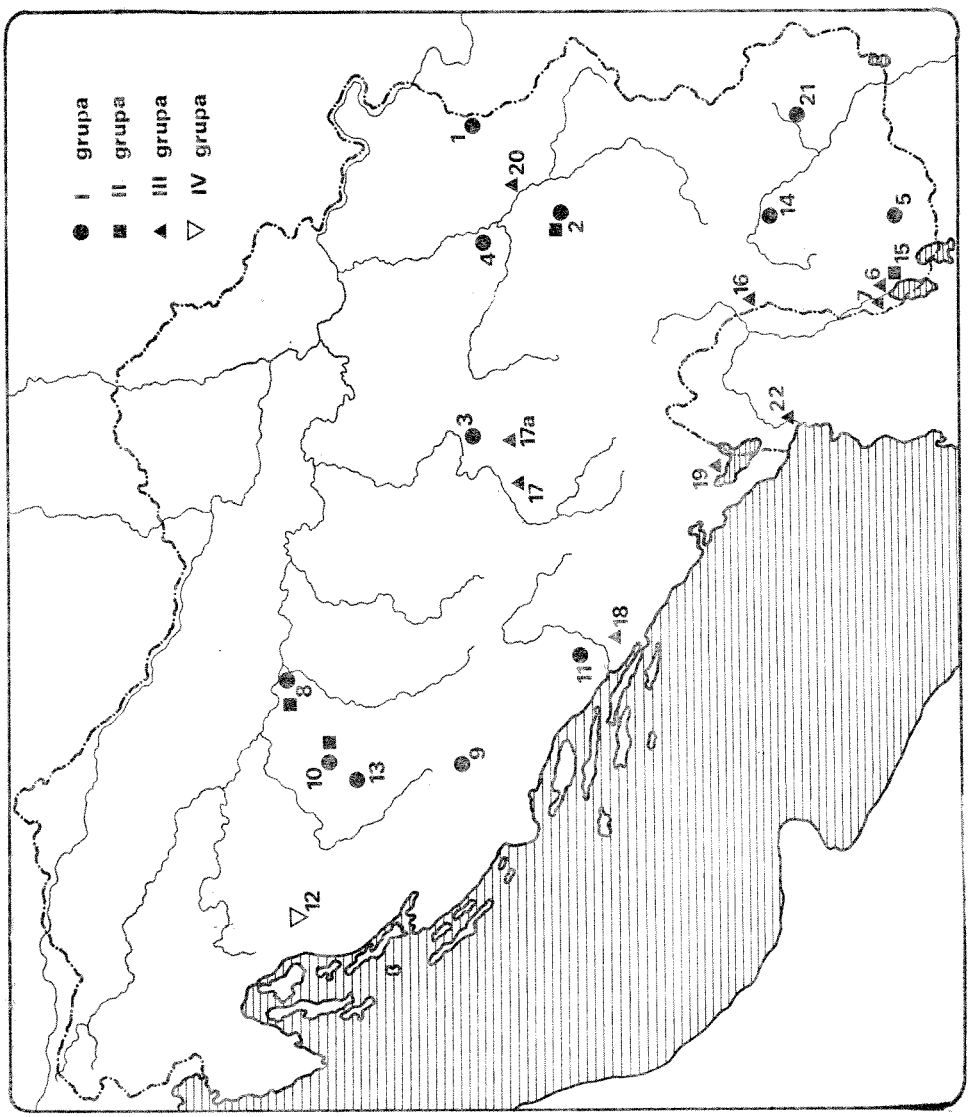
---

[80] M. Parović-Pešikan, *O poreklu grčkog materijal na Glasincu i putevima njegovog prodiranja,* Starinar XI (1961), 38, sl. 12; 43—44, sl. 13.

[81] O Filipovom ratovanju sa Dardancima i Tribalima up.: F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba,* Sarajevo 1969, 105—106.

[82] O takvoj mogućnosti razmišlja i V. Trbuhović *(op. cit.,* 25). Ratnik iz Donje Toponice mogao je pripadati pešačkoj formaciji falange, dok je onaj iz Lipnice svakako bio konjanik, sudeći prema nalazima konjskih žvala.

Dardanaca, Tračana i ostalih severnih varvarskih suseda Makedonije, koji su se podigli na vest o smrti kralja Filipa 336. g., ali — s obzirom na ranije iznesene podatke — povezivanje nalaza grčkih mahajri u Pomoravlju u drugoj polovini IV veka sa Filipovim pohodom izgleda nam verovatnije.

Karta rasprostranjenosti krivih mačeva tipa mahajra: 1. okolina Zaječara; 2. Donja Toponica; 3. Štrpci; 4. Majur; 5. Crkvište — Beranci; 6. Trebeniško Kale; 7. Openica; 8. Donja Dolina; 9. Glamoč; 10. Sanski Most; 11. Gorica; 12. Vital; 13. Čarakovo; 14. Ždanec; 15. Ohrid — Deboj; 16. Široko; 17. Mahrevići; 17a. Krajčinovići; 18. Stolac; 19. Gostilj; 20. Rutevac; 21. Radanje; 22. Lješ.

Tokom IV—III veka st. e. pojavljuju se različite varijante krivih mačeva, koje se mogu objasniti kao lokalne imitacije grčkih oblika (II i III grupa). Zadržavajući isti ili sličan oblik sečiva, oni se uglavnom razlikuju po obliku drške, čime se razdvajaju kako međusobno tako i od osnovnog tipa mahajre.

Mačevi iz II grupe pokazuju rasprostranjenost u veoma uskom području — Sanski Most — Donja Dolina, uz izuzetak jednog jedinog nalaza tog tipa u Donjoj Toponici. Prema navedenim analogijama, mačevi iz II grupe datirani su u IV vek st. e., a uslovno se povezuju sa italo-etrurskim područjem. Najverovatnije je da oni predstavljaju import iz severne Italije, isto kao i poznati etrurski šlem iz Čungara kod Cazina i čertoza fibule sa protomana konja na nozi u nekropolama Sanskog Mosta i Donje Doline[82a] Neposredne tipološke veze postoje sa primercima iz nekropole Servici u Picenumu.

Donekle je zagonetna pojava sličnog mača na dardanskom području (Donja Toponica). Ona bi se mogla objasniti pretpostavkom da se isti oblik nalazio u upotrebi ne samo u severnoj Italiji nego i u južnim oblastima — u Grčkoj ili Makedoniji, ali o tome nemamo podataka.

Mačevi iz III a grupe (Rutevac — Trebeniško Kale) koncentrišu se, naprotiv, u Dardaniji i susednim ilirsko-makedonskim oblastima. Specifičan konično-pečurkasti završetak drške i gotovo trouglasti oblik sečiva znatno ih udaljuju od osnovnog tipa, ukazujući istovremeno na povezanost sa lokalnim oblicima noževa. Grupa III b (Mahrevići — Široko) predstavlja dalji razvoj ove varijante, koja se postepeno potpuno stapa sa lokalnim oblicima, gubeći i poslednju osobinu nekadašnje mahajre — lučno izvijeno sečivo, koje se transformiše u trouglasti oblik sa izdignutom gornjom ivicom. Ovaj tip je raširen na južnoilirskom području: od Neretve do Lješa.

Varijanta III a (kraj IV—III v.) poklapa se u vremenu sa usponom i jačanjem Dardanije i početkom njenog vekovnog neprijateljstva sa Makedonijom. U tim ratovima, posebno u III veku st. e., ona je često nastupala u savezu sa Ilirima, što je svakako doprinosilo uzajamnom zbližavanju ova dva srodna naroda. Varijanta III b se može vremenski uklopiti u vreme uspona države Agrona, Teute i Gencija. Veoma je verovatno da je ovaj oblik bojnog noža predstavljao ono strašno ubojito oružje *(sica)* koje su Rimljani upoznali za vreme dugih ratova sa Ilirima, pa su ga kasnije preuzeli kao tajno oružje razbojnika i mučkih ubica *(sicarii)*.

Japodsku varijantu predstavlja mač iz Vitala u Lici, koji se po obliku karakteristične drške u obliku slova T može povezati sa mnogo ranijim italskim oblicima mačeva iz Picenuma. Ovi halštatski krivi mačevi, rasprostranjeni u istočnoalpskim oblastima i u severnoj Italiji, koji su se u VII i VI veku raširili na dosta širokom prostoru u unutrašnjosti Balkana i u Podunavlju (Oltenija), pokazuju drukčiji razvoj, a njihova konstrukcija ima sasvim

[82a] S obzirom na činjenicu da se nekropole Sanski Most i Donja Dolina, odakle potiču mačevi tipa II, nalaze u blizini rudarskog područja na kome je već veoma rano zasvedočena lokalna proizvodnja gvožđa, možda bi se mogla uzeti u obzir eventualna mogućnost autohtone proizvodnje ovog tipa mačeva. To, međutim, ne rešava pitanje porekla samog tipa.

drugi oblik drške i odnos sečiva prema dršci, koji su pod jakim uglom. Tendencija njihovog razvoja prikazuje upravo obrnuti smer nego kod mahajri: od kraćih i ponekad zaobljenih sečiva ka veoma izduženim i ravnim oštricama u obliku trna, na koju se stavljala oplata drške sa T-završetkom. Uprkos tome što pojedini primerci, kao kod mačeva iz Donje Doline ili iz depoa u Cerknici, imaju čak i dosta raširenu, lučno savijenu oštricu, možda pod uticajem oblika mahajre, pomenute konstruktivne osobine (drška savijena pod uglom koja ima oplatu nasađenu na trn) ne dozvoljavaju nam da ovu vrstu mačeva ubrajamo u varijante grčke mahajre, kako se to u poslednje vreme često čini, ne samo u našoj literaturi nego i u stranoj[83]. Zbog toga halštatski mačevi iz Picenuma i istočnoalpskog područja nisu bili uzeti u obzir u našem razmatranju. Štaviše, mislimo da izjednačavanje ovih mačeva sa mahajrom nije ispravno već i po tome što su sami Grci — koliko se zna iz pisanih izvora i iz likovnih spomenika, a posebno iz vaznog slikarstva — pripisivali mahajri istočnjačko poreklo. Većina istraživača prihvata takvo mišljenje, sa izuzetkom M. Eberta[84], čije mišljenje o halštatskom poreklu mahajre izgleda da su prihvatili i slovenački istraživači. Zato nam se čini neophodnim da ponovo razmotrimo neke činjenice vezane za poreklo grčkog krivog mača — mahajre.

Još je od homerovskog doba reč *máchaira* poznata u pisanim izvorima u svom osnovnom značenju: *nož, pretežno žrtveni*[85]. U opisu obreda prinošenja žrtve iz trećeg pevanja *Ilijade* možemo pročitati (III, 271—274):

»Potom Atrejev sinak od boka povadi *noža,*
koji mu višaše uvek uz velike krsnice mača,
janjcima s glave dlake odseče, potom glasnici
trojanskoj vlasteli i ahejskoj podele dlake.«
(prevod M. Đurića)

Uz jasno razlikovanje pojmova noža (mahajra) i mača (ksifos), iz ovog odlomka može se zapaziti da je nož — mahajra bio obavezan atribut vojnika, iako još nije spadao u oružje. Ratnici su mogli mnogostruko koristiti nož, npr., prilikom ukazivanja pomoći ranjenicima, kako vidimo iz opisa Patroklove brige za ranjenog Ahila (XI, 844—847):

»... Patroklo,
oštru i ljutu mu *strelu iz bedra izreže* i krv
toplom ispere vodom ...«
(prevod M. Đurića)

---

[83] M. Guštin, *Mahajre. Doprinos k povezavam Picena, Slovenije in Srednjeg Podonavja*, v 7. stol. pr. n. št., Situla 14/15 (1974), 78—79; B. Nikolov, *op. cit.*, 166, 199.

[84] M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, Bd. 11 (1911—1912), 436, s. v. Schwert; *ibid.*, Bd. 3 (1925), s. v. Falkata, 165—166.

[85] P. Paris — G. Roques, *Lexique des antiquités grecs*, Paris 1909, 248; И. Х. Дворецкий, *Древнегреческо-русский словарь*, Москва 1957, т. 2, 1056.

I u ovom stihu je, takođe, upotrebljena reč mahajra (nož), ali je ispuštena u prevodu, što svedoči, svakako, da se mahajra upotrebljavala u vojničke svrhe još u Homerovo doba.

O tome kako je izgledala mahajra u to daleko herojsko doba ne znamo, ali na nekim mnogo kasnijim vazama u prikazima scena iz *Ilijade* nalazimo nož sa lučno izvijenim sečivom, koji se lako može identifikovani sa mahajrom, iako nije jasan oblik njegove drške (ne vidi se dovoljno, zaklonjen prstima ruke). Spomenućemo ovde znameniti skifos slikara Briga (oko 480. g.) sa predstavom Prijama, koji dolazi da otkupi mrtvo Hektorovo telo[86]. Ahil, koji leži levom rukom oslonjen na jastuke uzglavlja, iznad mrtvog tela koje je ispruženo ispod njegovog ležaja, desnom rukom prinosi svom licu nož, dok je ispred ležaja u prednjem planu nacrtan stočić sa režnjevima mesa koji vise. Ahilov gest izaziva pomalo nedoumicu: liči na potez brijačem, u korist čega bi govorila figura malog dečaka sa ogledalom desno od ležaja, ali bi mogao da bude i pokret nožem kojim se odseca komad mesa ispred samog lica. U oba slučaja je očigledno oblik noža, koji nas ovde pre svega zanima, veoma sličan mahajri — ima lučno sečivo u srednjem delu i kratku dršku, koaj je nalik na pločaste drške mačeva iz naše druge grupe, iako to nije dovoljno sigurno.

Mahajra se, svakako, održala u upotrebi sve do kraja VI veka kao nož, možda i bodež, što nije čudno ako se zna da se i oblik mikenskog mača sa trnom (Griffzungenschwert) u osnovnim crtama očuvao sve do arhajskog doba, kada ga je zamenio klasični grčki krstasti mač — ksifos. Krajem VI veka st. e. naglo ulazi u upotrebu kratki krivi mač. Postoji mišljenje da je do brzog rasta popularnosti krivog mača došlo zbog toga što je jedan od Tiranoubica upotrebio mahajru u svom velikom podvigu, dok se drugi pri tome koristio ksifosom[87]. Zaključak o mahajri u ruci Harmodija izvlači se na osnovu položaja njegove visoko podignute ruke, koji zahteva pokret mačem koji seče odozgo, s ramena, a ne bodeći udarac.

Paralelno sa terminom »mahajra« postojao je još jedan naziv za krivi mač — *kopis*, koji je označavao kratak mač sličan sablji, a smatrao se pretežno persijskim oružjem. Razlika između njih nije dovoljno jasna, a često su se oba termina zamenjivala. Ta »nebrižljivost« u izrazima za oružje, o kojoj govori A. Snodgras, najverovatnije je potekla otuda što je došlo do stapanja obe vrste oružja. Možemo pretpostaviti sa dosta sigurnosti da su grčki oružari krajem VI veka usavršili stari oblik krivog noža (mahajre) ugledajuću se pri tom na za njih novu vrstu, persijanskog oružja — kopis. Tako je, stapanjem najboljih osobina obe vrste, stvoren za grčko oružje sasvim novi tip krivog mača, koji je nastavio da nosi staro ime — *máchaira*. Isto ime, međutim, i dalje se upotrebljavalo u osnovnom značenju: *nož*, i to veoma široke namene, što se potvrđuje primerima iz grčke literature V veka st. e.[88] Negde u drugoj polovini ovog veka dolazi do potpunog izjednačavanja upotrebe reči

---

[86] J. Boardman, *op. cit.*, fig., 248. Nož sličnog oblika nalazimo i na drugim slikama, kao, npr., na crnofigurnoj vazi sa predstavom obućarske radionice: J. Boardman, *Attic Black Figure Vases*, London 1974, fig. 229.

[87] A. M. Snodgras, *op. cit.*, 97.

[88] И. Х. Дворецкий, *loc. cit.*, — daje ova značenja reči *machaira:* 1) žrtveni nož *(Hom.)*, kuhinjski nož *(Herod.)*, baštenski nož ili makaze *(Plat.)*, britva *(Arist.)*. 2) kratka sablja ili bodež *(Xenoph.)*. 3) mač.

mahajra i kopis[89], i to u oba smisla — i kao noža i kao kratkog mača (Euripid, Ksenofont). Međutim, kada Ksenofont preporučuje ovo razorno i jako oružje kao posebno pogodno za konjicu (Xen., De re equestri, XII, 2), on upotrebljava reč *kopis*. Nije li možda u tome trebalo videti postepeno preovladavanje naziva kopis za kratki krivi mač, negde krajem V veka, dok se termin mahajra učvršćuje u starom značenju »nož«, koje se, uostalom, sačuvalo i u novogrčkom jeziku: *tò machairi*. Govoreći o oružju Grka u vreme Filipa i Aleksandra, A. Snodgras[90] se opredeljuje za naziv kopis kao termin za kasniju varijantu mahajre, koja se upotrebljavala u makedonskoj vojsci u IV veku st. e. Glavna tendencija razvoja mahajre ka sve kraćim i iskrivljenijim oblicima kao da može potkrepiti ovaj zaključak.

PAROVIĆ-PEŠIKAN, M.

LA MACHAIRA GRECQUE ET LE PROBLÈME DES ÉPÉES RECOURBÉES

RÉSUMÉ

Les trouvailles des épées du type de machaïra grecque au V—IIIème siècle av. n. è., comme il montre leur analyse, représentent l'un des éléments plus importants de la culture matérielle de nombreuses tribus de la région illyrienne. Ce qui impressionne c'est leur diversité et leur quantité. La recherche des particularités typologiques de ce sorte de trouvailles et des unités tombales dans lesquelles elles ont été découvertes amène jusqu'à la conclusion que les machaïres grecques ont apparu dans les Balkans un peu plus tôt que l'on a supposé jusqu'à maintenant. Les premiers exemplaires dans la nécropole de Sanski Most (tombeau 55 et en dehors des tombeaux) peuvent être datés dans la fin du VIème ou au début du Vème siècle av. n. è. Ils apparaissent au cours du Vème siècle entier et dans une grande partie du IVème siècle av. n. è. surtout dans les tombeaux des guerriers. Dans cet intervalle temporaire on peut suivre les changements typologiques. Dans les traits communs la tendance du développement de la forme de machaïra consiste en changement commençant par les exemplaires plus longs (plus de 50 cm et jusqu'au 80 cm?) vers les exemplaires plus courts (environs 40 cm), ainsi que ceux aux tranchants presque plats vers les formes plus larges recourbées en arc, quand la plus grande largeur du tranchant augmente: du 3,5 cm au 4,5—6 cm et même jusqu'au 7 cm. Sur la base du développement du type de machaïra grecque on a séparé les deux variantes suivantes:

[89] O izjednačavanju termina *kopis* i *máchaira*, i to posebno u značenju *nož* (npr., kod Evripida), up. rečnik I. H. Dvoreckog (t. I, 969, s. v. *kopis*). P. Paris (*op. cit.*, 209) za termin *kopis*, osim značenja: 1) kratka sablja, dodaje još i 2) mesarski nož ili nož za žrtvovanje i 3) lovački nož. Sličnost oblika i namene prirodno je dovodila do mešanja ovih pojmova, o čemu govori i A. M. Snodgras, *op. cit.*, 97.

[90] A. M. Snodgras, *op. cit.*, 119.

*I a — de la fin du VI*ème *— et le début du V*ème *siècle av. n. è. jusqu'au troisième quart du V*ème *siècle* auquel appartiennent les trouvailles provenant des suivantes localités:

Sanski Most (T. I, 1 et 3),
Donja Dolina (T. I, 2),
Ždanec (T. I, 5),
Čarakovo (T. I, 4) et
peut-être Radanje.

*I b — de la fin du V*ème *jusqu'à la deuxième moitié du IV*ème *siècle av. n. è.* qui a deux variantes:

I b/1, à laquelle appartiennent les trouvailles provenant des suivantes localités:

Glamoč (T. II, 3),
Donja Dolina (T. II, 2),
Gorica (T. II, 4),
Beranci (T. II, 5).
I b/2:
Donja Toponica (T. II, 1),
les alentours de Zaječar (fig. 1),
Štrpci.

On peut remarquer la concentration des trouvailles de machaïra grecque surtout sur deux régions: a) la Macédoine avec le Bassin de la Morava et b) le Bassin de la Save et l'arrière-pays adriatique. Il est tout à fait probable qu'on peut parler de deux voies par lesquelles ces trouvailles ont-elles pénétré dans les régions peuplées par les Illyriens, desquelles l'une a mené du sud, et l'autre — de l'ouest le long de la rivière Save. Ce qui surprend c'est un petit nombre de trouvailles en Dalmatie littorale.

L'attention particulière attirent les trouvailles de machaïra du Basin de la Morava (Donja Toponica, les alentours de Zaječar, peut-être Majur) datées dans la deuxième moitié du IV ème siècle. Elles seraient expliquées comme traces concrètes des guerres des rois macédoniens Philippe et Alexandre contre les Dardaniens et les Tribales. Dans cette situation est bien insérée la trouvaille de Lipnica près de Vraca en Bulgarie, laquelle, comme il semble, indique la guerre avec les Tribales. Certaines indices mènent à la supposition que cet événement a eu lieu pendant l'expédition du Philippe contre les Dardaniens et les Tribales en 334 av. n. è.

Au cours des siècles IVème et IIIème av. n. è. apparaissent sur le territoire illyrien différentes variantes des épées recourbées, qui peuvent être expliquées comme les imitations locales des formes grecques (groupe II et III). Gardant la même forme du tranchant ou la forme semblable, elles se différencient en général d'après la forme de la manche, par laquelle elles se séparent tant réciproquement que du type fondamental de machaïra.

D'après les analogies citées, les épées appartenant au groupe II sont datées au IVème siècle et elles se relient conditionnellement avec la région italo-étrusque. Problablement, ce sont les objets importés de l'Italie du nord, ainsi que la casque étrusque de Čungar près de Cazin ou bien les

fibules avec les protomes du cheval sur le pied, qu'on retrouve dans les nécropoles de Sanski Most et Donja Dolina. Au groupe II appartiennent les épées suivantes:

Sanski Most (T. III, 1-4),
Donja Dolina (T. III, 6),
Donja Toponica (T. III, 5).

Les épées, ou mieux dire, les couteaux de guerre du groupe III a sont concentrés surtout dans la région illyro-macédonienne et dardanienne:

Rutevac (T. IV, 1),
Trebeniško Kale (IV, 2),
Ohrid-Deboj,
Openica-Crveinca.

La forme spécifique conique-champignon de la manche et la forme presque triangulaire du tranchant les éloigne considérablement du type fondamental, démontrant en même temps à la liaison avec les formes locales des couteaux. Cette variante est datée à la fin du IVème — IIIème siècle et de cette manière elle coïncide avec la montée et le renforcement de la Dardanie et avec le début de son inimitié avec la Macédoine.

La variante III b représente le développement ultérieur de ce groupe et les localités suivantes y appartiennent:

Široko (T. IV, 3),
Mahrevići (T. IV, 4),
Stolac (T. IV, 5),
Krajčinovići,
Gostilj (T. IV, 6-8).

Cette variante s'unie peu à peu avec les formes locales des couteaux, perdant son dernier caractère fondamental de machaïra d'autrefois — la lame recourbée en arc qui se transforme en forme triangulaire avec le tranchant de coup et le dos élevé. Ce type est élargi sur le territoire illyrien méridional: de la Neretva jusqu'au Lješ, et temporairement, il appartient à la période de la montée de l'Etat d'Agron, de Teuta et de Genthius. Il est tout à fait probable que ce couteau de guerre avait représenté les armes homicides (sica) que les Romains ont fait connaissance pendant les longues guerres avec les Illyriens.

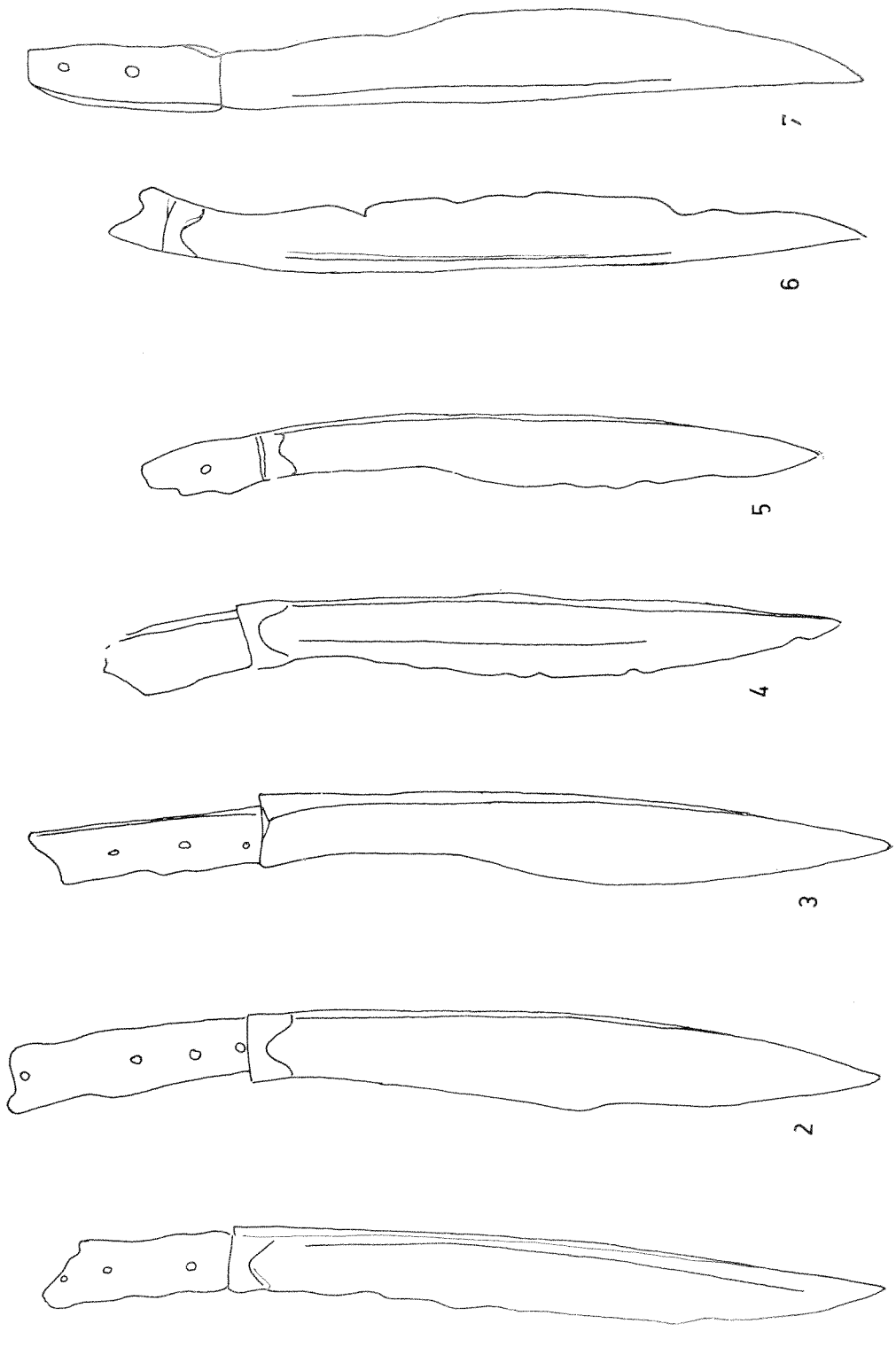
La variante iapodique représente l'épée de Vital à Lika qui peut être liée d'après la forme de la manche caractéristique en forme de la lettre T aux formes italiques beaucoup plus anciennes provenant de Picenum et de la région est-alpine qui n'ont pas été prises en considération lors de ces études. De plus, nous pensons que l'identification de ces épées avec la machaïra n'est pas correcte tant du point de vue des caractéristiques technologiques de leur fabrication que par le fait que les Grecs mêmes — tant que l'on connaît des sources écrites et des monuments plastiques et surtout de la peinture des vases — ont attribué à la machaira l'origine orientale.

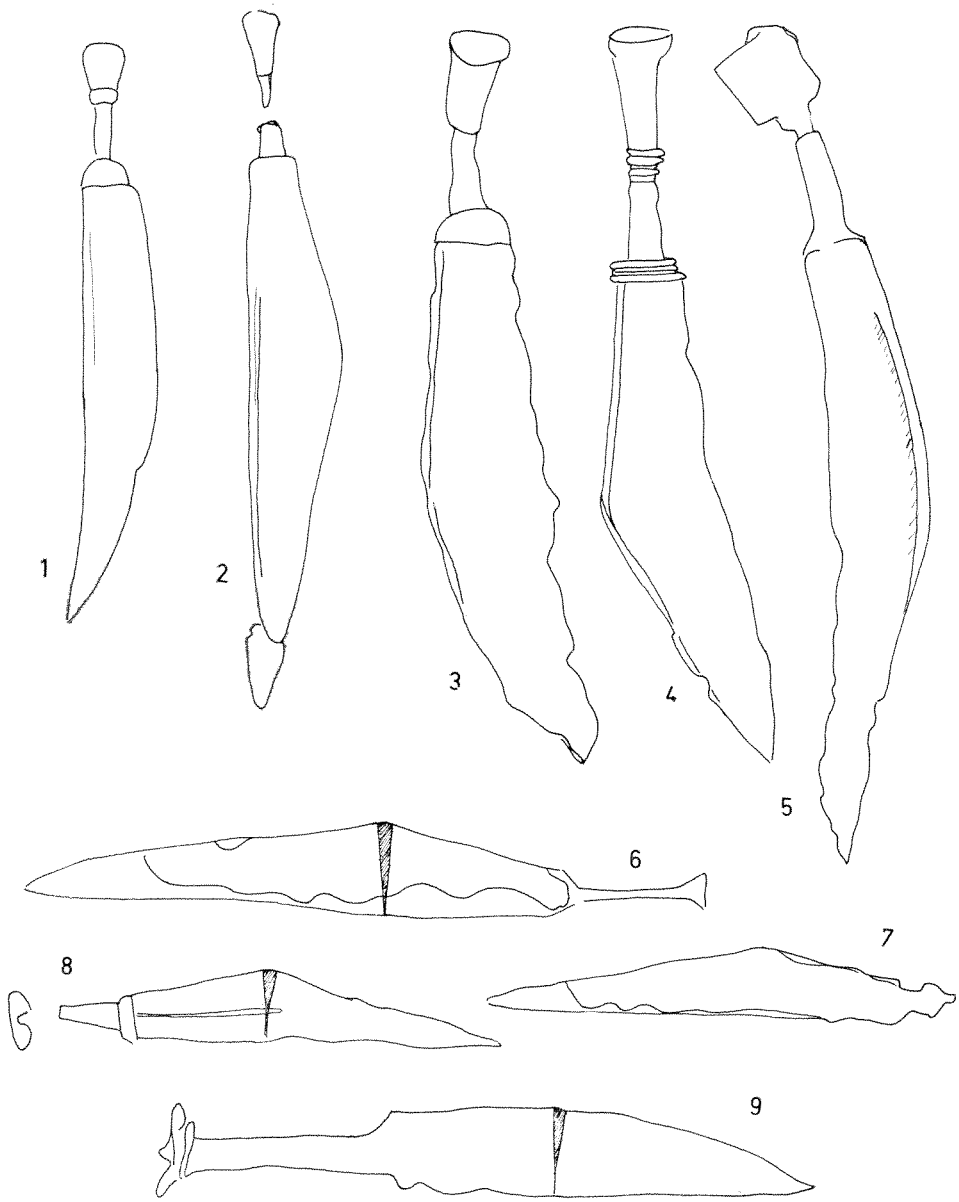
T. I — *Grupa Ia:* 1. Sanski Most; 2. Donja Dolina; 3. Sanski Most; 4. Čarakovo; 5. Ždanec. (R. 1:3).

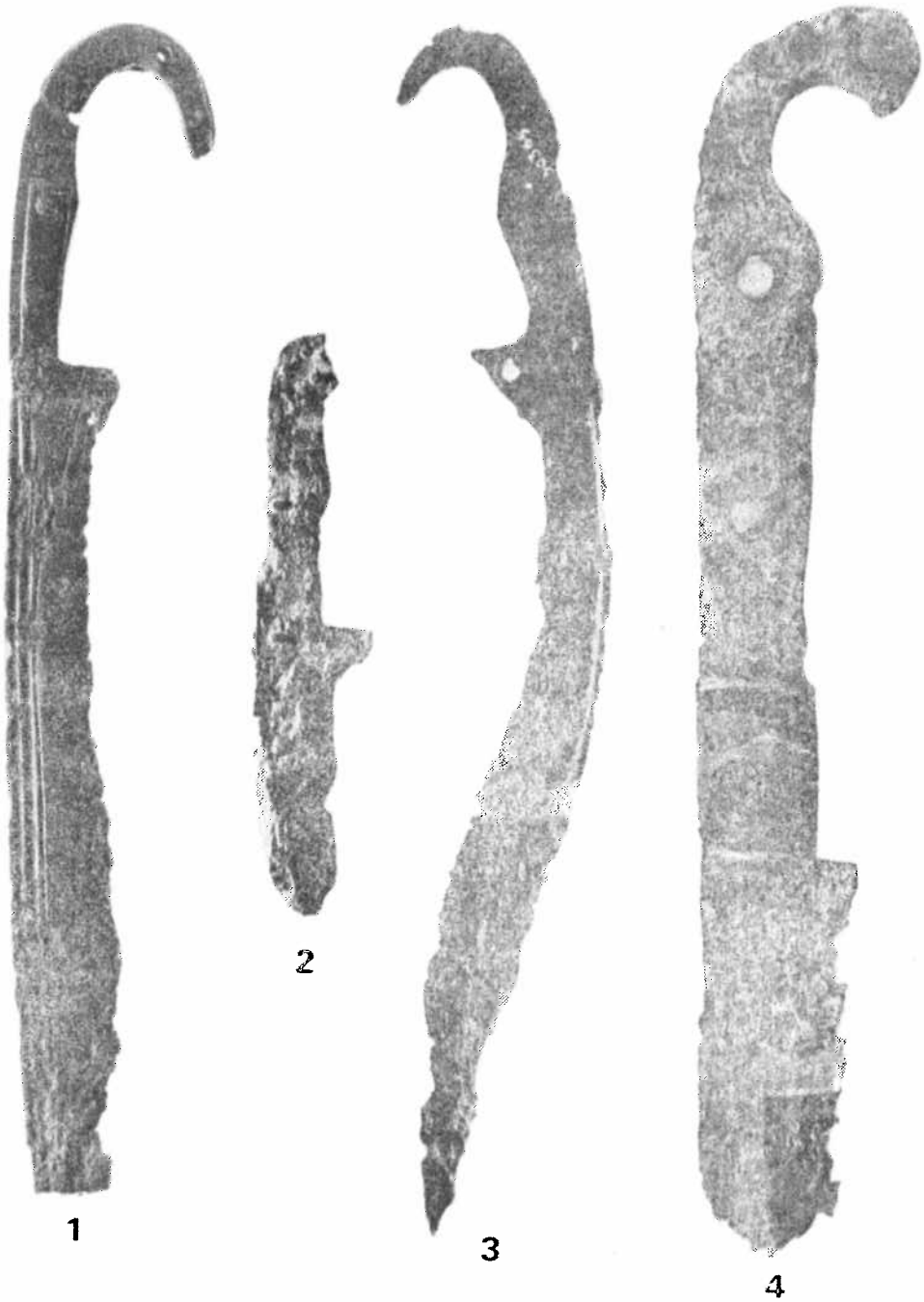
T. II — *Grupa Ib:* 1. Donja Toponica; 2. Donja Dolina; 3. Glamoč; 4. Gorica; 5. Beranci; 6. Majur; 7. Štrpci (1—4, 7) (R. 1:3).

T. III — *Grupa II:* 1—4 — Sanski Most; 5. Donja Toponica; 6. Donja Dolina; 7. Servici (R. 1:3).

T. IV — *Grupa IIIa:* 1. Rutevac; 2. Trebeniško Kale. *Grupa IIIb:* 3. Široko; 4. Mahrevići; 5. Stolac; 6—8. Gostilj; 9. Ljes.

T. V — Grčke mahajre: 1. Glamoč, 2. Sanski Most, 3. Donja Dolina, 4. Majur.

JULIJAN MEDINI

KULT JUPITRA DOLIHENA U RIMSKOJ PROVINCIJI DALMACIJI

Premda je u literaturi pretežno poznat kao sirijsko božanstvo, *Dolichenus*, bog komagenske Doliche (Dülük) u osnovi je maloazijskog podrijetla. Na maloazijsku provinijenciju tog božanstva posebno upućuje formula *ubi ferrum nascitur*, odnosno, *ubi ferrum exoritur* koja je zabilježena na nekoliko njemu posvećenih natpisa[1]. Naime, željezom bogatu postojbinu božanstva, prema tradicionalnom mišljenju, treba tražiti na širem području Anatolijskog platoa[2], a prema drugom, koje se temelji na novim istraživanjima, proizvodnja željeza se od davnih vremena razvijala u samoj Dolichi[3].

U nastajanju dolihenske teologije i ikonografije sudjelovali su kultovi i religijske doktrine raznih naroda iz Male Azije i Bliskog istoka. U naravi komagenskog božanstva bilo je i osobina aramejskog Hadada i kananskog Baala, a ikonografski prototipovi Dolichena bili su i huritski Tešub, sumerski Iskur i akadski Adad[4]. Ta su božanstva imala u svojim ikonografijama i bika, životinju koja je simbolizirala snagu i plodnost[5], a neki među njima i dvostruku sjekiru *(bipennis)* i munju[6], što su tipični atributi Dolichenove ikonografije. U milenijskom miješanju i stapanju kultura raznih naroda na tom području postupno se definiralo i božanstvo komagenske Doliche kao

[1] Apulum, Pfünz, Roma, Heddernheim. Usp. P. Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*, Rennes 1951, br. 24, 170, 241, 315 (dalje, *Répertoire).*

[2] A. Popa — I. Berciu, *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine* (dalje, *Jupiter Dolichenus)*, EPRO 69, Leiden 1977, str. 46.

[3] F. K. Dörner, *Das Land ubi ferrum nascitur*, Anzeiger der Akademie des Wissenschaften, Wien, 102 (1965), str. 1—7; M. P. Speidel, *The Religion of Juppiter Dolichenus in the Roman Army*, EPRO 63, Leiden 1977 (dalje *Religion of Juppiter Dolichenus)*, str. 45.

[4] P. Merlat, *Jupiter Dolichenus. Essai d'interprétation et de synthèse*, Paris 1960 (dalje, *Essai)*, str. 54. i dalje.

[5] Merlat, Essai, str. 58—59.

[6] P. Merlat, *Essai*, str. 61. i dalje.

božanstvo univerzalnog karaktera, tj. kao nebeski i solarni bog, vrhovni vladar na nebu i na zemlji. Međutim, čak i u klasično vrijeme, kada je bio sinkretiziran s Jupitrom, u njegovoj je naravi trajalo dosta veoma specifičnih osobina[7], od kojih su neke bile prisutne i u kultu na području provincije Dalmacije.

Širenje dolihenske religije iz njene postojbine otpočelo je u prvom stoljeću naše ere, kada su istočnomaloazijske regije i sirijski krajevi bili administrativno uređeni kao dijelovi rimske države. Tada je Doliche postala značajno prometno i strateško središte kroz koje su vodili putevi prema istočnim granicama Carstva. Kroz Dolichu su prolazile i u njoj se povremeno duže zadržavale razne jedinice rimske vojske, a tu su se regrutirale i neke komagenske kohorte. U tim okolnostima osobine i narav vrhovnog nebeskog i solarnog božanstva omogućile su sinkretizam s Jupitrom, nakon čega je uslijedilo širenje kulta u gotovo sve provincije rimske države. To je božanstvo bilo posebno popularno u vojničkim sredinama, pa je i veći dio podataka usredotočen u provincijama koje su bile uz limes[8]. Zbog niza osobitosti u dolihenskoj ikonografiji, a posebno u ikonografiji samog Jupitra Dolihena, te zbog velikog broja vojničkih posveta i danas se uglavnom drži Jupitra Dolihena vojničkim bogom koji pripada grupi *dii militares*[9]. Međutim, dolihenska je religija u rimsko vrijeme bila svojina i drugih, nevojničkih sredina, a kult se iz Dolihe širio ne samo preko vojnika nego i preko sirijskih trgovaca, oslobođenika i robova, i to ponajviše u one regije Carstva koje je oplakivao Mediteran i njegova mora.

Prva posveta Jupitru Dolihenu u zapadnom dijelu Carstva potječe iz Carnuntuma, a bila je postavljena u vrijeme Hadrijana[10], pa se kraj prvog i početak drugog stoljeća uzima kao početak značajnijeg prodora i širenja dolihenske religije izvan postojbine božanstva[11]. Drži se da se u to vrijeme kult proširio i u naše krajeve[12], ali taj stav, kada je u pitanju provincija Dalmacija, nema sigurne osnove u dolihenskom materijalu koji je nađen na tlu te provincije[13].

---

[7] P. Merlat, *Essai*, str. 61—80.

[8] P. Merlat, *Essai*, str. 10. i dalje; M. P. Speidel, *Religion of Jupiter Dolichenus*, str. 76.

[9] Tako smatraju sljedeći autori: J. Toutain, *Les cultes païens dans l'Empire romaine. Première partie. Les provinces latines*, vol. II, Les cultes orientaux, Paris 1911, str. 40; F. Cumont, RE V, col. 1276, 59. i dalje s. v. Dolichenus; A. v. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, reprint u *Aufsätze zur römischen Heeresgeschichte*, Darmstadt 1972, str. 140—141; E. Swoboda, *Carnuntum, Seine Geschichte und seine Denkmäler*, Graz 1964, str. 132; Lj. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie supérieure*, EPRO 7, Leiden 1966 (dalje, *Mésie)*, str. 49; I. Berciu — C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie méridionale*, Leiden 1976 (EPRO 54), str. 9. i dalje i A. Popa — I. Berciu, *Jupiter Dolichenus*, str. 46.

[10] P. Merlat, *Répertoire*, br. 121.

[11] F. Cumont, *sp. dj;* P. Merlat, *Essai*, str. 17.

[12] R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933, str. 79.

[13] Za provinciju Gornju Meziju usp. Lj. Zotović, *Mésie*, str. 57.

U provinciji Dalmaciji otkriveno je šest potvrda kulta Jupitra Dolihena, što je znatno manje od nalaza u nekim susjednim provincijama[14]. Sve su to spomenici epigrafičkog karaktera (5 zavjeta i jedan nadgrobni natpis), a samo se na zavjetnom žrtveniku iz Maslovara nalazi i reljef, značajan zbog mogućnosti novih spoznaja o ikonografiji i teologiji nekih dijelova dolihenskog panteona. Potvrde su koncentrirane u nekoliko regija; na obali u Naroni[15] i Saloni[16], u neposrednom obalnom zaleđu u Vrlici[17], zatim u Lici u Arupiju[18] i Metulu[19] i u sjeverozapadnoj Bosni u Maslovarama[20].

---

[14] U Gornjoj Meziji 15 nalaza (Lj. Zotović, *Mésie*, str. 30 — 44), u Daciji, gdje je dolihenska religija imala veoma velik broj štovatelja, otkriven je 41 spomenik (A. Popa — I. Berciu, *Jupiter Dolichenus*, str. 48).

[15] Veći zavjetni žrtvenik od bijelog vapnenca, otkriven u Naroni 1909. godine (Bulić, BD 33/1910, str. 166; AE 1912, br. 45; A. Kan, *Juppiter Dolichenus II*, Leiden 1943, br. 51; P. Merlat, *Répertoire*, str. 53, br. 55), nalazi se u Arheološkoj zbirci u Metkoviću:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno) s(acrum)
posuerunt sa-
cerdotes Fla(vius)
Faladus et Do(mitius)
5 *Apollinaris*
pro sa(lute) imp(eratoris) Helvi
Pertenaci(s) et popul(i) (sic)!
[c]o[l(oniae)] Iuliae Naronae. Sl. 1.

[16] Nadgrobni natpis otkriven u Saloni na nepoznatom mjestu. CIL III 8785; Merlat, *Répertoire*, str. 53, br. 56. Izgubljen:

D(is) M(anibus)
Aurclius Ge[r]
manus Barla
ha sacerdos
5 *I(ovis) o(ptimi) m(aximi) Doli(cheni) vivus*
sibi posuit et
Syre coniugi.

[17] Zavjetni žrtvenik otkriven u Vrlici na nepoznatom lokalitetu. CIL III 9827 a = S 2328/158; WMBH 7 (1900), str. 139, br. 19; Merlat, *Répertoire*, str. 54, br. 57. Izgubljen:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo)
[D]ulceno
v(otum) s(olvit) [l(libens)]

[18] Ulomak stupa s natpisom. Vjerojatno dio zavjetne edikule ili svetišta. Pobliže mjesto nalaza u Arupiju nije poznato. Objavljen u CIL III 10044 = Supl. 2328, 174; Kan, *Juppiter Dolichenus II*, 54; *Brunšmid, Kameni spomenici*, br. 229 (sa slikom); Merlat, *Répertoire*, str. 54, br. 58. Čuva se u Arheološkom muzeju u Zagrebu:

I(ovi) o(ptimo) D(olicheno) s(acrum)
Octavius Eu[f]emus).

[19] Zavjetni žrtvenik čija je lijeva strana ukrašena vazom s ručkama, a na desnoj je patera. Natpis na prednjoj strani. Pronađen na lokalitetu Munjave u Josipdolu. Čuva sse u Arheološkom muzeju u Zagrebu. CIL III 10059; Kan. Juppiter Dolichenus II, br. 55.

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno)
pro salute impp(eratorum)
L(uci) Sept(imi) Severi
et Anto[nini] Ca[racalae]..,

[20] Detaljnije o tom zavjetnom žrtveniku bit će riječi dalje u tekstu. O tom spomeniku su pisali sljedeći autori: D. Sergejevski, *Žrtvenik Dolihena i Kasija*, GZM 20(1965), str. 7—15; S. Sanie, *Une le observații asupra altarului Dolichenian de la Majdanište (Sarajevo, RSF Jugoslavia)*, Studie si cercetarii de istorie veche (SCIV) 4, tomul 18(1967), str. 707—712 (sa sažetkom na francuskom jeziku); V. Paškvalin, *Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na području Japre u antičko doba*, GZM 25(1970), str. 19—28.

Dva su natpisa precizno datirana, jedan iz Narone u vrijeme od 193. do 196. godine, a u drugi iz Metula u razdoblje od 198. do 208. godine. Prema epigrafičkim i onomastičkim kriterijima ostali natpisi nisu mogli nastati prije sredine II stoljeća[21], a zavjetni žrtvenik iz Maslovara postavljen je krajem II ili početkom III stoljeća[22]. Navedene kronološke značajke dolihenskih natpisa u Dalmaciji dokazuju da se kult Jupitra Dolihena proširio u provincijske regije krajem II stoljeća, ali da je i tu, kao uostalom i u dru-

Sl. 1. — Dolihenski spomenik iz Narone

[21] Onomastička formula dolihenskog svećenika u Saloni Aurelija Germana Barlahe također upućuje na razdoblje od sredine II do kraja III stoljeća. Usp. G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, str. 211. Isti je slučaj i s Oktavijem Eufemom (sp. dj. str. 196).

[22] Usp. radove autora navedenih u bilj. 20. U sredinu III st. spomenik datira E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977, str. 268. Usp. također i G. Alföldy, *Personennamen*, str. 205.

gim krajevima Rimskog Carstva, već od sredine III stoljeća uslijedila dekadansa dolihenske religije[23]. To, međutim, ne znači da i prije kraja II stoljeća, a možda čak i u prvoj polovini istog stoljeća, ta religija nije bila poznata ponajprije u onim obalnim gradovima gdje su krajem II stoljeća djelovale organizirane zajednice dolihenskih vjernika (Narona, Salona). Veoma je vjerojatno da je kult u te sredine dospio i prije sredine II stoljeća, kao dio duhovne kulture doseljenika iz Sirije i Male Azije, na što posebno upućuje onomastika dolihenskih natpisa iz Narone i Salone, ali je sigurno i to da je kraj II stoljeća i prva polovina III stoljeća bilo doba cvata te religije u svim provincijskim krajevima gdje je kult potvrđen spomeničkim materijalom. Razvoj dolihenske religije u vrijeme Severa i u Dalmaciji treba dovesti u vezu s religijskom djelatnošću carica maloazijskoj podrijetla iz te dinastije *(Iulia Domna, Iulia Soemias, Iulia Mamea)*, ali i s općim privrednim i društvenim razvojem većine provincijskih regija u kojima je kult potvrđen u to vrijeme. Nema sumnje da je favoriziranje te religije u toku nekoliko desetaka godina od članova te carske dinastije značajno utjecalo na jačanje njenog društvenog položaja i dalje širenje i razvoj[24]. Ta je činjenica posebno mogla utjecati na razvoj dolihenske religije u obalnim gradovima *(Salona, Narona)*, gdje je ta religija po svoj prilici bila prisutna i prije kraja II stoljeća.

Prema natpisima, prva organizirana zajednica vjernika okupljenih oko kulta Jupitra Dolihena u provinciji Dalmaciji bila je u Naroni, a potvrđena je zavjetnim žrtvenikom koji su postavila dva dolihenska svećenika *(sacerdotes)* Flavije Falad i Domicije Apolinar iz vremena 193—196. godine. Zavjet je učinjen *pro salute imperatoris Helvii Pertinacis et populi coloniae Iuliae Naronae*. Na prvi pogled taj se zavjet doima kao sasvim oficijelna posveta (posveta caru), ali činjenica da je učinjen i za zdravlje naronitanskog pučanstva, a ne samo cara, baca drugačije svjetlo na karakter tog zavjeta. Naime, oba su svećenika orijentalci[25], pa su kao doseljenici i tuđinci u Naroni takvim zavjetom htjeli da pokažu lojalnost caru, ali i dobru volju i prema stanovnicima i gradu koji im je postao nova domovina i za čiji su se napredak i oni brinuli. Zbog toga što su zavjet podigla dva svećenika može se u izvjesnoj mjeri pretpostaviti da je dolihenska zajednica u Naroni brojila veći broj vjernika, pa je i zbog toga opravdana pretpostavka o njenom začetku prije kraja II stoljeća. Naime, s obzirom na tradiciju, osobine i obim trgovačkih djelatnosti u Naroni od kasnorepublikanskih vremena[26] i

---

[23] A. Popa — I. Berciu, *Jupiter Dolichenus*, str. 48. Za datiranje dolihenskih nalaza u Jugoslaviji usp. Lj. Zotović, *Istorijski uslovi razvoja orijentalnih kultova u rimskim provincijama na teritoriji Jugoslavije*, Starinar 19(1967), str. 67.

[24] Zahvaljujući utjecaju i politici tih carica, smatra se, sirijski su doseljenici imali veoma značajno mjesto u ekonomskom i političkom životu Imperija čak i u najvišim društvenim slojevima i državnim strukturama. Detaljnije o tome J. Babelon, *Imperatrices syriennes*, Paris 1957. i G. Turton, *The Syrian Princesses. The Women who ruled Rome*, A. D. 193—235, 1974.

[25] G. Alföldy, *Personennamen*, str. 153, 200; P. Merlat, *Répertoire*, str. 53, br. 55.

[26] O oslobođenicima kao nosiocima trgovačkih, političkih i kulturnih djelatnosti u Naroni usp. J. Medini, *Uloga oslobođenika u životu Narone*, Znanstveni skup — Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka (dalje, Neretva), Metković 1977, Split 1980, str. 195—206.

s tim u vezi na trajno prisustvo velikog broja orijentalaca, očigledno je da su u Naroni postojali povoljni uvjeti i za unošenje i afirmaciju kulta tog maloazijskog božanstva odmah nakon njegova stapanja s rimskim Jupitrom.

Naime, od kasnorepublikanskih vremena Narona je bila poznato trgovačko središte preko kojega se odvijala obimna trgovina iz grčkih, italskih i daljnjih mediteranskih oblasti s unutrašnjim regijama Ilirika. Ta trgovačka orijentacija Narone, uvjetovana položajem na ušću Neretve, bila je veoma prisutna već u željeznodobnim vremenima, a ušće Neretve i Neretva u cjelini imali su veoma značajnu ulogu u razmjeni dobara i miješanju kultura i u starijim kulturnim epohama[27]. S obzirom na ekonomski i socijalni profil kasnorepublikanske i carske Narone, a kako na dolihenskom natpisu nema tragova koji bi upućivali na eventualni vojnički status zavjetodavaca[28], može se zaključiti da je dolihensku religiju u Naronu unio sloj doseljenika iz orijentalnih oblasti Carstva, pretežno trgovačkog profila. Veoma je vjerovatno da je znatan dio dolihenskih vjernika, uključivši tu i dvojicu svećenika, bio sirijskog podrijetla, na što bi posebno upućivao semitski karakter imena Faladus.

Na direktne sirijske utjecaje u širenju dolihenske vjere na obali provincije upućuju i osobine imena dolihenskog svećenika i njegove žene *(Syra)* na nadgrobnom natpisu iz Salone. Naime, i za Aurelija Germana Barlahu i za njegovu ženu Syru drži se da su sirijskog podrijetla[29]. Dolihenska zajednica u Saloni, na čelu koje je bio Barlaha, vjerojatno je bila utemeljena u približno isto vrijeme kada i naronitanska, a sigurno je da je u njoj bio znatan broj Sirijaca, možda čak i više nego u naronitanskoj. Naime, štovanje sirijskih božanstava *Dii Syri* (vjerojatno *Atargatis* i *Hadad)* i inače je bilo poznato u Saloni[30].

I u Saloni se dolihenska religija razvijala na istim socijalnim osnovama kao i u Naroni, tj. među trgovcima sirijskog i šireorijentalnog podrijetla, koji su se veoma rano instalirali u dalmatinskoj metropoli, najsnažnijem privrednom i trgovačkom središtu u provinciji. Iako je u Saloni tokom carskog razdoblja povremeno bivalo manjih, pa čak i većih, vojnih jedinica koje su osiguravale potrebe namjesničkog ureda ili grad u kriznim situacijama

---

[27] A. Benac, *Širenje neolitskih i eneolitskih kultura dolinom Neretve*, Neretva, str. 15—23. O nekim aspektima i problemima značenja Narone u grčko vrijeme usp. radove M. Nikolancija, *Iris Illyrica*, i Branimira Gabričevića, *Narona i Grci*, str. 155—173 u istom zborniku.

[28] Na temelju podataka o *cohors I Belgarum* u Bigestama te natpisa I i *II leg. Adiutrices* u Hardomilju iz vremena Marka Aurelija, M. Zaninović, *Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike*, Neretva, str. 178 i dalje, zaključio je da je u vrijeme provale Markomana i Kvada na područje rimske države »i područje Narone bilo zahvaćeno novom vojničkom djelatnošću, novim ljudima i novim jedinicama«. Međutim, kulturnom utjecaju tog sloja u to vrijeme nema traga. Dapače, ima indicija koje upućuju na prisustvo kulturnog, a posebno religijskog utjecaja tradicionalne naronitanske sredine i u drugoj polovini II stoljeća na vojničku sredinu u Bigestama. Naime, u tom se smislu može tumačiti gradnja Liberova hrama u Bigestama 173. godine od strane Prve kohorte Belgijanaca, jer je Liber bio par excellence božanstvo Narone još od kraja I st. s. e.

[29] P. Merlat, *Répertoire*, str. 53, br. 56; G. Alföldy, *Personennamen*, str. 303, 305

[30] CIL III 1961.

provala barbara[31], ipak se do sada nije mogao zapaziti ni najmanji trag djelovanja pripadnika vojničkog sloja u razvoju kulta u tom gradu. Međutim, s obzirom na značenje dolihenske religije u službenom panteonu u vrijeme dinastije Severa, gotovo da nema sumnje da su u kultu takvog značaja sudjelovale i osobe iz onih društvenih kategorija čija je egzistencija u većoj ili manjoj mjeri ovisila o državi. Zato je među dolihenskim vjernicima u Saloni vjerojatno bilo vojnika, službenika namjesničkog ureda, carskih oslobođenika, članova municipalne aristokracije i njihovih familija. Ali, prema dosadašnjim nalazima, u Salonu i Naronu je dolihenska religija dospjela sa Sirijcima i drugim orijentalcima iz istočnog Mediterana koji su osnovu svoje egzistencije pretežno nalazili u trgovini.

S obzirom da su u Saloni i Naroni postojale organizirane dolihenske zajednice, na čelu kojih su stajali svećenici *(sacerdotes)*, sigurno je da su u tim gradovima bila sagrađena i dolihenska svetišta *(dolichenia)*, u kojima se obavljao kultni ritual. Međutim, u dosadašnjim arheološkim istraživanjima provedenim na područjima tih gradskih zajednica nisu otkriveni tragovi tih svetišta.

Posveta Jupitru Dolihenu (u obliku *Dulcenus)* iz Vrlike jedini je trag širenja te religije u zaleđe Salone. Međutim, taj oblik imena božanstva, iako dosta rijedak, ipak nije nikakva dalmatinska specifičnost. On se, naime, nalazi i na natpisima izvan provincije Dalmacje[32], pa je sigurno da je kao takav i importiran na područje gornje Cetine. Međutim, činjenica da se ta apozicija uz ime božanstva nalazi katkada u rubnim dijelovima Carstva na zapadu, tj. u područjima uz rajnski i dunavski limes[33], donekle bi mogla upućivati na pretpostavku o importu iz tih krajeva. Naime, zbog niza okolnosti, a unatoč blizine Salone i dolihenske zajednice u tom gradu, ta se posveta doimlje samo kao izolirani trag štovanja komagenskog božanstva u toj sredini, pa kao takva ne upućuju na postojanje zajednice vjernika Jupitra Dolihena na području gornje Cetine. S tim je u vezi moguće pretpostaviti nekoliko puteva nastanka te posvete: ili je to bio zavjet vojnika koji se nakon otpusta iz vojske vratio u svoj rodni kraj, a upućen je zaista Jupitru Dolihenu, ili je u toku procesa romanizacije te izrazito dalmatske sredine, koji se posebno odvijao od sredine II stoljeća, apozicija D u l c e n u s uz Jupitrovo ime bila tretirana i shvaćena samo kao jedan od epiteta rimskog Jupitra. Naime, kult rimskog Jupitra upravo se u to vrijeme proširio i na područje Vrlike i kod autohtonog pučanstva[34], pa je u tom kontekstu mogla nastati i posveta Jupitru Dulcenu. U tom bi slučaju bilo logično pretpostaviti da su dedikantu i njegovoj sredini bile uglavnom nepoznate sve mnogoznačne i specifične vrijednosti dolihenske religije. Međutim, činjenica da komagensko božanstvo u Saloni, odakle su vodile uglavnom sve niti procesa romanizacije i na području Vrlike, nije nosilo epitet D u l c e n u s, nego D o l i (c h e-

---

[31] J. J. W i l k e s, *Dalmatia*, London 1969, str. 120 i dalje.

[32] Npr. u Daciji, CIL III 7625 (vojnička posveta).

[33] F. C u m o n t, RE V. 1, col. 1276 s. v *Dolichenus.*

[34] J. M e d i n i, *Rimska i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana*, Materijali ADJ XII (Zadar, 1976), str. 100. Po ukupno 7 posveta Jupitru područje Vrlike je na trećem mjestu po broju Jupitrovih zavjeta na obali provincije, tj. odmah nakon Salone (28 zavjeta) i Narone (9 zavjeta).

n u s), znatno umanjuje realnost navedene pretpostavke. Zbog toga se i čini opravdanijom pretpostavka da je to bila posveta nekog Dalmata kojeg je sudbina bila odvela daleko od postojbine ili, pak, zavjet nekog orijentalca koji je nekim, možda i trgovačkim, poslom boravio u tom kraju[35].

Dolihenska se religija proširila i na područje Like krajem II stoljeća, kada se datira natpis nađen na lokalitetu Munjave u Josipdolu *(Metulum)*. Zavjet je bio postavljen za zdravlje cara Septimija Severa i njegovog suvladara Karakale (198—208. godine). Također je i zavjet otkriven u Arupiju, koji se prema onomastičkim osobinama imena zavjetodavca datira u razdoblje od sredine II i III stoljeće, najvjerojatnije postavljen u približno isto vrijeme kao i zavjet iz Metula. Na natpisima nema podataka koji bi upućivali na postojanje organiziranih dolihenskih vjerskih zajednica u Metulumu i Arupiju (svećenici, npr.), ali opće okolnosti razvoja tih municipija i duhovne kulture u njima u izvjesnoj mjeri upućuju na opravdanost pretpostavke o postojanju skupina dolihenskih vjernika u njima. Naime, problem postojanja dolihenskih zajednica u ta dva municipija u veoma je čvrstoj vezi s pitanjem socijalnog aspekta u razvoju te religije na tom tlu. Iako bi natpis iz Metuluma mogao biti zavjet neke civilne osobe, jer je posveta po stilizaciji veoma slična posveti na dolihenskom natpisu iz Narone[36], ipak se zbog mjesta nalaza i karaktera drugih nalaza na lokalitetu Munjave s više razloga može pretpostaviti i vojnički karakter tog zavjeta. Naime, na lokalitetu Munjave bila je beneficijarska postaja i tu je nađeno više vojničkih natpisa, od kojih četiri počasna[37], neki su posvećeni Jupitru i Geniju metulskog municipija[38], zatim Jupitru Nepobjedivom Suncu Zaštitniku Augustâ[39] i dr. Koncentracija vojničkih natpisa počasnog i zavjetnog karaktera u toj beneficijarskoj postaji govori da je i kult Jupitera Dolihena bio, prije svega, shvaćen kao službeni kult carske dinastije Severa. Moguće je da se iz te sredine proširio i u neke druge društvene slojeve i grupe, tim više što je najvjerojatnije upravo u to vrijeme, tj. za Severa, M e t u l u m i stekao municipalni rang[40].

Sasvim se na drugoj socijalnoj podlozi razvijala dolihenska religija na području municipija A r u p i u m. Jedina posveta upućena Jupitru Dolihenu u toj sredini bila je od strane Oktavija Eufema, osobe oslobođeničkog

[35] Vrijeme nastanka te posvete kao i opće okolnosti kronološke naravi o širenju dolihenske religije u Carstvu (usp. P. M e r l a t, *Essai*, passim) i u našoj zemlji (Lj. Z o t o v i ć, Starinar 19/1967), str. 67. i dalje čini se da isključuju pretpostavku o utjecaju veterana iz susjednog Aequuma na širenje tog kulta i nastanak te posvete. Naime, u vrijeme utemeljenja vojničke kolonije *Aequum* (dedukcijom veterana u vrijeme Klaudija) dolihenska religija još nije bila proširena čak niti u vojničkim sredinama u Carstvu (prvi zavjet u vrijeme Hadrijana u Carnuntumu — usp. bilj. 10).

[36] Zbog toga bi se, analogno naronitanskom natpisu, posveta u Metulu mogla rekonstruirati i na sljedeći način: *pro salute imperatorum Septimi Severi et Antonini Caracalae et populi municipi Metuli.*

[37] CIL III 3006 — Nerva, CIL III 3007 — Marko Aurelije, CIL III 15084[2] — Trajan Decije, CIL III 15086 — Florijan.

[38] CIL III 10060.

[39] CIL III 10057.

[40] G. A l f ö l d y, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, str. 160.

podrijetla. Premda u imenu dedikanta nema sigurnih indicija o orijentalnom podrijetlu[41], ipak nije isključeno da je on bio pripadnik onog etničkog i socijalnog sloja koji je, vođen prije svega trgovačkim interesima, unio u Salonu i Naronu dolihensku religiju. Trgovačke, pak, veze između sjeverozapadnog dijela unutrašnjosti provincije i obale vodile su preko Arupija i Senije. I novija su istraživanja pokazala da je u trgovačkim i kulturnim odnosima između obale i tog dijela unutrašnjosti veoma veliku ulogu imala Salona[42]. Sve bi to govorilo u prilog zaključku da je kult Jupitra Dolichena u Arupij, najraniji rimski municipij na području Like, dospio preko pripadnika trgovačkog staleža, kao što je to bio slučaj i na obali.

Dolihenski nalazi na području Like omogućavaju da se nasluti postojanje određenog kronološkog odnosa između razvoja dolihenske religije i mitraizma u toj regiji. Iako je vjerojatno da je mitraizam u Arupij dospio preko Senije već sredinom drugog stoljeća[43], ipak je, na temelju numizmatičkih nalaza u dva arupijska mitreja (iz 260—360. g.), očigledno da je značajniji razvoj mitraizma u tom području uslijedio tek oko 260. godine[44]. Pretpostavlja se da su vanjski impulsi tog zamaha mitraizma bili doseljenici iz Dacije, nakon što je Rim napustio oblasti preko Dunava.[45] A sredina III stoljeća jest vrijeme dekadanse dolihenske religije u Carstvu, a na temelju kronoloških osobina svih nalaza u provinciji Dalmaciji, nema razloga da se za tu provinciju, pa i Liku, pretpostavi drugačiji razvoj. Zbog toga je, svakako, opravdano postaviti pitanje, bez pretenzija da se na njega cjelovito odgovori, jer to stanje nalaza ne dopušta, da li je i u kolikoj mjeri taj zamah u razvoju mitraizma utjecao na dekadansu dolihenske religije u Lici, a i u drugim oblastima provincije? Čini se da je u posrednom pogledu, tj. privlačenjem dijelova pučanstva koji su možda prethodno bili prihvatili dolihenski kult, mitraizam utjecao na razvoj te orijentalne a i ostalih religija u tom kraju.

Među svim spomenicima kulta Jupitra Dolihena u provinciji Dalmaciji, na području SFRJ i uopće u dosada poznatom dolihenskom spomeničkom materijalu, ističe se neuobičajenom i netipičnom ikonografijom zavjetni žrtvenik pronađen u sloju antičke troske na lokalitetu Majdanište u selu Maslovare na obali rijeke Japre. Taj je žrtvenik od 1962. godine, kada je otkriven, u tri navrata pobudio interes stručnjaka koji su njegovoj obradi posvetili zasebne rasprave[46]. Unatoč tome, neke ikonografske značajke tog spo-

---

[41] G. Alföldy, *Personennamen*, str. 105, 197.

[42] O nekim ekonomskim vezama i kulturnim utjecajima Salone na područje Like u antici usp. N. Cambi, *Antički sarkofazi iz Like*, Znanstveni skup, Otočac 1974, Split, 1975 (dalje, Lika), str. 75 i dalje.

[43] J. Medini, *Neki aspekti razvoja antičkih religija na području Japoda* Lika, str. 89 i dalje.

[44] B. Gabričević, *Iconographie de Mithra tauroctone dans la province romaine de Dalmatie*, Arc. iug. I (1954), str. 37; M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentum religionis Mithriacae II* str. 254, br. 1851, 1852, Lj. Zotović, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Beograd 1973, str. 61.

[45] B. Gabričević, *sp. dj.* str. 48. i dalje.

[46] Usp. bilj. 20. Lj. Zotović, *Istorijski uslovi*, Starinar 19 (1967), str. 66, prihvatila je tumačenje Sergejevskog, a E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, str. 268, tumačenje Paškvalina.

menika nisu još uvijek na zadovoljavajući način i cjelovito protumačene, tako da vrijednosti tog spomenika nisu dobile pravo mjesto među dolihenskim materijalom iz Rimskog Carstva. Kako se moje tumačenje osobina tog zavjeta i, posebno, njegove ikonografije znatno razlikuje od prethodnih mišljenja, neophodno je na ovom mjestu prezentirati nešto opsežniju argumentaciju u prilog tom novom viđenju zavjeta iz Maslovara.

Sl. 2. — Dolihenski spomenik iz Maslovara

Žrtvenik se oblikom ne izdvaja iz repertoara uobičajenih zavjetnih žrtvenika tako čestih u rimskom svijetu, a skromnih po dimenzijama i kvaliteti izrade. Ukrašen je s tri strane (prednja i bočne), dok je zadnja strana, koja, po svoj prilici, i nije bila vidljiva, sasvim grubo obrađena. Ona se je vjerojatno prislanjala na zid, što sugerira i razmjerno mala debljina spomenika (0,24m). U gornjem dijelu prednje strane, izveden u gotovo punoj plastici, dominira lik orla s raširenim krilima, koja sežu gotovo do samih rubova žrtvenika. U gornjim kutovima žrtvenika, iznad orlovih krila, nalazi se po jedna stilizirana vitica u obliku bršljenovog (srcolikog) lista. Vrhovi vitica

nisu sačuvani, jer su kutovi are odbijeni. Karakteristično je da je »list«, koji je urezan nešto dalje i iznad lijevog orlova krila, spojen dvjema urezanim linijama s krilima, tako da izgleda da ima kratku a debelu peteljku. Kod analognog ukrasa u lijevom kutu takva izvedba nije bila moguća zbog nešto manjeg prostora koji je stajao na raspolaganju, pa je »list« bez peteljke i gotovo spojen s gornjim rubom krila.

Gornji je dio žrtvenika odvojen od središnjeg polja stepeničasto profiliranim simsom, na čijoj se najširoj plohi nalazi prvi dio natpisa. U središnjem polju žrtvenika prikazana su dva lika bez nogu, smještena na bazama čiji su lijevi završeci oblikovani kao glave s prednjim dijelovima tijela bikova. Oba lika imaju isti hijeratski stav, s obje u laktovima savjene i uzdignute ruke u kojima se nalaze kultni, odnosno božanski atributi. Lik lijevo u desnoj ruci drži dvosjeklu sjekiru (b i p e n n i s), a u lijevoj stiliziranu granu palme čiji vršak ima pravokutnu formu. Desni lik u objema rukama ima po palminu granu modeliranu na isti način (gornji dio atributa u njegovoj lijevoj ruci uništen je, ali se, sudeći po osobinama izvedbe njegovog donjeg i središnjeg dijela, sa sigurnošću može zaključiti da je ta palmina grana bila sasvim identična onoj koju drži u desnoj ruci). Obje osobe nose istu vrstu odjeće: to je neka vrsta tunike s dugim rukavima, preko koje je bio, po svoj prilici, prebačen plašt, čiji su veoma primitivno izvedeni i u obliku kosih brazda i polukrugova udubljeni nabori raspoređeni po čitavoj površini iznad pojasa. Na glavama oba lika su tijare sa zupcima ukrašene motivom šahovskog polja u dva reda. Unatoč veoma primitivnoj obradi lica (ukošene bademaste oči, stisnuta usta bez usana), raspoznaje se da se radi o bradatim i starijim osobama (brade šiljastog oblika). Čitav je prikaz (s bazama likova) smješten na postolju koje je istureno izvan razine polja za dubinu reljefa.

Treći (donji) dio, odnosno baza žrtvenika, stepeničasto je profiliran u gornjem dijelu (profilacija teče oko tri strane žtvenika), a na najisturenijoj i najširoj plohi uklesan je drugi dio teksta natpisa. (O natpisu v. niže.)

Na bočnim stranama urezani su motivi od po tri međusobno ukrštene linije koje u gornjim dijelovima završavaju »listovima« bršljana, stiliziranim i izvedenim na isti način kao i u kutovima gornjeg dijela prednje strane žrtvenika (uz lik orla).

Sergejevski, koji je objelodanio spomenik, protumačio je reljef kao prikaz Jupitra Dolihena (lik lijevo) i Kasija, lokalno božanstvo sirijske Antiohije koje je u rimsko vrijeme, kao i Dolihen, bilo stopljeno s Jupitrom (lik desno)[47]. Ikonografske i likovne osobine motiva definirao je na sljedeći način:

a) Prvi put se Jupitar Dolihen prikazuje zajedno s Kasijem[48].

b) Oba se božanstva nalaze na bikovima.

c) Za razliku od drugih spomenika Jupitra Dolihena, na kojima se bog prikazuje stojeći na biku koji ide u desno, na ari iz Majdaništa bik je okrenut ulijevo. Također je izvan ikonografskog kanona položaj i odnos bikova jer su oba okrenuta u istom pravcu (tj. nalijevo)[49].

[47] D. S e r g e j e v s k i, *sp. dj.*, str. 1—10.
[48] D. S e r g e j e v s k i, *sp. dj.*, str. 10.
[49] D. S e r g e j e v s k i, *sp. mj.*

d) Odjeća Jupitra Dolihena također nije tipična, jer nju gotovo obavezno čini odora rimskog imperatora s oklopom i plaštem *(paludamentum)*. Sergejevski je odjeću obaju likova definirao kao *vestris castrensis* (tunika s paludamentom)[50].

e) Tijare na glavama božanstava »predstavljaju unikum« u ikonografiji Dolihena. Tom obliku pokrivala (Sergejevski ga je nazvao *coronna muralis)* autor je s pravom tražio postojbinu na Istoku[51].

f) S obzirom na uobičajeni Dolihenov ikonografski repertoar, netipičan je i atribut u lijevoj ruci Jupitra Dolihena; na tom se mjestu najčešće nalazi munja, a ne palma[52].

U skladu s interpretacijom reljefa, Sergejevski je protumačio i natpis:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) et Cas[(io)]
M(arcus) Aur(elius) Flav(u)s S I M
D v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito).

Rezultate ikonografske, a u skladu s time i epigrafičke obrade spomenika koju je izvršio Sergejevski, doveli su u pitanje Sanie i Paškvalin. Prvi je autor obratio pažnju činjenici, koju je Sergejevski tumačio nepreciznošću i primitivizmom obrade reljefa, da su oba lika prikazana bez nogu, što je tipična osobina ikonografske vrijednosti *Castores,* akolita Jupitra Dolihena[53]. Sanie je, međutim, odustao od tumačenja likova kao *Castores Conservatores,* smatrajući da se tome protive sljedeće činjenice:

I) Lik lijevo nalazi se na bazi koju čine dva prednja dijela bikova tijela, što je zaista tipična osobina u prikazivanju Kastora, iako su obje bičje glave okrenute ulijevo (a trebalo bi da bude samo jedna, a druga udesno), ali lik desno nema takvu bazu, odnosno ima bika za bazu (pe cînd cel din dreapta are ca baza un taur)[54].

II) Atributi koje sadrži ikonografija obaju likova nisu takvog značaja da bi se u njima sa sigurnošću mogli prepoznati pratioci Jupitra Dolihena[55].

III) Epigrafička situacija također ne daje osnova za identifikaciju likova kao *Castores Conservatores,* jer je u gornjem dijelu natpisa sačuvan veći dio riječi *Castor.*[56] Polazeći od stava da bi ispravna epigrafička skraće-

[50] D. Sergejevski, *sp. dj.,* str. 13.

[51] D. Sergejevski, *sp. dj.,* str. 10, str. 13—14, ukras na tijarama protumačio je kao zupce i ambrazure, ali se unatoč dosta oštećene površine ispod zubaca uočavaju dva reda pravokutnih udubljenja koja se izmjenjuju sa po dimenzijama i obliku sasvim analognim, ali neudubljenim, poljima što u najvećoj mjeri naliči motivu šahovskog polja.

[52] D. Sergejevski, *sp. dj.,* str. 10.

[53] S. Sanie, *sp. dj.,* str. 709 i dalje.

[54] S. Sanie, *sp. dj.,* str. 710 (a).

[55] S. Sanie, *sp. dj.,* str. 710 (b).

[56] S. Sanie, str. 710 (c), smatra da se na spomeniku ukupno raspoznaje šest (6) slova u toj brazdi: *CASTOR.* Međutim, Sergejevski je tu uočio samo tri slova (sp. dj., str. 80 *CAS),* a i on i Paškvalin drže da je moglo biti najviše pet (5) slova *(CASTO),* što je s obzirom na sačuvane ostatke i prostor brazde i najvjerojatnije. Paškvalin je zaključio da su posljednja dva slova u brazdi bila *TO.*

nica za *Castores* bila *Castorib*, a budući da je na zavjetu skraćenica u obliku *Castor*, — Sanie je u tome vidio veoma značajan argument u prilog tezi da se u tekstu zavjeta navodi samo jedan Kastor. Zbog toga je, prema tom autoru, i logično da samo jedan Kastor i bude prikazan na reljefu.

Prema tome, a na temelju navedenih argumenata i tumačenja osobina spomenika, Sanie je protumačio reljef kao prikaz Jupitra Dolihena (lijevo) i Kastora (desno), navodeći, nadalje, da je takav prikaz Jupitra Dolihena (bez nogu, na bazi s protomama u obliku prednjeg dijela bikova tijela, bez munje, a s palmom u lijevoj ruci) potpuno neuobičajen u ikonografiji komagenskog boga. Njegovo čitanje natpisa u skladu je s ikonografskom rekonstrukcijom te ikonografskom i sadržajnom interpretacijom čitavog reljefa:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno) et Castor(i)
M(arcus) Aur(elius) Flav(u)s s(acerdos) I(ovis) M(aximi)
D(olicheni) v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito).[57]

Paškvalinova je analiza obuhvatila samo tekst natpisa, pa je na tom temelju došao do istog zaključka kao i Sanie u pogledu interpretacije likova na reljefu: lijevo Jupiter Dolihen, desno Kastor. Uz epigrafičku situaciju na natpisu, glavni argument takve interpretacije bila je činjenica što se u repertoaru dolihenskih spomenika nalaze i takvi u čijim se natpisima u funkciji dedikante nalaze i *Castores*, pratioci Jupitra Dolichena[58]. Njegovo čitanje teksta natpisa glasi:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno) et Cas[to(ri)]
M(arcus) Aur(elius) Flav(u)s s(acerdos) I(ovis) [o(ptimi)]
m(aximi) D(olicheni) v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)[59].

Budući da tumačenje obaju autora dobrim dijelom počiva na epigrafičkoj argumentaciji, potrebno je naglasiti da onaj dio te argumentacije koji se odnosi na skraćenicu *Casto* (ili *Castor)* kao oznake singularne forme, na čemu posebno insistira Sanie, ne počiva na sigurnim osnovama. Naime, mogli su i neki drugi razlozi utjecati na nastanak skraćenog oblika imena, a ne samo želja da se naglasi singular imena *Castor*. Čitav je spomenik, pa i natpis, radila veoma nevješta ruka. Dovoljno je pogledati nepravilan i nesimetričan položaj obaju likova u odnosu na dimenzije središnjeg polja (desni lik je znatno bliži rubu spomenika, a lijeva mu je ruka s palminom granom skvrčena uz sam rub), zatim uočiti veoma primitivnu obradu lica, kosi položaj baze na kojem je napravljena čitava kompozicija, grubu obradu profilacije, te oštro i duboko urezane nabore odjeće, da se zaključi kako je to rad nevještog majstora[60]. U takvim okolnostima moglo je doći i do nedo-

[57] Zasluga je tog autora što je ispravno razriješio grupu *S I M D* u završnom dijelu teksta u *s(acerdos) I(ovis) m(aximi) D(olicheni).*

[58] V. Paškvalin, *sp. dj.*, str. 19—20.

[59] Na temelju dimenzija prostora na kraju druge brazde Paškvalin je dopunio titulu božanstva s atributom *o(ptimus).*

[60] U vezi s kvalitetom obrade reljefa do istih je rezultata došao i Sergejevski, koji je zaključio da prije klesanja reljefa čak nije ni bila urezana skica *(sp. dj.*, str. 9).

statka prostora za tekst natpisa, koji i inače obiluje ligaturama, a slijedom toga i do nepoštivanja epigrafičkog pravila u pisanju imena božanstva, odnosno božanskih pratilaca. Sve to, jasno, pod pretpostavkom da je osoba koja je klesala natpis (ili ga dala naručiti) poznavala norme koje se odnose na pisanje imena božanstava i božanskih pratilaca Jupitra Dolihena u takvim tekstovima i da je postojalo pravilo u označavanju imena Dolihenovih akolita. Naime, veoma je vjerojatno da taj pojam nije niti trebalo pisati u formi *Castorib(us)* da bi se označio plural, nego je i manji broj slova također imao pluralno značenje, jer se Dolihenovi pratioci u tekstovima zavjeta i n i s u m o g l i pojavljivati p o j e d i n a č n o. Nema, naime, primjera da se u tekstovima zavjeta pojavljuje samo jedan Kastor, a kada se željelo diferencirati božanske pratioce onda se navode oba njihova imena[61]. Posebno je važno napomenuti da takvo pravilo, ako je i postojalo — a što ne potvrđuje epigrafička dokumentacija na dolihenskim spomenicima — očigledno nije trebalo poštovati u konkretnom slučaju, jer je na istom spomeniku, gdje nije bilo mnogo prostora za natpis, bio prikaz o b a j u Kastora. Držim, naime, da su u središnjem polju prednje strane žrtvenika iz Majdaništa prikazana oba Dolihenova akolita, a ne Jupitar Dolihen i Kasije, niti pak Jupitar Dolihen i Kastor. To ću mišljenje u daljem tekstu argumentirati.

Kao što je i u epigrafičkom, tako je i u ikonografskom pogledu rješenje koje predlaže Sanie veoma problematično. Ponajprije zbog toga što u repertoaru dolihenskih spomenika uopće nema niti j e d n o g a na kojem bi Jupitar Dolihen bio prikazan zajedno s jednim Kastorom, a posebno ne na takav način da se Kastor tretira kao potpuni ikonografski i sadržajni pendant Jupitra. Naime, ako se isključe razlike u dimenzijama i izvedbi nekih detalja (evidentne posebno u dimenzijama glava i visini tijara), koje treba pripisati primitivnoj izradi i neukosti izvođača, očito je da je i u koncepciji i u izvedbi bila veoma prisutna i dosljedno provedena težnja da se oba lika prikažu kao svojevrsne kopije. Oni se jedino međusobno razlikuju po atributima. Kao što na dolihenskim natpisima nema takvih tekstova koji navode ime samo jednog Kastora, tako ni među dokumentima likovnog karaktera nema niti jednog koji bi kao cjeloviti spomenik sadržavao prikaz samo jednog Dolihenova akolita. Izuzetkom se, na prvi pogled, čini kipić Kastora koji potječe iz Mađarske, (sada u Beču), ali je i u tom slučaju više nego vjerojatno da je taj kipić bio dio većeg ansambla u kojem se nalazio i njegov pendant, drugi Kastor, a možda i drugi simboli dolihenskog panteona (*Jupiter Dolichenus, Iuno Dolichena, Sol, Luna, Victoria* i dr.)[62]. Inače, na

[61] Postoje samo tri spomenika sa spomenima Kastorâ u tekstovima: AE 1939, br. 226 = P. M e r l a t, *Répertoire*, br. 151: *Castori et Polluci sigillum I(ovis) o(ptimi) m(aximi) D(olicheni) ex iussu;* P. M e r l a t, *Répertoire*, br., 197: *sigilla Castorum marmorea d(ono) d(ederunt);* CIL VI 413 = P. M e r l a t, *Répertoire*, br., 202: *I(ovi) o(ptimo) s(ancto) p(raestantissimo) D(olicheno) et Iunoni sanctae, Herae, Castori(bus) et Apollini conservatoribus, Thyrsus pro salute patroni sui suorumque, iussu numinis eorum aram d(edit), salvis candidatis huius loci, per C(aium) Fabium Germanum.* Dakle, u svim tekstovima *Castores* se pojavljuju i štuju skupa, tj. kao cjelina. Posebno je indikativan tekst posljednjeg navedenog natpisa, u kojem se ime *Castori* čita u pluralnom obliku, tj. *Castori (bus),* jer se jedan Kastor i nije mogao pojaviti izdvojen iz cjeline. Time se znatno umanjuje vrijednost epigrafičke argumentacije koju predlaže S a n i e *(sp. dj.,* str. 710, c).

[62] S. P. M e r l a t, Répertoire, br. 125, str. 36, bilj. 6, smatra da je taj kipić imao svoj pendant (tj. drugog Castora) u okviru cjeline gdje se prvobitno nalazio.

svim ostalim brojnim kultnim spomenicima, a posebno na trokutastim pločicama, na temelju kojih je bilo moguće proučiti ne samo ikonografske nego i teološke aspekte i vrijednosti pojedinih kultnih simbola i cjelina, nema primjera samostalnog prikaza jednog Kastora, osim kada se radi o ulomku nekog spomenika.

U argumentiranju predloženog rješenja (na žrtveniku su prikazani *Castores)* potrebno je objasniti one ikonografske i sadržajne osobine reljefa koje su utjecale da Sanie protumači motiv kao likove Jupitra Dolihena i Kastora. Jedan od glavnih argumenata u tom smislu bile su osobine baza na kojima su prikazana oba lika (I). Baza na kojoj se nalazi lijevi lik uglavnom ima najvažnije osobine postolja na kojima se najčešće prikazuju *Castores* (dvije protome u obliku prednjeg dijela tijela i s glavom bika), dok je baza desnog lika, po Sanieu, bez tih tipičnih ikonografskih osobina. Po njemu, nju čini prikaz bika! Sačuvanost spomenika u onom dijelu gdje se nalazi baza desnog Kastora takva je da je veoma teško uočiti bilo kakav detalj prikaza osim glave bika okrenute ulijevo, pa je veoma vjerojatno da se Saniev zaključak temelji na mišljenju Sergejevskog, koji je na temelju istosmjerno postavljenih glava bikova zaključio da se radi o prikazu dvaju bikova (dvije baze) koji idu nalijevo[63]. Međutim, dimenzije baze desnog Kastora, a posebno njen odnos prema liku na njoj, apsolutno isključuju mogućnost tumačenja da ona ima oblik bika. Sudeći po tome što je ta baza niža od lijeve baze, moguće je da ona uopće nije imala prednje noge bika, ili pak ako ih je imala onda su one bile manjih dimenzija od onih na lijevoj bazi, a sve to ne govori u prilog pretpostavci da je lijeva baza imala oblik bika. S druge, pak, strane, veoma je vjerojatno da baza desnog Kastora uopće nije imala desnu protomu, jer se unatoč otučenoj površini može nazrijeti kosi brid koji se nastavlja naniže smjerom produžetka tijela i ogrtača tog akolita. Može se pretpostaviti da je ta baza bila ukrašena identičnim (ili veoma sličnim) ukrasima koji je vidljiv na lijevoj bazi (polukružni i međusobno paralelni urezi), jer su zbog neukosti izvođača mogle nastati i uočljivije i veće razlike u izradi pojedinih dijelova ukrasa. Te se razlike naziru i u izvođenju završetka tijela božanskih pratilaca: dok odjeća i tijelo lijevog akolita završava u obliku polukruga, dotle se na analognom položaju desnog pratioca nalazi nekoliko manjih polukrugova koji nalikuju grubo izvedenim girlandama[64].

Na temelju analize osobina baza Kastora, može se zaključiti da su one prikazane na zaista neuobičajen način u odnosu na analogne prikaze u dolihenskoj ikonografiji. Potrebno je, međutim, naglasiti da se te netipične osobine znatno razlikuju od Sanievog viđenja istih detalja. Te se netipičnosti uglavnom veoma lako mogu objasniti koliko činjenicom da je spomenik radila nevješta ruka toliko, i u još većoj mjeri, zasada samo pretpostavkom, da je izvođač reljefa morao i sadržajno i likovno rješavati zadatak koji ne samo da on sam prethodno nikada nije rješavao nego za koji, sudeći prema dosada nađenim spomenicima dolihenske religije, uopće nije bilo likovnog, a u izvjesnoj mjeri niti sadržajnog predloška.

---

[63] D. S e r g e j e v s k i, *sp. dj.*, str. 9.

[64] Karakterestično je da je tijelo lijevog Kastora duže od tijela desnog Kastora, što se vidi u odnosu završetaka na bazama. Ti su polukrugovi nastali sigurno prilikom izrade reljefa a ne kasnije (uslijed pada i sl.).

Naime, *Castores* su na svim dosada otkrivenim dolihenskim spomenicima prikazani r a z d v o j e n o, a najčešće u kutovima donjeg registra na trokutastim pločicama, gdje flankiraju neku kultnu scenu i simbole. U tom slučaju svaki od njih ima svoju posebnu bazu s po dvije protome u obliku prednjeg dijela bikova tijela ili samo glava bika[65]. Međutim, na žrtveniku iz Maslovara oba su Kastora prikazana z a j e d n o, jedan uz drugoga, i to je bio osnovni razlog da dođe do reduciranja broja protoma na bazama. Zbog nedovoljnog prostora, a dijelom i zbog nevješte ruke, sažimanje je bilo izvršeno na mjestu gdje se dvije baze spajaju, tako da je umjesto dviju glava bika (desna protoma postolja lijevog Kastora i lijeva protoma postolja s desnim Kastorom), bila izvedena samo jedna protoma, i to ona okrenuta ulijevo, što sugerira da je ona bila sastavni dio postolja desnog Kastora, koji ima palme u rukama. Dakle, da bi se izbjegla izrada dviju protoma koje su se dodirivale, a što je nevještom majstoru moralo u skučenom prostoru zadavati veoma velike teškoće, modelirala se samo jedna, i to lijeva, protoma baze na kojoj je bio desni Kastor. Krajnji je rezultat tog postupka bio da je baza lijevog Kastora promijenila svoj tipični izgled, jer je u tom sažimanju izgubila onu svoju protomu koja je bila okrenuta udesno. Kako je desna baza morala biti u ikonografskom smislu u što većoj mjeri identična lijevoj bazi, ona je također bila izvedena samo sa jednom protomom, i to onom između dvaju postolja, koja je okrenuta, također, ulijevo. Takvo rješenje sugeriraju i dimenzije prostora između baze desnog Kastora i ruba žrtvenika na mjestu gdje bi trebalo da bude desna protoma. Za nju praktički nema mjesta, a i sačuvanost brida tijela i odjeća desnog Kastora[66], o čemu je prethodno bila riječi, ne daju mnogo osnova toj pretpostavci. S druge pak strane, s obzirom na deformiranost detalja tijela (skvrčena lijeva ruka uz rub spomenika) desnog Kastora, koja je bila uvjetovana nedostatkom prostora, moglo bi se pretpostaviti da je i unatoč veoma suženom prostoru majstor ipak mogao izraditi i desnu protomu baze desnog Kastora, ali bi ona bila nešto manjih dimenzija. Izvođač reljefa, prisiljen da rješava jedan neuobičajen ikonografski prikaz, za koji nije imao ikonografski obrazac, pribjegao je takvim rješenjima koja su, iako u cijelosti nisu zadovoljavala uobičajene načine prikazivanja postolja Kastora, ipak u suštini poštivala osnovno i bitno ikonografsko pravilo: obje su baze bile po svojim osobinama međusobno jednake (po jedna protoma okrenuta ulijevo), kao što su i likovi samih Kastora imali međusobno identične osobine, dakako, osim atributa.

Sljedeći argument Saniev (II) odnosi se na atribute u rukama likova. Prema njegovom mišljenju, ti atributi ne omogućavaju da se likovi koji ih imaju u uzdignutim rukama pouzdano odrede kao akoliti Jupitra Dolihena. Međutim, primjeri iz ikonografije Kastora dokazuju da atributi koje nose likovi na maslovarskom žrtveniku nisu u značajnijoj mjeri netipični, da bi njihove osobine bile zaprekom tumačenju tih likova kao Kastora[67]. Dapače,

---

[65] M e r l a t, *Répertoire*, br. 50, 66, 125, 147, 168, 346.

[66] Činjenica je da desni Kastor, stisnut uz rub spomenika, a na što posebno upućuje njegova ruka skvrčena uz rub spomenika, sugerira pretpostavku da nije ni postojala namjera da se on modelira na bazi koja bi imala dvije protome.

[67] Navedeno mišljenje ima u još većoj mjeri snagu argumenta protiv zaključka istog autora da je lijevi lik Jupitar Dolihen iako u lijevoj ruci nema munju, nego palminu granu, a munja je inače obavezan atribut Dolihena.

karakteristično je da se po međusobnom položajnom odnosu *Castores* na našem spomeniku uopće ne razlikuju od prikaza Kastora na drugim spomenicima. Naime, na onim dolihenskim spomenicima gdje su likovi pratilaca prikazani, a to su gotovo isključivo donji registri trokutastih brončanih i katkada pozlaćenih pločica, lijevi Kastor gotovo obavezno u uzdignutoj desnoj ruci ima dvosjeklu sjekiru *(bipennis)*, a u lijevoj ruci neki drugi atribut, ponekad i palminu granu[68]. Desni, pak, Kastor na nekim spomenicima ima u objema rukama po jednu palminu granu. Ima i takvih spomenika na kojima se nalazi pozicija s kombinacijom atributa u rukama Dolihenovih pratilaca koja je potpuno identična položaju i rasporedu atributa u rukama Kastora na žrtveniku iz Maslovara[69]. Može se, dakle, zaključiti — na temelju pozicije likova na reljefu, na temelju njihove veoma velike međusobne sličnosti, na temelju njihovog stava i na temelju rasporeda atributa u njihovim rukama — da su na žrtveniku iz Maslovara prikazana dva Kastora, a ne Jupitar Dolihen i Kastor.

Navedenom zaključku nimalo ne proturječi činjenica što se u tekstu posvetne formule navode imena Jupitra Dolihena i Kastorâ, a prikazani su samo Kastori, jer u repertoaru dolihenskih spomenika (a i zavjeta posvećenih drugim bogovima i božanstvima) ima i takvih na kojima se navode imena niza božanstava u tekstovima zavjeta, ali se oni ne prikazuju na samom spomeniku[70]. Kada se detaljno analizira čitav dekor žrtvenika, a ne samo središnje polje njegove prednje strane, bez teškoća se prepoznaje simbolički prikaz samog Jupitra Dolihena. Raspravljajući o osobinama reljefa, Sanie je s razlogom pretpostavio, u vezi s mogućnošću interpretacije likova u središnjem polju kao pratilaca Jupitra Dolihena, da u slučaju takve interpretacije simboličku zamjenu za uobičajeni (antropomorfni) prikaz božanstva treba tražiti u liku orla[71]. To opažanje posebno dobija na značenju kada se razmotri u kontekstu drugih ikonografskih elemenata koji su po položaju veoma blizu orla, a kojima se u dosadašnjim analizama nije posvećivala pažnja. Naime, pri razmatranju značaja i vrijednosti prikaza orla, potrebno je njegov lik u sadržajnom smislu povezati s ukrštenim linijama na bočnim stranama gornjeg dijela žrtvenika, koje završavaju viticama u obliku »listova« i sa, po obliku analognim, »listovima« u gornjim kutovima prednje strane. Na tretman i analizu prikaza na bočnim stranama i lika orla na prednjoj strani, kao jedne sadržajne cjeline, posebno upućuje položaj po tri ukrštene linije koje se nalaze na gornjim dijelovima bočnih strana, a u visini prikaza orla na prednjoj strani. Naime, kada bi se ukras na gornjem dijelu prednje strane i bočnim stranama žrtvenika prikazao na jednoj plohi, onda bi se dobila cjelina sastavljena od tri slike prema sljedećem rasporedu: lijevo tri ukrštene linije sa stiliziranim »listovima« na vrhovima, u sredini polje sa po jednim »listom« u gornjim kutovima iznad

---

[68] P. Merlat, *Répertoire*, br. 50 (Jassen — *Romulanium)*, 346 (nepoznato nalazište u Bugarskoj — sada u muzeju u Sofiji). Usp., također, br. 125, 322.

[69] U tom je smislu veoma indikativan prikaz Kastorâ na citiranom spomeniku iz Romulaniuma: desni Kastor u obje uzdignute ruke ima po palminu granu koja šiljasto završava, ali je atribut u lijevoj ruci lijevog Kastora nejasan, tako da je Kazarov smatrao da se radi o prikazu male toljage a ne munje.

[70] Usp. bilj. 61.

[71] S. Sanie, *sp. dj.*, str. 710.

orlovih krila i lik orla, desno ponovo tri ukrštene linije s »listovima«. Ovakav prilaz dekoru u gornjem dijelu žrtvenika omogućuje pouzdano objašnjenje motiva u obliku ukrštenih linija. Zbog toga što taj motiv flankira središnji prikaz orla, kao i zbog toga što se ona sastoji od po tri ukrštene linije koje imaju šiljast (u obliku »lista«) završetak, sigurno je da se radi o djelomično netipičnom prikazu munje[72]. Takav zaključak potvrđuje i identičan prikaz završetka munje u obliku stiliziranog »lista« koji se nalazi u uglovima prednje strane, a iznad raširenih orlovih krila. Jedan od tih završetaka munje (iznad lijevog orlovog krila) ima čak i produžetak u obliku peteljke (munja!) koja spaja »list« s krilom. Munje u pokrajnim (bočnim) poljima koje flankiraju orla, zatim munje koje na svojevrstan način izbijaju iz orlovnih krila, na veoma plastičan način upućuju na smisao prikaza orla na žrtveniku iz Maslovara. Munje koje su prikazane na tako dominirajući način svjedočanstvo su onih vrijednosti božanske naravi Dolihena koje su nastale u davnim razdobljima maloazijske povijesti, kada je i započeo razvoj božanstva prvenstveno kao boga oluje i groma, a zatim i u širem smislu neba. Munje, ti simboli nebeskog vladara, uz lik orla dokaz su da i taj prikaz ima nebesku, a ne samo solarnu vrijednost. Zato je vjerojatno da je orao, na spomeniku flankiran munjama, bio, prije svega, supstitut božanstva iz Dolihe, a ne samo njegov simbol[73]. U navedenom likovnom kontekstu orao označava samog boga, naglašavajući osnovnu vrijednost naravi nebeskog božanstva.

Prema tome, na temelju rezultata ikonografske i epigrafičke analize spomenika iz Maslovara potrebno je uskladiti čitanje teksta natpisa s rezultatima te analize:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno) et Cas[to(ribus)]
M(arcus) Aur(elius) Flav(u)s s(acerdos) I(ovis) [o(ptimi)]
m(aximi) D(olicheni) v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito).

Na ovom je mjestu potrebno skrenuti pažnju na neke aspekte nastanka spomenika, neophodne za spoznavanje svih ikonografskih i sadržajnih značajki žrtvenika iz Maslovara. Potrebno je, naime, razlučiti kvalitetu izrade žrtvenika od kvalitete sadržaja reljefne kompozicije u cjelini. Što se tiče kvalitete izvedbe spomenika, prethodna je analiza pokazala da je to djelo veoma nevješte ruke, koja nije imala mnogo iskustva. Nasuprot tome, veoma specifičan i istodobno sasvim netipičan motiv Kastora, te sklad u kompoziciji svih dijelova sadržaja (orao s munjama kao supstitut božanstva, bo-

[72] U repertoaru dolihenskih likovnih spomenika nema analognog prikaza munje, ali se munja i na njima prikazuje u kompletu od po tri međusobno ukrštena elementa koja se šiljasto završavaju i na gornjim i na donjim krajevima (kao koplja). Usp. P. Merlat, *Répertoire*, br. 44, 300, 301, 323. Neki put su munje prikazane u obliku ljiljanova cvijeta (s tri segmenta), npr., na pločici iz Heddernheima (P. Merlat, *Répertoire*, br. 322 — spomenik koji je karakterističan po tome što oba Kastora nose po munju u objema rukama). Očigledno je da prikaz munje u dolihenskoj ikonografiji varira. Zbog toga što se u toj ikonografiji nalazi i prikaz munje oblikovan kao cvijet s tri segmenta, sigurno je da tri ukrštene linije s »listovima bršljana« označavaju prikaz munje. Dokaz ex silentio jest i to što se motiv bršljana nikada ne nalazi u dolihenskoj ikonografiji.

[73] P. Merlat, *Essai*, str. 38—39, 88. i dalje.

žanski pratioci) nikako se ne mogu tumačiti kao rezultat rada nevješte ruke koja ih je »slučajno« povezala u jednu jasnu i cjelovitu ikonografsku i, što je još važnije, sadržajnu (teologijsku) cjelinu. Nasupnot tome, sve te osobitosti pokazuju da je osoba koja je projektirala taj spomenik — a to je po svemu bio sam zavjetodavac Marko Aurelije Flav — bila i te kako upućena u dolihensku ikonografiju i teologiju, pa je iz ikonografskog repertoara izabrala i kao cjelinu definirala one simbole i ikonografske elemente koji su joj kao zavjetodavcu u najvećoj mjeri odgovarale. Činjenica da je zavjetodavac bio dolihenski svećenik predstavlja značajan argument za navedeno mišljenje, jer je osoba takvog statusa morala biti upućena u sve tajne vjere, uključivši i značenje svih ikonografskih elemenata koji su se u kultu pojavljivali. Elementi dekora žrtvenika, iako veoma primitivno izvedeni, takva su karaktera da se generalno može zaključiti kako su svi detalji u ikonografskom i sadržajnom smislu bili duboko promišljeni i prostudirani da bi se stvorila jedna skladna cjelina. Najveći dio tih detalja — a time se otvara drugi dio analize — inspiriran je uzorima koji se mogu dovesti u direktnu vezu s Orijentom, pa čak i s regijama oko antičke Dolihe (Komagena i Sirija), gdje se kult u prethelenističkim vremenima razvio, da bi u rimsko vrijeme postao jedna od velikih religija antičkog svijeta.

Pečat Orijenta žrtveniku u prvom redu daju *Castores*, koji su prikazani u orijentalnoj, a ne rimsko-helenističkoj verziji. Za orijentalni način prikazivanja Dolihenovih akolita karakteristično je da su to uvijek osobe bez nogu, s tipičnim kanoniziranim hijeratskim stavom (ruke s atributima su u laktovima savijene i uzdignute) na bazama koje najčešće imaju dvije suprotno postavljene protome u obliku glava, sa ili bez prednjih nogu tijela bika (tip I)[74].

U toj se verziji *Castores* prikazuju obavezno kao starije i bradate osobe. Podrijetlo se i ikonografije i kulta božanskih pratilaca Jupitra Dolihena nalazi u prethelenističkim epohama, pa je s tim u vezi vjerojatno da je i likovna interpretacija o kojoj je riječ nastala u široj postojbini božanstva[75]. Kasnije, kada se dolihenska religija raširila po Imperiju, *Castores* su ikonografski, a dijelomično i u sadržajnom smislu bili izjednačeni s Tindaridima, braćom Kastorom i Poluksom. Tada se prikazuju kao polugoli mladići s frigijskim kapama, plaštevima prebačenim preko ramena (inače nemaju drugih dijelova odjeće), koji drže konjske uzde i koplja u rukama (tip II)[76].

Orijentalni se utjecaj u velikoj mjeri može uočiti i u osobinama izvedbe dvaju drugih bitnih ikonografskih detalja iz ikonografije Kastora na žrtveniku iz Maslovara: to su tijare i palmini listovi. Već je Sergejevski uputio na moguću provenijenciju tijare takvog oblika, te sugerirao Siriju kao regiju gdje se pokrivalo slično forme nalazi na glavama personfikacija helenističkih gradova (Tihe)[77]. Prihvaćajući to mišljenje, držim da je potrebno

---

[74] To je tzv. tip I, usp. P. M e r l a t, *Essai*, str. 38—39.

[75] Za diskusiju o indoevropskim korijenima božanskih pratilaca usp. P. M e r l a t, *sp. mj.* i str. 89—92. i dalje.

[76] P. M e r l a t, *Essai*, str. 39.

[77] D. S e r g e j e v s k i, *sp. dj.*, str. 10. Veoma slična tijara, široka u gornjem dijelu i sa dvorednim metopiranim ukrasom, nalazi se na glavi Kibele prikazane na lampi iz Herkulanuma. Usp. V. T r a n t a m T i n h, *Le culte des divinités orientales à Herculaneum*, EPRO 17, Leiden 1971, br. 68 bis Pl. 29, fig. 42.

naglasiti da prikaz ne odgovara tipičnom motivu *corone muralis*, nego da se radi o specifičnoj tijari, čiji su nastanak i upotreba nesumnjivo vezani za područje Bliskog i Srednjeg istoka i, posebno, Male Azije, a ne za rimski kulturni krug, pa u tom smislu sam izraz *corona muralis* za tijaru Kastora na našem spomeniku nije sasvim adekvatan. Tijare i donekle sličnog oblika veoma se rijetko nalaze u ikonografiji Jupitra Dolihena, a sigurno je da tijarâ koje bi bile identične oblikom i dekorom (motiv šahovskog polja!) tijarama koje se nalaze na glavama Kastora na našem spomeniku, uopće nema u repertoaru dolihenskih spomenika. Djelomične analogije na temelju kojih se mogu donekle analizirati osobine i provenijencija tih elemenata ikonografije na žrtveniku iz Maslovara, zaista su malobrojne. Stanje se u tom pogledu pogoršava zbog toga što su najbliže analogije zabilježene na spomenicima koji nisu sačuvani, a od njih su ostali samo crteži[78]. Na jednom od tih spomenika koji je sačuvan, tijara je koničnog i izduljenog oblika i po tome se razlikuje od pri vrhu proširenih, a ne suženih tijara koje nose Kastori na spomeniku iz Maslovara[79]. No, osim tih pretežno izgubljenih spomenika, postoje još dva koja mogu poslužiti kao analogija. Jedan je već prethodno spomenuti kipić Kastora iz Mađarske. Na glavi Kastor ima tijaru cilindričnog oblika, koja je pri vrhu malo proširena[80]. Merlat je naziva *calathosom*. Veoma slično pokrivalo nalazi se na glavi sirijske božice Atargatis, prikazane zajedno s bogom Hadadom na votivnom reljefu iz Dura Europosa[81]. Međutim, znatno veću komparativnu vrijednost ima prikaz tijare koju nosi Baal iz Dolihe, tada (I st. s. e.) još nesinkretiziran s Jupitrom, na reljefu koji je otkriven u samoj Dolihi (Dülük), a kojeg Merlat u svojem Pregledu dolihenskih spomenika donosi pod br. 1[82]. Božanstvo na glavi ima tijaru koja je narebrena, a ta se rebra (palmete) šiljasto završavaju. Sudeći po prikazu iz profila, tijara je kružne forme i po tome je veoma slična tijarama Kastora na spomeniku iz Maslovara. Ta tijara, oblikom veoma slična rebrastoj tijari Hetita, dovodi se u vezu s oblikom tijare koju je nosio Antioh I, kralj Komagene (cca 69—34, g. s. e.), posvjedočene na kamenim spomenicima i novcima iz tog vremena[83]. Iako tijare na glavama Kastora na žrtveniku iz Maslovara nisu narebrene, ipak se forme njihovih gornjih dijelova mogu dovesti u vezu s tipom armenske tijare koju nosi Antioh I, kako je to, uostalom, za navedeni spomenik iz Dülüka primijetio Merlat. Navedene analogije i uopće situacija u pogledu tog ikonografskog detalja u repertoaru dolihenskih spomenika, upućuju na zaključak o orijentalnom podrijetlu prikaza tijara na spomeniku iz Maslovara, premda se ne može apsolutno odbacivati mogućnost kombiniranja orijentalnog sa rimsko-hele-

[78] Radi se o tijarama koje imaju zupce, ali ti spomenici nisu sačuvani nego samo crteži koje je, prema Ligoriu, donio M e r l a t, *Répertoire*, br. 242, 243, 262.

[79] P. M e r l a t, *Répertoire*, br. 262.

[80] P. M e r l a t, *Répertoire*, br. 125.

[81] M. P. S p i e d e l, *Religion of Juppiter Dolichenus*, br. 16, Pl. 16.

[82] P. M e r l a t, *Répertoire*, str. 3—4.

[83] P. M e r l a t, *sp. mj.* Radi se o spomenicima iz Nemrud-Doghua koje su publicirali K. H u m a n n - O. P u c h s t e i n, *Reisen in Kleinasien und Nord-Syrien*, Berlin 1890, Taf. 38—39. Usp., također, i J. H. Y o u n g, Commagenain Tiaras; *Royal and Divine*, AJA 68 (1964), br. 1, str. 19. i dalje.

nističkim uzorkom, odnosno kombiniranje orijentalne tijare s *coronom muralis*. Naime, rimsko-helenistički utjecaj mogao bi se, i to samo donekle, naslutiti u pravokutno izvedenim završecima zubaca[84].

Spomenik iz Dolihe, naveden u Merlatovom Pregledu pod br. 1, značajan je i za analizu provenijencije drugog ikonografskog detalja, čiji oblik također upućuje na orijentalni utjecaj. Lokalni je Baal iz Dolihe (kasnije poznat kao *Dolichenus)* zamahnuo dvosjeklom sjekirom u desnoj ruci, a u lijevoj ruci drži predmet koji ima oblik produljenog izduženog cvijeta »qui doit être un foudre«[85]. Karakteristično je da taj predmet frapantno nalikuje izvedbi palminih grana koje drže Kastori na našem spomeniku, pa bi se moglo pretpostaviti da i analogno prikazani atributi u rukama Kastora na žrtveniku iz Majdaništa imaju značenje i vrijednost munja (a ne palminih grana). Tome se samo donekle protivi rezultat prethodno izvršene analize o prikazu munje na bočnim stranama spomenika i iznad orlovih krila na prednjoj strani, čiji su završeci obrađeni u obliku »listova«. Moguće je, naime pretpostaviti da su na spomeniku iz Maslovara u prikazivanju munje bile korištene dvije različite likovne sheme — »listovi« s peteljkama i palmina grana — jer takvih primjera ima na dolihenskim spomenicima (tako, npr., na citiranom spomeniku iz Heddernheima — Merlat, Répertoire, br. 322 — usp. bilj. 72 — Jupitar Dolihenus u ruci drži šesterokraku munju, a njegovi akoliti munje u obliku ljiljanova cvijeta). Nesumnjivo je da tako izvedeni oblik munje kao izduženog cvijeta koji nalikuje palminoj grani upućuje na vezu između postojbine božanstva i sjeverozapadnog dijela provincije Dalmacije, gdje su se te veze i kulturni utjecaji realizirali na spomeniku iz Maslovara. Razlog tome, kao i drugim ikonografskim rješenjima orijentalnog podrijetla, treba tražiti u orijentalnom, odnosno, preciznije, u komagensko-sirijskom podrijetlu dedikanta Marka Aurelija Flava, koji je, najvjerojatnije, bio i izvođač spomenika i reljefa.

Prevladavanje orijentalnih utjecaja dade se uočiti i analizom onih elemenata reljefa koji su u vezi sa osobinama dolihenske ikonografije zapadnog (rimskog) podrijetla, kao i onih koji su obrađeni kao izvjesna kombinacija orijentalnih i rimskih formi. To u najvećoj mjeri pokazuje oblikovanje odjeće koju nose Kastori. Iako su detalji njihove odjeće veoma primitivno obrađeni, ipak se lako složiti s mišljenjem Sergejevskog da se radi o prikazu *vestris castrensis*[86], odjeći koju su nosile rimske vojskovođe izvan ratnih akcija i u logoru. Takva obrada draperija značajna je ne samo zbog toga što je to jedan od rijetkih detalja koji u većoj mjeri upućuje na neorijentalne (tj. rimske) uzore nego i zbog toga što je to još jedno netipično ikonografsko rješenje. Naime, kao i Jupitar Dolihen, tako i njegovi pratioci najčešće imaju (kada su prikazani u orijentalnoj shemi — tip I) odjeću rimskih vojskovođa, koju čini oklop sa štitnicima za ramena i plašt[87], a nikada *vestris castrensis*. Taj se detalj također ne može pripisati gruboj i primitivnoj klesarskoj izvedbi, jer je i više nego sigurno da je izvođač htio prikazati tuniku dugih rukava, a ne oklop sa štitnicima za ramena. Zbog

[84] Motiv šahovskog polja je orijentalnog podrijetla, a sličan se ukras nalazi i na nekim prikazima tijara Kserksove garde, usp. Young, *sp. dj.*

[85] P. Merlat, *Répertoire*, str. 4.

[86] D. Sergejevski, *sp. dj.*, str. 10.

toga se mora pretpostaviti da je izvođač samo djelomično bio upućen u onaj tip odjeće koji je postao dio Dolihenove ikonografije tek nakon njegove kontaminacije s rimskim Jupitrom, pa je i obradio odjeću božanstva prema vlastitom poznavanju odore rimskih vojskovođa. To, nadalje, znači da izvođač reljefa nije poznavao tu ikonografsku osobinu karakterističnu u prikazivanju Dolihenovih akolita u orijentalnoj verziji, a koja nije bila orijentalne provenijencije, nego je potekla iz rimskog kulturnog kruga. U istom smislu govore i veoma specifične osobine izvedbe tijara — o čemu je prethodno bilo riječi — koje su, premda u suštini tijare tzv. armenskog tipa, u duhu rimsko-helenističke tradicije motiva *corone muralis* dobile pravokutne zupce kruništa. Sve to pokazuje da autor reljefa nije bio siguran u oblikovanju onih elemenata ikonografije koje je htio dati u duhu rimskog kompleksa ikonografije Jupitra Dolihena. Navedene značajke dobijaju na vrijednosti u kontekstu prethodno utvrđenih stavova o prikazu *Castores* u izrazito orijentalnoj verziji (tip I), kao bradatih genija bez nogu na uglavnom tipično oblikovanim bazama, a čiji atributi najvećim dijelom upućuju na maloazijsko-sirijski prostor (palma, tijara). Naime, sve te indicije i činjenice u vezi s osobinama i provenijencijom pojedinih detalja te neuobičajene ikonografske cjeline, od velikog su značenja za utvrđivanje neposrednih razloga nastanka toga specifičnog prikaza i njegovog teološkog značenja.

U tom kontekstu, a usvajajući rezultate prethodnih analiza o podrijetlu zavjetodavca (orijentalac, odnosno Sirijac)[88], čini se neophodnim formulirati problem provenijencije i, još više, značenja ikonografskih osobina spomenika na sljedeći način: da li takve ikonografske osobine prikaza Kastora mogu biti argument za tezu o veoma sporoj i teškoj afirmaciji onih ikonografskih značajki sinkretiziranog božanstva Jupitra-Dolihena koje su potekle iz rimske civilizacije na tlo postojbine božanstva? Činjenica da reljef nije mogao nastati prije kraja II stoljeća[89], a već je u to doba bio potpuno ikonografski definiran I tip u prikazivanju Dolihenovih akolita, upućuje na zaključak da je prikazivanje Kastora sa znatno naglašnijim orijentalnim osobinama nego što su ih imali u tipu I posljedica postojanja određenog konzervativizma vjernika i svećenika u postojbini božanstva, ali i u nekim drugim sredinama gdje je orijentalni duh u kulturi i životu bio jače naglašen[90]. Na takav zaključak upućuje i činjenica što je u Siriji i Maloj Aziji

---

[87] P. Merlat, *Essai*, str. 36.

[88] D. Sergejevski, *sp. mj.*; S. Sanie, *sp. dj.*; V. Paškvalin, *sp. dj.* pass.

[89] D. Sergejevski, *sp. dj.*; V. Paškvalin, *sp. dj.* Usp. bilj. 20.

[90] Dominirajući duh Orijenta u ikonografiji reljefa pruža logičnu osnovu za pitanje nije li i lik orla — svojevrsna ikonografska inkarnacija božanstva — također orijentalne, odnosno sirijske provenijencije. Naime, motiv orla bio je izuzetno raširen religijski simbol na tlu Sirije (O tome usp. P. Merlat, *Essai*, str. 108, gdje je navedena obimna literatura o tumačenju orlova lika na sirijskim spomenicima, kao i na onim iz Siriji susjednih regija), a i u posljednje vrijeme se drži da je orlov lik na dolihenskim spomenicima mogao biti preuzet iz predrimske dolihenske ikonografije (M. P. Speidel, *Religion of Juppiter Dolichenus*, str. 55. i dalje, pogl. Cult Standards and military Standards). Za orijentalnu provenijenciju orlova lika u metroačkoj ikonografiji i simbolici usp. E. Schwertheim, *Die Denkmäler orientalischer Gottheiten im römischen Deutschland*, Leiden 1974 (EPRO 40), str. 299—300.

nađen gotovo neznatan broj reljefa s prikazom sinkretiziranog komagensko-rimskog božanstva i pojedinih dijelova njegova panteona u odnosu na broj spomenika u pojedinim zapadnim provincijama rimske države.

Takvo stanje, nadalje, upućuje na razmišljanje u kojoj je mjeri ta izrazito orijentalna ikonografija na spomeniku iz Maslovara bila rezultat prisustva starih predrimskih religijskih osnova sačuvanih u dolihenskom kultu na tlu postojbine, a u kojoj je mjeri bila odraz suvremene dolihenske doktrine koju je karakterizirala kontaminacija s rimskim Jupitrom. Naime, na temelju izrazito orijentalnih osobina ikonografije spomenika, metodološki je ispravno pretpostaviti da su i kult i teologija Jupitra Dolihena na tlu sjeverozapadne Bosne bili veoma inspirirani starim dolihenskim predrimskim osnovama. Dalja će analiza pokazati opravdanost te pretpostavke.

Međutim, upravo zbog toga potrebno je posebno ukazati na jednu od osobina prikaza Kastora koja bi donekle mogla upućivati na razmišljanje o međusobnom prožimanju ikonografije tipa I i tipa II na spomeniku iz Maslovara. Naime, u orijentalnoj verziji (tip I) *Castores* se nikada (osim na reljefu iz Maslovara) ne pojavljuju jedan uz drugoga, dok su u zapadnoj verziji (tip II) Tindaridi najčešće jedan uz drugoga u antitetičkom položaju s konjskim uzdama i kopljima u rukama. Između njih nema nikakvih drugih likova, simbola i scena. Iznimku u tom pogledu predstavljaju rijetki spomenici na kojima su prikazana samo poprsja Kastora i Poluksa s frigijskim kapama na glavi, a nalaze se u kutovima kultnih slika. Kada se, imajući na umu osobine ikonografije I i II tipa prikazivanja Kastorâ, razmotri koncepcija reljefa na žrtveniku iz Maslovara, na prvi bi se pogled moglo pretpostaviti da je na njemu došlo do izvjesnog stapanja tih dviju koncepcija. Stav, ikonografske osobine i atributi pratilaca apsolutno se uklapaju u orijentalnu shemu prikazivanja Kastorâ (tip I), ali je međusobni odnos božanskih pratilaca (jedan uz drugoga) takav da može barem u izvjesnoj mjeri sugerirati pretpostavku o preuzimanju te osobine iz ikonografije tipa II i potpunom prilagođavanju orijentalnoj ikonografskoj shemi (tip I). Međutim, teško je vjerovati u mogućnost da bi iz ikonografije II tipa bila preuzeta samo suštinska ikonografska osobina (međusobni položajni odnos Kastora), a niti jedan od ostalih ikonografskih značajki (atributi, odjeća, konji i dr.). Uostalom, koji bi razlozi mogli dovesti do takvih prožimanja? Iz razmišljanja, svakako, treba isključiti pretpostavku o mehaničkom preuzimanju pojedinih ikonografskih osobina iz jednog u drugi tip, a u uvjetima nepoznavanja značenja pojedinih simbola, jer je zavjetodavac bio dolihenski svećenik i, prema tome vrstan znalac dolihenske ikonografije i doktrine.

Do rješenja je moguće doći analizom značenja *Castores* u dolihenskoj teologiji. U čemu je uopće sadržana simbolička (ikonografska) i sadržajna (teološka) vrijednost motiva Kastora na spomeniku iz Maslovara, bez obzira da li se radi o prožimanju obaju ikonografskih tipova ili o samostalnoj kreaciji koja je bila inspirirana određenim osobinama dolihenske teologije? U analizi se mora poći od činjenice da je žrtvenik kao zavjetni dar učinio dolihenski svećenik, na temelju čega se opravdano može pretpostaviti da je ta netipična ikonografska prezentacija Dolihenovih akolita morala odgovarati određenom teološkom sadržaju koji je bio prisutan u svijesti i spoznajama zavjetodavca. Postojala je, dakle, svjesna i sasvim definirana težnja da se *Castores* prikažu kao bradati geniji bez nogu, na bazama i s uglavnom

uobičajenim i tipičnim atributima[91] i u hijeratskom stavu, ali jedan uz drugoga, jer se time — mora se pretpostaviti — označavala i naglašavala neka njihova specifična vrijednost. To je bila osnova i razlog nastanka tako oblikovanog zavjeta. Realna je, dakle, pretpostavka da je taj netipični prikaz Kastorâ teološki fundiran i da ga je kao takvog moguće interpretirati. Bilo koja druga pozicija s koje bi se pošlo u analizu i tumačenje tog prikaza Dolihenovih akolita, a posebno ona koja bi u primitivnoj obradi i veoma slaboj klesarskoj vještini izvođača reljefa nalazila temelj nastanka svih ili samo nekih netipičnih ikonografskih rješenja, nije prihvatljiva upravo zbog toga što je zavjetodavac, kao dolihenski svećenik, bio dobro upoznat s teološkim osnovama i ikonografskim simbolima vjere.

Potvrdu za takav prilaz analizi značenja motiva Kastora pružaju koncepcija i raspored prostora i dekora na žrtveniku. U simboličko-sadržajnom pogledu dekor je žrtvenika veoma usklađen i u biti se značenje pojedinih njegovih segmenata uopće ne razlikuje od onog značenja koje ti elementi dekora imaju na drugim dolihenskim spomenicima, uključujući tu i brončane trokutaste pločice. U stvari, detaljnija usporedba reljefnog dekora sa našeg žrtvenika s prikazima na brončanim pločicama, koji su najstandardniji i po repertoaru prikaza najobimniji kultno-ikonografski objekti dolihenske religije, pokazuje da među njima ne postoje bitne razlike niti u rasporedu niti u značenju pojedinih ikonografskih elemenata. Tu je tvrdnju, međutim, potrebno opširnije protumačiti i argumentirati.

Većina brončanih kultnih slika podijeljena je u nekoliko registara (najviše do pet)[92]. Karakteristično je da u gornjem polju, odnosno na trokutastom prostoru vrha pločice, dominira lik orla, a u donjem motiv dolihenskih Kastora (ili rjeđe Tindarida) kako flankiraju neku kultnu scenu ili simbol. Analizirajući reljefni ukras na žrtveniku iz Maslovara moglo bi se na prvi pogled zaključiti kako na njemu nedostaje onaj teološki sadržaj koji sadržavaju prikazi koji su inače na trokutastim pločicama smješteni u poljima između gornjeg i donjeg registra. To je samo djelomično točno, jer iako ti motivi i prikazi nedostaju, ipak je na spomeniku iz Maslovara prisutan sadržaj koji oni ikonografski oblikuju. Naime, prikaz orla ima znatno šire značenje od običnog simbola Jupitra Dolihena. Kako je prethodno objašnjeno, na našem spomeniku orao je supstitut samog božanstva, a ne samo njegov simbol. Zbog toga je taj jednostavni lik orla, raskriljenih krila iz kojih izbijaju munje, ikonografska ali i sadržajna sinteza svih onih simbola i atributa koji se inače nalaze u nekoliko gornjih i središnjih registara na trokutastim pločicama (orao, Sol i Luna, obično u dva gornja polja, prikaz Jupitra Dolihena

---

[91] Bitno je odstupanje od uobičajenih normi u pogledu položaja atributa samo palma umjesto munje u lijevoj ruci lijevog Kastora. Veoma je vjerojatno da je i ta netipičnost bila uvjetovana osobinama zavjeta, odnosno željom da se naglase neke osobine značaja Kastora koje su, s obzirom na zavjet, dedikantu bile važnije od onih značenja koje inače sadržava munja u rukama lijevog Kastora. *Castores* su kao božanski pratioci i pomoćnici Jupitra Dolihena naglašavali neke aspekte vrijednosti u naravi tog boga (stabilnost i čvrstinu, trajnost), a katkada i neke osobine nebeskog božanstva (munja), ali to, očigledno, nije bilo bitno, jer je taj znatno širi aspekt vrijednosti božanstva bio likovno naglašen motivom orla i ukrštenih munja na gornjim dijelovima žrtvenika.

[92] P. Merlat, *Répertoire*, br. 151 (Mauer-an-de-Url) — 3 registra; br. 66 Kömlöd-*Lussonium*) — 5 registara; br. 50 (Jassen-*Romulanium*) — dva registra.

na biku s uobičajenim atributima u središnjem polju, a katkada zajedno s Junonon Dolihenom, koja je na košuti)[93]. Taj je bogati ikonografski repertoar na spomeniku iz Maslovara veoma reduciran. Međutim, u toj redukciji nije izgubio ništa od svog sadržaja, jer orao s munjama označava samog Jupitra-Dolihena kao nebeskog boga univerzalnih vrijednosti koji vlada svijetom, a takvo je značenje detaljnije i ikonografski preciznije naglašeno upravo onim elementima koji su u tom sažimanju nestali.

S obzirom na položaj orlova lika i takav njegov sadržaj očigledno je da likovi božanskih pratilaca samo donekle imaju najvažniju poziciju u koncepciji žrtvenika, premda se nalaze na mjestu koje je inače, imajući na umu dispoziciju prostora i prezentiranje dijelova dekora i natpisa na zavjetnim žrtvenicima, zaista središnjeg karaktera i značenja. Kastori na žrtveniku imaju nižu položajnu, a slijedom toga i nižu ikonografsku, pa i sadržajnu (teološku), vrijednost u odnosu na supstitut Jupitra Dolihena, kao što je to uvijek slučaj i na brončanim pločicama, gdje su oni obavezno u donjem registru, tj. ispod polja gdje su prikazani Jupitar Dolihen, i — katkada — Junona Dolihena. Takav njihov položaj i odnos prema supstitutu Jupitra Dolihena upućuje na zaključak da su oni i na našem spomeniku, kao i na svim ostalim dolihenskim spomenicima gdje se nalaze, prikazani kao pomoćnici božanstva. Nema, dakle, osnova za pretpostavku da oni na žrtveniku iz Maslovara imaju takvu vrijednost koja bi u bilo kojem elementu nadilazila vrijednost naravi Jupitra Dolihena. Isključivanje, pak, svih ostalih simbola dolihenske religije iz reljefa — može se pretpostaviti — rezultat je težnje da se naglasi međusobna veza i jedinstvo između tih dvaju prikazanih kultnih simbola, tj. Jupitra Dolihena (odnosno njegovog supstituta) i njegovih pratilaca *(Castores)*. Nadalje, dimenzijama Kastora, te njihovom netipičnom obradom (prikazani su jedan uz drugoga), htjelo se u okviru specifičnog zavjeta posebno naglasiti neku određenu njihovu vrijednost koju su oni imali u okviru dolihenskog kulta i religije kao sastavni dio njenih spoznaja.

Osnovno značenje Kastora u dolihenskoj teologiji, koje je posebno naglašeno ikonografskim osobinama njihovih likova prikazanih u orijentalnoj verziji (tip I — bradati geniji bez nogu na postoljima), jest izražavanje onog aspekta moći Jupitra Dolihena koji se odnosi na čvrstinu (stabilnost) i trajnost[94]. Njihova hijeratska poza, koja se dovodi u vezu s pojmom *hermaia*[95], na spomeniku iz Maslovara posebno je apostrofirana time što su prikazani jedan neposredno uz drugoga i što između njih nema nikakvih drugih simbola i scena. Ta osnovna njihova vrijednost, što je istodobno i važna osobina naravi Jupitra Dolihena kao svemogućeg i univerzalnog boga[96], sublimira one njihove moći koje su neophodne za osiguravanje trajnosti i stabilnosti prirodnih pojava i prirodnog reda stvari o kojima ovisi život (izmjena dana i noći, godišnjih doba i dr., a s tim je u neposrednoj vezi i trajanje ljudskog života i zajednice). Te su vrijednosti postupno dobile i neka šira značenja, od kojih je naročito karakteristično ono u vezi s njihovom zaštitničkom ulo-

[93] P. Merlat, *Essai*, str. 40. i dalje.
[94] P. Merlat, *Essai*, str. 38, 88. i dalje.
[95] Ch. Picard, *Les Castores conservatores, assesseurs du Jupiter Dolichenus*, Revue de l'histoire de la religion 99, 1, (1934), str. 76. i dalje; P. Merlat, Essai, str. 38.
[96] P. Merlat, *Essai*, str. 38, 108.

gom. Naime, na jednom natpisu pratioci i pomoćnici Jupitra Dolihena nazivaju se *Castores Conservatores*, a tumače se kao zaštitnici zdravlja, ali i kao božanstva koja osiguravaju osobni, porodični i društveni napredak uopće[97].

Zbog toga se, a na temelju ikonografskih osobina reljefa na žrtveniku iz Maslovara i koncepcije tog spomenika, može zaključiti da je taj netipičan prikaz Kastora nastao potaknut težnjama da se u okviru zavjeta naglase ne samo njihove opće nego i neke posebne vrijednosti, kao božanskih pratilaca i pomoćnika koji, kao božanstva drugog reda u dolihenskoj teologiji, i sami imaju sposobnosti i moći da utječu na trajnost i čvrstinu prirodnog reda stvari i pojava i da s time u vezi osiguraju prosperitet pojedinca, njegove obitelji i društvene zajednice čiji je zavjetodavac bio član. Zbog toga bi se i objašnjenje nastanka tako ikonografski oblikovanog zavjeta, a s obzirom na dosadašnja saznanja o vrijednosti Kastorâ u dolihenskoj religiji, moglo kretati od tumačenja kao zavjeta postavljenog radi zdravlja (premda to nije u tekstu navedeno), pa do želje za zaštitom i osiguravanjem ekonomskih i društvenih osnova osobnog napretka u konkretnim životnim okolnostima. Zavjet je, međutim, mogao imati i širu društvenu, a ne samo osobnu, notu, usmjerenu na osiguravanje zaštite Dolihenovih pratilaca i pomoćnika nad skupinom dolihenskih vjernika koji su živjeli u toj rudarskoj regiji sjeverozapadne Bosne, jer je zavjetodavac bio svećenik i duhovni vođa te vjerske zajednice.

Time bi bilo iscrpljeno razmatranje o razlozima nastanka i značenju ikonografskih osobina tog specifičnog zavjeta. No, s obzirom na mjesto nalaza, kao i na neke osobine naravi božanskih pratilaca Jupitra Dolihena koje su se definirale još u prethelenističkim vremenima, moguće je ne samo dublje proniknuti u značenje sadržaja likova Kastorâ na tom spomeniku nego i na temelju tog sadržaja steći nove spoznaje o nekim osobinama dolihenske religije i kulta.

Kako je prethodno navedeno, žrtvenik je pronađen u sloju antičke troske na lokalitetu Majdanište, gdje je kasnije utvrđeno postojanje objekta br. XVIII[98], čija je kultna namjena po osobinama nalazâ više nego očigledna. Basler pretpostavlja da se radi o kasnoantičkom objektu koji je imao karakter kultnog refugija u koji su bili sklonjeni spomenici rimske i orijentalnih religija »negdje u toku V ili VI st.«[99]. To bi značilo da se zbog nekih lokalnih prilika i okolnosti trag štovanja Jupitra Dolihena sačuvao u religijskoj svijesti pučanstva u toj rudarskoj regiji do u veoma kasno antičko vrijeme. Nema sumnje da je dolihenski žrtvenik u vrijeme kada je napravljen (u prvoj polovini III stoljeća) bio postavljen ili na tom mjestu ili negdje u blizini, kako drži Basler, a svakako u okviru naselja i rudarsko-talioničkog pogona koji se nalazio uz obalu Japre. Zbog toga je i logično postaviti pi-

---

[97] P. Merlat, *Répertoire*, br. 202. Jedna od osobina zavjeta upućenih Jupitru Dolihenu su zajedničke posvete božanstvima koja su *Conservatores* (Eskulap, Apolon, Bona Fortuna, Salus, Bonus Eventus i dr.). Detaljnije o tumačenju te pojave u kontekstu teološke interpretacije božanstva usp. P. Merlat, *Essai*, str. 105. i dalje.

[98] D. Sergejevski, *sp. dj.*, str. 8; Đ. Basler, *Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre*, GZM 30—31 (1977), str. 156—157.

[99] Đ. Basler, *sp. dj.*, str. 157.

tanje da li su ne samo na nastanak nego i na osobine spomenika, pa tako i na oblikovanje likova i atributa Kastorâ, utjecale specifičnosti lokalnog života utemeljenog na kopanju i taljenju željezne rude? Prethodni su istraživači s pravom nastanak spomenika te orijentalne religije, kao i unošenje dolihenskog kulta u taj kraj, doveli u vezu s orijentalcima koji su se tu doselili kada je u antici bila intenzivno nastavljena eksploatacija željezne rude[100], ali pri tome nisu utvrdili postojanje dubljih veza između suštinskih elemenata dolihenske religije i njenog štovanja na tom mjestu[101]. Prema tome, kult Jupitra Dolihena je u tu regiju dospio s orijentalcima, a proizvodnja željeza je bila ekonomska osnova života sljedbenika dolihenske religije, na čijem je čelu bio *sacerdos Flavus*. Držim, međutim, da je osnovu analize moguće proširiti te dovesti u vezu nastanak tako koncipiranog žrtvenika, odnosno na njemu veoma prisutnu težnju da se preko božanskih pratilaca posebno naglasi aspekt čvrstine i trajnosti sa specifičnim rudarskim organizacijsko-tehničkim oblicima rada i života u dolini Japre. Zar se u suštinu religijskog poimanja karaktera Kastorâ (stabilnost i trajnost prirodnih pojava, a zatim i nebeskih pojava i reda stvari) ne uklapaju i oni prirodni fenomeni koji su se manifestirali kao pomicanja Zemlje, potresi i sl.? Te su pojave katkada imale i kataklizmički karakter, pa su najneposrednije ugrožavale život rudara, a time su bile i zapreka napretku čitave zajednice koja je živjela na osnovama rudarske proizvodnje (metalurzi, zanatlije, trgovci i dr.). Premda ne postoje detaljniji podaci o tehničkim osobinama te proizvodnje i o karakteru pri tome korištenih sredstava i o oblicima korištenja rudišta, per analogiam se može pretpostaviti postojanje rudarskih kopova i jama *(putei)* na području Maslovara i Blagaja. Takvim je rudarskim objektima stalno prijetila opasnost urušavanja zbog potresa, pa čak i manjih pomicanja Zemljinih slojeva i zbog toga zatrpavanja i smrti onih koji su u njima radili, organizirali i nadgledali proizvodnju[102].

Nisu li te radne i životne okolnosti u kojima se nalazio veliki broj pojedinaca bile najbitniji uzrok i razlog nastanka takvog netipičnog prikaza Kastorâ? Akoliti Jupitra Dolihena bili su zaštitnici svih vjernika dolihenske religije koji su radili u rudarskim i taloničkim objektima u Majdaništu, a i onih u drugim susjednim rudarskim sredinama u Starom Majdanu, jer su bili shvaćeni, zbog osobina svoje naravi, kao njihovi *Conservatores*.

Navedenu tezu u velikoj mjeri potvrđuje tumačenje Dolihenovih akolita kao bogova-nosača u čijoj naravi dominantno mjesto ima graditeljska vrijednost. Naime, Jupitar Dolihen, božanstvo nebeskih i solarnih vrijednosti,

---

[100] D. Sergejevski, *sp. dj.*, str. 12; V. Paškvalin, *sp. dj.*, str. 23; S. Sanie, *sp. dj.*, str. 711. O proizvodnji željeza u dolini Japre i sjeverozapadnoj Bosni usp., također, D. Sergejevski, *Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni*, GZM 18 (1963), str. 88. i dalje; I. Bojanovski, *Antički metalurški pogon u Starom Majdanu*, Naše starine 11 (1976), str. 191—192. i sintetsku studiju S. Dušanić, *Aspect of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior*, Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (ANRW) II, 6 (1977), str. 83. i dalje.

[101] Nitko od autora koji su obrađivali spomenik iz Maslovara nije taj zavjet u suštinskom smislu povezao s rudarenjem. Usp. Đ. Basler, *sp. dj.*, str. 156—157.

[102] Rudarski rovovi iz antičkog razdoblja otkriveni su u Starom Majdanu. O tome usp. I. Bojanovski, *sp. dj.*

imao je i neke aspekte božanstva izrazito zemaljskog karaktera[103]. Te njegove kvalitete bile su u najvećoj mjeri i najizrazitije iskazane osobinama naravi njegovih akolita Kastora. Pretpostavlja se, naime, da su *Castores* nastali direktno od genija koji su supstituirali staro indoevropsko božanstvo[104]. Istraživanja su, nadalje, pokazala da Kastori iskazuju i onaj aspekt Dolihenove naravi koji čini vrijednost boga brda[105]. Na nekim spomenicima, a u okviru I (orijentalnog) ikonografskog tipa, oni su prikazani na bazama od kamenja, što pokazuje njihovu najužu vezu s zemljom, te se zbog toga i tumače kao božanstva htoničnog značaja[106]. Drži se da se takvim oblikom prikazivanja iskazuju težnje za osiguravanjem čvrstine i kohezije svih elemenata od kojih je sazdana zemlja. Ta je graditeljska vrijednost, dakle, njihov osnovni i prvobitni kvalitet.

Premda Kastori na spomeniku iz Maslovara nisu na bazama od kamena, ipak dva elementa njihove ikonografije izrazito potenciraju njihovu vrijednost kao učvršćivača zemljinog sastava. Oni su prikazani kao osobe bez nogu i, zatim, jedan neposredno uz drugoga, čime je u još većoj mjeri naglašena njihova funkcija bogova noseča. Taj bitni espekt naravi Kastora, koji vuku tradicije i osnove iz indoevropskih vremena, nalazi se i u teologiji Dioskura, nerazdvojnih Ledinih blizanaca za koje se također pretpostavlja da su azijskog podrijetla[107]. Povezivanje pojma *dókos*, odnosno *dókana* (koji čine dvije okomite drvene grede povezane s jednom ili dvije horizontalne grede, koji se u nekim izvorima nalazi uz ime Tindarida[108], a čiji je simbol (II) identičan simbolu Dioskura s magičnim značenjem nadvratnika i praga još u predgrčkim vremenima), omogućilo je da ih se definira i kao bogove nosače i učvršćivače s izrazitom graditeljskom vrijednošću i značenjem[109]. Zbog takvog svog karaktera oni su u razvoju grčke religije postali čuvari i pratioci božanstva *(Diòs koûroi)*, a u prvom redu Zeusa. Upravo ti prvobitni elementi u razvoju vrijednosti božanskih pratilaca, koji osiguravaju najprije red stvari i stabilnost u unutrašnjosti i na površini zemlje, a zatim i na nebu (izmjena dana i noći i dr.), važan su argument za navedenu tezu. Posebno je značajno da se njihovo podrijetlo i nastanak dovode u vezu sa zaštitom od potresa, još u predgrčkim vremenima, a preko pojma *dókos*, odnosno *dókana*[110].

---

[103] P. Merlat, *Essai*, str. 120.

[104] F. Cumont, *Études syriennes*, str. 353; P. Merlat, *Essai*, str. 37.

[105] P. Merlat, *Essai*, str. 91.

[106] P. Merlat, *Essai*, str. 120; Isti, *Répertoire*, br. 322, pl. 35, 3.

[107] O pitanjima podrijetla i razvoja kulta Dioskura usp. Ch. Picard, *Les Castores Conservatores;* P. Merlat, *Essai*, str. 88. i dalje; F. Chapoutier, *Les Dioscures au service d'une déesse*, Paris 1935, passim.

[108] Plutarh, *De fraterno amore*, Moralia 478, A, B.

[109] M. C. Waites, *The Meaning of the Dokana*, AJA (Norwood, Mass) 23 (1919), str. 8; Ch. Picard, *sp. dj.*, passim; P. Merlat, *Essai*, sp. mj.

[110] Budući da je kontaminacija Dioskura i dolihenskih Kastora bila izvršena već u predrimskim vremenima razvoja dolihenske religije, a vjerojatno je da su oba tipa božanskih akolita nastala iz jednog istog indoevropskog prototipa (usp. Merlat, *Essai*, str. 88), činjenica da su božanski pratioci Jupitra Dolihena prikazani kao geniji bez nogu, a ne kao Tindarovi sinovi (tj. u cjelovitom ljudskom obliku), ne predstavlja zapreku predloženoj interpretaciji, jer je njihova suština, što se tiče navedenog aspekta njihove vrijednosti, bila, kako se smatra, uglavnom identična (P. Merlat, *Essai*, str. 108, 117).

Zar *M. Aurelius Flavus*, orijentalac čiji je zavjet do gotovo najsitnijih ikonografskih detalja inspiriran uzorima koji su nastali u postojbini božanstva, nije kao dolihenski svećenik mogao znati i za tu kvalitetu božanske naravi dolihenskih akolita koja vuče korijenje iz predgrčkih vremena (simbol dókana II tumači se kao drveni okvir namijenjen zaštiti od potresa)?[111] Upravo taj na reljefu svugdje prisutni duh Orijenta, pa čak i uže postojbine božanstva, daje dovoljno osnova za pretpostavku da su te stare religijske osnove ostale prisutne i u razvijenoj dolihenskoj religiji i nakon sinkretizma s Jupitrom. Međutim, zbog toga što o njima nema tragova na drugim dolihenskim spomenicima, izuzevši manifestacije u okviru šireg i općeg značenja pojmova stabilnosti i čvrstine, može se pretpostaviti da u rimsko vrijeme one nisu bile u prvom planu i da su bile sakrivene talogom što su ih nanijela prethodna stoljeća i obogatio razvoj religije. Trebalo je da se stvori sklad u nizu okolnosti — koncentracija heleniziranih i romaniziranih orijentalaca u dolini Japre i Sane, razvoj rudarske proizvodnje i prerade željeza i, kao posljednji faktor, poznavanje i prenošenje u okviru složene dolihenske teologije i tih starih religijskih osnova, što je najvećim dijelom bila zasluga *sacerdosa Flavusa* — pa da se kult Kastora pojavi u ruhu koji je bio veoma blizak prastarom i izvornom obliku i značenju. *Castores*, božanski pratioci i pomoćnici Jupitra Dolihena u Maslovarama, a po svoj prilici i u drugim mjestima rudarskog bazena u sjeverozapadnoj Bosni gdje je bilo doseljenika iz Male Azije i Sirije[112], ne označavaju samo dosta široku lepezu vrijednosti pojmova čvrstine i trajnosti u razvijenoj dolihenskoj religiji (od trajnosti i stabilnosti prirodnih i nebeskih pojava, pa do zaštitničke uloge i osiguravanja zdravlja, sreće i uopće napretka pojedinca), nego se, prije svega, štuju kao božanstva-nosači koji osiguravaju stabilnost i čvrstinu Zemlje i njenih slojeva.

U rudarskim sredinama sjeverozapadne Bosne Dolihenovi akoliti bili su, dakle, shvaćeni kao bogovi koji osiguravaju čvrstinu slojeva u rudarskim puteima), kao zaštitnici i božanski pomoćnici u izvođenju složenih, opasnih i neophodnih poslova na podupiranju i podgrađivanju zidova i svodova rudarskih okana i rovova drvenim gredama i daskama. Tu su oni zaista bili jamci »de la solidité matérielle du seuil et du linteau de la porte«[113]. Tako je u prvi plan i sloj božanske naravi pratilaca i pomoćnika Jupitra Dolihena izbila ona prastara religijska osnova čiji se izvor nalazi u značenju pojma i simbola *dókana* (II drveni okvir namijenjen zaštiti od potresa). To je našlo odraza i u kultu, što potvrđuje tekst zavjeta (posveta Kastorima), a još više u ikonografskoj koncepciji motiva Kastorâ na žrtveniku iz Maslovara. Prevladavanje te stare i zapretane religijske osnove u kultu Jupitra Dolihena, što je bilo uvjetovano specifičnim životnim prilikama i s tim u vezi

---

[111] P. Merlat, *Essai*, str. 89: »... un cadre antisismique en bois«. Usp., također, i Ch. Picard, *Castores Conservatores*, str. 73. i dalje.

[112] Koncentracija Orijentalaca, a posebno Sirijaca, potvrđena je i u drugom rudarskom središtu u blizini Maslovara, u Starom Majdanu. O tome usp. V. Paškvalin, *sp. dj.*, str. 27.

[113] P. Merlat, *Essai*, str. 108. U okviru razvijene religijske ideje i vizije taj je element vrijednosti dobio i preneseno značenje, te se mogao odnositi i na čvrstinu moralnih vrijednosti.

nastalim duhovnim potrebama vjernika, nije značilo i gubljenje svih ostalih mnogoznačnih vrijednosti i kvaliteta koje je pojam čvrstine i stabilnosti sadržavao u dolihenskoj religiji.

Tezu o takvim vrijednostima naravi Kastorâ potvrđuje i još jedan podatak koji omogućuje da se utvrde sličnosti u prirodnim i proizvodnim uvjetima života između rudarskog bazena u dolini Japre i postojbine kulta Jupitra Dolihena. Na nekim se natpisima domovina Jupitra Dolihena opisno definira kao kraj *ubi ferrum nascitur*, a on kao bog *natus ubi ferrum exoritur*, što znači da se i na zapadu u nekim sredinama sačuvala mitološka tradicija o postojbini božanstva kao kraju gdje se željezo od davnina dobijalo taljenjem željezne rude[114]. Premda veza između postanka religijskih osnova božanstva i postanka i razvoja te proizvodnje zasada nije potvrđena[115], jer je božanska narav Jupitra Dolihena koja se dade analizirati na temelju spomenika iz rimskog vremena bila po svemu obuhvatnija i cjelovitija, veoma je vjerojatno da su u najstarije vrijeme stvaranja nekih dolihenskih prototipova postojali određeni uzročni odnosi između tih fenomena. Ispravnost takvog mišljenja, uostalom, potvrđuje i analiza karaktera i značenja pojma *dókana* i s tim u vezi interpretacija Kastora kao božanskih pratilaca Jupitra Dolihena.

Orijentalci iz Komagene i Sirije, koji su u Maslovare i unijeli kult Jupitra Dolihena, štovali su ga kao svemoguće nebesko i solarno božanstvo i na taj su način zadržavali duhovnu vezu sa svojom domovinom i postojbinom božanstva. Dolihenska je religija i nadalje, a u novim okolnostima i uvjetima, mogla u veoma velikoj mjeri zadovoljavati njihove duhovne potrebe. Među tim novim okolnostima bila je jedna koja je istovremeno bila i osobina stare domovine (Komagene) i koja je na poseban način i istaknuta u široj formuli imena Jupitra Dolihena »rođenog gdje se rađa željezo«. To su bila nalazišta željezne rude, te proizvodnja i prerada željeza koja se na tim osnovama razvijala u sjeverozapadnoj Bosni, posebno od kraja II stoljeća[116]. Upravo zbog tih zajedničkih osobina postojbine božanstva i sjeverozapadne Bosne, dolihenska je religija imala većih mogućnosti da uhvati korijenje u dolini Japre, jer su prirodne okolnosti i uvjeti života bili veoma bliski postojbini božanstva *ubi ferrum nascitur*. To je bio bitan, a vjerojatno i dominantan razlog širenja te religije u tom kraju, koji je utjecao i na afirmaciju onih osobina kulta božanskih pratilaca i pomoćnika Jupitra Dolihena koje su, prema navedenim tumačenjima karaktera i nastanka Kastorâ u doli-

---

[114] P. Merlat, *Répertoire*, br. 315: *Nida* (Heddernheim), dedikanti su *Flavius Fidelis* i *Quintus Iulius Posstimus*, a natpis je punktiran na srebrenoj pločici; br. 170: *Statio Vetoniana* (Pfünz), a natpis je na brončanoj pločici; br. 24: *Apulum*, a na natpisu je formula *ubi ferrum exoritur;* br. 241: *Roma*. O posljednjem je natpisu detaljno raspravljao F. Cumont, *Ubi ferrum nascitur*, Revue de philologie 26 (1902), str. 5—11, 280—281; Chr. Blinkenberg, *Le pay natal du fer*, Memoires de la société royale des antiquaires du Nord NS 1920—25, str. 196. i dalje. O lociranju domovine božanstva usp. rad F. K. Dörnera, citiran u bilj. 3.

[115] Ta se veza, međutim, pretpostavlja. Drži se, naime, da je posveta u Apulumu bila u izvjesnoj mjeri uvjetovana postojanjem rudnika željeza u tom kraju. O tome usp. P. Merlat, *Répertoire*, str. 29, bilj. 2; F. Cumont, *sp. dj.* u prethodnoj bilješki i Chr. Blinkenberg, *sp. dj.*

[116] D. Sergejevski, *Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni*, GZM 18 (1963), str. 85. i dalje.

henskoj religiji, bile veoma starog postanja. Može se, dakle, pretpostaviti da su te osobine koje su povezivale oba kraja (izum i proizvodnja željeza u postojbini božanstva, odnosno kopanje i taljenje željezne rude, te prerada željeza u dolini Japre) bile i razlogom unošenja kulta Jupitra Dolihena i njegovoj afirmaciji kao boga zaštitnika rudara i rudarstva, te omogućile da se iz složene dolihenske teologije izdvoji i postupno dobije prevagu kult Kastorâ, shvaćenih prvenstveno kao čuvara stabilnosti rudnih slojeva i kao jamaca čvrstoće materijala kojim su bili podgrađivani, podupirani i oblagani svodovi i strane rudarskih jama[117].

Imajući na umu dosada uočene osobine u razvoju dolihenske religije u rimsko vrijeme može se zaključiti da su te osobine naravi Kastorâ, odnosno suštinske veze između proizvodnje željeza i dolihenskog kulta, bile u rimsko vrijeme gotovo nepoznate. Kako je poznato, samo se nastanak zavjeta u Apulumu, zbog blizine rudnika željeza, dovodi u vezu s tim proizvodnim osnovama[118].

U arheološkom materijalu na području sjeverozapadne Bosne koji se odnosi na religijske manifestacije, moguće je naći i nekoliko indirektnih potvrda za navedeno tumačenje osobina razvoja dolihenske religije u dolini Japre. To su, u prvom redu, podaci o štovanju drugih kultova koji se u većoj ili manjoj mjeri mogu dovesti u vezu s rudarskom proizvodnjom. U Starom Majdanu, značajnom rudarskom i metalurškom središtu koje je, vjerojatno, bilo municipalnog ranga[119], štovala su se božanstva *Sedatus* i *Nemesis*. Kult po podrijetlu orijentalne božice Nemeze bio je posebno razvijen u onim sredinama gdje su životni uvjeti bili naročito teški (npr., u amfitetrima), a štovali su je ponajčešće robovi i oslobođenici istočnjačkog podrijetla[120]. Svakako je jedan od faktora koji je omogućio da se taj kult udomaći i u Starom Majdanu, bila koncentracija pripadnika tog društvenog i etničkog sloja. S druge, pak, strane, uvjeti rada u rudnicima sjeverozapadne Bosne u

---

[117] P. Merlat, *Essai*, str. 108: »En outre, la représentation des *Castores* en génies apodes caractérise sans doute leur valeur de stabilisateurs, leur base exprimant l'aspect architectonique de cette stabilité: de la sorte, ils equivaudraient aux Dioscures — *dókana*, garants de la solidité matérielle du seuil et du linteau de la porte avant de l'être de son intégrité morale. Cette conception dérive, en tout cas, d'une conception identique appliquée au Dolichenus, dont les *Castores* sont dès l'origine, et sans doute pour d'autre raisons, les acolytes; et c'est de cette conceptione primordiale que le dieu tient ses qualités tutélaires.«

[118] Usp. bilj. 115.

[119] D. Sergejevski, GZM 18 (1963), str. 90; V. Paškvalin, GZM 25 (1970), str. 23, 28.

[120] B. Schweitzer, *Dea Nemesis Regina*, Jahrbuch der Deutschen archäologischen Instituts, 46 (1931), str. 202. i dalje (posebno za kult u amfiteatrima); A. G. Bellido, *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*, EPRO 5, Leiden 1967, str. 84. i dalje, navodi relativno brojne potvrde posveta Nemezi u hispanskim amfiteatrima *(Terraco, Augusta Emerita)*. U amfiteatru Taragone otkrivena je freska s Nemezinim likom na mjestu gdje su nađeni natpisi (posvete) i nekoliko žrtvenika bez natpisa (sp. dj., str. 94, fig. 9 bis). O dva Nemesina svetišta u salonitanskom amfiteatru usp. E. Dyggve, *Recherches à Salone* II, str. 107; Isti, *History of salonitan Christianity*, Oslo 1951, str. 10—11. U Bosni je jedini zavjet Nemezi otkriven upravo u Starom Majdanu, V. Paškvalin, *Rimski žrtvenici iz Starog Majdana*, GZM 24 (1969), str. 167, br. 3, Tab. I, sl. 3. Za tumačenje pojmova *collegium* i *corpus* na tom natpisu usp. S. Dušanić, ANRW II, 6 (1977), str. 85, bilj. 209.

antici bili su kao i drugdje u Carstvu izuzetno teški i opasni; rad je bio dugotrajan i iscrpljujući, a rudar je (najčešće rob, oslobođenik ili osuđenik) bio izložen mnogobrojnim opasnostima, od kojih je samo neke mogao djelomično kontrolirati (plin, voda, urušavanje, potres i dr.), pa je sigurno da su te okolnosti u veoma velikoj mjeri utjecale da se kult neumitne Sudbine (na žrtveniku nazvane *Nemesis Pia)* afirmira u tom specifičnom društvenom miljeu[121]. Pod imenom *Sedatus* nalazi se autohtono panonsko božanstvo koje je, s obzirom na osobine naravi, bilo ekvivalent rimskog Vulkana, boga vatre, kovača i uopće zanatlija koji su koristeći vatru prerađivali željezo, a i druge metale, pa je to i najbitniji razlog nastanka njegovih zavjeta u Starom Majdanu.[122] Također i relativno brojne posvete Majci Zemlji *(Terra Mater)* u susjednoj Ljubiji, iako imaju i jednu oficijelnu notu, jer su to pretežno zavjeti vilika koji su imali značajnu ulogu u upravljanju tim rudarskim i metalurškim distriktom, ipak su i prije svega bile uvjetovane razvojem rudarstva i dovođenjem u vezu kulta tog božanstva s prirodom i osobinama te proizvodnje[123].

---

[121] Na specifičan odnos dedikanta prema božanstvu upućuju i epitet *Pia,* koji se inače ne susreće na posvetama iz amfiteatara ili u blizini amfiteatara (to su posvete *Dea Invicta, Sancta Augusta, Vindex, Praesens).* O tome usp. A. G. Bellido, *sp. mj.* i H. Herter, RE 16. 2. col 2338 i dalje s. v. *Nemesis.*

[122] A. v. Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres,* Westdeutschen Zeitschrift f. Geschichte und Kunst 14, 1, str. 55, Pannonien: *Sedatus.* Za osobine dva Sedatu posvećena žrtvenika u Starom Majdanu usp. V. Paškvalin, *Rimski žrtvenici iz Starog Majdana,* GZM 24 (1969), str. 165—166. Usp., također, i I. Bojanovski, *Antički metalurgijski pogon u Starom Majdanu,* Naše starine, 11 (1967), str. 191—192.

[123] Radi se o devet posveta Majci Zemlji otkrivenih u Ljubiji, odnosno u Briševu, mjestu u neposrednoj blizini Ljubije. Spomenike je objavio D. Sergejevski u nekoliko navrata: (1) Sergejevski, GZM 18 (1963), str. 88. i dalje, br. 1 (sl. 1). Zavjet je datiran u 201. god.; (2) Sergejevski, *Epigrafski nalazi iz Bosne,* GZM 12 (1957), str. 110, br. 2, Pl. II, 1 = GZM 18 (1963), str. 89, br. 2, A i J. Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt,* Situla V, Ljubljana 1963 (dalje, Situla V), 157. Usp., također, za lekciju natpisa S. Dušanić, ANRW II, 6, str. 83, bilj. 202. Zavjet je datiran u 209. godinu; (3) Sergejevski, GZM 18 (1963), str. 89. i dalje, 95 br. 3 (sl. 2). Zavjet je datiran 211—217. godine; (4) Sergejevski, GZM 18 (1963), str. 8, 95, br. 5, sl. 3; Dušanić, ANRW II, 6, sp. mj. Zavjet se datira u 223. godinu; (5) Sergejevski, GZM 12 (1957), str. 111, br. 3, Pl. II, 2 = Sergejevski, GZM 18 (1963), str. 90, br. 5 = Šašel, *Situla V,* 158. Zavjet se datira u 228. godinu; (6) Sergejevski, GZM 18 (1963), str. 90, br. 6, sl. 4. Zavjet je postavljen u 229 godinu, a o mogućim korekcijama čitanja natpisa usp. Dušanić, *sp. dj.,* sp. mj.; (7) CIL III 13240 = Sergejevski, GZM 12 (1957), str. 114, br. 7, sl. 2 = Sergejevski, GZM 18 (1963), str. 91, br. 7 = Šašel, *Situla V,* 161. To je jedina posveta u Ljubiji gdje se uz Terru Mater navodi i ime drugog božanstva *(Deus Liber),* a datira se u 247. ili 248. godinu — usp. S. Dušanić, *sp. mj.;* (8) CIL III 13329 = Sergejevski GZM 12 (1957), str. 112—114, br. 6, sl. 1 = Sergejevski, GZM 18 (1963), str. 92, br. 8 = Šašel, *Situla V,* 162. Natpis se datira u razdoblje 253. do 268 (?) godine; (9) Sergejevski, GZM 12 (1957), str. 112, br. 4 = GZM 18 (1963), str. 92, br. 9 = Šašel, *Situla V,* 159, veoma oštećen tekst. Iako iz raznih godina, veći dio datpisa je postavljen na 21. travnja — *XI Kalendas Maias* (br. 1, 4, 5, 7, 8, za ostale usp. S. Dušanić, ANRW II, 6, str. 59, bilj. 19), pa je s tim u vezi i postavljena teza da je na taj dan bio organiziran ili reorganiziran rudarski distrikt u tom dijelu provincije (D. Sergejevski, GZM 18 (1968), str. 97. i 101, što je prihvatio i E. Imamović, *Kultni i votivni spomenici,* str. 186. i dalje). Kako se 21. travnja slavio osnutak Rima (što

Predloženo tumačenje onog dijela dolihenske teologije koji se odnosi na aspekt čvrstine, stabilnosti i trajnosti, a koji je ikonografski obrađen u likovima Kastorâ, pratilaca i pomoćnika Jupitra Dolihena kao zaštitnika rudarstva i rudara, zasada nema drugih epigrafičkih ni likovnih potvrda niti u postojbini božanstva ni u drugim regijama Bilskog istoka, niti drugdje u Rimskom Carstvu. Međutim, na temelju prethodnih istraživanja podrijetla i značenja dolihenskih Kastora, pri čemu se utvrdilo da je aspekt čvrstine i trajnosti imao još u vrijeme stvaranja dolihenskih prototipova određenu graditeljsku i arhitektonsku vrijednost (prag, nadvratnik), kao i zbog tradicije o domovini Jupitra Dolihena kao kraju *ubi ferrum nascitur (exoritur)*, veoma je vjerojatno da je u postojbini božanstva nastala i bila poznata i ta protektorska funkcija Jupitra Dolihena i njegovih Kastora kao zaštitnika rudara. Činjenica da je reljef na žrtveniku iz Maslovara u ikonografskom smislu krajnje inspiriran uzorima nastalim u postojbini božanstva, pruža svakako i temeljitu osnovu pretpostavci o postojanju analogne sadržajne, tj. teološke osnove u regiji gdje su ti uzori nastali ili odakle su bili preuzeti u dolihensku ikonografiju. Te su osnove u kontekstu ustanovljavanja i trajanja specifičnih proizvodnih i društvenih okolnosti u Maslovarama i, vjerojatno, u susjednim rudarskim naseljima na tlu sjeverozapadne Bosne, u Starom Majdanu i Ljubiji (rudarska proizvodnja i prerada željeza, koncentracija orijentalaca koji su bili i organizatori proizvodnje — *vilici)* dobile na značenju i postale najcjenjenija vrijednost dolihenske religije u tom kraju. Na taj je način jedan aspekt dolihenske teologije (stabilnost i trajnost), čija su sadržajna i ikonografska emanacija bili *Castores*, stekao prevagu u kultu, što je imalo za posljedicu shvaćanje Jupitra Dolihena (i Kastorâ) kao zaštitnika rudara.

Prema tome, znanstvena vrijednost žrtvenika iz Maslovara jest u tome što je omogućio da se nasluti uzročna veza između nastanka nekih predrimskih osnova dolihenske religije (aspekt čvrstine i trajnosti) i proizvodnje željeza u postojbini božanstva. Ta je veza i bila osnovni razlog navođenja oznake postojbine božanstva na dolihenskim žrtvenicima iz Rima, Heddernheima, Pfünza i Apuluma opisanim izričajem *ubi ferrum nascitur, ubi ferrum exoritur*. Ta fraza, dakle, nije bila samo jednostavna oznaka postojbine božanstva nego trag veze koja je nekada davno u protohistorijskim vremenima uzročno povezala proizvodnju željeza u Dolihi s lokalnim božanstvom nebeskog karaktera.

Dolihenska zajednica živjela je u prvoj polovini III stoljeća u dolini Japre. Nije isključeno da je kult Jupitra Dolihena u toj sredini trajao i dalje od Aurelijanovih vremena[124], jer je bog i nadalje bio smatran zaštitnikom rudara i rudarstva, a ta je proizvodnja sve do VI stoljeća ostala najvažnija privredna grana tog kraja. To je i mogao biti razlog da zavjetni žrtvenik s prikazom Kastora postane inventar svetišta (objekt XVIII) u kojem su,

---

je primijetio A. Degrassi, *Latomus*, 23 (1964), str. 326. i doveo u vezu postavljanje tih zavjeta s tim datumom), to je nastanak tih zavjeta mogao biti rezultat postojanja određenih političko-religijskih shvaćanja u sredini carskih oslobođenika i vilika koji su upravljali rudarskim i metalurškim pogonima. Detaljnije o problemu usp. S. Dušanić, *sp. dj.*, str. 59—60.

[124] O osobinama razvoja kulta Jupitra Dolichena i njegove dekadanse u Gornjoj Meziji, oko sredine III stoljeća usp. Lj. Zotović, *Mésie*, str. 36—37.

kako se drži, bili sakupljeni spomenici svih klasičnih kultova koji su se u toj sredini još štovali u V i VI stoljeću[125]. Međutim, nakon izvršene analize tog spomenika, s mnogo se više osnova može pretpostaviti da je najvjerojatnije na mjestu nalaza žrtvenika (objekt XVIII), u neposrednoj blizini rudišta i metalurškog pogona, bio najkasnije početkom III stoljeća izgrađen *dolichenium* u čijem su sastavu bile, također na tom mjestu nađene, 4 anepigrafske are. Moguće je da su i na njima bile posvete Jupitru Dolihenu (i Kastorima) koje su bile ispisane bojom koja je tokom vremena isprana. Na pretpostavku da je objekt br. XVIII bio *dolichenium* posebno upućuju keramičke heksagonalne tesere upotrijebljene za popločavanje prilaza (puta) uz koji su nađeni zavjetni žrtvenici, a za koje se pretpostavlja da su se koristile u tom kraju u III stoljeću[126]. Prema tome, opravdano se može pretpostaviti da je taj, keramičkim teserama popločani i s posebnom pažnjom uređeni, prilaz vodio u *dolichenium* koji je bio podignut u neposrednoj blizini samog rudarskog pogona. Svetište je možda bilo u funkciji i nakon III stoljeća, te postupno preuzimalo funkciju jedinog pogonskog svetišta, što bi donekle moglo objasniti nalaze spomenika drugih klasičnih božanstava (kipići Afrodite i Prijapa). No, kako su svi ti spomenici nastali ne kasnije od III stoljeća, veoma je vjerojatno da je pretpostavljeni *dolichenium* već i početkom III stoljeća mogao imati ulogu najvažnijeg kultnog središta u rudarsko-metalurškom pogonu i naselju u dolini Japre.

*

Dolihenska je religija dospjela u provinciju Dalmaciju i u njoj se u određenoj mjeri afirmirala kao svojina trgovaca i zanatlija podrijetlom iz orijentalnih regija Carstva, a među njima je jedan dio bio iz sirijskih krajeva. Uloga tog sloja utvrđena je najprije na obalnom području provincije, tj. u njena dva najvažnija i privredno najrazvijenija središta, Saloni i Naroni. U tim su gradovima najkasnije krajem II stoljeća postojale organizirane dolihenske zajednice na čelu sa svećenicima, a bila su sagrađena i svetišta posvećena Jupitru Dolihenu *(dolichenia)*. Razvoj religije u jugozapadnom dijelu Like *(Arupium)* također je bio djelo trgovačkog sloja pučanstva koje je ekonomskim vezama povezivalo tu unutarnju regiju provincije s obalom. U sjeverozapadnu Bosnu, odnosno u rudarski distrikt u dolini Japre, dolihensku su religiju krajem II ili početkom III stoljeća, također unijeli orijentalci, rudari i metalurzi iz Komagene i Sirije. Najkasnije početkom III stoljeća tu je djelovala organizirana dolihenska zajednica. Jedino se u sjeverozapadnom području provincije, odnosno u krajnjem sjeverozapadnom dijelu Like, može sa sigurnošću dokazati uloga vojnika u širenju dolihenske religije *(Metulum)*. Moguće je da je u beneficijarskoj stanici u Metulumu također postojala organizirana zajednica dolihenskih vjernika. Sigurno je, međutim, da je u toj sredini kult imao u najvećoj mjeri oficijelnu notu.

---

[125] Đ. Basler, *Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre*, GZM 30—31 (1977), str. 157.

[126] Đ. Basler, *sp. dj.*, str. 163. i dalje.

To sve pokazuje da dolihenska religija u provinciji Dalmaciji nije bila raširena samo u vojničkim sredinama te da Jupitar Dolihen nije bio isključivo vojničko božanstvo[127]. Naprotiv, ta je religija u Dalmaciji bila u znatno većoj mjeri svojina trgovačko-zanatlijskog sloja nego vojnika, a, kako je pokazala analiza spomenika iz Maslovara, utvrđene su i neke veoma specifične vrijednosti dolihenskog kulta *(Castores)* i dolihenske teologije, vezane isključivo za rudarstvo i proizvodnju i preradu željeza u sjeverozapadnoj Bosni. Te osobine u razvoju dolihenske religije u provinciji Dalmaciji predstavljaju argument više u prilog nedavno iznesenog i dobro argumentiranog stava da dolihenska religija nije bila isključivo vojnička religija, »bilo da se radi o doktrini, obredu, ili o socijalnoj ili geografskoj podjeli«[128].

Dolihenska religija u provinciji Dalmaciji nije bila velik niti značajan duhovni pokret. Iako je bila poznata na znatnom dijelu provincijskog teritorija (obala i zapadni krajevi), čini se da nije izašla iz kruga doseljenika orijentalnog podrijetla, odnosno ukoliko se to i dogodilo (možda na takav razvoj upućuje nastanak posvete u Vrlici), onda su to bile samo sporadične pojave. Opće okolnosti razvoja religijske svijesti od sredine III stoljeća, koje nisu pogodovale njenom značajnijem širenju u Carstvu, bile su prisutne i u provinciji Dalmaciji. Zbog toga je ubrzo nakon sredine III stoljeća uslijedila njena dekadansa u korist jačanja drugih religija (mitraizam, a zatim i kršćanstvo). Možda je samo u dolini Japre dolihenski kult imao nešto duži vijek zahvaljujući, u prvom redu, afirmaciji specifičnih vrijednosti dolihenske teologije koje su bile najtješnje povezane s temeljnim proizvodnim i životnim okolnostima u tom kraju.

MEDINI, J.

LE CULTE DE JUPITER DOLICHENUS DANS LA PROVINCE ROMAINE DE DALMATIE

RÉSUMÉ

Le culte de Jupiter Dolichenus sur le sol de la province romaine de Dalmatie est témoigné par les trouvailles de six monuments en pierre du caractère épigraphique. Ce sont sinq monuments votifs et une épitaphe. Ce nombre de trouvailles relativement petit par rapport à celui de quelques provinces voisines (Mésie Supérieur, Dacie) est situé dans plusieurs régions: sur la côte de la province (*Narona* — remarque 15, *Salona* — remarque 16),

[127] Tezu o isključivo vojničkom karakteru Jupitra Dolihena u našim krajevima zastupa Lj. Zotović, *Mésie*, str. 37. i dalje, posebno str. 49; Ista, *Istorijski uslovi razvoja orijentalnih religija u rimskim provincijama na teritoriju Jugoslavije*, Starinar, 1: (1968), str. 67.

[128] M. P. Speidel, *Religion of Juppiter Dolichenus*, str. 45, pogl. 8.

dans l'arrière-pays immédiat *(Vrlika* — remarque 17), à Lika *(Arupium* — remarque 18, *Metulum* — remarque 19) et en Bosnie du nord-ouest *(Maslovare* — remarque 20).

L'érection du monument votif à Narona (fig. 1) dans la période entre les années 193 et 196 et à Metulum dans la période entre 198 et 208 démontre l'existence des communautés organisées des fidèls dolichéniens avec des prêtres à la tête *(sacerdotes)*. Tout probablement, en même temps ont agis les communautés organisées des fidèles dolichéniens (avec les prêtres) à Salona et à Maslovare, ce que démontrent avant tout les résultats de l'analyse épigraphique et onomastique des inscriptions et aussi les aspects économiques et culturel — historiques du développement de ces régions et de leurs centres. Il est probable, que dans les villes côtières — grands centres comerciaux *(Salona, Narona)* — il y avait aussi avant ce temps-là des fidèles dolichéniens, mais la prospérité de la religion dolichénienne dans ces villes ainsi que dans la province en général a eu lieu même au temps de la dynastie de Severi et la manque de trouvailles après la moitié du IIIème siècle démontre la décadence de ce culte déjà à ce temps-là.

Les trouvailles mythraïques dans la région de Lika (surtout les argents de deux mythrés à Arupium), démontrant le développement plus important du mythraïsme dans cette région avant l'année 260, permettent de mettre en rapport la question de la décadence de la religion dolichénienne dans cette région dalmate avec le développement du mythraïsme. N'a-t-il pas, pourtant, le développement du mythraïsme dans certaine mesure influencé l'affaiblissement de la religion dolichénienne dans cette région? Quoique l'état et le nombre des trouvailles dolichéniens et mythraïques ne permettent pas pour l'instant de résoudre le problème du rapport mutuel de ces deux religions, pourtant il semble possible que, au sens indirect, c'est-à-dire par l'attraction de la partie de la population qui a précédemment accepté le culte dolichénien, le mythraïsme a influencé la décadence du culte de la divinité romaine — comagène dans cette région.

Les orientaux, parmi lesquels il y avait un nombre considérable de Syriens, ont apporté la religion dolichénienne dans les villes dalmates et les autres agglomérations. Les Syriens ont été surtout présents dans les villes côtières *(Salona, Narona)*, ce qu' est prouvé par les caractéristiques des noms des prêtres dolichéniens et des membres de leurs familles. Quant à l'origine sociale des fidèles dolichéniens, il est caractéristique que seulement une attestation *(Metulum)* se rapporte à la participation des militaires à ce culte, tandis que les autres données peuvent être sûrement liées aux appartenants de la couche commerciale *(Narona, Salona, Arupium*, et peut-être la consécration à Vrlika), tandis que la consécration à Maslovare a été crée sur les bases socio-économiques tout à fait nouvelles, c'est-à-dire dans le district rural-fondeur dans la vallée de la Japra et son prometteur-prêtre de la communauté dolichénienne qui y a existé — est par origine du pays natal de la divinité ou de la Syrie. Ce qui distingue particulièrement l'autel votif entre autre trouvailles dolichéniennes dans l'Empire romaine c'est le relief gravé sur son côté antérieur; deux personnes barbues, apodes sur les bases dont les fins gauches ont la forme de la partie antérieure du corps du taureau avec les têtes, ils portent sur les têtes des tiares hautes décorées par le motif à deux rangs de la case d'echiquier, et ils tiennent

dans leurs mains élevées une hache à deux tranchants *(bipennis)* et une branche de la palme (figure gauche), c'est-à-dire deux branches de palme (figure droite). L'inscription, partiellement endomagée, et ces figures ont été interprétées comme un voeu (et les figures) de Jupiter Dolichenus et Casios (Sergejevski), c'est-à-dire de Jupiter Dolichenus (et l'un) de Castore (Sanie à base de l'analyse iconographique, Paškvalin seulement à base de l'analyse épigraphique). Mais, ni la base épigraphique (abréviation *CASTO* a désigné d'après cette opinion la forme du singulier des noms des accompagnateurs de Dolichenus) ni les qualités iconographiques des motifs (il n' y a pas d'exemples dans l'iconographie dolichénienne que Dolichenus apparaîsse apode sur la base — c'est une particularité de présentation de leurs acolytes Castores, ni l'on présente pas seulement un Castor — mais les acolytes sont toujours en paire) ne donnent assez d'arguments pour une telle interprétation.

Les recherches détaillées de tous les éléments de l'iconographie des motifs sur l'autel des sacrifices de Maslovare montrent qu'il s'agit de présentation de deux Castores *(Castores Conservatores)*, accompagnateurs divins de Jupiter Dolichenus. Néanmoins, les particularités des figures sur ce monument contiennent les qualités essentielles des figures des Castores dolichéniens qui ont été faits dans les registres inférieurs des petits carreaux triangulaires en bronze — objets standards du culte dolichénien — dans une version orientale (type I — figures apodes, avec les bouts en forme de la partie antérieure du corps du toureau, aux mains élevées et les attributs typiques, les vêtements sont aussi correspondants, mais pas la tiare). Mais, il est tout à fait inusité qu'on présente *Castores* en type oriental ensemble, c'est-à-dire l'un immédiatement à côté de l'autre, et ce fait a été dans le contexte de l'art mauvais de tailleur de pierre sur ce relief (c'était probablement le prometteur même *Marcus Aurelius Flavus*, prêtre dolichénien) le motif pour la réduction du nombre des protomes (tête des taureaux) sur les bases (seulement les deux ont été présentées, et tournées à gauche au lieu de quatre, parmi lesquelles les deux devraient être tournées à droite).

A base des résultats de l'analyse iconographique et épigraphique il est nécessaire corriger la lecture de l'inscription:

I(ovi) o(ptimo) m(aximo) D(olicheno) et Cas[to(ribus)]
M(arcus) Aur(elius) Flav(u)s s(acerdos) I(ovis) [o(ptimi)]
m(aximi) D(olicheni) v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito).

La position même du motif de Castore sur le côté antérieur de l'autel votif n'est pas atipique, quoiqu'il le semble à première vue, si on prend la figure de l'aigle, présentée sur le sommet même de cet autel (alors au-dessus des figures des Castores) et si on l'explique comme un substitut iconographique de la présentation anthropomorphe usitée du Jupiter Dolichenus sur les monuments dolichéniens de différentes catégories, ce qui a la raison dans l'iconographie et théologie dolichénienne.

Si l'on excepte certains détails de la valeur iconographique secondaire dans le motif de Castores (par ex. les vêtements qui correspondent au type *vestris castrensis* des commandants romains) tous les autres éléments de cette iconographie sont d'origine expressément orientale (bases, tiares, forme

des branches de palme à la main et autres) ce que indique la conclusion que les contenus théologiques d'une telle présentation ont eu leur base dans les caractéristiques préromaines traditionnelles de la religion dolichénienne. Les caractéristiques orientales du motif (comagènes, syriennes et de l'Asie mineure au sens plus large), et le fait que le prometteur a été le prêtre dolichénien, probablement d'origine du pays natal de la divinité et bon connaisseur des caractéristiques iconographiques et théologiques de la religion dolichénienne, indiquent la supposition que cette exécution complètement atypique du motif des Castores (présentés ensemble) a eu la base dans certains principes de la théologie dolichénienne.

La signification principale des Castores dans la religion dolichénienne surtout accentuée par les caractéristiques iconographiques de leurs figures dans le type I (personnes barbues apodes sur les bases est la manifistation des aspects du caractère de Jupiter Dolichenus se rapportant à la stabilité et la durée des phénomènes naturels et l'ordre des choses. Pour cette raison, on explique *Castores Conservatores* comme divinités qui assurent le progrès individuel, familial et social. Mais, dans la région et l'agglomération des mineurs-fondeurs dans la vallée de la Japra, et probablement dans tout le district mineur antique dans la région de la Bosnie du nord-ouest, les accompagnateurs divins de Jupiter Dolichenus ont été compris comme protecteurs des mineurs. La base religieuse de la nature des acolytes divins, très ancienne et par rapport aux caractéristiques des autres trouvailles dolichénienne, coconnée (confirmée par l'analyse de la notion de *dókana* dans *De fraterno amore* de Plutarch — cadre en bois pour la protection du tramblement) dans le milieu des mineurs a obtenu sa valeur, ainsi que les *Castores* ont y été vraiment garants »de la solidité matérielle du seuil et du linteau de la porte« (v. remarques 113, 117).

Un tel contenu du culte des *Castores,* c'est-à-dire de Jupiter Dolichenus dans la vallée de la Japra (l'assurance de la stabilité et de la solidité des couches de terre pour protéger les mineurs contre l'écroulement et l'encombrement des fosses souterraines *-putei)* rend possible la supposition que dans le pays natal de la divinité, au temps de la formation de certaines prototypes dolichéniens, a existé la liaison causale entre l'exploitation des mines et ces bases religieuses. De cette manière, la phrase *ubi ferrum nascitur,* c'est-à-dire *ubi ferrum exoritur,* inscrite sur 4 inscriptions dolichéniennes (remarque 1) n'a pas été seulement la marque descriptive du pays natal de la divinité, mais aussi la trace de la liaison qui a lié, au début de la formation de la religion dolichénienne, certains de ses éléments et la production mineure et la fonte du minéral de fer.

La religion dolichénienne en Dalmatie n'a pas été un grand et important mouvement spirituel. Quoiqu'elle soit connue sur une grande partie du territoire provincial, elle n'a pas sorti du cercle des immigrés d'origine orientale, commerçants, mineurs et artisans. Il est pourtant sûr, qu'elle n'a pas été dans la province de Dalmatie la religion militaire, quoiqu'elle soit connue dans les milieux militaires.

NENAD CAMBI

SARKOFAG IZ ŠIPOVA

Prilikom iskopavanja kanala kod spoja Lubovačke rijeke i Plive, u Šipovu je rovokopač 1979. godine izvadio nekoliko fragmenata antičkog sarkofaga. Očito je da je sarkofag već ranije bio vrlo teško oštećen, ali isto tako nema sumnje da je dalja oštećenja pretrpio prilikom samog vađenja. Nakon što su izvađeni, fragmenti su ostavljeni uz sam rub Parka Simele Šolaje, uz glavnu cestu u Šipovu kod Jajca (sl. 1)[1].

U toku spomenutih radova bilo je pronađeno ukupno 7 fragmenata, koji, bez sumnje, pripadaju poklopcu jednog sarkofaga. Pažljivim pregledanjem svih fragmenata ipak nije pronađen ni jedan jedini komad koji bi mogao pripadati sanduku. U ovom trenutku, naravno, nije moguće kazati da li je u zemlji postojao samo poklopac, koji je možda već davno ranije skliznuo sa sanduka, ili je, pak, rovokopač zahvatio samo poklopac, dok je čitavi sanduk ostao u zemlji. Nije isključeno, ipak, da je sanduk potpuno propao[2].

Od navedenih 7 fragmenata 3 su kompletno amorfna, tj. na njima nema očuvanih obrađenih površina, a nije moguće kazati ni kojem dijelu poklopca pripadaju. Najvjerojatnije da su ranije tvorili dio unutrašnje neobrađene površine. Te fragmente, s obzirom da nemaju ostataka obrađene površine ili dekoracije, neću obrađivati jer ne mogu poslužiti za interpretaciju spomenika. Ostale fragmente ću, pak detaljnije opisati.

Fragment br. 1. — To je najveći fragment, koji je pripadao desnom kraju poklopca. Na njemu je očuvan dio duže, prednje strane i gotovo čitava desna bočna strana (sl. 2 i 3). Duža strana je sljedećih dimenzija: duž. 1,21;

[1] Zahvaljujem se dru Ivi Bojanovskom iz Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, koji mi je ukazao povjerenje ponudivši mi da pregledam i obradim ove vrlo zanimljive i važne fragmente sarkofaga. — Ovaj nalaz je spašen zahvaljujući požrtvovanosti druga Cvije Anića, suradnika spomenutog Zavoda.

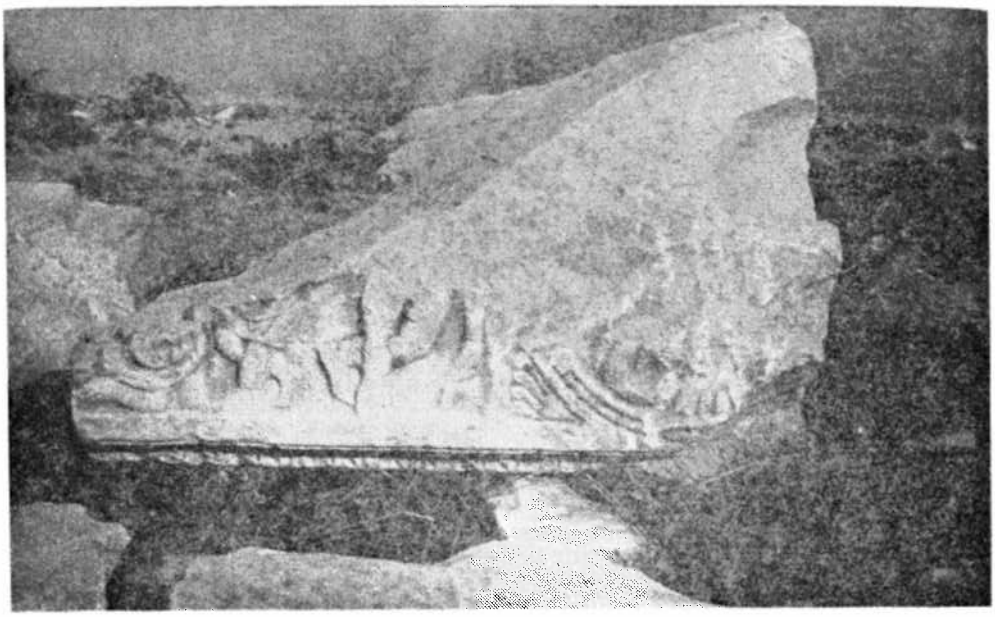
[2] U svakom slučaju, bilo bi veoma korisno izvršiti odgovarajuće iskopavanje.

vis. 0,75 m. Bočna je, pak, strana duga 1,39, a visoka 0,75 m. Na dužoj prednjoj strani sačuvano je nekoliko figura u reljefu (sl.2). Prva figura slijeva je očito ležala. Od nje je sačuvana samo glava prikazana pravo u odnosu na promatrača. Glava je, čini se, bila pokrivena velom ili nekim sličnim pokrivačem za kosu. Detalji lica su dosta oštećeni, a zapažaju se samo obrve i nos. Lik je bio potpuno odjeven, što bi se reklo na temelju ostataka haljine na prsima, te spomenutog vela. Glava leži na nekom predmetu za koji je teško kazati da li je jastuk ili, pak, dio ležaljke. Do lika u ležećem položaju zapaža se donji dio jedne ljudske figure koja je, izgleda, bila u pokretu na-

Sl. 1. — Šipovo, Park Simele Šolaje. Pogled na pronađene fragmente sarkofaga (Foto: Dr Nenad Cambi)

lijevo. Taj lik je, očito, bio prikazan u profilu. Gornji dio figure, na žalost, nije sačuvan. Iznad koljena zapaža se kratka haljina. Noge su, po svoj prilici, bile bose. Desno od te figure nalazi se znatno veći lik, od kojeg su sačuvane prekrižene noge. Težina tijela je na desnoj nozi, a lijeva je pregibljena u koljenu. Tijelo je bilo potpuno nago. Do njega je izvrnuta baklja, što očito pokazuje da se radi o liku erota koji je okrenut nadesno. Gornji dijelovi tijela i glava nisu sačuvani. Do erota se zapaža segment okvira kružnog polja. Okvir se sastoji od tri elementa bez reljefne profilacije. Vanjski i nutarnji su ravne letvice bez ornamenta, dok se središnji sastoji od neprekinutog astragala. Ta dekoracija izrađena je dosta vješto. Klesana je dlijetom, a između položenih i okomitih elemenata astragala izrađene su rupice pomoću brzorotirajućeg svrdla, što ukrasu daje reljefnu i koloristička dimenziju. Do kruga s donje strane zapaža se primitivno izrađena palmeta. U prostoru kruga je,

Sl. 2. — Fragment br. 1. Pogled na dio prednje strane poklopca sarkofaga
(Foto: Dr Nenad Cambi)

Sl. 3. — Fragment br. 1. Desna bočna strana poklopca
(Foto: Dr Nenad Cambi)

bez sumnje, bio portret od kojeg je, na žalost, preostao samo dio tkanine haljine na prsima, ali u dosta lošem stanju. Na temelju ostataka nije moguće kazati da li se radilo o portretu pokojnika ili pokojnice. Sve očuvane figure stoje na ispupčenoj ravnoj letvici, koja se sigurno protezala duž čitave prednje strane poklopca. Okvir kruga u kojem je bio portret prelazi preko te letvice. Kraj poklopca, prema dolje, tvori konkavna profilacija, koja je očito išla sa svih strana poklopca. U tom konkavnom profilu uz prednju stranu, izrađeni su poput prstiju raširenі akantusovi listovi, poredani jedan uz drugi. I taj dekorativni elemenat bio je izrađen dlijetom, ali se u donjem dijelu nalaze dublje rupe, koje su po svoj prilici bile započete svrdlom pa proširene dlijetom, tako da je postignuta jedna nešto šira tamna površina na listu.

Bočna strana poklopca uobičajenog je trokutastog oblika i uokvirena je reljefnim letvicama, od kojih je ona na hipotenuzi ukrašena girlandom, dok su katete potpuno glatke (sl. 3). Na sredini hipotenuze je ravno i glatko četvrtasto polje, koje je imalo svrhu da prihvati klin za spajanje sa sandukom, kao što je i inače bio slučaj kod sarkofaga. Tragova tog klina nema, a nema ni rupa za njegovo uglavljivanje, što očito pokazuje da ga nije ni bilo. U sredini bočne strane prikazana je Gorgona s vrlo širokim obrazima, tubastim nosom, malim ustima i vrlo ispupčenim usnama. Oči su joj smještene blizu nosa, a prikazani su otvoreni gornji i donji kapci. U očnim jabučicama izgleda kao da su urezane zjenice i šarenica. Na sredini čela je ravna ugrebena linija koja se spaja s valovitim urezom, gotovo paralelnim s krivuljom obrva i korijena nosa. Lice joj je okruženo zmijskim tijelima koja su učvorena ispod brade i čiji se repovi pružaju prema donjim kutovima trokutastog zabata. Iz tijela zmija ovijenih oko lica izlaze glave, po pet njih sa svake strane. Ispod hipotenuze trokuta je konkavni profil identičan onome na prednjoj strani, ali bez akantusovih listova.

Fragment br. 2. — Ovaj fragment je drugi po veličini; pripadao je lijevom kraju poklopca (sl. 4). S prednje, duže strane fragment je gotovo sasvim uništen, tako da odgovarajući dio prikaza nije očuvan. Dimenzije bočne strane tog fragmenta iznose: duž. 1,34; vis. 0,45 m. Bočna se strana sastoji od trokutnog polja uokvirenog, jednako kao i na suprotnoj strani, ravnim letvicama na katetama, dok je hipotenuza znatno šira i sastoji se od dvije letvice koje omeđuju središnju girlandu (sl. 4). Na sredini hipotenuze je, isto kao i na suprotnoj bočnoj strani, četvrtasto polje za prihvatanje klina. To polje je otučeno. Rupa i ostatak klina, međutim, nisu postojali. Ispod hipotenuze bio je, također, konkavni profil, samo bez akantusovih listova. U sredini tog polja prikazana je Gorgona, koja je po tipu dosta srodna onoj na suprotnoj strani poklopca. Dio iznad očiju je uništen. Očito je da je na tom mjestu poklopac bio oštećen zubima rovokopača, što se može zaključiti na osnovi svježeg loma kamena. Lice Gorgone je oblo i napuhano. Usta su mala s debelim usnama. Nos je tubast. Oko glave su ovijena tijela zmija koja se prepliću ispod brade. Njihovi se repovi zavijaju i pružaju prema kutovima trokutastog polja. U gornjem dijelu glave iz zmijskog su se tijela izvijale glavice, kao i na suprotnoj bočnoj strani, ali su one gotovo potpuno iščezle. Sačuvana su samo mjesta gdje su se niže smještene zmijske glave odvajale od tijela. Vrlo je vjerojatno da je ukupno bilo 10 glava, jednako kao i na suprotnoj bočnoj strani.

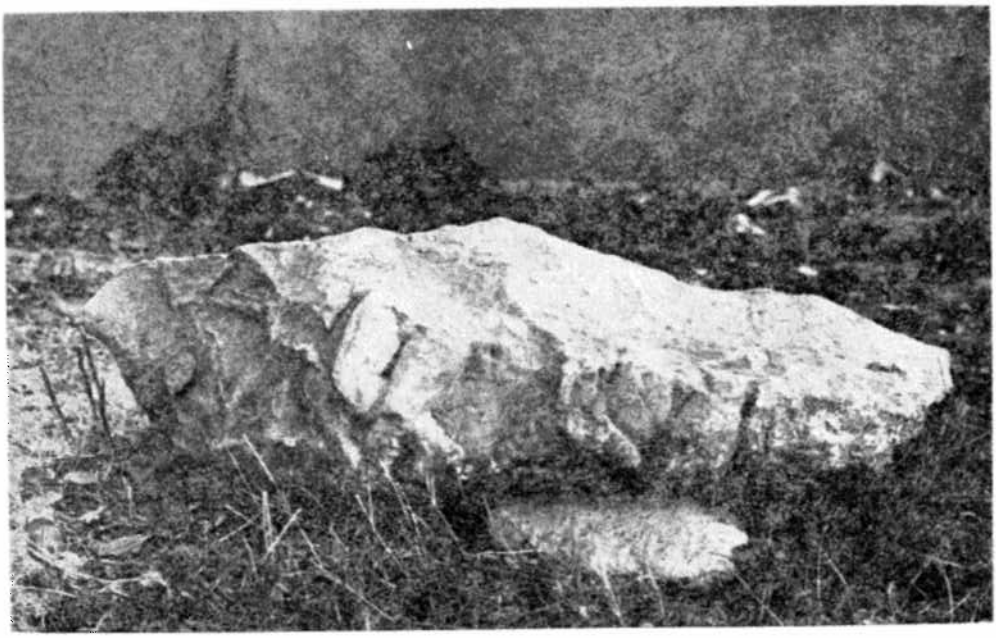
Fragment br. 3. — Ovaj fragment nesumnjivo pripada prednjoj strani poklopca (sl. 5). Dimenzije tog fragmenta su: duž. 0,93; vis. 0,27 m. Na fragmentu nisu sačuvani tragovi okvira, ali su zato preostali dijelovi tijela nekih figura. Počevši slijeva, vidljiv je jedan dio površine poklopca koji je dosta oštećen, a zatim slijedi donji dio tijela jedne sasvim nage figure, što se može zaključiti na temelju ostataka muških genitalnih organa. Noge su

Sl. 4. — Fragment br. 2. Lijeva bočna strana poklopca
(Foto: Dr Nenad Cambi)

prekrižene. Na lijevoj je težina tijela, a desna je pregibljena u koljenu. Prostor između nogu je svrdlom izdubljen, tako da se i tu uočava jedna tamna površina. Figura je okrenuta nalijevo. Na maloj udaljenosti prema desno vide se ostaci donjeg dijela tijela jedne druge figure, koja, čini se, također ima prekrižene noge, a naprijed je, po svoj prilici, desna noga savijena u koljenu. Na stražnjoj je nozi, pak, težina tijela. Oko koljena figure, reklo bi se, bila je izrađena kratka haljina, kao što je slučaj i kod jedne figure na fragmentu br. 1. Ta figura je vjerojatno bila okrenuta nalijevo. Desno od nogu sasvim je sigurno bilo prikazano još nešto, jer se tu zapažaju ostaci reljefa, ali prikaz je nemoguće prepoznati.

Fragment br. 4. — To je komad donjeg ruba poklopca (sl. 6). Sljedećih je dimenzija: duž. 0,51; vis. 0,25 m. Od gornjeg dijela poklopca sačuvala se samo ravna letvica, koja je, kao što sam to već ranije naveo, išla uzduž prednje strane poklopca. Ispod letvice je konkavni profil, na kojem su jedan uz drugi poredani, poput raširenih prstiju, akantusovi listovi. Srednji dio

Sl. 5. — Fragment br. 3. Dio prednje strane poklopca bliže lijevom kraju
(Foto: Dr Nenad Cambi)

Sl. 6. — Fragment br. 4. Dio akantusove kime na prednjoj strani poklopca
(Foto: Dr Nenad Cambi)

stabljike je nešto naglašen u odnosu na list. Donji dio lista ima po jednu rupu sa svake strane stabljike, koja je udubljena, tako da daje tamno okruglo polje. Postojanje kimatija bez sumnje ukazuje da se radi o dijelu prednje strane poklopca. S obzirom da je na tom fragmentu sačuvan donji kraj poklopca, jasno je da on nije imao karakterističan profil sa zubom za bolje prilijeganje na sanduk.

*

Već na temelju opisa svih fragmenata mogli smo dobiti dosta pouzdanu sliku o kakvom se karakteru prikaza radi, bez obzira na teška oštećenja poklopca. Prvo ćemo pokušati rekonstruirati njegovu formu i tip, a zatim i izgled samog prikaza. U te svrhe mogu se iskoristiti samo četiri gore opisana fragmenta. Poklopac je sigurno bio tzv. orijentalnog ili, kako ga ponekad nazivaju, maloazijskog tipa. To je tip koji uglavnom prevladava na istoku, ali se susreće i na zapadu, a uobičajen je na istočnoj obali Jadrana i općenito na Balkanu. Njegove su karakteristike oblik krova na dvije vode s četiri velika polukružna akroterija na uglovima. Fragmenti nedvosmisleno ukazuju da je poklopac imao zakošene strane dvoslivnog krova bez akroterija. Zanimljivo je da se na šipovskom poklopcu pojavljuju reljefni prikazi na strmoj kosini krova, što, međutim, nije karakteristično za orijentalni tip sarkofaga. Na tim sakofazima, naime, prikazi se stavljaju samo na za to namijenjene površine, kao što su, na primjer, akroteriji ili, pak, zabati na prednjoj strani poklopca. Na tim mjestima prikazane su figure na nekim primjercima iz Salone[3]. Reljefi na poklopcu su svojstveni sarkofazima radionica samog Rima, ali oni imaju za to poseban podignuti friz i specifično oblikovani poklopac[4]. Na kosinama poklopca prikazi se ipak pojavljuju u nekim provincijalnim varijantama orijentalnih tipova sarkofaga, kao što je, na primjer, slučaj na dva fragmenta iz Panonije[5]. Prema tome, pojavu prikaza na tim kosinama treba, po svoj prilici, objasniti kao posudbu iz susjedne Panonije. Šipovski poklopac, po mom mišljenju, pokazuje dvojake utjecaje, tj., s jedne strane, dalmatinskog obalnog područja i, s druge, sjevernog panonskog. Nedostatak inače uobičajenih plastičnih akroterija vizualno su zamjenjivali medaljoni s portretima pokojnika, koji su i inače vrlo česti na tim dijelovima poklopca. O tome će kasnije biti više riječi.

Već sam ranije naveo da nije sačuvan ni jedan jedini komad sanduka koji pripada poklopcu, pa je tako o njegovom obliku prilično teško govoriti. Ipak, nema sumnje da je sanduk bio, najvjerojatnije, jednostavnog oblika kvadera, kakav je svojstven orijentalnom tipu sarkofaga u rimsko

[4] Usp. R. Turcan, *Les sarcophages romains à représentations dionisiaques. natpisi iz Salone.* VAHDalm XLVII—XLVIII, 1924—1925; str. 8, Tab. III, 1; N. Cambi, *Nove potvrde egipatskih kultova u .antičkoj provinciji Dalmaciji.* VAHDalm LXV—LXVII, 1963—1965, str. 85 i d. Tab. XXI.

[4] Usp. R. Turcan, *Les sarcophages romains à représentations dionisiaques. Essai de chronologie et d'histoire religieuse,* Paris 1966, str. 85 i d, sl. na str. 86.

[5] A. Cermanović, *Die dekorierten Sarkophage in den römischen Provinzen von Jugoslawien,* Archaeologia Jugoslavica VI, 1965, str. 89 i d. Tab. IV, 12; VII, 22.

doba. Kao baza sanduka koja je sjedila na zasebnom postamentu, mogla je poslužiti obična letvica s jednostavnim profilom, a u sredini je mogao stajati natpis u tabuli sa ili bez ansa. Mišljenja sam da je natpis svakako morao postojati, budući da ga nema na poklopcu, a takav razmjerno luksuzni primjerak nemoguće je zamisliti bez natpisa.

Sarkofag je morao biti vrlo velikih dimenzija. Teško je odrediti njegovu točnu dužinu, ali ipak dimenzije fragmenta koji su pripadali prednjoj strani poklopca, kao i pouzdana širina bočnih strana, omogućavaju da se njegove mjere razmjerno precizno utvrde. Ako zbrojimo dužine svih fragmenata koji pripadaju prednjoj strani, dobijamo ukupni iznos od približno 2,40 m. To, međutim, nije ukupna dužina čitavog poklopca, jer, očito, još nedostaje barem dužina tijela figure u ležećem položaju kojoj je glava na fragmentu br. 1, a ne nastavlja se na dijelu prednje strane fragmenta br. 2. Dužina tijela te figure, sudeći po odgovarajućim dimenzijama drugih likova, mora iznositi približno između 0,50 i 0,60 m. Taj iznos treba pribrojiti i na taj način ispada da je ukupna dužina poklopca bila negdje oko 3 m. Sličan rezultat dobijamo kad širinu bočne strane iskoristimo kao modul. Ta strana sarkofaga je obično oko 2,5 puta kraća od dužih (prednje i stražnje) strana sarkofaga. Na salonitanskim i atičkim sarkofazima bočna je strana široka obično oko 0,90 do 1,00 m, dok je njihova ukupna dužina oko 2,20 do 2,30 m[6]. Kod sarkofaga izrađenih u radionicama Rima taj modul je, pak, nešto veći i iznosi 1:3, jer su bočne strane obično nešto uže od gore spomenutih tipova sarkofaga[7]. Navedeni moduli su, naravno, samo ograničeno upotrebljivi za određivanje približne dužine sarkofaga, ali su ipak dovoljno sigurni kao kontrolni pokazatelj. Ako je, prema tome, šipovski sarkofag imao modul 1:2,5 to znači, imajući na umu lijevu, čini se nešto užu bočnu stranu od 1,35 m, da je ukupno bio dug 3,35 m. Oba pokušaja određivanja ukupne dužine pokazuju da je poklopac morao biti veći od 3 m, što znači da je sanduk bio za nekoliko centimetara uži. U Saloni, koliko je to barem meni poznato, ne postoji ni jedan toliko dugi sarkofag. U Dalmaciji, pak, najduži sarkofag je jedan primjerak iz Oklaja kod Drniša, koji je bio dug 3,50 m[8]. I u Panoniji su toliko veliki sarkofazi izuzetno rijetka pojava. Poznat mi je samo jedan primjerak koji u dužinu mjeri 2,90 m[9]. Šipovski je sarkofag, dakle, bio jedan veliki *bisomus* koji je mogao poslužiti i kao grobnica za ukop članova šire obitelji, iako to nije čest slučaj[10].

---

[6] O tome sam raspravljao u svojoj doktorskoj disertaciji »Sarkofazi na istočnoj jadranskoj obali (III—VII st.)«, Split 1975. (neobjavljeno), str. 259 i d.

[7] Sarkofag s prikazom Prelaska Izraelaca preko Crvenog mora iz Arheološkog muzeja u Splitu, koji je importiran iz radionica grada Rima, dug je 2,20, a širok 0,68, što daje modul 3,23. Usp. N. Cambi, *Die stadtrömischen Sarkophage in Dalmatien*, Archäologischer Anzeiger 1977, str. 445, br. 1. sl. 119.

[8] G. Urlić Ivanović, *Rimske iskopine u Prominskom Oklaju*, Bull. dalm. XIII, 1890, str. 13. Taj se sarkofag nalazio u Grudinama ispod Bristovače.

[9] A. Cermanović, o. c., str. 102, br. 35. To je jedan sarkofag iz Sirmiuma.

[10] Na temelju salonitanskih natpisa vidi se da su najčešće u sarkofagu pokopane samo dvije generacije i, eventualno, još neke osobe iz šire obitelji, kao što je bio slučaj u sarkofagu Gaja Albucija Menippa, gdje se uz muža, ženu i njihovu djecu ukopava i ženin brat. Usp. N. Cambi, *Sarkofag Gaja Albucija Menippa*, VAHDalm LXIII—IV, 1961—1962, str. 99 i d.

Likovni prikazi na poklopcu su vrlo zanimljivi. Osnovne teme i raspored su usprkos fragmentarnosti, rekao bih, uglavnom jasni. Od desna nalijevo raspored fragmenata je sljedeći: br. 1, 3, 2, dok je br. 4. (sl. 2, 5, 6) donji dio poklopca i teško ga je staviti u odnos s nekim drugim fragmentom. Ipak, nema sumnje da je pripadao prednjoj strani poklopca. To je sasvim jasno već zbog toga što ima akantusov kimatij, a njega nema na bočnim i stražnjim stranama poklopca.

U uglovima poklopca s prednje strane bili su izrađeni medaljoni — trostruko raščlanjeni i u srednjoj traci dekorirani astragalom — u kojima su se nalazili portreti vlasnika sarkofaga (sl. 2). Desni medaljon je samo fragmentarno očuvan, dok je lijevi potpuno uništen. Na temelju redovno postojeće simetrije, tim više što plošno nadomještaju akroterije, ne treba sumnjati da je medaljon identičan drugom portretu morao postojati na lijevoj strani poklopca. Prava je šteta što su portreti uništeni. Od desnog je, doduše, očuvan dio draperije na prsima i na osnovi toga s oprezom bi se moglo kazati da je tu bila izrađena bista muškarca. U tom slučaju, u lijevom je, najvjerojatnije, bila bista njegove supruge.

Uz medaljone s portretima nalazili su se nagi eroti s prekriženim nogama, oslonjeni na izvrnutu baklju (sl. 2). Ti su eroti okrenuti prema portretima, tj. desni prema desnom, lijevi prema lijevom. Motiv erota s izvrnutom bakljom jedan je od najčešćih sepulkralnih prikaza koji se uopće pojavljuju[11]. Vrlo su česti i u Dalmaciji, gdje se javljaju na stelama i arama već od konca I st. n. e.[12], a osobito su brojni na sarkofazima sve do na prag starokršćanskog doba kad postupno nestaju[13]. Iako taj motiv nije nepoznat i u Panoniji[14], uvjeren sam da je poticaj za njegovu izradu ipak morao doći iz Dalmacije.

Središnji dio prednje strane zauzimao je — po mom mišljenju — motiv daće (Totenmahl, banchetto funebre), vrlo poznati sepulkralni prikaz (sl. 2). Da se ovdje radi o tom motivu, ukazuje figura u ležećem položaju, odnosno likovi sa strana. Teoretski govoreći, moglo bi se raditi i o jednoj

---

[11] Taj motiv nastao je još u helenističko doba, a kasnije se proširio po Rimskom Carstvu. Na nadgrobnim spomenicima imao je simboliku ugašenog zemaljskog života. O tome vidi: M. Collignon, *Les statues funéraraires dans art grec*, Paris 1911, str. 330 i d.; isti, *Daremberg-Saglio*, Dictionnaire I, 2 stup. 1610 s. v. Cupido. A. Furtwängler, *Roscher Myth.* Lex. I, 1 stup. 1369 i d. s. v. Eros, Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire*, Paris 1942, str. 409 i d.

[12] Na stelama taj je motiv rjeđi. Poznat mi je jedan primjerak koji sam iskopao u Naroni, gdje je bio sekundarno uzidan u gradskim zidinama. Usp. N. Cambi, *Antička Narona. Urbanistička topografija i kulturni profil grada*, Izdanje Hrvatskog arheološkog društva, sveska 5. Split 1980, str. 135, sl. 7. Na arama ih ima znatno više. Usp., na primjer, F. Bulić, *Il monumento sepolcrale di Pomponia Vera estratto dalle mura perimetrali dell' antica Salona*, Bul. dalm. XXVI, 1903, str. 3 i d. Tab. III, te N. Cambi — Ž. Rapanić, *Ara Lucija Granija Proclina*, VAHDalm LXXII—III, 1979, str. 93 i d., sl. 2. Tab. VI, 1—2.

[13] U Dalmaciji sam uspio utvrditi oko tridesetak takvih prikaza. Posljednji put se erot s izvrnutom bakljom — koliko je barem meni poznato — pojavljuje na čuvenom sarkofagu Dobrog pastira iz Salone. O tome sarkofagu opširna bibliografija navedena je u članku N. Cambi, *Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji*, VAHDalm LXX—LXXI, 1968—1969, str. 70, bilj. 66.

[14] A. Cermanović, o. c., str. 98, br. 10. Tab. II, 10.

figuri ili, pak, bračnom paru koji leži na kline, ali ne jede, kao što je to bio vrlo često slučaj na raznim poklopcima sarkofaga[15], ili pak na nekim drugim nadgrobnim spomenicima[16]. Ne može se apriori odbaciti ni lik pokojnika koji je prikazan kako leži na posmrtnoj nosiljci, jer se i taj motiv susreće na nadgrobnim spomenicima[17]. Ipak, figura u hodu desno od glave osobe koja leži, odjevena u kratku haljinu, po svoj prilici je sluga koji donosi hranu na kline. Takvi su prikazi osobito česti na sarkofazima izrađenim u radionicama grada Rima na kojima heroizirane pokojnike, sudionike u gozbi poslužuju djevojke, djevojčice, naga djeca ili odjeveni dječaci[18]. U slučaju kad se radi o dječacima, oni nose kratke haljine poput one koja se zapaža oko nogu figure na fragmentu br. 1. Ti se dječaci približuju kline donoseći pladnjeve i drugi pribor s jelom ili pićem. Takvi prikazi pojavljuju se na sarkofazima iz Porto Torresa[19], Vatikana (Museo Gregoriano Profano)[20], Rima (Palazzo dei Conservatori)[21], Pariza (Louvre)[22], Rima (Museo delle Terme)[23]. U pruženoj ruci uz tijelo figura koja leži na šipovskom sarkofagu je vjerojatno nešto držala. Predmet se, na žalost, nije sačuvao. Možda je to bila čaša. S donje strane ležaljke nalazio se drugi dječak, koji je dosta naivno i nespretno prikazan, u trenutku dok se udaljava od nogu pokojnika. Ako se taj dječak zaista udaljava, tada se sigurno radilo o sluzi — dječaku koji odnosi jelo ili piće od stola. Dječaci koji odnose ostatke gozbe prikazani su na primjer na sarkofazima iz Vatikana (Magazzini)[24], Rima (Katakombe Pretekstata)[25], a i na još nekim drugim.

Na šipovskom sarkofagu javlja se, dakle, motiv koji je karakterističan za radionice grada Rima i koji se izuzetno rijetko pojavljuje na sarkofazima na istoku, iako je to bio vrlo omiljeni sepulkralni motiv još na grčkim nadgrobnim spomenicima[26]. U Dalmaciji su se sačuvali fragmenti jednog takvog sarkofaga porijeklom iz Rima. Taj primjerak je osobito važan zbog

---

[15] Atički i maloazijski sarkofazi često prikazuju pokojnike pružene na kline. Pokojnici u rukama drže rotuluse, makove, vijence ili slično.

[16] Postoji jedna kategorija spomenika koji su tvorili dio veće cjeline ili su, pak, bili samostalni. Usp. H. Wrede, *Stadtrömische Monumente, Urnen und Sarkophage des Klinentypus in den beiden ersten Jahrhunderten n. Chr. Arch.*, Anzeiger 1977, str. 395 i d.

[17] Usp. J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London 1971, sl. 9, 10, 11.

[18] Usp. N. Himmelmann, *Typologische Untersuchungen an römischen Sarkophagreliefs des 3. und 4. Jahrhunderts n. Chr., Mainz 1973. II Die Reliefs am Deckel des Junius Bassus Sarkophags.* str. 15 i d. Među Klinenmahl sarkophage autor nabraja 42 cijela komada ili fragmenta.

[19] N. Himmelmann, o. c., str. 53, br. 28, Tab. 33.

[20] N. Himmelmann, o. c., str. 53, br. 29, Tab. 37a.

[21] N. Himmelmann, o. c., str. 52, br. 27, Tab 41b.

[22] N. Himmelmann, o. c., str. 51, br. 20, Tab. 42a.

[23] N. Himmelmann, o. c., str. 52, br. 24, Tab. 43.

[24] N. Himmelmann, o. c., str. 49, br. 11a, Tab. 34b.

[25] N. Himmelmann, o. c., str. 51, br. 21, Tab. 38.

[26] Takav je, na primjer, reljef od mramora u Arheološkom muzeju u Zadru. Usp. Guida del Museo di S. Donato in Zara, Vienna 1913, str. 68, br. 152, sl. na str. 69. Inače, sličnih prikaza je vrlo veliki broj iz helenističkog doba. Motiv je čest i na etrurskim freskama, urnama i sarkofazima.

toga što je — po mom mišljenju — najstariji s tim prikazom uopće[27]. Među sarkofazima izrađenim u samoj Saloni motiv se gozbe nalazi prikazan na zabatu na prednjoj strani poklopca, ali tu nema posluge[28]. Mišljenja sam, stoga, da je spomenuti motiv u šipovsku radionicu mogao doći samo preko Salone, gdje ga je na svoj naivni način prihvatio i izradio lokalni majstor. Daleki uzori se ipak nalaze u Rimu. Zanimljivo je da se na dvije ploče lokulusa groba s prikazom daće *(Totenmahl)* iz Ostije pokraj scene gozbe javljaju i eroti s uzdignutom i spuštenom bakljom[29]. Činjenica što te dvije ploče nisu sarkofazi ne treba posebno iznenađivati, budući da su one, očito, izrađene u istoj radionici i da su po svemu slične upravo toj kategoriji nadgrobnih spomenika. Na temelju toga moglo bi se možda pretpostaviti da su izbor likova i njihova dispozicija bili preuzeti iz tih italskih kamenoklesarskih radionica. To ipak nije toliko jednostavno utvrditi, budući da su prikazi erota s izvrnutim bakljama toliko popularni u Dalmaciji da se ta činjenica ne smije izgubiti iz vida.

Na temelju detalja sačuvane glave figure u ležećem položaju teško je kazati da li je to bila muška ili ženska figura, jer je reljef dosta oštećen. Vel oko glave prije govori da se radi o ženi. Ako je to zaista bila žena, tada je iza nje gotovo sigurno bio muškarac, njen bračni drug, kao partner na gozbi.

Od dekoracije na prednjoj strani pojavljuje se još samo akantusova kima na donjem, konkavnom profilu poklopca (sl. 6). Navedeni motiv sasvim je neuobičajen na tom mjestu na poklopcu. Štoviše, provincijalni sarkofazi koji se izrađuju na Balkanu gotovo da uopće nemaju neki pravi kimatij. Taj motiv imaju samo importirani atički sarkofazi, ali se on kod njih javlja samo pri vrhu sanduka. Ti sarkofazi su bili importirani u velikom broju na jadransku obalu[30]. Sarkofazi izrađivani iza početka III st. u atičkim radionicama, tj. oni koji su imali poklopac u obliku kline, imali su ispod završne letvice kimatij sastavljen od niza listova poredanih jedan do drugog[31]. Taj ukras na atičkim sarkofazima bio je izrađen u profilu tipa *cyma reversa*, tj. onom s ispupčenjem uz njegov donji dio. Nije isključeno da je lokalni majstor mogao uzeti taj ukras s atičkih sarkofaga koje je imao prilike vidjeti posvuda na obali, ali ga je primijenio na krivom mjestu. O tome je, međutim, teško govoriti jer akantusovih listova ima i na raznim građevinskim ukrasnim elementima, kao što su grede, vijenci i sl. Čini se da je akantusov kimatij postao standardan u repertoaru šipovske radionice, ali o tome će kasnije još biti riječi. Prema tome, ni u pogledu ovog ornamentalnog detalja nije moguće donijeti precizan sud o porijeklu utjecaja.

---

[27] N. Cambi, *Die stadtrömischen Sarkophage*, str. 450, br. 5, sl. 126—128 a—c, f, g.

[28] Usp. M. Abramić, o. c., Tab. III, 1.

[29] N. Hammelmann, o. c., str. 18, Tab. 24a, b.

[30] Prema mojoj evidenciji, postoji preko 100 čitavih ili, pak, fragmentiranih atičkih sarkofaga na području Dalmacije.

[31] Taj se motiv pojavljuje samo na sarkofazima s kline poklopcem, a ti se pak javljaju tek koncem II st. n. e. O dataciji atičkih sarkofaga usp. H. Wiegartz, Gnomon 37, 1965, str. 614 i d. te H. Wiegartz, u J. Borchardt u. a. *Myra eine lykische Metropole*. Berlin 1975, str. 161 i d.

Na bočnim stranama poklopca izrađen je motiv glave Gorgone (sl. 3, 4). Taj poznati apotropejski motiv bio je vrlo popularan na nadgrobnim spomenicima[32]. Glava je izrađena kao dominantan prikaz, u en face položaju i on pokriva čitavu površinu te strane, na način kako je to uobičajeno na sarkofazima. Upravo je glava Gorgone jedan od najčešćih motiva na poklopcima sarkofaga od domaćeg vapnenca ili od prokoneškog mramora iz Dalmacije[33]. Razlika je samo u tome što su na salonitanskim primjerima obično krilca na glavi, a nema zmijskih vratova. Vjerojatno je da su Gorgone usprkos spomenutih zmijskih glava posudbe iz salonitanskih radionica, iako je taj lik već i ranije bio poznat u Šipovu, i to upravo u salonitanskoj varijanti, tj. s krilcima[34].

Na temelju gore iznesenog očito je da je šipovski sarkofag djelo neke lokalne radionice. O tome će opširnije biti niže riječi, ali su utjecaji pri njegovoj izradi raznoliki. S jedne strane, zapaža se djelovanje salonitanskih, ali u osnovi orijentalnih forma i motiva, zatim motiva produkcije grada Rima, a možda čak atičkih i panonskih. Utjecaji su izmiješani u nekoherentnu i naivnu cjelinu, koja, međutim, nije lišena šarma.

U Šipovu, u kojem je u antici, prema I. Bojanovskom, bio municipij Baloie, morala je, dakle, postojati jedna lokalna radionica[35]. Osim sarkofaga o kojem je riječ o ovom radu, u toj radionici, bez sumnje, izrađen je i »mauzolej« fragmenti kojeg su pronađeni koncem prošlog stoljeća također u Šipovu[36]. Brojni su elementi koji povezuju te dvije skulpture. U prvom redu, gotovo je identičan način oblikovanja u cjelini, ali još više izrada pojedinih detalja, kao što su tijela figura, nespretno oblikovanje udova, pogrešno križanje nogu[37], draperija i nabor na portretima[38], obliko-

---

[32] Gorgonu kao apotropejski motiv opisuje još Homer (Odiseja XI, 634), odnosno kao ukras štita, očito s istim značenjem (Ilijada V, 741; XI, 36). Gorgona se često pojavljuje kao ukras zabata hramova (Artemision na Krfu, Ateneum u Sirakuzi itd.) te na raznim drugim detaljima arhitekture. Po mom mišljenju, taj je motiv preuzet na nadgrobnim spomenicima upravo kao odgovarajući ukras zabata (stele, bočne strane sarkofaga). Stoga je, vjerojatno, prije imao apotropejski smisao. Nisam uvjeren da bi on morao imati neku posebnu simboliku, kao što sugerira Fr. Cumont, o. c., str. 155, bilj. 4 pod utjecajem J. Carcopinoa. O motivu Gorgone i njenom razvoju usp. Enciclop. arte ant. III, str. 982 i d. s. v. Gorgone (A. Guiliano).

[33] Na bočnim stranama poklopaca od prokoneškog mramora, koji su najvjerojatnije rađeni u salonitanskim radionicama, nalaze se gotovo redovito samo dva motiva: glava Gorgone ili, pak, rozeta. Zanimljivo je da se isti prikazi nalaze na sarkofazima od prokoneškog mramora i od domaćeg vapnenca, što ukazuje da su obje grupe bile izrađivane u istim radionicama. Usp. takva dva sarkofaga od različitog materijala u: F. Bulić, *Due copperchi di sarcofagi marmorei trovati a Salona*, Bull. dalm. XXX, 1907, str. 99 i d., Tab. V—VI.

[34] D. Sergejevski, *Kasno-antički spomenici iz Šipova*, GZM VII, 1952, str. 50 i d., Tab. III, 1.

[35] I. Bojanovski, *Baloie — rimski municipij u Šipovu na Plivi*, Arheološki radovi i rasprave VII, 1974, str. 347 i d.

[36] O tim nalazima prvi je izvijestio Ć. Truhelka, *Arheološko ispitivanje jajačkog grada i najbliže okolice*, GZM IV, 1892, str. 319 i d. O tim nalazima usp., posebno, D. Sergejevski, *o. c.*, str. 41 i d.

[73] D. Sergejevski, *o. c.*, Tab. II, 1.

[38] D. Sergejevski, *o. c.*, Tab. III, 2.

vanje girlanda[39], te akantusovi listovi koji su postavljeni na vrlo sličan način, samo s dodatkom još jednog dekorativnog elementa, tj. lezbičke kime[40]. Da se i u slučaju »mauzoleja« radi o radioničkom proizvodu, a ne o tvorevini pojedinačnog majstora, svjedoči činjenica da su fragmenti njegove grede br. 3 i 4 znatno bliži kimatiju sarkofaga, dok je br. 6 nešto drugačiji i odstupa po načinu izrade[41]. To, naime, pokazuje da su na istoj gredi radile dvije ruke, što znači različiti majstori jedne te iste radionice. Srodnosti s reljefima na »mauzoleju« postoje i na fragmentima urna iz Šipova[42]. Na bočnim stranama urna prikazani su portreti djece koji imaju na identičan način izbušene oči, te jednako modeliranu glavu kao kod erota, a detalji odjeće su poput onih na portretu u medaljonu »mauzoleja«. To bi, po mom mišljenju, ukazivalo da su i one potekle iz iste radionice. Na fragmentima prednje strane poklopca našeg sarkofaga nisu se, na žalost, sačuvale glave, pa se ne može vidjeti način izrade očiju. Budući da je na više mjesta bilo upotrebljavano svrdlo za postizanje tamnih kontrasta, vrlo je vjerojatno da su i oči tim figurama bile izrađene poput onih na mauzoleju i urnama. Tim više što je nesumnjivo da su svi spomenuti komadi nastali u jednoj radionici. Da je i sarkofag djelo više ruku, dokazuje i različiti način izrade glava Gorgona na bočnim stranama. Vjerujem, stoga, da su i oči erota, a možda i figure sluga koji donose hranu i piće, bile također bušene svrdlom.

U Šipovu su već ranije, bez sumnje, morale postojati kamenarske radionice koje su izrađivale raznu skulpturu[43], reljefe[44] i arhitektonsku dekoraciju[45]. Stilistički razvoj tih radionica može se najbolje pratiti ako usporedimo izradu dekoracije na jednoj nedavno pronađenoj gredi (sl. 7)[46], te na vijencu »mauzoleja« i kimatiju sarkofaga. Novopronađena greda je sigurno znatno ranija i predstavlja vrlo kvalitetan zanatski rad, koji je još sasvim klasično koncipiran i izrađen. Grede na mauzoleju i kimatij sarkofaga — komparirani s tom gredom — odbljesci su jedne ranije tradicije i veće zanatske vještine. Ti su spomenici, međutim, izrađeni u stilu svog vremena i nisu lišeni kvalitete. Očito je, dakle, da su u Šipovu postojale kamenarske radionice koje su kontinuirano radile duži vremenski period, te da su sigurno bile među najboljima i najvećima na području današnje Bosne i Hercegovine. U tom su municipiju morale djelovati generacije majstora u jednoj ili više radionica. Koliko ih je bilo i što su radile, trebalo bi još detaljnije ispitati.

Kada datirati ovaj naš sarkofag? Sačuvani fragmenti nude neke elemente na temelju kojih bi ga bilo moguće datirati, ali još bolju osnovicu

---

[39] Usp. girlande oko medaljona portreta na mauzoleju. Vidi: D. Sergejevski, *o. c.*, Tab. III, 2. i girlanda na bazi bočne strane šipovačkog sarkofaga.

[40] D. Sergejevski, *o. c.*, sl. 2, 3, 4.

[41] Usporedi kod Sergejevskog, *o. c.*, sl. br. 2, 4, prema sl. br. 6 i 7.

[42] D. Sergejevski, *o. c.*, str. 51 i d., sl. 7—14.

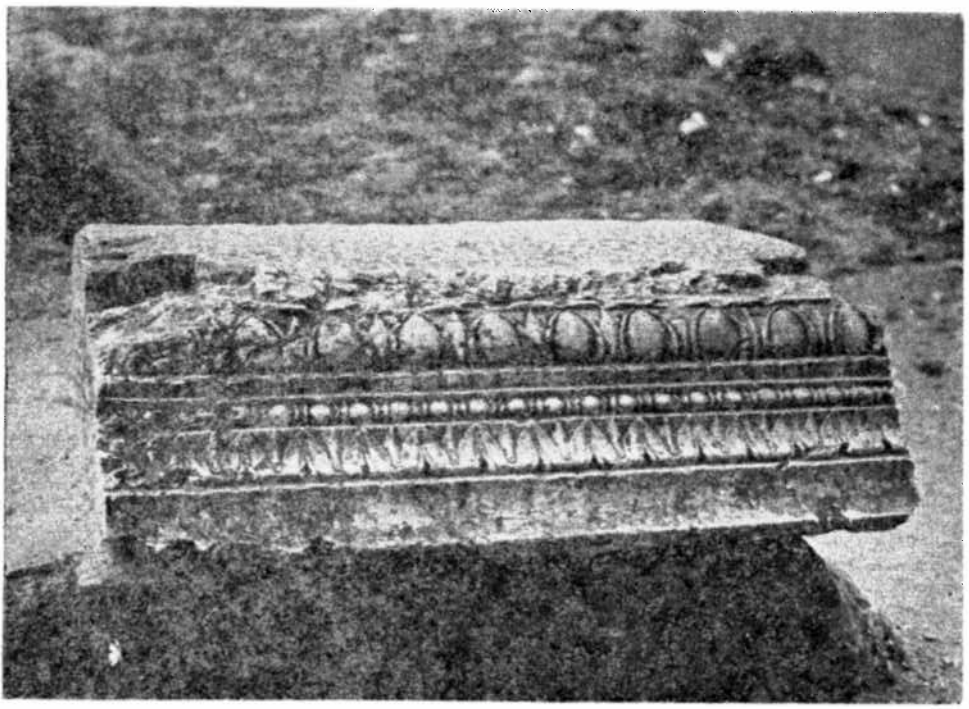
[43] Usp. D. Sergejevski, *o. c.*, Tab. III, 1; IV, 3; V, 1 i 2; I. Bojanovski, *o. c.*, Tab. VIII.

[44] Usp. D. Sergejevski, *o. c.*, Tab. I, sl. 7—14; I. Bojanovski, *o. c.*, Tab. III.

[45] Usp. D. Sergejevski, *o. c.*, Tab. IV, 1, 2; I. Bojanovski, *o. c.*, Tab. VII, 2.

[46] I. Bojanovski, *o. c.*, Tab. VII, 2.

daje šipovski »mauzolej«. Ta dva spomenika ne mogu biti vremenski udaljena više od jedne do dvije decenije, a još je vjerojatnije da se oba moraju datirati unutar jednog desetljeća.

Sl. 7. — Dio grede s bogatom profilacijom i raznovrsnim kimatijem pronađen nedavno u blizini građevine u Parku Simele Šolaje u Šipovu
(Foto: Dr Nenad Cambi)

D. Sergejevski je šipovski »mauzolej« pravilno datirao u IV st. n. e.[47] On je pretpostavio da na to vrijeme ukazuju imena koja se pojavljuju u natpisu, kao što su Apollinaris, Honorius, Frontinus, te kasno carske fibule s lukovicama[48]. On, ipak, nije pokušao preciznije datirati spomenik. Njegovo je mišljenje da je »mauzolej« kršćanski, na temelju činjenice što nedostaje formula D M na početku natpisa[49]. Nedostatak te kratice, kako se to meni čini, u ovom slučaju apsolutno ništa ne pokazuje, jer se ona pojavljuje čak i na kršćanskim natpisima, a nema je na pouzdano ranijim, poganskim. S druge strane, činjenica što se na šipovskom »mauzoleju« i fragmentima ovog sarkofaga ne nalazi ni jedan jedini kršćanski znak ili simbol, prije bi govorila da su vlasnici tih spomenika pripadali poganskoj zajednici. Ako su, pak,

[47] D. Sergejevski, *o. c.*, str. 45.
[48] D. Sergejevski, *l. c.*
[49] D. Sergejevski, *l. c.*

bili kršćani, tada oni nisu željeli javno manifestirati svoju vjersku pripadnost. Već takvo gledanje na te spomenike pokazuje vrijeme u kojem su spomenici morali nastati, a to bi značilo rano IV st. n. e.

Ovdje bih, međutim, želio iznijeti i neke stilsko-formalne i ikonografske razloge na temelju kojih bi se mogla datirati ta dva spomenika. Nespretnosti prilikom prikazivanja likova, osobito u njihovom kretanju, pojavljuju se i na sarkofazima i reljefima znatno kvalitetnijih radionica, kao što su, na primjer, one iz samog Rima iz konca III, odnosno početka IV st.[50] Na to doba ukazuju i karakteristike portreta muškarca u medaljonu »mauzoleja«, koji, nesumnjivo, ima značajke tetrarhijskog vremena. Na to doba jasno indiciraju kratka frizura koja je poput kape priljubljena uz lubanju, visoko podignute zjenice iznad donjih kapaka, koje su izrađene poput polukruga ispod debelih gornjih kapaka, zatim velika glava s mlohavim obrazima i ornamentalno postavljenim ušima. Sve te karakteristike susrećemo na portretima iz tetrarhijskog doba, kao što su, na primjer, oni čuvenih porfirnih grupa iz Sv. Marka u Veneciji[51], Vatikanske biblioteke[52], te na brojnim drugim glavama (iz Sperlonge[53], Chietija[54], itd.). Takvim se karakteristikama odlikuje i glava cara iz same Dioklecijanove palače u Splitu, koju sam nedavno objavio[55]. Takvih, tetrarhijskih portreta ima i drugdje po Bosni i Hercegovini. Najljepši i najzanimljiviji su, po mom mišljenju, portreti na steli iz Zenice[56], kao i neki drugi[57].

Motiv daće na rimskim sarkofazima postaje popularan u doba oko sredine III st. n. e., ali tek iza toga postupno dobija na popularnosti i najčešći je upravo početkom IV st.[58] Posljednji primjerak pojavljuje se na sarkofagu Junija Basa u Rimu, u doba već pune afirmacije kršćanstva[59].

Sve, dakle, govori da su oba spomenika (tj. sarkofag i mauzolej) bila izrađena negdje početkom IV st. U to doba, očito, još uvijek cvate šipovska radionica, koja je tada morala imati snažne veze kako s obalom tako i s Podunavljem. Veze Šipova sa Salonom još je davno utvrdio D. Sergejevski, samo u vezi s nekim drugim spomenicima[60]. Usprkos inspiracijama iz velikih centara kulture na Balkanu, ova radionica je, uz neizbježnu naivnost, ipak sačuvala vlastiti izraz i autentičnost. Uz nekoliko drugih spomenika iz

---

[50] Takav je, na primjer, fragment s erotima godišnjih doba iz Salone koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Usp. N. Cambi, *Die stadtrömischen Sarkophage*, str. 447, br. 2, sl. 123.

[51] B. Andreae, *L' art de l' ancienne Rome*, Paris 1973, sl. 148.

[52] B. Andreae, *o. c.*, sl. 604—5.

[53] B. Andreae, *o. c.*, sl. 602.

[54] B. Andreae, *o. c.*, sl. 603.

[55] N. Cambi, Two Heads of Tetrarchic Period from Diocletian's Palace at Split, Archaeologia Jugoslavica XVII, 1976, str. 23 i d., sl. 1 i 2.

[56] D. Sergejevski, *Iz problematike ilirske umjetnosti*, Godišnjak, III, Centar zabalkanološka ispitivanja Sarajevo, knj. 1, 1965, str. 132 i d., sl. 22 i 23.

[57] D. Sergejevski, *Iz problematike*..., sl. 24, 25 i 26.

[58] N. Himmelmann, *o. c.*, str. 19 i d.

[59] N. Himmelmann, *o. c.*, str. 15, Tab. 20—24.

[60] D. Sergejevski, *o. c.*, str. 55.

raznih dijelova Bosne i Hercegovine, spomenuti mauzolej i sarkofag svakako su najbolje tvorevine skulpture iz kasne antike koje je dalo zaleđe rimske provincije Dalmacije.

Na koncu, treba još istaknuti da je sarkofag iz Šipova vrlo značajno svjedočanstvo takvih grobnica iz unutrašnjosti. U Bosni i Hercegovini sarkofag je općenito znatno manje korišten nego na obali i uz Dunav[61]. Zanimljivo je da se paralelno sa sarkofazima još uvijek pojavljuju urne, kao što su one s portretima u zabatima bočnih strana poklopca, a koje se datiraju približno u isto vrijeme kao i sarkofag te mauzolej[62]. To bi ukazivalo, ako se zaista radi o urnama kako pretpostavlja Segejevski[63], (a ne o dječjim sarkofazima), na pretpostavku da sve do u IV st. zajedno egzistiraju i inhumacija i incineracija. U to doba na obali više ne postoji incineracija[64]. Ta činjenica ukazuje na već uočenu konzervativnost unutrašnjosti kad su u pitanju neke obredne novine. S druge strane, izgleda da su neke suvremene tendencije u likovnoj umjetnosti ipak srazmjerno brzo prodirale i bivale prihvaćane na specifičan način.

Nije isključeno da će se, ukoliko opet dođe do radova na spoju Plive i Lubovačke rijeke, ponovo naći fragmenti ovog sarkofaga. Stoga, bio bih sretan kad bi ovaj rad, ako je uspio ukazati na važnost nađenih fragmenata, doprinio njihovom spasavanju i dostojnoj valorizaciji.

CAMBI, N.

LE SARCOPHAGE DE ŠIPOVO

RÉSUMÉ

Durant l'année 1979, à Šipovo, et à l'occasion de travaux sur le canal — au confluent de la Pliva et de la Lubovačka rijeka — ont été découverts quelques fragments d'un sarcophage antique (fig. 1). Au cours de ces travaux on a trouvé, en tout, 7 fragments dont 3 informes qui ne sont pas pris ici en considération. Tous ces fragment appartiennent au couvercle du sarcophage.

Le couvercle était du type soi-disant »oriental«. C'est une catégorie qui prédomine en Orient, mais on la rencontre aussi en Occident et elle est tout à fait commune sur le littoral oriental de l'Adriatique et, généralement, dans

[61] Sarkofazi su u Bosni i Hercegovini rijetka pojava. Meni osobno nije poznato više od desetak takvih primjeraka.

[62] D. Sergejevski ih precizno ne datira, nego ih stavlja u doba kasne antike. Neke urne su pouzdano iz doba u koje spada šipovski »mauzolej«.

[63] D. Sergejevski, *o. c.*, str. 51.

[64] Posljednji spaljeni grobovi u Dalmaciji, koliko je meni poznato, padaju u sredinu III st. n. e. U to doba su, međutim, već vrlo rijetki. Nije mi poznat ni jedan kasniji incinerirani grob.

les Balkans. Il est intéressant que, sur le couvercle de Šipovo, figurent des représentations en relief sur la pente inclinée du toit, ce qui n'est pas caractéristique pour un sarcophage de type oriental. D'après l'auteur, l'apparition de représentations sur les côtés inclinés du couvercle peut s'expliquer par une influence de la Pannonie voisine où l'on peut en trouver plusieurs exemples — ce qui n'est pas l'usage ailleurs. Les acrotères plastiques habituels manquants ont été visuellement remplacés par des médaillons avec portraits des défunts — fréquents sur ces parties de couvercles.

Le sarcophage devait être de grandes dimensions. Il est difficile de déterminer sa longueur exacte mais les mesures des fragments appartenant au côté antérieur du couvercle, comme celles des côtés latéraux, permettent de déterminer avec précision ses dimensions correspondantes. Si l'on additionne les longueurs de tous les fragments appartenant au côté antérieur, on obtient en tout 2,40m. Ce n'est pourtant pas la longueur totale du couvercle car il est évident qu'il manque au moins la longueur du corps de la figure couchée, dont la tête se trouve sur le fragment n^{0} 1 et le corps se continue sur le fragment n° 2. La longueur de cette figure couchée devait être d'environ 0,50 ou 0,60m. Si l'on ajoute la partie du corps qui manque à la longueur totale des autres fragments appartenant au côté antérieur on obtient, comme longueur totale du couvercle, 3 m. environ. On arrive à un résultat semblable si on utilise comme module la largeur du côté latéral. Ce côté est habituellement deux fois et demie plus court que ceux plus longs. Si le sarcophage de Šipovo avait comme module 1 : 2,5, ayant en vue le côté latéral gauche — un peu plus étroit — du couvercle qui mesure 1,35m., alors il mesurait environ 3,35m. Ces deux tentatives en vue de déterminer la longueur totale indiquent que le couvercle devait être d'une grandeur supérieure à 3 m.

Les représentations figuratives sur le couvercle sont très intéressantes. La disposition des fragments, de droite à gauche, est la suivante: n°s 1, 3, 2, tandis que le fragment n° 4 est la partie inférieure du couvercle et il est difficile de le mettre en rapport avec un autre fragment (fig. 2, 5, 6). Pourtant, il appartenait sans aucun doute au côté supérieur du couvercle.

Dans les angles du couvercle se trouvaient des médaillons sur lesquels les défunts étaient représentés. Le médiaillon de droite n'est que fragmentairement conservé, et celui de gauche est complètement détruit mais, considérant la symétrie existante, on ne peut douter de son existence.

A côté des médaillons avec portaits se trouvaient des érotes nus avec les jambes croisées, appuyés sur une torche renversée (fig. 2). Ces érotes étaient tournés vers les portraits. Etant donné que ce motif était très populaire en Dalmatie — surtout à Salone — il est probable que l'incitation à sa production provenait de ces régions méridionales. D'après l'auteur, au centre du couvercle, devait se trouver le motif du repas funéraire (Totenmahl, banchetto funebre), représentation sépulcrale bien connue. Trois figures, c'est-à-dire une figure dans la position couchée et deux figures de côté, prouvent qu'il s'agit bien de ce motif. La figure allant à droite de la tête de la personne allongée et qui porte un vêtement court, est vraisemblablement un serviteur apportant de la nourriture au kliné. Ces représentations sont surtout fréquentes sur le sarcophages produits dans les ateliers de la ville même de Rome et sur lesquels des enfants, fillettes et garçonnets,

servent les défunts héroïsés. Lorsqu'il s'agit de garçons, ceux-ci portent un vêtement court, semblable à celui qu'on remarque autour des jambes de la figure située à côté de l'érot sur la partie droite du couvercle. Ces garçons s'avancent vers le kliné, apportant nourriture et boisson. De tels représentations se voient sur des sarcophages provenant de Porto Torre, du Vatican (Museo Gregoriano Profano), de Rome (Palazzo dei Conservatori), Paris (Louvre), Rome (Museo delle Terme). Du côté inférieur de la kliné se trouve un autre garçon, représenté assez naïvement et maladroitement, au moment où il s'éloigne des pieds du défunt. L'auteur pense que l'artisan du sarcophage de Šipovo a dû s'inspirer de Salone où a existé au moins un sarcophage avec représentation de repas funéraire: ce type de sarcophage est l'un des plus anciens la série des produits provenant des ateliers de la ville même de Rome.

Comme décoration du côté antérieur n'apparaît encore que la kymé d'acanthe dans le profil concave inférieur du couvercle (fig. 6). La kymé est inhabituelle à cet endroit. Seuls les sarcophages attiques importés ont un motif semblable sous la latte en haut de la cuve. Cela est caractéristique pour les sarcophages attiques avec couvercle en forme de kliné, exécutés après le début du IIIe s. de notre ère. S'agit-il de l'influence des sarcophages attiques — la kymé d'acanthe apparaissant sur quelques autres monuments provenant de l'atelier de Šipovo?

Sur les côtés latéraux du couvercle figurent des têtes de Gorgones qui couvrent presque complètement la partie centrale du champ triangulaire (fig. 3,4). Les représentations de Gorgones se trouvent habituellement dans le répertoire des côtés latéraux de couvercles provenant des ateliers de sarcophages salonitains et il est probable que c'est de là qu'est venue l'incitation à la production des sarcophages dans l'atelier de Šipovo.

A Šipovo où, selon I. Bojanovski, était situé le municipium Baloie, devait alors exister un atelier de tailleur de pierre. Dans le même atelier où a été exécuté ce sarcophage a aussi dû être produit le »mausolée« dont les fragments ont été découverts à la fin du siècle dernier. De nombreux éléments relient ces deux monuments, quoiqu'on remarque sur les deux la main de différents ouvriers, ce qui indiquerait un travail d'atelier et non individuel. Les nombreux autres ouvrages en pierre démontrent une longue continuité d'atelier.

Comment dater ce sarcophage? Certains fragments offrent des éléments qui permettraient de le dater, mais la meilleure preuve est offerte par le mausolée de Šipovo pour lequel on a déjà constaté qu'il est approximativement contemporain de ce sarcophage.

D. Sergejevski a déjà exactement daté ce mausolée au IVe s. d'après des noms qu'Apollinaris, Honorius, Frontinus, ainsi que d'après la fibule à bulbes du Bas-Empire. A la différence de Sergejevski, l'auteur démontre que ce mausolée ne contient pas d'éléments chrétiens et, selon lui, ce mausolée est païen — ou même date de l'époque où les chrétiens n'avaient pas encore publiquement manifesté leur confession. Il est donc évident qu'on peut dater ce mausolée du IVe s. Cette époque — d'après l'auteur — est également attestée par le portrait du propriétaire du mausolée exécuté en un médaillon possédant des caractéristiques clairement tétrarchiennes. Il y

a partout dans le monde — comme en Dalmatie — un grand nombre de ces portraits tétrarchiens. Sur le territoire de la Bosnie-Herzégovine, par exemple, on en trouve de semblables sur quelques stèles funéraires.

Tout ce qui précède témoigne que les deux monuments, c'est-à dire le sarcophage et le mausolée, ont été produits dans le même atelier, et en même temps. Ils ont probablement été exécutés au cours d'une décennie. A cette époque, l'atelier de Šipovo était encore florissant; il devait avoir des rapports étroits avec le littoral adriatique et le Bassin danubien. Malgré les incitations à la production de certains motifs provenant des grands centres balkaniques, cet atelier a pourtant gardé son caractère propre et son authenticité mais avec une inévitable naïveté. A côté de quelques autres monuments de différentes régions de Bosnie-Herzégovine, le sarcophage et le mausolée susmentionnés sont les meilleures oeuvres sculptées datant de l'Antiquité tardive données par l' arrière-pays de la province romaine de Dalmatie.

Pour terminer, l'auteur souligne que les sarcophages sont un phénomène rare en Bosnie-Herzégovine, ce qui prouve que cette catégorie de monuments est moins populaire dans l'arrière-pays que sur le littoral adriatique et dans le Bassin danubien.

BLAGOJE GOVEDARICA

PRILOZI KULTURNOJ STRATIGRAFIJI PRAISTORIJSKIH GRADINSKIH NASELJA U JUGOZAPADNOJ BOSNI

Sadržaj: I. UVOD... 111. — II. REZULTATI ISTRAŽIVANJA: 1. Veliki Gradac na Privali... 115. — 2. Gradina Korita... 131. — 3. Reljina gradina... 147. — 4. Gradina Grkovci... 151. — 5. Velika gradina Petrovići... 154. — 6. Gradina Letke... 157. — 7. Gradina Buhovo ... 159. — 8. Ostale gradine sa karakterističnim nalazima... 161. — III. OPŠTA SLIKA KULTURNOG RAZVOJA GRADINSKIH NASELJA U JUGOZAPADNOJ BOSNI: Prvi period-rano bronzano i početak srednjeg bronzanog doba... 163. — Drugi period-srednje bronzano i početak kasnog bronzanog doba... 169. — Treći period-starija faza kasnog bronzanog doba... 171. — Četvrti period-mlađa faza kasnog bronzanog doba i starije željezno doba...173. — IV. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA... 179. — Zusammenfassung... 185.

I. UVOD

Praistorijske utvrđene naseobine na uzvisini ili gradine, kako se ovi lokaliteti najčešće nazivaju u narodu i u stručnoj literaturi, spadaju u red najbrojnijih arheoloških spomenika u oblasti sjeverozapadnog Balkana. Na teritoriji Bosne i Hercegovine, koja zauzima središnje mjesto u ovom geografskom okviru, do sada je identifikovano oko 800 ovakvih lokaliteta, no, u 95 posto slučajeva ta identifikacija je bila i jedini arheološki zahvat na njima[1]. Sistematski rad na ispitivanju gradina još manje je bio zastupljen u drugim područjima sjeverozapadnog Balkana (Dalmacija, Crna Gora, zapadna Srbija). Pa, iako je naučno interesovanje za ovu problematiku otpočelo već krajem prošlog vijeka, još uvijek su ostala otvorena mnoga pitanja vezana za gradinske lokalitete. Da spomenemo samo ona najbitnija: u kojoj mjeri su oni služili kao stalna ili povremena naselja, a u kojoj kao vojna utvrđenja ili kultna mjesta, kakav je njihov odnos sa istovremenim naselji-

[1] O istorijatu istraživanja gradina u Bosni i Hercegovini: B. Čović, GZM n. s. XX/1965, 33—35; B. Govedarica, Materijali SADJ XIV, Prilep 1976, 118—122. U istom radu, str. 118 navodi se 730 gradina u Bosni i Hercegovini, poznatih do 1976. god. P. Oreč, GZM n. s. XXXII/1977, kartirao je još oko 70 gradina u okolini Posušja, Gruda i Ličtice.

ma drugog tipa i sl.? Zato danas imamo situaciju da gradine spadaju u red najbrojnijih, ali ujedno i najslabije istraženih i u suštini najmanje poznatih arheoloških lokaliteta na spomenutom području.

Međutim, rekognosciranja i malobrojna iskopavanja su pokazala da gradine tokom bronzanog i željeznog doba u ovom dijelu Balkana predstavljaju dominantan tip naseobinske arhitekture, te da je detaljnije upoznavanje njihove kulturne stratigrafije neophodan preduslov za kompleksno sagledavanje procesa kulturnog razvoja u ovim praistorijskim periodima[2]. Stoga su u novije vrijeme preduzeta organizovanija istraživanja gradina na nekoliko karakterističnih punktova sjeverozapadnog Balkana. U Bosni i Hercegovini najviše se radilo u južnim dijelovima (jugozapadna i južna Bosna, zapadna Hercegovina), tj. u područjima koja su u ovom pogledu ranije bila gotovo potpuno zapostavljena. Dosadašnji radovi dali su rezultate vrijedne pažnje, ali mora se reći da se još uvijek nalazimo u početnoj fazi istraživanja ove važne problematike.

U ovom radu biće riječi o rezultatima najnovijih istraživanja na području jugozapadne Bosne. Ova regija se posebno ističe, prije svega, kao jednoobrazna geografska cjelina sa velikom koncentracijom gradinskih lokaliteta, a zatim i karakterom istraživanja koja su na tim lokalitetima u posljednje vrijeme preduzeta. Prva stručna identifikacija gradina na ovom području obavljena je još 1892. godine (W. Radimsky), nakon čega su ovi rezultati u više navrata dopunjavani novim rekognosciranjima[3]. Međutim, prva kompleksna i sistematska ispitivanja gradina na prostoru jugozapadne Bosne obavljena su u vremenu od 1973. do 1979. godine[4]. To predstavlja početak kvalitativno nove etape u istraživanju ove problematike ne samo u ovom dijelu Bosne već i na širem prostoru sjeverozapadnog Balkana.

Potrebno je napomenuti da u jugozapadnoj Bosni do sada nije otkriveno nijedno istovremeno naselje drugog tipa, te iz toga proizilazi da gradine predstavljaju najznačajniji, a u dugom vremenskom periodu možda i jedini oblik organizovanog boravišta ljudi na ovom tlu. Time istraživanje gradina u kontekstu proučavanja praistorije ovog kraja i šireg područja dobija još veći značaj. Ovakva uniformnost u naseljavanju dobrim dijelom je uslovljena geografskim okolnostima, što će se vidjeti iz narednog kratkog prikaza prirodnih okvira ovog dijela Bosne.

---

[2] Pregled istraživanih gradina: B. Čović, *l. c.* 34—35; B. Govedarica, *l. c.* 119—122. U ovom smislu posebno su značajna istraživanja u sljedećim gradinama: Pod (B. Čović, *l. c.* 46—65); Varvara (V. Ćurčić, GZM XII/1900, 99—118; B. Čović, *l. c.* 42—46, GZM n. s. XXXII/1977, 5—175); Zecovi (A. Benac, GZM n. s. XI/1956, 147—166, GZM n. s. XIV/1959, 13—51); Alihodže (A. Benac, GZM n. s. IV—V/1950, 12—29); Debelo brdo (F. Fiala, GZM I, 2/1899, 92—93; GZM II, 2/1890, 212—220; GZM VI, 1/1894, 107—140; GZM VII, 1/1895, 123—137; GZM VIII, 1/1896, 97—107; V. Ćurčić, GZM XX/1908, 370—375); Vis (Z. Marić, GZM n. s. XIII/1958, 246—251; GZM n. s. XV—XVI/1961, 151—171) i Pivnica (A. Benac, GZM n. s. XVII/1962, 21—40).

[3] W. Radimsky, GZM VI, 2/1894 (separatni otisak), 3—22; V. Ćurčić, GZM XXI/1909, 169—170; M. Mandić, GZM XLVII/1935, 7—12; D. Sergejevski, G(H)ZM LIV/1942, 154—155; Z. Marić, sakupljanje podataka za arheološku kartu Bosne i Hercegovine.

[4] Istraživanja su obavili A. Benac i B. Govedarica.

Jugozapadna Bosna, kao i čitav jugozapadni dio Jugoslavije od Istre do Skadarskog jezera, pripada oblasti dinarskog karsta[5]. Ovaj dio Jugoslavije na jugozapadu je oivičen Jadranskim morem, a granica na sjeveroistočnoj strani ide linijom Ljubljana-Karlovac-Bihać-Jajce i područjem sjeverno od planina Prenja i Durmitora. To je, u stvari, pojas približno iste širine koji se pruža pravcem sjeverozapad-jugoistok i zauzima Istru, dio Slovenije, Liku, zapadnu, jugozapadnu i dio srednje Bosne, Hercegovinu i Crnu Goru.

U okviru dinarskog karsta izdvajaju se dva morfološka tipa: holokarst (goli karst) na jugu i merokarst (zeleni karst) na sjeveru[6]. Međutim, ove dvije cjeline nisu jasno razgraničene. Grubo uzevši, holokarst zauzima najveći dio Crne Gore, Hercegovine i dio Bosne, kao i oblast duž jadranske obale, dok se merokarst manje ili više uklinjava u goleti, da bi na području Like dospio najviše na jug, sve do strmine Velebita.

Jugozapadna Bosna u cjelini pripada golom karstu i nju karakterišu tipične holokarstne formacije — velika kraška polja: Livanjsko, Glamočko i Duvanjsko. Ova polja su sastavljena od mezozojskog i eocenskog krečnjaka, a njihovo formiranje i položaj uslovili su tektonski rasjedi dinarskog pravca[7]. Tokom tercijera ovaj prostor je, kao i veći dio Bosne i Hercegovine, prošao kroz jezersku fazu[8]. U tom periodu jezerske naslage su formirale dna polja, a dugotrajnim djelovanjem rječnih tokova i periodičnih poplava dna su zaravnjena nanesenim materijalom ili plodnom zemljom[9]. Ovaj proces i danas traje, a njegov kontinuitet se očituje periodičnim poplavama od decembra do maja. Priticaj atmosferske i izvorske vode u ovo doba godine veći je od količine koju mogu da apsorbuju ponori. U ovim mjesecima redovno je poplavljen središnji dio Duvanjskog polja (Lanište), Glamočko donje polje i Ždralovac i Buško blato u Livanjskom polju.

Livanjsko polje je najveće u jugozapadnoj Bosni i na čitavom karstnom području. Zajedno sa svojim najjužnijim dijelom, Buškim blatom, ono zauzima prostor dužine 65 km i prosječne širine 6 km (oko 410 km^2). Prosječna nadmorska visina je 710 m. Glamočko polje je dugo 56 km i široko, u prosjeku, 3 km (oko 180 km^2); ono je i najviše među ovim poljima: 880—930 m. Duvanjsko polje zauzima prostor od 210 km^2. Najveća dužina mu je pravcem približnim sjever-jug — 22 km, a širina pravcem približnim istok-zapad — 20 km. Nadmorska visina Duvanjskog polja varira od 860 do 900 m.

Ono što posebno karakteriše ova tri polja i čitavu regiju čini dosta izolovanom cjelinom ne samo u geografskom već i u društveno-istorijskom pogledu, jeste njihova međusobna blizina i povezanost, kao i izdvojenost u odnosu na spoljni prostor. Duvanjsko polje je odvojeno od Livanjskog samo prevojem Privalom, a Livanjsko od Glamočkog relativno uskom i niskom kraškom površi. Sa spoljne strane sva tri polja su oivičena visokim i surovim planinama: Dinarom na jugozapadu, Midenom i Čvrsnicom na jugu i

---

[5] Detaljnije o geološko-geografskim karakteristikama dinarskog područja: Materijali III kongresa geografa Jugoslavije, Sarajevo 1954 (T. Kanaet, 10—21; B. Milojević, 41—44; J. Roglić, 45—58).

[6] *Ibid.*, 41—44.

[7] *Ibid.*, 52—56.

[8] *Ibid.*, 42.

[9] *Ibid.*, 43.

jugoistoku, Vran-planinom i Ljubušom na istoku, Cincarom na sjeveroistoku, Lunjevačom na sjeveru i Šatorom na sjeverozapadu. Pristup u polja sa spoljne strane moguć je samo kroz klance i rječne kanjone (vidi Pr. 1), dok u ostalim dijelovima strme planinske strane čine moćnu prirodnu branu svakom prolazu. Ova prirodna zaštita dobrim dijelom uslovljava i klimu jugozapadne Bosne. Visoke planine sprečavaju prodore s juga, tako da se mediteranski uticaj gotovo i ne osjeća iako je Jadransko more dosta blizu. Klima je kontinentalna sa kratkim, svježim ljetima i dugim, oštrim zimama. Polja su bogata pašnjacima, a planinski obronci koji ih okružuju takođe su pogodni za ispašu stoke, naročito ovaca.

Gradine su smještene na ivici zadnjih planinskih obronaka uz polja i odlično dopunjuju spomenutu prirodnu zaštitu. Već na prvi pogled stiče se utisak da je veći broj ovih utvrđenja morao egzistirati istovremeno i da su ona, osim funkcije stanovanja i zaštite lokalnog stanovništva, formirala svojevrstan fortifikacioni sistem u cilju odbrane polja i čitave regije. Gradine na prelazu između dva polja vizuelno su povezane sa gradinama u oba polja (Teber i Blagodija između Livanjskog i Glamočkog polja i V. Gradac na Privali između Livanjskog i Duvanjskog polja Pr. 1/13; 59; 100), tako da je i to jedan momenat koji već na osnovu površnog posmatranja ukazuje na povezanost populacije u ovim poljima.

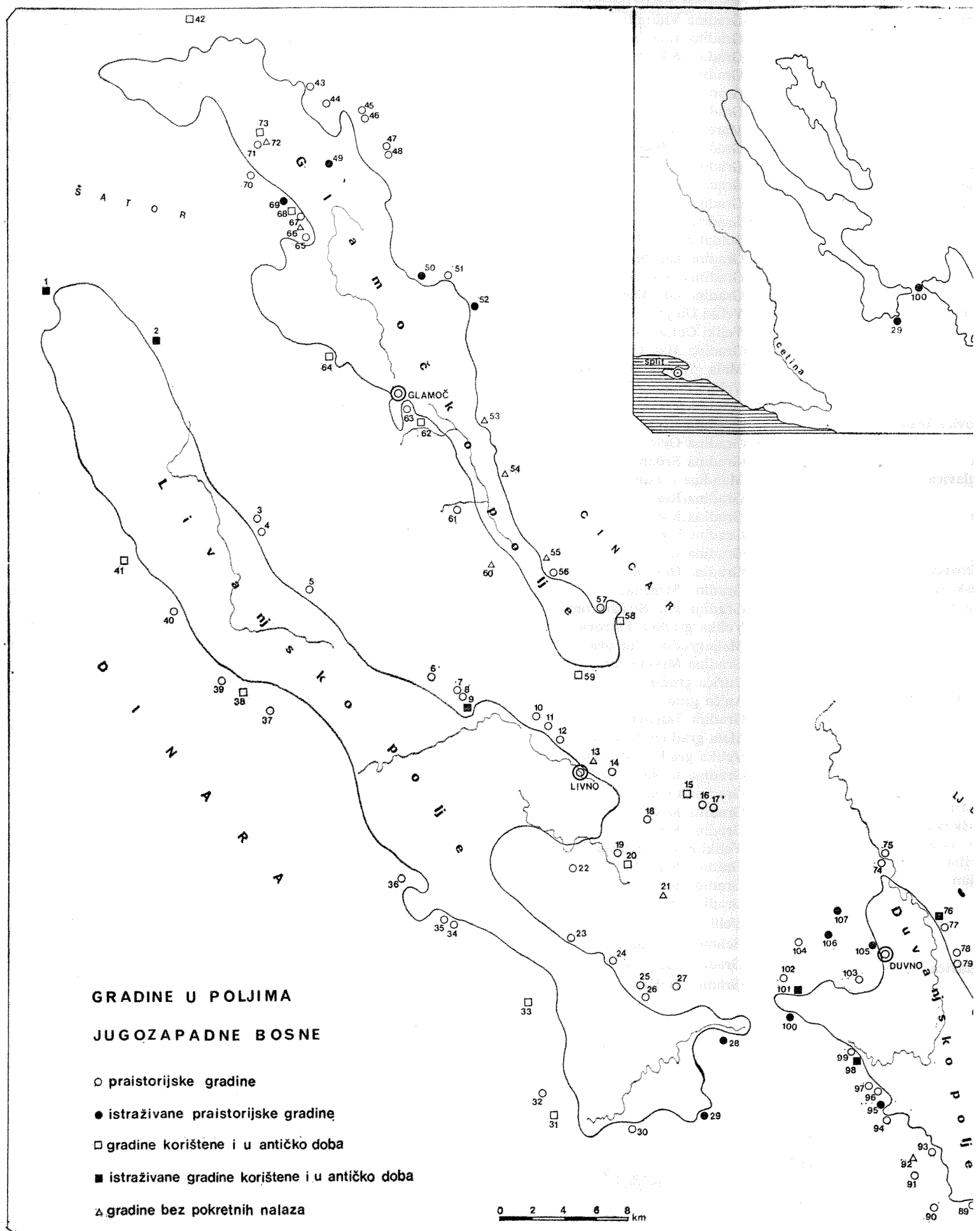
Važno je napomenuti da se u poljima jugozapadne Bosne javlja temperaturna inverzija — u samom polju je hladnije nego u mjestima koja se nalaze više uz planinu[10]. Ova klimatska pojava je specifična za karstna polja i o njoj bi trebalo povesti računa pri procjenjivanju uslova života na gradinama.

Kako je već napomenuto, 1973. godine su otpočeta sistematska istraživanja gradina na čitavom području jugozapadne Bosne. Naime, već su dosadašnja iskustva pokazala da gradine ne egzistiraju pojedinačno, već su redovno grupisane u manjim, geografski dosta izolovanim cjelinama: kraška polja, visoravni, doline rijeka okružene visokim planinama i sl. Poznato je da su ovakve geografske formacije vrlo česte u sjeverozapadnom Balkanu, naročito u njegovim južnim, kraškim predjelima, pa i u tome treba tražiti jedan od uzroka velike koncentracije gradinskih lokaliteta na tom području. Geografska izolovanost pojedinih grupa naselja uslovila je i određenu društveno-istorijsku podvojenost pojedinih regija u odnosu na spoljni prostor, sa jedne strane, i intenzivne veze u okviru regije, sa druge strane. Ovakva izolovanost je u izvjesnoj mjeri prisutna i danas, a u praistorijskim uslovima života morala je biti kud i kamo veća.

U takvim okolnostima istraživanja koja su prethodno obavljena, tj. ispitivanja pojedinačnih naselja u različitim i udaljenim područjima, pored nesumnjivih i vrijednih rezultata nisu mogla dati dovoljno podataka za potpunije upoznavanje ove problematike. U tom smislu preduzeta su kompleksna istraživanja naselja u pojedinim regijama, najprije u jugozapadnoj Bosni, a zatim na glasinačkom području. Ova istraživanja obavlja Centar za balka-

[10] *Ibid.*, 32.

Pr. 1 — GRADINE U POLJIMA JUGOZAPADNE BOSNE

Prilog br. 1 — GRADINE U POLJIMA JUGOZAPADNE BOSNE

1. Gradina Grkovci
2. Gradina Bastasi
3. Kesićeva gradina
4. Begova gradina
5. Gradina Strupnić
6. Gradina Žirović
7. Mali gradac Vašarovine
8. Veliki gradac Vašarovine
9. Gradina Vašarovine
10. Velika gradina Kablić
11. Mala gradina Kablić
12. Gradina Suhača
13. Gradina Teber
14. Kasalova gradina
15. Gradina Potočani
16. Gradina Gredine
17. Gradina Zagoričani
18. Gradina Begovača
19. Ivića gradina
20. Gradina Vidoši
21. Gradina Tušnica
22. Gradina Smričani
23. Gradina Nombegovića brdo
24. Gradina Miši
25. Gradina Orlovača
26. Gradina Popova glavica
27. Gradina Prisoje
28. Gradac Zamršćen
29. Gradina Korita
30. Gradina Renići
31. Mala gradina Liskovača
32. Velika gradina Liskovača
33. Gradina u Podgradini
34. Anđelića gradina
35. Kneževa gradina
36. Gradina Orguz
37. Gradina Lištani
38. Gradina u Donjim Rujanima
39. Gradina u Gornjim Rujanima
40. Gradina Provo
41. Gubinski grad
42. Gradina Štekerovci
43. Gradina Hotkovci
44. Gradina Maslina strana
45. Velika gradina Laškovica
46. Mala gradina Laškovica
47. Velika gradina Prijani
48. Mala gradina Prijani
49. Reljina gradina
50. Gradina Raičke
51. Gradina Dubrave
52. Gradina Isakovci
53. Gradina Devića glavica
54. Gradina Skucani
55. Gradina Vidimlije
56. Gradina Karaizovci
57. Gradina Šiljak
58. Gradina Lice
59. Gradina Blagodija
60. Gradina Jukavac
61. Mareljića gradina
62. Gradina u Podgradini
63. Gradina Rajan
64. Gradina Rudići
65. Gradina Mali Ozren
66. Gradina Veliki Ozren
67. Soldatova gradina
68. Gradina nad Šumnjacima
69. Gradinica nad Šumnjacima
70. Gradina kod Vagana
71. Veliki Obljaj — Gradina I
72. Veliki Obljaj — Gradina II
73. Gradina Mali Obljaj
74. Mala gradina Mokronoge
75. Velika gradina Mokronoge
76. Gradina Letke
77. Gradina Vedašići
78. Gradina Oplećani
79. Gradina Srđani
80. Mandina gradina
81. Gradina Reze
82. Gradina Romići
83. Gradina Lončari
84. Gradina Lib
85. Gradina Omolje
86. Gradina Stražnica
87. Gradina pod Stražnicom
88. Velika gradina Petrovići
89. Mala gradina Petrovići
90. Gradina Mesihovina
91. Ćurića gradina
92. Anića gradina
93. Gradina Bukovica
94. Mala gradina Mrkodol
95. Velika gradina Mrkodol
96. Gradina Brišnik
97. Gradina Cebara
98. Gradina Kovači
99. Gradina Kuk
100. Veliki gradac Privala
101. Gradina Stipanići
102. Gradina Sutulija
103. Gradina Podgaj
104. Veliki gradac Vučipolje
105. Selimovića gradina
106. Gradac Vučipolje
107. Gradina Buhovo

nji prostor je zaštićen kamenim bedemom zidanim u tehnici, suhozida, koji se vremenom rasuo, tako da danas izgleda kao kameni nasip. Ovaj prostor je podijeljen na dva dijela velikim strategijskim tumulom. To su centralni plato, koji se nalazi na zaravnjenom vrhu brda, i bočni dio (utvrđeno podgrađe), koji se prostire sa spoljne strane tumula u pet stepenastih teresa, a one u luku prate konfiguraciju terena (Pr. 2).

Sondažno iskopavanje obavljeno je na centralnom platou i na trećoj i četvrtoj terasi bočnog dijela. Na centralnom platou, u dijelu uz sjeveroistočni bedem, istražena je sonda A. Njena ukupna površina je 36 m², a sadrži tri kvadrata od po 3x3 m i dva poprečna rova, od kojih svaki ima dimenzije 4,5 m². Sonda B, dimenzija 4x3 m, ispitana je na središnjem dijelu treće terase, a sondom C, istih dimenzija, istražen je sjeverni ugao četvrte terase podgrađa.

Ukupna istražena površina na Velikom gracu na Privali iznosi 60 m².

Stratigrafski pokazatelji

U *sondi A* konstatovan je relativno debeo i bogat kulturni sloj. Arheološki materijal se pojavljuje odmah ispod površine, odnosno ispod tanke naslage recentnog humusa (0,05 m — 0,10 m). Do dubine od 0,25 m na čitavom istraženom prostoru, osim u jugozapadnom dijelu zapadnog rova, gdje se prirodne stijene javljaju već na površini, nalazi se tamna i rastresita zemlja sa malo sitnog kamenja. Od te dubine, u zemlji istog kvaliteta i boje mjestimično se nalazi krupnije kamenje, što će biti karakteristično za čitav kulturni sloj u najvećem dijelu kvadrata C i u dijelu uz sjeverozapadni profil kvadrata A, dok se od dubine 0,45 m, u ostalom prostoru ovoga kvadrata i u čitavom kvadratu B, karakter sedimenata u potpunosti mijenja. Umjesto tamne zemlje, na ovom prostoru nalazi se rastresita zemlja crvenkastooker boje sa malo sitnijeg kamenja. Ova zemlja je odvojena od gornjeg dijela sloja tankim nanosom sitnog kamenja. U kvadratima A i B crvenkastooker naslage nastavljaju se gotovo do dna kulturnog sloja, odnosno do tanke naslage prvobitnog humusa koja leži na samim stijenama i u procjepima između njih. Arheološki materijal nalazi se u svim navedenim sedimentima, osim recentnog i prvobitnog humusa.

Nakon iskopavanja sonde A pokazalo se da se prirodne stijene spuštaju od središnjeg dijela platoa ka sjeveroistoku, odnosno ka bedemu koji se nalazi na toj strani. Proporcionalno oštrijem padu stijena u odnosu na površinu, povećava se i debljina kulturnog sloja. Tako je njegova debljina na jugozapadnoj ivici zapadnog rova ravna nuli, dok je uz bedem prosječna dubina 1,30 m. Širina sonde, zajedno sa rovovima, koja pravcem jugozapad-sjeveroistok iznosi 8,80 m ujedno označava i cjelokupnu širinu prostora na kome se u ovom dijelu centralnog platoa taložio kulturni sloj (Pr. 3). Oštar pad prirodnog terena takođe je konstatovan pravcem zapad-istok, od centralnog tumula ka bedemu (donji dio centralnog tumula sačinjavaju prirodno uzdignute stijene). U zapadnom uglu kvadrata A dubina kulturnog sloja iznosi 0,80 m, a u istočnom uglu kvadrata C dubina je 1,60 m. To je i najveća dubina u čitavoj sondi A, dok je prosječna dubina kulturnog sloja u ovoj sondi 1,20 m.

nološka ispitivanja po metodu koji je razrađen u samom Centru, a na inicijativu ove institucije slična istraživanja otpočeta su i u južnoj i zapadnoj Srbiji i u Crnoj Gori[11].

Kompleksna i sistematska istraživanja u okviru jedne regije obuhvataju tri faze:

1. detaljno rekognosciranje svih gradina sa ciljem da se utvrdi njihova očuvanost, broj i odnos sa eventualnim naseljima drugog tipa. Ova faza rada dokumentuje se površinskim arheološkim nalazima, detaljnim opisom situacije, skicama i geodetskim snimanjem;

2. sondažno istraživanje na onim gradinama na kojima je prethodnim radom utvrđeno postojanje arheološkog materijala, odnosno mogućnost postojanja kulturnog sloja;

3. sistematsko iskopavanje na manjem broju lokaliteta na kojima su sondiranjem konstatovani dobro sačuvani kulturni slojevi, kao i arheološki materijal koji može pružiti dosta podataka za razrješavanje kulturnih i hronoloških odnosa čitave regije.

U poljima jugozapadne Bosne završene su prve dvije faze rada. U cjelini je identifikovano 107 gradina (Duvanjsko polje — 34, Livanjsko polje — 41, Glamočko polje — 32), a sondažna istraživanja obavljena su na 19 gradinskih lokaliteta. Pri odabiranju lokaliteta za iskopavanje, vodilo se računa o mogućnosti dislociranja sloja, pa su gradine na većoj kosini izbjegavane. Jedan broj gradina nije ni imao kulturnog sloja, a nekoliko gradina je u novije vrijeme razoreno. Kad se ovo uzme u obzir, broj sondiranih lokaliteta koji čini oko 19 posto ukupnog broja gradina, u stvari, predstavlja većinu gradina na kojima je kulturni sloj očuvan u mjeri koja omogućuje arheološko iskopavanje.

U narednom tekstu biće izneseni rezultati dosadašnjih arheoloških iskopavanja na gradinama ovog područja. Treba napomenuti da sistematska iskopavanja, odnosno treća faza rada u okviru ovog projekta još nije obavljena. U tu svrhu koristili smo se rezultatima istraživanja u gradini Korita (Pr. 1/29), gdje su sistematska iskopavanja obavljena tokom 1968. godine, a čiji će materijal na ovom mjestu biti prvi put obrađen i objavljen. Rukovodilac ovih istraživanja dr Zdravko Marić dao mi je na uvid kompletnu dokumentaciju, na čemu mu i ovom prilikom najsrdačnije zahvaljujem.

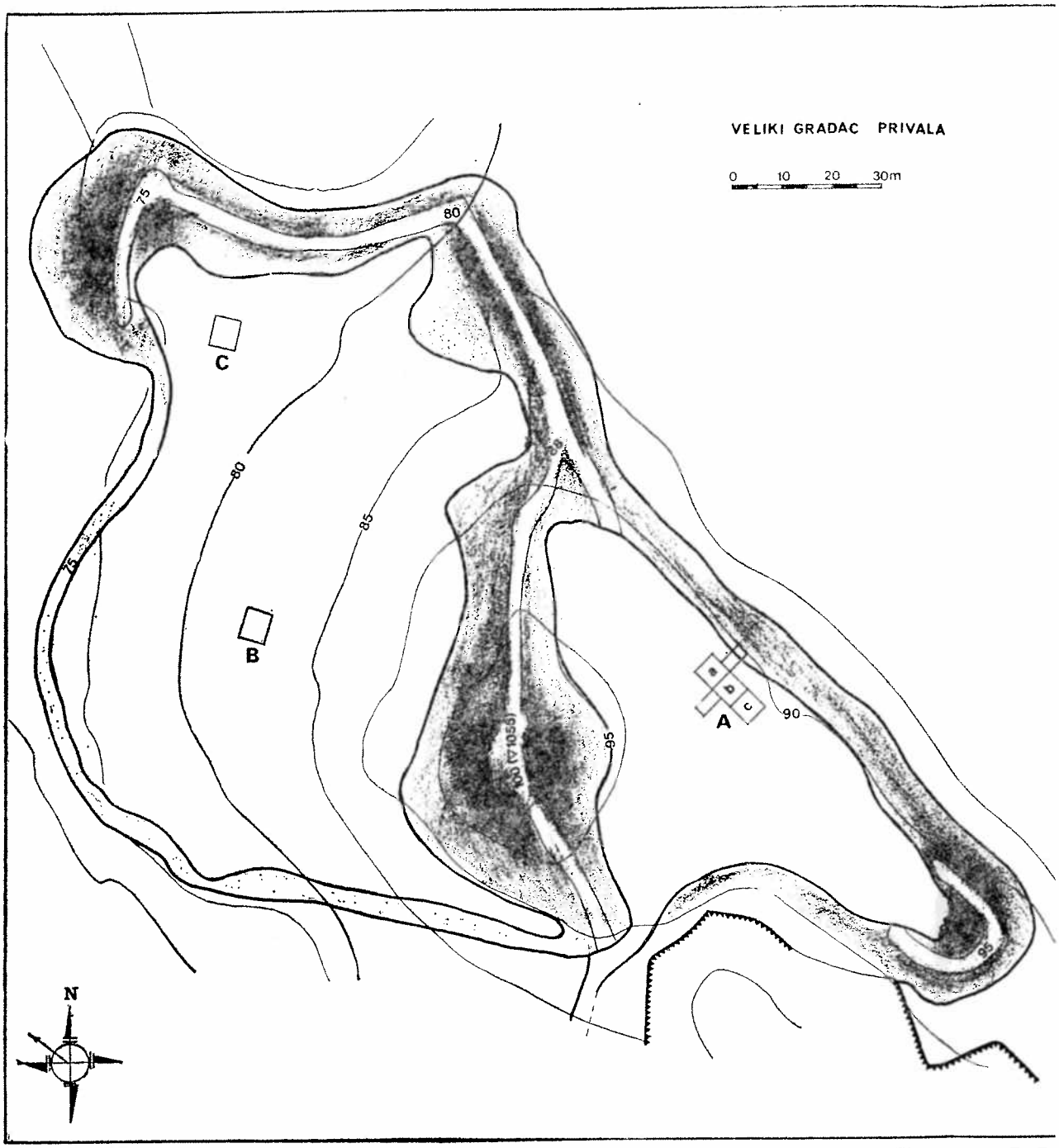
II. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

1. VELIKI GRADAC NA PRIVALI

Ova gradina smještena je na brdu koje dominira iznad prevoja Privale, na prelazu iz Duvanjskog polja u Buško blato, odnosno u Livanjsko polje (Pr. 1/100). Zahvaljujući svom izvanredno odabranom položaju, gradina pruža mogućnost vizuelne kontrole velikih dijelova oba polja. Unutraš-

[11] Istraživanja gradina u južnoj i u zapadnoj Srbiji vrše saradnici Narodnog muzeja iz Beograda i Arheološkog instituta iz Beograda. Ovakva istraživanja u Crnoj Gori preduzeli su saradnici Crnogorske akademije nauka i umjetnosti.

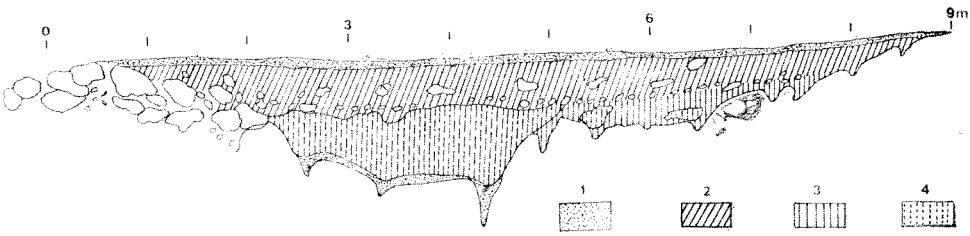
Pr. 2 — VELIKI GRADAC PRIVALA

(Ilustrovao: Z. Bu

U okviru sedimenata nataloženih u sondi A neobičnu pojavu predstavljaju naslage crvenkastooker zemlje, čija je površina 5,5 m x 3,20 m i prosječna dubina 0,55 m. Situacija u istočnom rovu pokazala je da se ova zemlja naslanja na bedem, tako da se njome završava i kulturni sloj (ispod bedema nema kulturnog sloja). Na prvi pogled se činilo da se ovdje radi o ostacima neke spaljene građevine ili peći, no nedostatak bilo kakvih arhitektonskih elemenata, kao i velika debljina crvenkastooker naslage, navode na odbacivanje takve mogućnosti. Zemlja ovakve boje može na krečnjačkoj osnovi nastati prirodnim putem, ali postojanje prvobitnog humusa, kao i brojni arheološki nalazi, pokazuju da ovdje ne može biti takav slučaj.

Pr. 3 — POPREČNI PRESJEK SONDE A NA VELIKOM GRADCU NA PRIVALI
(1. humus; 2. mrki sloj II i III faze; 3. mrki sloj I faze; 4. crvenkasto-oker sloj)

(Ilustrovala: J. Skenderović)

Uzorci crvenkastooker sedimenata dati su na hemijsku analizu, čime je utvrđeno njihovo alohtono porijeklo, tj. pokazalo se da ove naslage nemaju nikakve organske veze sa prirodnim terenom niti sa ostalim dijelom kulturnog sloja, već da su donesene sa strane[12]. Sastav ove zemlje u potpunosti odgovara keramičkim fragmentima koji su nađeni u njoj i u ostalom dijelu kulturnog sloja odgovarajuće dubine. Ovi egzaktni podaci naveli su nas na zaključak da je crvenkastooker materijal u uskoj vezi sa djelatnošću keramičke radionice i da je, najvjerovatnije nastao dugotrajnim odbacivanjem otpadaka gline[13].

Tanki nanos sitnog kamenja koji prekriva ovu naslagu, konstatovan je i u drugom dijelu kulturnog sloja na dubini od oko 0,50 do 0,45 m, mada on u tamnoj zemlji nije tako intenzivan kao na početku crvenkastooker sloja. Ipak, može se reći da početak crvenkastooker zemlje i ovaj nanos kamenja predstavljaju najznačajnije stratigrafske pokazatelje u sondi A. To označava razliku između dijela kulturnog sloja do dubine 0,50—0,45 m i horizonta ispod te dubine.

Stratigrafska situacija u sondi A daje pokazatelje koji se mogu odnositi na širi prostor centralnog dijela ove gradine. Povećavanje debljine kulturnog sloja od 0,80 m u zapadnom uglu do 1,60 m u istočnom uglu sonde,

[12] Hemijska analiza ovih uzoraka obavljena je u Pedološkom institutu Šumarskog fakulteta u Sarajevu.

[13] Ovakve naslage nađene su i u kulturnom sloju gradine Nečajno (usmena informacija B. Čovića — materijal još nije objavljen).

govori da se povećavanje kulturnog sloja može očekivati i dalje duž bedema, ka istoku-jugoistoku. Po sredini ovog dijela gradine, pravcem pružanja brda, prostire se prirodni greben koji je u dijelu uz centralni tumul najizraženiji i najširi, a prema jugoistoku se sužava i postepeno nestaje u zemlji. Sa druge strane grebena, prema jugozapadnom bedemu, takođe se može očekivati povećanje kulturnog sloja, ali ne u onoj mjeri kao u sondi A. Taloženje kulturnog sloja prema bedemima sa obje strane grebena je posljedica intenzivnijeg života u ovim dijelovima centralnog platoa, ali se ne može isključiti određena dislokacija sloja zbog nagiba terena. Mada je ovaj proces započet još u vrijeme početka života na gradini, nije došlo do većeg poremećaja u taloženju sedimenata, jer su bedemi osujetili dalju eroziju i klizanje materijala i tako spriječili ozbiljnije oštećenje kulturnog sloja.

U *sondi B* otkriven je kulturni sloj debljine 0,50 m. Arheološki materijal nalazi se odmah ispod trave i tankog sloja humusa. Kulturni sloj je u cjelini sačinjen od mrke rastresite zemlje u kojoj ima dosta sitnog i krupnog kamenja. Prirodne stijene se javljaju već na dubini od 0,30 m, a na dubini od 0,60 m one zahvataju čitavu površinu sonde. Slična je situacija i u *sondi C*. Kulturni sloj je istog sastava, najveća dostignuta dubina je 0,70 m, a prirodne stijene se pojavljuju već na dubini od 0,20 m.

Istraživanjem sondi B i C u podgrađu nije konstatovana nikakva stratigrafska diferencijacija kulturnog sloja. Pokazalo se da su kulturni ostaci na terasama podgrađa najvećim dijelom dislocirani i sprani, što se moglo i očekivati s obzirom na veliki nagib terena u ovom dijelu gradine. Osim toga, očigledno je da je naseljavanje podgrađa gradine bilo mnogo manje intenzivno i manje trajno u odnosu na centralni plato.

Arheološki nalazi

Sonda A

U okviru sonde A nisu konstatovani nikakvi arhitektonski ostaci »in situ«, ali je nađen veliki broj komada zidnog lepa, od kojih su neki sa otiscima pruća, što daje izvjestan uvid u način konstrukcije stambenih objekata. Osim toga, nađeno je dosta izlomljenih životinjskih kostiju, komada žrvnjeva i kamenih satirača, kao i jedna fragmentovana kamena sjekira (T. VII/1). Sve su to vrijedna svjedočanstva intenzivnog života u ovom dijelu Velikog graca na Privali, no, treba istaći da osnovni sadržaj kulturnog sloja sonde A čine keramički nalazi. Na 36 m² ispitane površine nađeno je oko 2.800 keramičkih fragmenata, što predstavlja 95 posto ukupnog fonda arheoloških nalaza. U pogledu tehnologije izrade keramičkog materijala, razlikuju se sljedeće vrste:

a) fina glačana keramika, oker, crvenkaste i mrke boje. Posude ove vrste imaju tanke zidove, rađene od dobro prečišćene zemlje sa primjesom jedva vidljivih čestica kalcita. Ova keramička vrsta zastupljena je sa 6 procenata u ukupnom keramičkom materijalu;

b) fina mat-keramika sa ravnom površinom i zidovima nešto debljim od prethodne vrste. Ova vrsta keramike je dobro pečena i ima primjese sitno mljevenog kalcita. Preovlađuje mrka boja, a zastupljenost je 9 procenata;

c) keramika srednjeg kvaliteta sa mat, pomalo hrapavom površinom kompaktne strukture, u presjeku su vidljive sitne čestice kalcita — zastupljenost 19,5 posto;

d) grublja keramika ravne i porozne površine. Struktura je također porozna, ujednačeno pečena, ali ne i kompaktna. Ova keramika je lagana, rađena je od prečišćene zemlje sa pojedinačnim zrncima kalcita. Boja je smeđa i rjeđe crvenkasta, a zastupljena je u odnosu na ostale vrste sa 20 posto;

e) grublja keramika sa ravnom ispucalom površinom. Struktura ove vrste je prilično porozna i laka. Glina je prečišćena, sa pojedinačnim zrncima kalcita. Preovlađuje smeđa boja, a u manjoj mjeri ima posuda crvenkaste i mrke boje. Procentualna zastupljenost ove vrste je 16,5 posto;

f) gruba keramika neravnih površina, debelih zidova, neujednačeno pečena, sa dosta zrnaca kalcita. Boja je najčešće mrka, a rjeđe smeđa i crvenkasta. Zastupljenost ove keramičke vrste je 22 posto;

g) keramika lošeg kvaliteta od slabo pečene neprečišćene gline, bez primjesa kalcita. Zidovi posuda ove keramičke vrste su debeli, neravnih površina i slabo pečeni. Boja je isključivo svijetlo oker, a zastupljenost je 6,5 posto.

Iznesena procentualna zastupljenost keramičkih vrsta odnosi se na kulturni sloj sonde A u cjelini. Međutim, kada pratimo učestalost pojedinih vrsta tokom kulturnog sloja od najdubljih do najplićih sedimenata, ovi odnosi se bitno razlikuju. Tako je u naslagama od prirodnih stijena do dubine od 0,45 m, uključujući i crvenkastooker sedimente, fina glačana keramika zastupljena sa 14 procenata; fina mat sa 16,5; keramika srednjeg kvaliteta sa 20; grublja porozna sa 8,5; grublja sa ispucalom površinom 12; gruba sa 18; i keramika lošeg kvaliteta sa 6 procenata.

U dijelu sloja od 0,45 m do 0,25 m odnos zastupljenosti keramičkih vrsta je sljedeći: fine glačane nema; fina mat — 3 posto; srednja 16 posto; grublja porozna — 42 posto; grublja sa ispucalom površinom — 21,5 posto; gruba — 17, 5 posto; loše nema.

U sloju od 0,25 m do površine potpuno preolađuje grublja porozna keramika. Njena zastupljenost u ovom dijelu sloja je 96 posto; gruboj keramici pripadaju 4 procenta, dok ostalih keramičkih vrsta ovdje uopšte nema.

Različita zastupljenost keramičkih vrsta u kulturnom sloju sonde A, uz stratigrafske indikacije, jasno ukazuje da se razvoj naselja u centralnom platou ove gradine odvijao u nekoliko sukcesivnih etapa. U ovom smislu izdvajaju se tri faze, koje smo okarakterisali kao faze A, B i C. Kako ćemo vidjeti iz daljeg izlaganja, u svakoj od ovih faza pojavljuju se različiti keramički oblici.

F a z a A (Privala A) zahvata najveći dio kulturnog sloja. Njoj pripadaju sedimenti od 1,60 m do 0,50 m (prosječna debljina ovog dijela sloja je 0,70 m). Kako je već naglašeno, ovaj dio sloja je najbolje stratigrafski izdiferenciran. Fazu A karakterišu sljedeći keramički oblici:

a) Blago bikonični i oštro bikonični p e h a r i spadaju u najčešće keramičke forme faze A. Obje varijante karakteriše naglašeni trbuh i blag prelaz u lagano izvijen vrat (T. I/1, 2). Najčešće imaju jednu ili dvije naspramne trakaste drške koje počinju ispod ili sa oboda i završavaju se na

najširem dijelu trbuha (T. I/1-3). Pehari pripadaju isključivo finoj keramici i keramici srednjeg kvaliteta i spadaju u red najviše ukrašavanih keramičkih oblika ove faze. Ornamentišu se trbuh, vrat, drška i vrlo rijetko obod. Dok u zastupljenosti ovih dviju varijanti pehara nema većih razlika, u načinu ornamentisanja one su znatno osjetnije. Trbuh oštro bikoničnih pehara je vrlo rijetko ornamentisan, dok je ova površina kod blago bikoničnih većinom ukrašena. Uopšte, može se reći da su blago bikonični pehari češće ornamentisani od varijante sa oštrim prelazom između konusa.

Na ovim peharima zastupljene su sljedeće ornamentalne tehnike i motivi:

— urezivanje (poprečno šrafirane trake, snopovi kosih linija ponekad sa šrafiranim trouglovima ispod njih — T. I/5, IV/9, V/10) je zastupljeno tokom čitavog sloja faze A;

— sjekirasti, jezičasti i rožasti produžeci na drškama pehara (T. I/1, 2, 4, 7, 8, IV/4) — ovi ornamenti, osim dekorativne, imaju i praktičnu funkaciju vezanu za upotrebu drške, a zastupljeni su tokom čitavog sloja A;

— bradavičasta ispupčenja — najčešće na trbuhu, ispod korijena drške, sa strane korijena drške, ili četiri naspramna ispupčenja na prelazu između konusa oštro bikoničnih pehara i rjeđe na obodu (T. I/5, III/4, 7, IV/1, 2, V/1, 4, 5, 12). Karakteristično je da se ovi ornamenti u donjem dijelu sloja A javljaju sasvim iznimno i tada su u pravom smislu bradavičastog oblika (T. I/5, III/4, 7, IV/2, V/4, 5), dok su u gornjim sedimentima dosta česti i dobijaju šiljati oblik tipa »Buckel« — ornamenata (T. IV/1, V/12);

— kanelure na trbuhu, vratu ili drški (T. II/1-3, 6, 10) — ova ornamentalna tehnika susreće se na peharima u mlađim sedimentima sloja A, a dva fragmenta ukrašena na ovaj način nađena su i u sloju B (0-45 m — 0,25 m);

— dva reda kružnih uboda — nađena su na gornjem dijelu jednog blago bikoničnog pehara (T. II/4).

b) Z d j e l e sa koso ili ravno proširenim obodima takođe su dosta čest keramički oblik u ovoj fazi. One pripadaju finoj keramici i keramici srednjeg kvaliteta i redovno su neornamentisane (T. IV/8, V/3, 6, 9).

c) Tri varijante l o n a c a — veliki lonci debelih zidova sa blago izvijenim obodom, lagano naglašenim trbuhom i, vjerovatno, ravnim dnom pripadaju gruboj i manjim dijelom grubljoj, poroznoj ili ispucaloj keramici. Drške su horizontalne, jezičaste ili potkovičaste i redovno ornamentisane nizovima udubljenja izvedenim utiskivanjem vrha prsta (T. III/1-3, 5, 6). Često su ovi lonci ojačani plastičnim trakama koje su takođe ornamentisane nizovima utisnuća. U okviru sedimenata ove faze nije nađena nijedna potkovičasta drška niti plastična traka bez ovakvih ornamenata, a lonci ovog tipa spadaju u najbrojnije keramičke oblike u ovom horizontu;

— veliki lonci sa dvije naspramne, masivne, vertikalne drške, sa lagano izvijenim obodom i jajastim trbuhom, tip kao na T. V/2. Ovi lonci nisu ukrašavani, a pripadaju gruboj keramici i takođe spadaju u najčešće keramičke oblike ove faze;

— veliki i mali lonci masivnih zidova, sa proširenim, zaravnjenim i blago izvijenim obodom. Ove posude nisu ukrašavane; nisu ni tako brojne kao prethodne dvije varijante, a u pogledu tehnologije izrade pripadaju finoj keramici i keramici srednjeg kvaliteta (T. V/7).

Naprijed navedenim oblicima pripada najveći dio keramičkog materijala, a osim toga, za ovaj horizont su karakteristični i keramički fragmenti kojima se ne može sa sigurnošću utvrditi prava forma. To su:

— fragmenti loptastih trbuha rađeni u maniru fine i dobre keramike i ukrašeni vertikalnim plastičnim rebrima (T. II/8, 11, 12);

— prstenasta dna od fine glačane keramike (T. II/13);

— jedno ravno dno sa donjim dijelom trbuha ukrašenog barbotin-ornamentima (keramika srednjeg kvaliteta — T. II/14);

— jedan fragment trbuha ukrašen urezanom trakom po kojoj su tačkasta udubljenja (fina mat-keramika — T. IV/6);

— jedno dugmetasto ispupčenje (keramika srednjeg kvaliteta — T. II/5);

— koso izvijeni obod sa plastično naznačenom cikcak-trakom (T. II/7).

Faza B (Privala B) obuhvata dio kulturnog sloja od 0,50—0,45 m do 0,25—0,20 m i stratigrafski je jasno izdvojena od prethodnog horizonta. U pogledu materijalne kulture, njene najizrazitije karakteristike su: povećavanje procenta grublje porozne keramike, nestanak fine i loše keramike i iščezavanje urezane ornamentike.

Od oblika i dalje su zastupljeni pehari istog tipa kao u prvoj fazi, ali su sada mnogo rjeđi i pripadaju keramici srednjeg kvaliteta i grubljoj poroznoj keramici. Rijetko su ukrašeni, i to rožastim produžecima na drškama koje ponekad prelaze obod i, izuzetno, kratkim zarezima na ovim produžecima (T. VI/3, 6). U ovom dijelu sloja nađena su i dva fragmenta sa kanelurama koje odgovaraju kanelovanoj keramici iz prethodnog horizonta (primjerci tipa kao na T. II/3, 6).

Najčešće keramičke forme u ovoj fazi su lonci istog oblika kao dva prva tipa lonaca iz donjeg horizonta, a rađeni su u grubljoj poroznoj i grubljoj keramici ispucale površine. Drške su velike jezičaste, potkovičaste i trakaste horizontalne (T. VI/7, 10, 11). Plastične trake, obodi i drške ovih lonaca ornamentisani su nizovima utisnuća (T. VI/7, 10, 11), ali sada rjeđe nego u prethodnom horizontu. Naime, ima lonaca bez ikakve ornamentike, što ranije nije bio slučaj.

Na manjim loncima koji pripadaju grubljoj keramici ispucale površine ponekad se nalaze bradavičasta ispupčenja i vertikalna rebra (T. VI/12).

Od pojedinačnih nalaza ističu se:

— fragment konične šolje sa vertikalnom trakastom drškom i jezičastim ispupčenjem na obodu (T. VI/1);

— fragmentovana koljenasta drška (T. VI/8);

— fragmentovana trakasta drška sa masivnim sjekirastim produžetkom (T. VI/2);

— trougaono ispupčenje sa dva reda tačkastih udubljenja na bočnoj strani (T. VI/9);

— fragmentovana koljenasta drška trougaonog oblika (T. VI/4).

Faza C (Privala C) — između ove faze i prethodnog horizonta nema jasne stratigrafske cezure, ali se ona izdvaja apsolutnom dominacijom grublje porozne keramike i pojavom novih keramičkih oblika. To su zdjele sa

»turban«-obodima (T. VII/3, 5), veće plitke posude sa izvijenim i višestruko facetiranim obodima (T. VII/2) i bikonični pehari sa zaobljenim trbuhom, izdiferenciranim ramenom i vertikalnim vratom (T. VII/4, 6, 9, 10). Uz to su prisutni i oblici naslijeđeni iz prethodne faze: visoke trakaste drške, lonci sa jezičastim i horizontalnim trakastim drškama, sa utisnućima ili bez njih (T. VII/8). U ornamentici se ponovo primjenjuje tehnika urezivanja (na gornjem konusu pehara — T. VII/4, 9).

U sondama B i C nađeni su keramički oblici koji po formi i fakturi u potpunosti odgovaraju keramičkom materijalu prve faze u sondi A. Keramički fragmenti su i jedini arheološki nalazi u ovim sondama. Najvećim dijelom to su sitni komadi posuda fine mat i srednje fakture, rjeđe i grublje porozne fakture. Među oblicima ističe se jedan fragmentovani blago bikonični pehar sa sjekirastim produžetkom na dršci (T. I/1) i fragment trbuha sa dva rožasta ispupčenja (V. IV/7).

Hronološki okviri

P r i v a l a A. — Keramički materijal prve faze naselja na Privali, odnosno nalazi iz donjeg horizonta sonde A i iz čitavog kulturnog sloja sondi B i C ima mnoštvo zajedničkih elemenata sa nalazištima ranog bronzanog doba balkanskog prostora, što znači da se vremenska i kulturna determinacija ove faze mora tražiti u tim okvirima.

Poći ćemo najprije od analize odnosa sa nalazištima iz neposrednog susjedstva, a to su gradinska naselja Pod, Varvara, Nečajno i Sovići. Na ovim lokalitetima u posljednje vrijeme obavljena su značajna istraživanja, čime je, između ostalog, utvrđeno postojanje bogatih slojeva ranog bronzanog doba[14].

Pehari sa trakastim drškama koje počinju sa ili ispod oboda spadaju među najkarakterističnije keramičke oblike u slojevima ranog bronzanog doba ovih naselja[15]. Primjerci iz Privale A najviše odgovaraju peharima iz Nečajna, Sovića, Varvare A3, a u manjoj mjeri analogije ovom obliku nalazimo i u Varvari A2[16]. U Varvari A2 i naročito u Podu A preovlađuju pehari nešto drugačijeg oblika i sa njima nalazi iz Privale ne pokazuju značajnije sličnosti[17]. Ornamenti koji se nalaze na peharima iz Privale, takođe se javljaju u ovim gradinskim naseljima. Trake šrafirane poprečnim linijama

[14] Sistematska iskopavanja na gradini Pod otpočeta su 1959. god. i još nisu završena. Ovim iskopavanjima rukovodi B. Č o v i ć (B. Č o v i ć, GZM n. s. XX/1965, 42—65); reviziona iskopavanja u gradini Varvara obavljena su u nekoliko mahova: 1960. god. (Đ. Basler); 1963. god. (B. Čović i Đ. Basler); 1967. i 1978. god. (B. Čović) — vidi: B. Č o v i ć, GZM n. s. XXXII/1977, 5—176. Sondažna iskopavanja u gradinama Nečajno i Sovići obavio je B. Čović 1978. god. (B. Č o v i ć, Godišnjak XVIII/16, Sarajevo 1980, 12).

[15] Up. B. Č o v i ć, GZM n. s. XX/1965, 49, T. V/7, 17—19; GZM n. s. XXXII/1977, 32—35, T. XVII/1, XIX/14, XXV/1, XXX/1; Godišnjak XVIII/16, Sarajevo 1980, 6—16, T. III/2, VI/4, VII/5; P. O r e č, *l. c.* T. XIII/7.

[16] *Ibid.*

[17] *Ibid.*

dobro su zastupljene u Nečajnu, Sovićima, u Podu A i u Varvari A2 i A3[18]. Slično je i sa bradavičastim ispupčenjima[19]. Nešto je drugačija situacija sa sjekirastim produžecima na drškama koji su vrlo česti u Nečajnu, Sovićima i u Varvari A3, dok se u Varvari A2 ovi plastični ornamenti rijetko nalaze, a u Podu A su sasvim sporadični[20]. U Sovićima i u Nečajnu nađeni su pehari sa ovako ukrašenim drškama, koji su istovetni peharu iz sonde C u podgrađu Velikog graca na Privali[21].

Jezičasti produžeci na drškama su slabije zastupljeni u ovom krugu. U tom smislu analogije postoje samo u Varvari A3[22]. Slično je i sa kanelurama koje nisu poznate u Nečajnu i u Sovićima, dok ova ornamentika u Varvari ima drukčiju formu u odnosu na nalaze iz Privale[23]. Kanelure iz Privale imaju dobre analogije jedino u nalazima iz Poda A[24].

Zdjele sa kosim, unutra proširenim obodima zastupljene su u Varvari A2, u Nečajnu i u Sovićima, a zdjele sa ravnim proširenim obodima za sada su poznate samo u Varvari A2 i u Podu A[25]. Ornamenti u obliku urezanih traka sa tačkastim udubljenjima poput onih na T. IV/6, nađeni su na fragmentima keramičkih posuda u Nečajnu[26].

Plastična rebra koja su vrlo česta u materijalu Privale A, rijetko se nalaze u drugim naseljima iz ovog područja. U ovom pogledu jedine analogije su plastična rebra na jednoj zdjeli nađenoj u Sovićima[27]. Za razliku od ovih ornamenata, nizovi udubljenja na obodima, na plastičnim trakama i na drškama grubih lonaca, spadaju u red najčešćih keramičkih nalaza u svim naseljima o kojima je do sada bilo riječi[28].

Navodeći ove analogije, potrebno je naglasiti da gradinska naselja Pod A, Varvara A2 i A3, Nečajno i Sovići, uz Ravlića-pećinu, predstavljaju jedine do sada poznate stanice ranog bronzanog doba u ovom dijelu Bosne i Hercegovine (južna Bosna i zapadna Hercegovina). Nalazi iz Ravlića-pećine još nisu publikovani, a i rezultati istraživanja na svim ovim gradinama, izu-

---

[18] Up. B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, 32, 37, T. XVI/1, XVII/3, XVIII/2—4, XIX/8, XXI/1, XXIII/2, XXIV/1, XXV/2, 3; Godišnjak XVIII/16, Sarajevo 1980, 13, T. IV/8, VII/1—5; GZM n. s. XX/1965, T. VIII/5 i neobjavljeni materijal iz Poda.

[19] Up. B. Čović, GZM n. s. XX/1965, T. VI/17, VIII/5; GZM n. s. XXXII/1977, T. XVI/3—5, XVII/3, XVIII/2, XIX/8, XX/5, XXV/1, XXVII/7, XXVIII/1, XXIX/2, 3, XXX/1.

[20] Up. B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, T. XVIII/5, XX/16, XXV/5, XXVII/5; Godišnjak XVIII/16, Sarajevo 1980, T. II/3, IV/3, 4, VI/5.

[21] Up. B. Čović, Godišnjak XVIII/16, Sarajevo 1980, T. II/3; P. Oreč, *l. c.*, T. XI/6 i neobjavljeni materijal u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

[22] Up. B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, T. XXIV/3.

[23] *Ibid.*, T. XVIII/7, XXIV/4, XXXI/7, 8.

[24] Up. B. Čović, GZM n. s. XX/1965, T. VI/7, VII/6, 7 i neobjavljeni materijal u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

[25] Up. B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, T. XX/4, XXI/4, XXII/4; GZM n. s. XX/1965, T. VI/10—12; Godišnjak XVIII/16, Sarajevo 1980, T. III/3.

[26] P. Oreč, *l. c.*, T. XIV/4.

[27] Up. B. Čović, Godišnjak XVIII/16, Sarajevo 1980, T. IV/8.

[28] Up. B. Čović, GZM n. s. XX/1965, 48—49, T. VII/1—4; GZM n. s. XXXII/1977, 27—45, T. XVI/2, XXII/2, XXVI/1; Godišnjak XVIII/16, Sarajevo 1980, 16, T. IV/1, VI/1—3; P. Oreč, *l. c.*, T. XII/2, 4, XIII/4, 14.

zev Varvare, samo su djelimično objavljeni[29]. Objavljivanje svih dosadašnjih rezultata će, svakako, pružiti mnogo novih podataka u vezi sa materijalnom kulturom ovih lokaliteta, no, i materijal kojim sada raspolažemo daje dosta mogućnosti za razmatranje relacija između Privale i ovih naselja, kao i za utvrđivanje njenog mjesta u okviru kulture ranog bronzanog doba na ovom području. Tako se već sada dosta dokumentovano može konstatovati da Privala A ima najviše zajedničkih elemenata sa Nečajnim, Sovićima i sa Varvarom A3. Veze sa Varvarom A2 i sa Podom A su manje izražene i uglavnom se odnose na pojedinačne elemente u motivima i u tehnici ukrašavanja.

Analogije sa Nečajnim i Sovićima su od posebnog značaja jer se radi o jednoslojnim naseljima koja pripadaju isključivo ranom bronzanom dobu (Br. A1 — Br. A2, po Reineckeu)[30]. Privala A je sa ovim naseljima povezana ne samo zajedničkim oblicima već i tehnologijom njihove izrade. Nečajno i Sovići su od Privale udaljeni samo tridesetak km vazdušne linije, pa i to, uz naprijed navedene okolnosti, govori u prilog njihovoj istovremenosti i ukazuje na intenzivne međusobne kontakte.

Pored veza sa naseljima iz neposredne okoline, većina prethodno navedenih oblika opućuje na još širi krug kulturnih paralela Privale A, odnosno na veze sa jadranskom obalom i njenim zaleđem. Tako sjekirasti produžeci, zdjele sa kosim proširenim obodima i ukrasne poprečno šrafirane trake, imaju brojne analogije u nalazištima ranog bronzanog doba centralne Dalmacije i južne Hercegovine (Grapčeva špilja, Markova špilja, pećina Samograd u Miriloviću, Zelena pećina)[31], dok su koljenaste drške sa proširenjem na gornjem dijelu zastupljene u Istri[32]. B. Čović smatra da su trake šrafirane poprečnim linijama karakteristika ranog bronzanog doba srednjeg Jadrana i njegovog zaleđa[33]. Po njemu, nalazi ovih ornamenata u Podu A predstavljaju najsjeverniju tačku njihovog prostiranja, a u ovo naselje su stigli posredstvom Varvare[34]. Isto se može pretpostaviti i za drške sa sjekirastim produžecima, mada u vezi sa ovim treba reći da su sjekirasti produzeci (anse ad ascia), koljenaste drške (anse a gomito), kao i šrafirane trake dosta dobro zastupljeni tokom bronzanog doba na Apeninskom poluostrvu (protoappenninico-subappenninico)[35]. O značenju pojave ovih elemenata sa obje strane Jadranskog mora, biće više riječi u daljem izlaganju.

Kanelure iz Privale A, osim već spomenutih analogija u Podu A, nemaju bližih paralela na području srednjojadranskog zaleđa. Ornamente ovog tipa srećemo u centralnoj Bosni u naselju Alihodže B, koje odgovara ranom

---

[29] Vidi nap. br. 14; B. Čović mi je omogućio uvid u nepublikovani materijal iz Poda, Nečajna i Sovića, koji je deponovan u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, na čemu mu i ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

[30] B. Čović, Godišnjak XVIII/16, Sarajevo 1980, 12.

[31] Up. G. Novak, *Prethistorijski Hvar*, Zagreb 1955, sl. 14, T. II dolje, T. CLXXXV/1; A. Benac, GZM n. s. XII/1957, T. I/5; materijal iz pećine Samograd u Miriloviću nije objavljen, a navodi ga B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, 56—57.

[32] Up. A. Šonje, Jadranski zbornik VI, Rijeka — Pula 1966, 317, T. III/4, V/25; B. Čović, Godišnjak XVIII/16, Sarajevo 1980, 11, fig. 2/6.

[33] B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, 57.

[34] *Ibid.*

[35] U vezi sa ovim vidi nap. br. 157, 159, 161 i 162.

bronzanom i početku srednjeg bronzanog doba (Br. A — B1)[36], kao i dalje na sjeveru u okviru kultura razvijenog bronzanog doba južne Panonije i Podunavlja[37]. Sa druge strane, slične kanelure su zastupljene u sloju ranog bronzanog doba naselja Maliq u jugoistočnoj Albaniji (Maliq IIIa — IIIb)[38]. U ovom naselju nalazimo analogije i plastičnim rebrima iz Privale[39].

Nizovi udubljenja na obodima, na plastičnim trakama i na drškama grube keramike su raširena pojava u različitim kulturama ranog bronzanog doba na veoma širokom području. Osim već navedenih lokaliteta, nalazimo ih u Ljubljanskom barju (Mohorski prekop)[40], u Istri (Cingarela, Škocjan, Mordele, Sant'Angelo[41], u Dalmaciji (Škarin samograd)[42], u centralnoj Bosni (Debelo brdo, Alihodže, Kotorac)[43], na glasinačkom području (Osovo, Kusače)[44], u jugoistočnoj Srbiji (Bubanj-Hum III)[45], u Egejskoj Makedoniji (Vardarofca, Kritsana, Servia[46], u Tesaliji Argissa Magula III, Pevkakia, Iolkos[47], u jugoistočnoj Albaniji (Maliq III)[48] itd. Dakle, radi se o materijalu koji Privalu A dovodi u vezu sa širokim kompleksom kultura ranog brozanog doba. Međutim, ovdje je u pitanju gruba keramička roba na osnovu koje se Privala ne može uže povezivati sa čitavim ovim područjem. Prisustvo ovih ornamenata, s obzirom da se oni javljaju na gruboj, pratećoj robi, a ne na oblicima koji su nosioci kulturnog stila, može biti relevantno samo u razmatranju određenih kulturnih uticaja koji se u ovom slučaju pronose na vrlo širokom prostoru, dok se u pogledu važnijih etnokulturnih impulsa ovim elementima ne može pridavati veći značaj.

Čini se da se na osnovu prethodne analize može zaključiti da najveći dio keramičkog materijala iz Privale A, a tu, prije svega, mislimo na vodeće keramičke oblike i ukrase na njima, upućuje na nalazišta ranog bronzanog doba s prostora srednjojadranskog zaleđa. U ovim okvirima posebno su izražene veze sa Nečajnim, Sovićima, Varvarom A3, a, koliko se na osnovu do sada poznatog materijala može zaključiti, brojne su veze i sa naseljima na obali (Grapčeva špilja, Samograd u Miriloviću i dr.). Pored toga, postoje određeni zajednički elementi sa Varvarom A2 i sa Podom A, ali se vodeći keramički oblici iz Privale i iz ovih naselja dosta razlikuju. Tako pehari iz

---

[36] A. Benac, GZM n. s. IV—V/1949—50, 21, T. VI/2; B. Čović, GZM n. s. XX/1965, 67—68.

[37] B. Čović, *l. c.*; M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije I*, Beograd 1973, 295, 330, 376; N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1974, 212—233.

[38] Up. F. Prendi, Studia Albanica 1, Tirane 1966, T. XII/1, 3, T. XIV/7-9.

[39] *Ibid.*, T. XIV/19—21.

[40] T. Bregant, *Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji III*, Ljubljana 1974, 7—35, 39—67.

[41] B. Bačić, Jadranski zbornik I, Rijeka — Pula 1956, 333—336; B. Čović, Godišnjak XVIII/16, Sarajevo 1980, 8.

[42] Neobjavljeno, navodi B. Čović, Godišnjak XVIII/16, Sarajevo 1980, 8.

[43] B. Čović, GZM n. s. XX/1965, T. XVIII/4, XIX/2, 9.

[44] *Ibid.*, T. XXI/1.

[45] M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije I*, Beograd 1973, 183—184.

[46] *Ezero*, 509.

[47] E. Hanschman, V. Milojčić, *Argissa Magula III*, Teil II, Bonn 1976, T. 9, 10, 13, 17, 19, 20, 34, 45, 53 b, 60, 61, 65 c, 83, 84.

[48] F. Prendi, *l. c.*, 265, T. XII, XIV

Privale odgovaraju južnijim nalazištima (Nečajno, Sovići, Markova špilja i dr.)[49], dok ovaj keramički oblik iz Poda A i iz Varvare A2 upućuje na sjeverni prostor, odnosno na kulture Vinkovci, Belotić-Bela Crkva i Somogyvar[50]. Mada u okviru sloja Pod A još nije izvršena preciznija hronološka diferencijacija, ovi pehari se na osnovu navedenih analogija mogu datirati u fazu Br. A1, tako da bi oni označavali jednu od karakteristika rane faze Poda A, koja je hronološki paralelna sa Varvarom A2[51].

S obzirom da se pehari iz Privale i iz drugih nalazišta južnog područja, prema situaciji u Nečajnu, mogu datirati već u prvu fazu ranog bronzanog doba, to se čini da ovdje nije u pitanju hronološka razlika, već da se radi o istovremenom egzistiranju dva kulturna kruga — sjevernog, kome bi pripadao Pod A, i južnog, kome bi pripadala Privala.

Gledajući u cjelini do sada poznati arheološki materijal iz Privale i iz šireg prostora jadranskog zaleđa, kao i geografske i druge prirodne okolnosti ovog dijela Balkana, može se zaključiti da naseljavanje Privale otpočinje u fazi Br. A1, odnosno u početnoj etapi ranog bronzanog doba i da su prvi stanovnici ove gradine pripadali jednom, za sada još nedovoljno definisanom etnokulturnom kompleksu koji se tokom ranog bronzanog doba razvijao u okviru kraškog pojasa jadranske obale i njenog zaleđa.

Za razliku od ovog područja, srednja Bosna (Pod A, Alihodže B) pokazuje više afiniteta prema kulturama ranog bronzanog doba sjevernog Balkana i južne Panonije[52]. Varvara A2, u kojoj su prisutni elementi sjevernog porijekla (pehari) i južni oblici (sjekirasti produžeci, poprečno šrafirane trake i manji broj pehara), nalazi se na prelazu između ova dva kulturna kruga. Kako smo već napomenuli, šrafirane trake i rijetki sjekirasti produžeci u Podu A predstavljaju uticaj iz južnog kraškog areala, a posrednik u prenošenju ove ornamentike na tle srednje Bosne bila je upravo Varvara[53].

Tokom većeg dijela faze Br. A2 u Privali preovlađuju isti oblici i ukrasi koji su bili karakteristični i za prethodno razdoblje. Karakteristično je da su u ovo vrijeme kontakti sa Varvarom bili neuporedivo brojniji. Izgleda da je Varvara A3 bila mnogo više povezana sa južnim krugom nego što je bio slučaj sa Varvarom A2. U svakom slučaju, brojni zajednički elementi pokazuju da naselje Privala A egzistira i u vrijeme trajanja faze Varvara A3. U hronološkom, a i u kulturnom pogledu, posebno su značajna plastična

---

[49] Vidi nap. br. 16; P. Korošec, ARR II, T. II/2.

[50] Up. S. Dimitrijević, *Acta musei cibalensis 1.* Vinkovci 1966, 28—36, T. 11/3. 8, 14/3, 4, 6; M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije II,* Beograd 1973, T. 44, 45; B. Čović, *Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes II,* Sofia 1970, Fig. 3/3—5; I. Boća, Alba Regia 4—5 (1963—1964), Szekesfehérvár 1965, 39—49.

[51] Vidi S. Dimitrijević, *l. c.,* 35—36; M. Garašanin, *op. cit.,* 264—266; I. Boća, *l. c.*

[52] Osim prethodno navedenih analogija koje odgovaraju početku bronzanog doba (Br. A1), u Podu A su tokom bronzanog doba i na početku srednjeg bronzanog doba (Br. A2—B) još više izraženi elementi koji ovo naselje povezuju sa sjevernim područjima. To su »Litzen« keramika, kanelure, »Buckel« ornamenti itd. Vidi B. Čović, GZM n. s. XX/1965, 48—49; Dolina rijeke Neretve... 35—38. Slično je i sa Alihodžama B gdje su izraženi brojni elementi panonsko-podunavskog tipa — vidi nap. br. 36.

[53] Vidi nap. br. 34.

zadebljanja (T. II/9), kao i rožasta (»Buckel«) i bradavičasta ispupčenja (T. IV/1, 4, 7, 9, V/12). Ti ornamenti karakteristični su za prelaz iz ranog u srednje bronzano doba i oni nagovještavaju novi stil ukrašavanja posuđa, koji će svoj najveći razvoj dostići u srednjem bronzanom dobu na području Podunavlja[54]. Prema B. Čoviću, ovi elementi u Varvari predstavljaju posljedicu upliva sa sjevera i označavaju prelaz u srednje bronzano doba (Br. B1), odnosno kraj faze Varvara A3[55]. Prema tome, pojava ovih ornamenata u gornjem dijelu sloja Privale A može se pripisati vremenu Br. B1 i uticaju sa sjevera. Ovi elementi su na Privalu, najvjerovatnije, stigli posredstvom Varvare. Istom vremenu i uticaju mogla bi se pripisati i pojava kanelura, koje su također zastupljene samo u gornjim sedimentima Privale A, s tom razlikom što bi ovdje pravac uticaja išao preko Poda A[56].

Gledajući u cjelini, možemo reći da krajem ranog bronzanog i početkom srednjeg bronzanog doba, posredstvom Varvare i Poda, na kraško tle srednjojadranskog zaleđa stižu određeni uplivi sa sjevera. Osim Privale, ovi uplivi su prisutni i u Nečajnu i u Sovićima[57]. Na Privali ovi elementi označavaju završnu etapu prve faze naseljavanja. Time bi bio i hronološki determinisan kraj Privale A u vrijeme Br. B1.

Sa druge strane, u ovom horizontu naselja na Privali postoje pojedinačni oblici i pojedine keramičke vrste koje bi se formalno mogle vezati za eneolitsku fazu Varvare (Varvara A1), kao i za neka još starija nalazišta i kulture. Tako fragment barbotinizirane posude (T. II/14) odgovara vučedolskoj keramici Varvare A1[58]. Plastična cikcak-traka (T. II/7) također je elemenat vučedolske tradicije koji je zastupljen i u cetinskoj kulturi[59]. Dvojna tačkasta udubljenja kao na T. II/4 nalaze se u sloju Varvare A1, a upućuju na još starije uzore — lasinjske ili, možda, badenske[60].

---

[54] Vidi N. Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad 1974, 212—233; I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre Südostlichen Beziehungen*, Budapest 1975, 28. i d.

[55] B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, 58—60.

[56] Kako je već naglašeno, kanelure su zastupljene i u Maliqu III (vidi nap. br. 38). Međutim, pojava ove ornamentike u Privali ne može se dovoditi u vezu sa nalazima iz jugoistočne Albanije jer se kanelovana keramika u Privali A nalazi samo u gornjim sedimentima, odnosno u dijelu sloja koji odgovara kraju ranog bronzanog doba, dok su kanelure u Albaniji naslijeđene iz eneolita i javljaju se samo u početnoj fazi ranog bronzanog doba (Maliq III a — F. Prendi, *l. c.* 262—265). U ovom slučaju se ne može govoriti ni o tradicijama kanelovane keramike nakovanskog tipa, jer do sada na području srednjojadranskog zaleđa nije pronađena kanelovana keramika koja bi odgovarala vremenu Br. A1. Iz tih razloga čini se potpuno opravdanim povezivanje pojave ovih ukrasa na keramici Privale A sa Podom A, odnosno sa prodorom kulturnih elemenata sa sjevera. U prilog tome govore i drugi elementi sjevernog porijekla koji se krajem ranog bronzanog i početkom srednjeg bronzanog doba, javljaju u Privali i u drugim naseljima sa ovog područja.

[57] Ovdje mislimo na »Buckel« ornamente, a treba reći da su u Nečajnu i u Sovićima dosta izraženi uticaji koji vuku porijeklo iz istočnoalpskog prostora (»Litzen« keramika). Up. B. Čović, Dolina rijeke Neretve... 38—41.

[58] Up. B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, 19, T. VII, IX/1.

[59] Up. B. Gralјuk, Arheološki pregled 21, Beograd 1980, 25—28, T. XV/1,2; I. Marović, Materijali SADJ XII, Zadar 1976, T. III/4.

[60] Up. B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, T. IX/2; S. Dimitrijević, *Praistorija III*, T. XIX/6, 8, XX/1—10.

Vrsta fine glačane keramike po svojim tehnološkim osobinama umnogome podsjeća na finu neolitsku, hvarsko-lisičićku robu[61], dok fina mat-keramika odgovara vučedolskoj tehnologiji[62]. Grublja porozna keramika nalikuje keramičkoj vrsti 1b iz Varvare A1, odnosno neolitskoj poroznoj keramici lisičićke grupe[63], Gruba keramika, pak, svojom fakturom upućuje na grubu badensku robu[64].

Navodeći ove srodnosti, moramo naglasiti da se one odnose na tehnologiju izrade i na pojedine ornamentalne tehnike i motive, dok su oblici, sasvim sigurno, bronzanodopski. Kako smo vidjeli, najveći dio keramičkog materijala Privale A ima brojne analogije u nalazištima ranog bronzanog doba, tako da pojedine arhaične forme i stara tehnologija izrade prethodno navedenih keramičkih vrsta ne mogu bitnije uticati na hronološki položaj ovog naselja. U ovom slučaju arhaični elementi predstavljaju izdanke neo-eneolitske tradicije, odnosno posljedicu prethodnog razvoja koji se odigrao na nekom drugom mjestu na području istočnojadranskog zaleđa. Ovi elementi, međutim, ukazuju na prisustvo neo-eneolitskog supstrata u ranom bronzanom dobu na tlu jugozapadne Bosne, što je od bitnog značaja u pogledu etnogeneze stanovništva ovog područja. O tim i o drugim aspektima etnokulturnog razvoja Privale A i čitavog područja jugozapadne Bosne biće više riječi u trećem poglavlju ovog rada.

P r i v a l a B. — Ova faza se, u odnosu na prethodni horizont, izdvaja, prije svega, stratigrafski, kako u vertikalnom smislu — karakterom kulturnog sloja, tako i na horizontalnom planu — suženjem stambenog prostora u okvire centralnog platoa. Kako smo već vidjeli, između prethodnog i ovog horizonta postoji jasno razgraničenje, ali nema nikakvih sterilnih naslaga, te proizilazi da između ovih dviju faza nije bilo dužeg prekida u životu naselja. U hronološkom pogledu to znači da se faza B nastavlja na fazu A i da traje tokom srednjeg bronzanog doba. Međutim, u ovom dijelu sloja nedostaju izrazito tipični oblici koji bi sa sigurnošću potvrdili kulturni identitet ove faze. U ovom smislu donekle se izdvajaju trougaono ispupčenje, trougaona drška (T. VI/9, 4) i drška sa rožastim završetkom (T. VI/3), masivni jezičasti i sjekirasti produžeci, kao i koljenasta drška (T. VI/1, 2, 8) — oblici koji ukazuju na tendencije lokalnog razvoja i koji se globalno mogu vezati za srednje bronzano doba. Ostale su forme istovetne prethodnoj fazi.

No, nedostatak tipičnih keramičkih oblika ne karakteriše samo situaciju na Privali i u jugozapadnoj Bosni, već je materijal srednjeg bronzanog

---

[61] Up. G. N o v a k, *op. cit.*, u nap. br. 31, passim; ARR I, Zagreb 1959, 5—61; ARR II, Zagreb 1962, 19—103; A. B e n a c, GZM n. s. X/1955, 65. i d.

[62] Up. B. Č o v i ć, GZM n. s. XXXII/1977, 18—19.

[63] *Ibid.*, 16—17.

[64] Ova keramička vrsta naročito odgovara ranoj badenskoj robi tipa Boleraz-Cernavoda III. Up. V. N e m e j c o v a - P a v u k o v a, *Slovenska Archeologia XII-1*, Bratislava 1964, 233—243; S. M o r i n t z — P. R o m a n, *Dacia ns XII*, Bucarest 1968, 81 i d. Keramika ovakvih tehnoloških osobina nađena je 1979. i 1980. god. u eneolitskom sloju gradina Kadića-brdo i Loznik na glasinačkom području. Istraživanja je obavio B. Govedarica, a materijal još nije objavljen. Na ovim lokalitetima pronađeni su slojevi sa nalazima tipa Baden-Kostolac (Kadića-brdo) i Boleraz-Cernavoda (Loznik), kao i horizonti bronzanog i željeznog doba.

doba vrlo slabo poznat na mnogo širem prostoru[65]. Po svoj prilici, ovo je posljedica kulturne stagnacije koja je u ovom dobu zahvatila dobar dio sjeverozapadnog Balkana, naročito njegove južnije dijelove, a vjerovatno je i intenzitet života na gradinama bio u velikoj mjeri oslabljen. Prema dosadašnjim rezultatima, takva je situacija u širem susjedstvu jugozapadne Bosne. Horizont srednjeg bronzanog doba poznat je samo na nekoliko lokaliteta: u Varvari, na Debelom brdu i u nekim glasinačkim gradinama[66]. Materijal iz Privale najviše odgovara nalazima iz Varvare, koja joj je i teritorijalno najbliža.

Horizontalne drške sa utisnućima javljaju se u Varvari već u fazi A3, odnosno početkom srednjeg bronzanog doba[67]. Masivni jezičasti i sjekirasti produžeci zastupljeni su u obje potfaze Varvare B, a trougaona ispupčenja nalaze se na peharima i na zdjelama u Varvari B2[68]. Dvojni red tačkastih uboda na peharu iz Privale ukazuje na vezu sa starijom fazom ovog naselja (Privala A), odnosno potvrđuje kontinuitet života u njemu.

Stratigrafski položaj Privale B i analogije sa Varvarom B omogućuju okvirno datiranje ove faze u srednje bronzano doba. Međutim, na osnovu materijala kojim raspolažemo teško je izvesti preciznije opredjeljenje o okviru ovog perioda. Najveći dio keramičkih oblika proistekao je iz prethodne faze i čini se da ne prelazi okvire Br. B perioda. Pojedine analogije sa Varvarom B2 upućuju na nešto duže trajanje nekih oblika — u vrijeme Br. C, ili čak početak razdoblja Br. D. No, teško da se može govoriti o kontinuiranom trajanju naselja na Privali tokom dugog vremenskog intervala Br. B — Br. D. Za takvu konstataciju nemamo dovoljno karakterističnog materijala, a ni debljina kulturnog sloja ne govori u prilog tome. Prema onom što pruže materijal iz sonde A, prije bi se moglo zaključiti da Veliki gradac na Privali tokom druge faze razvoja nije služio kao stalno naselje, već samo kao povremeno boravište.

P r i v a l a C. — Pojava novih keramičkih oblika karakterističnih za završni horizont bronzanog doba pokazuje da treća faza naselja na Privali pripada kasnom bronzanom dobu. Zdjele sa širokim ukošenim kanelurama na obodu (»turban«-zdjele) (T. VII/4, 5) jedan su od vodećih keramičkih tipova na području Urnenfelder kulture u zapadnoj Panoniji[69]. Na području sjeverozapadne Hrvatske njihova upotreba počinje u kasnom Br. D i ranom Ha A periodu i vezuje se za prodor grupe Baierdorf-Velatice iz južne Moravske i donje Austrije[70]. Po K. Vinski-Gasparini, to je početak II faze Urnenfelder kultu-

---

[65] U vezi sa ovim problemom vidi B. Č o v i ć, GZM n. s. XX/1965, 77—83; B. G o v e d a r i c a, *l. c.*

[66] B. Č o v i ć, GZM n. s. XX/1965, 45, 77—83; GZM n. s. XXXII/1977, 60—77.

[67] Up. B. Č o v i ć, GZM n. s. XXXII/1977, T. XXVI/1. Drška na ovoj tabli predstavljena je u vertikalnom položaju, međutim, ornamentika na drški iz Privale, kao i pravac pružanja plastične trake koja se na nju nastavlja, pokazuje da su ovakve drške bile postavljene i horizontalno na tijelu keramičkih posuda.

[68] Up. B. Č o v i ć, *l. c.*, T. XLV/6, 7, 12.

[69] K. V i n s k i - G a s p a r i n i, *Kultura polja sa žarama u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zadar 1973, 65, 67. U vezi sa područjem sjeverne Bosne vidi: B. Č o v i ć, GZM n. s. XX/1965, 36—37.

[70] K. V i n s k i - G a s p a r i n i, *op. cit.*

re u sjeverozapadnoj Hrvatskoj[71]. U to doba otpočinje snažna ekspanzija ove kulture u susjedne i dalje oblasti, a naročito u ravničarski dio sjeverozapadnog Balkana južno od Save[72]. Zdjele sa ovako oblikovanim obodima (tipični »turban« obod) traju do početka IV faze Urnenfelder kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj ,odnosno do ranog Ha B perioda, kada kenelure na obodima zdjela počinju bivati nepravilnije i grublje[73]. Ovakve »imitacije turbana« će biti karakteristične u mlađoj Urnenfelder kulturi sjeverozapadne Hrvatske (veći dio faze IV i V, odnosno Ha B)[74].

Posude sa izvijenim facetiranim obodima su također tipičan oblik Urnenfelder kulture zapadne Panonije. Njihova prva upotreba pada u vrijeme pojave »turban« oboda i isto tako se vezuje za grupu Baierdorf-Velatice[75]. Ovaj tip oboda traje u neizmijenjenom obliku sve do kraja Urnenfelder kulture, a isti manir ukrašavanja oboda nastavlja se i u željeznom dobu[76].

Zapadnopanonska Urnenfelder kultura se u doba svog najvećeg uspona (faze II i III po K. Vinski-Gasparini) proširila na područje sjeverne i sjeverozapadne Bosne. U naseljima te oblasti navedeni keramički oblici su veoma brojni (Zecovi III, Pivnica B, Hrustovača), a pojedinačno se sreću i dalje na jugu u Alihodžama, na Debelom brdu, u glasinačkim gradinama i u Varvari[77]. Ovi lokaliteti su izvan kruga Urnenfelder kulture i usamljeni nalazi tipični za ovu kulturu ne mogu označavati i njeno snažnije prisustvo na tom tlu, ali oni su zbog svog jasnog hronološkog položaja često imali odlučujuću ulogu u vremenskom determinisanju naselja u srednjem i južnom dijelu sjeverozapadnog Balkana[78].

Zajednička egzistencija ova dva keramička oblika u fazi Privala C višestruko je značajna. Prije svega, njihova pojava najavljuje početak jednog kvalitativno novog perioda, što je bio i osnovni orijentir u izdvajanju ovog dijela sloja u zasebnu kulturno-stratigrafsku cjelinu. U hronološkom pogledu, ovi oblici pokazuju da treća faza naselja na Privali otpočinje u Ha A periodu, a u kulturnom smislu upućuju na određene kontakte sa Urnenfelder krugom — vjerovatno su to posredne veze sa područjem sjeverne i sjeverozapadne Bosne.

Čini se da nije naodmet i na ovom mjestu podvući da su ovi strani keramički oblici izrađeni u starom, domaćem tehnološkom maniru (keramička vrsta »d«)[79].

---

[71] *Ibid.*

[72] *Ibid.*, 125.

[73] *Ibid.*, 161—162.

[74] *Ibid.* Na osnovu dobro datiranih nalaza iz područja Urnenfelder kulture moguće je pratiti hronološki razvoj »turban«-oboda. Tako zdjele sa širokim i kosim kanelurama u oblasti ove kulture traju tokom Ha A i na početku Ha B perioda, dok u najvećem dijelu Ha B perioda preovlađuju guste i kratke grube kanelure. Pošto su »turban«-obodi u južnim dijelovima sjeverozapadnog Balkana istog oblika kao i ovi, to bi se ova hronološka diferencijacija mogla odnositi i na nalaze sa tog područja.

[75] K. Vinski-Gasparini, *op. cit.* 67.

[76] B. Čović, GZM n. s. XX/1965, 36, nap. 60; up. Z. Marić, GZM n. s. XIX/1964, T. II, VIII/2.

[77] B. Čović, GZM n. s. XX/1965, 36. i d.

[78] *Ibid.*, 62.

[79] Vidi dio teksta koji se odnosi na arheološke nalaze iz ove gradine.

Treća karakteristična keramička forma Privale C — bikonični pehari — još više upućuje na domaću tradiciju. Pehari ovog tipa zastupljeni su u horizontima srednjeg i kasnog bronzanog doba u Varvari[80], a kako ćemo vidjeti u jugozapadnoj Bosni se pojavljuju krajem srednjeg bronzanog doba i u sve većoj mjeri se nastavljaju tokom narednih perioda. Bikonični pehari će doživjeti najveći stupanj razvoja u željeznom dobu, kada postaju vodeći keramički oblik na ovom području. U Privali C, analogno ostalom materijalu, ovi pehari ne zalaze dublje u željezno doba, odnosno ne prelaze okvire Ha B perioda.

U cjelini gledano, treća, završna faza naselja na Privali može se datirati u okvire kasnog bronzanog doba i početka željeznog doba (Ha A-B, po srednjoevropskoj hronologiji).

*

Veliki gradac na Privali spada među najznačajnije gradine u jugozapadnoj Bosni i među rijetka gradinska naselja u kojima je već na osnovu relativno malih sondaža moguće stratigrafski izdvojiti bitne razvojne faze. Mada je za detaljnije razmatranje prethodno iznesenih faza razvoja ovog naselja potrebno izvršiti šira iskopavanja, naročito na centralnom platou, materijal kojim raspolažemo omogućuje zaključak da je ovo naselje najveći stupanj razvoja dostiglo u prvoj etapi svoje egzistencije. Kasnije faze su u svakom pogledu neuporedivo siromašnije (naseljeni prostor, debljina kulturnog sloja, raznovrsnost arheološkog materijala itd.), te je ovaj položaj tokom druge i treće faze, odnosno u intervalu Br. B2 — Ha B, po svoj prilici. bio samo povremeno naseljavan.

2. GRADINA KORITA

Gradina Korita nalazi se na jugoistočnom rubu Buškog blata, u blizini istoimenog sela (Pr. 1/29). Smještena je na zaravnjenom završetku jednog kamenitog grebena relativne visine 10—12 m (Pr. 4), koji se pravcem sjever — jug uvlači u samo polje. Gradinski prostor je od ostalog dijela grebena odvojen na južnom dijelu nasipom od kamena i zemlje, koji ima oblik moćnog limitnog tumula dužine 85 m, širine 40 m i visine 6 m. Na vrhu nasipa se nalazi nekropola od 8 stećaka. Na istočnoj, zapadnoj i sjevernoj strani gradina je zaštićena strmim padinama grebena koje dopiru do rijeke Mukišnice. U stvari, Mukišnica u ovom dijelu svog toka obilazi oko grebena i na taj način stvara odličnu prirodnu dopunu fortifikacionom sistemu gradine.

Ovako omeđeni gradinski plato danas je oranica u obliku nepravilnog trougla (Pr. 4). Plato je prilično ravan, tako da razlika između najvišeg dijela uz nasip i krajnje periferije na istoku, zapadu i sjeveru, iznosi svega 2 m. Kako ćemo vidjeti iz daljeg izlaganja, ova visinska razlika je dobrim dijelom posljedica različitog intenziteta nastanjenosti pojedinih dijelova gradinskog prostora.

[80] Up. B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, 73; GZM n. s. XX/1965, 46—74, i neobjavljeni materijal iz gradine Varvara.

Prva arheološka ispitivanja na ovom lokalitetu izvršio je W. Radimsky 1892. godine. Radi se o probnom ispitivanju, međutim, nemamo nikakvih podataka o bližoj lokaciji niti o obimu ovih istraživanja[81]. Nakon toga, dugi niz godina ovdje nije bilo nikakvih arheoloških intervencija. Tek su sondažna iskopavanja iz 1966. godine dala određeni uvid u kulturnu stratigrafiju ove gradine (sonde A i B, Pr. 4)[82]. Na osnovu brojnog arheološkog materijala pronađenog ovim sondiranjem, utvrđeno je postojanje bogatog naselja iz vremena kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba (po srednjoevropskoj hronologiji).

Sistematsko istraživanje izvedeno je 1968. godine. Tom prilikom istraženo je 15 kvadrata dimenzija 5x5 m, koji su postavljeni u dvojnom nizu (izuzev prvog reda, gdje su 3 kvadrata) pravcem jugozapad-sjeveroistok, u središnjem dijelu platoa, blizu odbrambenog nasipa gradine (Pr. 4). U ovu cjelinu uklopljena je i ranije istražena sonda A (veći dio kvadrata C1). Prije sistematskog iskopavanja izbačen je šut iz ove sonde i ona je dobro poslužila kao stratigrafska orijentacija prilikom kopanja u drugim kvadratima.

Ovog puta bio je otkriven centralni dio naselja, a zahvaćeni su svi važniji sedimenti koji su se nataložili tokom života na gradini. Kulturni sloj praistorijskog naselja je u gornjem dijelu djelimično oštećen ukopavanjem grobova u kasnoantičkom dobu. No, i pored toga, sakupljeni su brojni i raznovrsni podaci koji po prvi put omogućavaju širu analizu kulturnog razvoja u naseljima kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na ovom području.

U jugozapadnom dijelu gradine, 1970. godine je obavljena dodatna sondaža (sonda C, Pr. 4), s ciljem da se utvrdi intenzitet naseljenosti u ovom dijelu gradine, kao i da se ispita mogućnost postojanja šire stratigrafije[83]. Pokazalo se da je kulturni sloj i u tom dijelu istog obima kao u kvadrantima koji su locirani uz centralni dio odbrambenog nasipa, a arheološki nalazi su bili u potpunosti identični onima iz prethodnih iskopavanja. Time je bilo završeno istraživanje praistorijskog naselja u ovoj gradini.

U godinama 1970. i 1976. obavljeno je istraživanje kasnoantičke nekropole. Iskopavanjem je rukovodila N. Miletić, ali, u odnosu na praistorijsko naselje, ova istraživanja nisu od bitnog značaja (izuzev nekoliko karakterističnih nalaza o kojima će kasnije biti riječi), jer se kopalo samo do dubine na kojoj se nalaze grobovi[84].

Godine 1972. Buško blato je pretvoreno u akumulaciono jezero čija voda služi hidroelektrani Orlovac. Greben na kome se nalazi gradina danas je poluostrvo uklinjeno u plitku i mutnu vodu ovog vještačkog jezera.

Stratigrafske karakteristike kulturnog sloja i ostaci arhitekture

U toku višegodišnjeg istraživanja praistorijskog naselja u gradini Korita ispitana je površina od 377 m². Najviše nalaza i najvažnije podatke dala

---

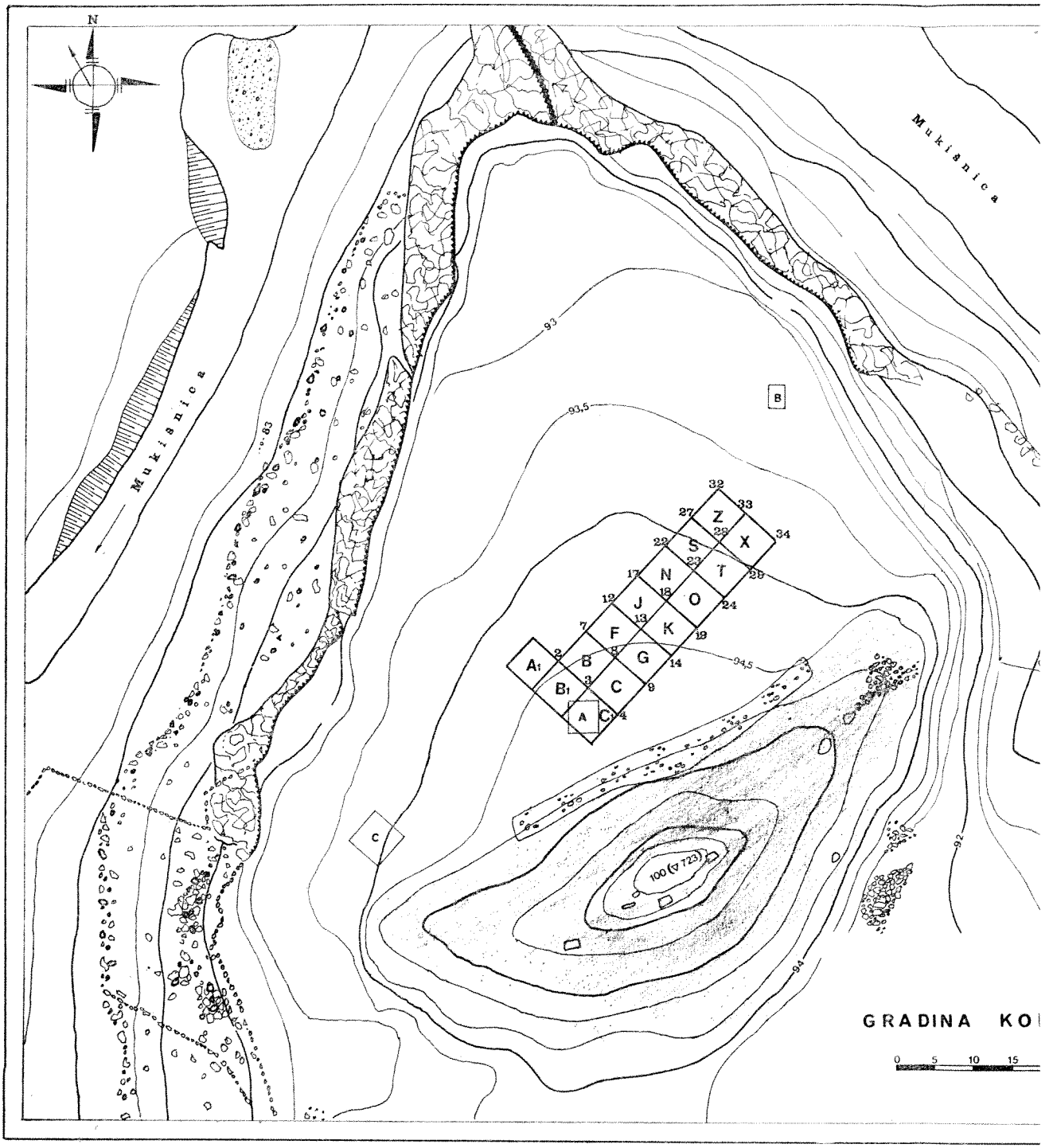
[81] W. Radimsky, *l. c.*

[82] Kratak izvještaj o ovim istraživanjima dao je Z. Marić, Simpozijum, Predslavenski etnički elementi u etnogenezi Južnih Slovena, Mostar 1968, Sarajevo 1969, 239.

[83] Na mogućnost postojanja starijeg naselja ukazivali su nalazi kremenih artefakata i jedna arhaična tunelasta drška (T. XI/9), međutim, šira potvrda starijeg horizonta nije konstatovana.

[84] N. Miletić, GZM n. s. XXXIII/1978, 141—204.

Pr. 4 — GRADINA KORITA

(Ilustrov

su sistematska ispitivanja iz 1968. godine (uključujući i sondu A), pa će nam ona poslužiti kao glavni oslonac u sagledavanju stratigrafskih i drugih kulturnih manifestacija ovog naselja.

Kulturni sloj je najdeblji u jugozapadnom dijelu iskopanog prostora, gdje iznosi 1,10 m dok prema sjeveroistoku opada, tako da je njegova dubina na kraju iskopa svega 0,20—0,30 m. Pad kulturnog sloja u prvih 15 m dužine je dosta blag i na liniji 12—14 (Pr. 4) njegova dubina iznosi 1,00 m. Na liniji 22—24 dubina je 0,80 m, a odatle se oštrije smanjuje i u posljednjih 10 m dužine prosječna debljina sloja je 0,40—0,50 m. U kvadratima do linije 22—24 pronađeno je mnogo pokretnog arheološkog materijala i ostataka arhitekture, dok u posljednja četiri kvadrata (S, T, X, Z) nema nikakvih stambenih objekata, a pokretni nalazi su mnogo manje brojni u odnosu na ostali dio istraženog prostora. To pokazuje da je prostor uz odbrambeni nasip bio najgušće i najduže naseljen. Moćni bedem je, očigledno, pružao zaštitu ne samo od neprijatelja već i od atmosferilija, naročito od vjetrova, koji su u ovom kraju česti i vrlo snažni.

Zdravica je sačinjena od prirodnih krečnjačkih stijena i prostire se blago valovito, ali u cjelini prilično vodoravno. Po svoj prilici, ovo nije prirodna konfiguracija terena, već posljedica nivelacije koju su stanovnici obavili radi ravnanja naseobinskog prostora i dobijanja materijala za izgradnju odbrambenog nasipa.

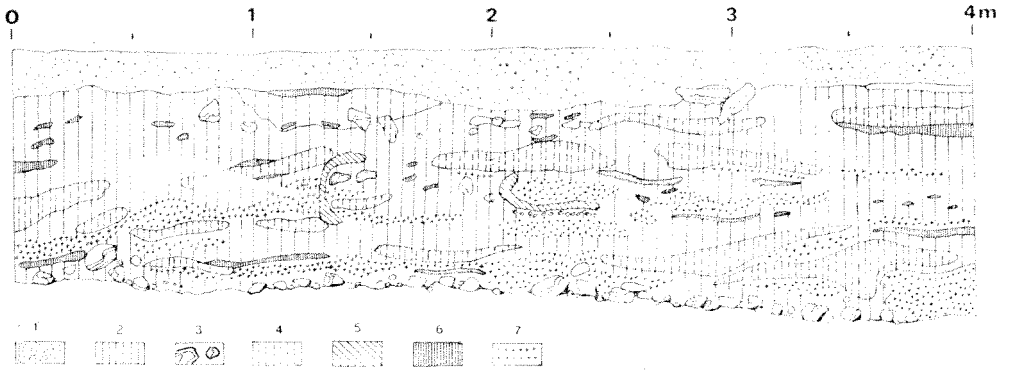
U kvadratima do linije 22—24 od kamene zdravice do nivoa oko 0,40 m nalaze se ostaci stambenih objekata, tako da je ovaj dio sloja sastavljen od naizmjeničnih tankih pojaseva crvenkastog lepa, žute nabijene zemlje i drvenog uglja (Pr. 5). Uz to je nađena velika količina arheološkog materijala, kao i krupnije i sitnije neobrađeno kamenje. Ista situacija mjestimično se nastavlja do nivoa 0,20 m, no ovdje su arhitektonski ostaci dobrim dijelom poremećeni već spomenutim ukopavanjem grobova. Na prostoru koji je obuhvaćen istraživanjem praistorijskog naselja otkriven je 21 kasnoantički grob, od toga je 18 na dubini 0,20 m — 0,40 m, a 3 su nešto dublja. Horizont u kome je većina grobova (0,40 m — 0,20 m) mahom sačinjava tamna rastresita zemlja, a osim grobova tu su nađeni veći ili manji fragmenti lepa, komadi ugljenisanog drveta, kao i kamenje različitih veličina. Pokretni arheološki materijal je još uvijek brojan, ali često su keramički i drugi fragmenti pomiješani sa ljudskim kostima. Površinski sloj 0,20 m — 0,00 m čini mrka gotovo crna rastresita zemlja, u kojoj ima relativno malo sitnih, iskrzanih fragmenata keramike i, vrlo rijetko, manjeg grumenja lepa. Ostaci praistorijskog naselja su na ovom nivou potpuno uništeni oranjem. Na isti način je devastiran najveći dio pokretnog arheološkog materijala.

Ovakva stratigrafska situacija jasno pokazuje da se ovdje radi o kontinuirano naseljenom prostoru, odnosno o stalnom naselju čiji su se ostaci taložili bez prekida, od zdravice do površine. Kasnijim intervencijama više ili manje su oštećeni sedimenti od 0,00 m do 0,40 m dubine. Ovo se naročito odnosi na ostatke arhitekture koji su u tom dijelu sloja gotovo potpuno uništeni.

Treba napomenuti da je u kvadratu J konstatovan naknadni ukop dimenzija 5x4 m, koji je oštetio primarni kulturni sloj sve do zdravice, odnosno do prirodne stijene.

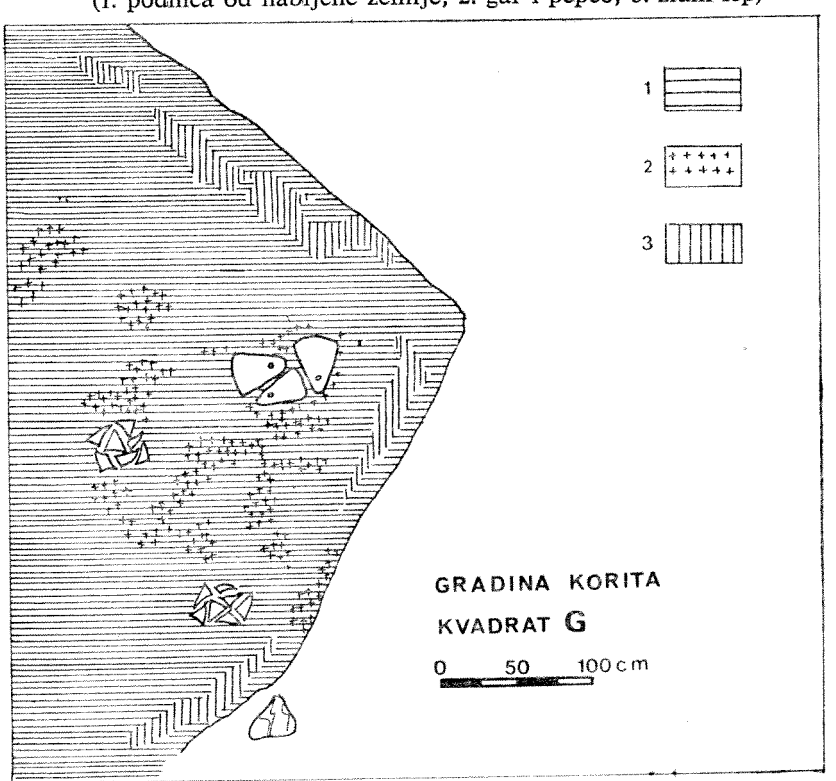
Prema situaciji u sondi A, gdje nije bilo ukopavanja grobova (Pr. 5), može se zaključiti da je ovo naselje imalo najmanje 7—8 stambenih horizonata. No, zbog spomenutih kasnijih intervencija, gustine i nabijenosti kul-

Pr. 5 — ISTOČNI PROFIL SONDE A U GRADINI KORITA
(1. humus; 2. tamno-smeđi kulturni sloj; 3. kamen; 4. naboj žute glinovite zemlje; 5. ostaci peći; 6. pečena zemlja; 7. gar i pepeo)

(Ilustrovala: J. Skenderović)

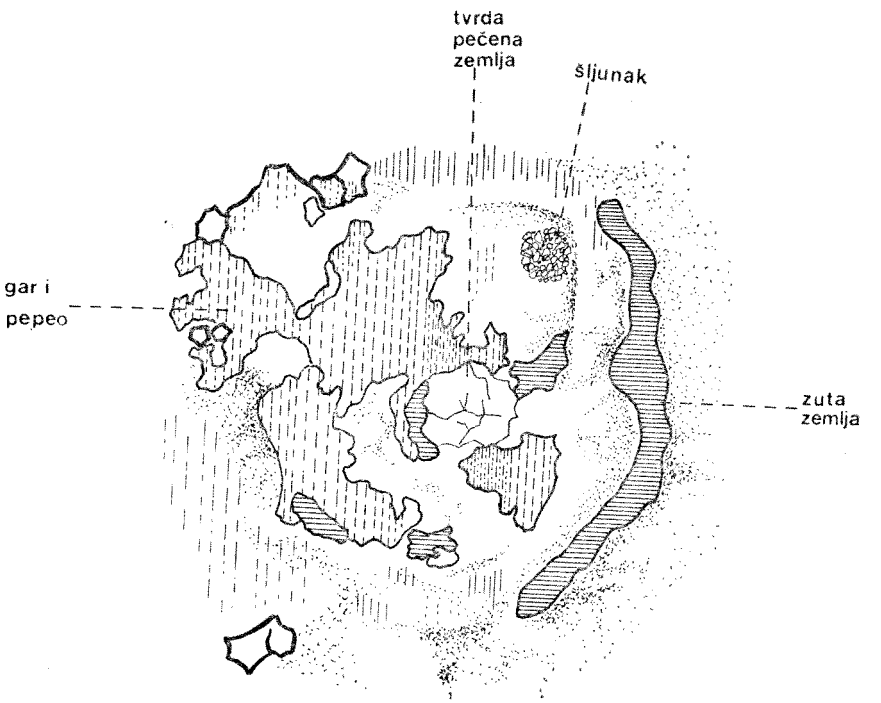
Pr. 6 — DIO OSNOVE KUĆE U KVADRATU G
(1. podnica od nabijene zemlje; 2. gar i pepeo; 3. zidni lep)

(Ilustrovao: Z. Budimlić)

turnog sloja, kao i zbog raznih oštećenja iz vremena života u gradini, nije bilo moguće preciznije izdvajanje i praćenje stambenih horizonata na širem prostoru. Iz tih razloga nije u cjelini izdvojen nijedan građevinski objekat na osnovu čega bi se dokumentovano moglo govoriti o dimenzijama i obliku kuća i o urbanističkom uređenju naselja. Jedino je u kvadratu G na dubini 0,60 m otkriven ugao kuće, što svjedoči da su one bile četvorougaone (Pr. 6). Međutim, na osnovu ovog i mnogih drugih nalaza, može se sa sigurnošću reći da su podovi kuća bili od nabijene žute zemlje, a da su zidovi rađeni arhaičnom tehnikom od pruća oblijepljenog blatom (kao u Privali).

Pr. 7 — OGNJIŠTE BROJ 13

(Ilustrovao: Z. Budimlić)

Sa osnovama kuća povezana su i ognjišta, kojih je pronađeno ukupno 15 i to isključivo na prostoru do linije 22—24. Ona su ležala na različitim dubinama od zdravice, do 0,35 m. Kako izgleda, najveća koncentracija ognjišta bila je na dubini od 0,40 m do 0,70 m. Ognjišta su, po pravilu, ovalnog oblika sa prečnikom od 0,70 m do 1,20 m. Njihovu konstrukciju sačinjava pečena zemlja na podlozi od šljunka ili sterilne zemlje (Pr. 7).

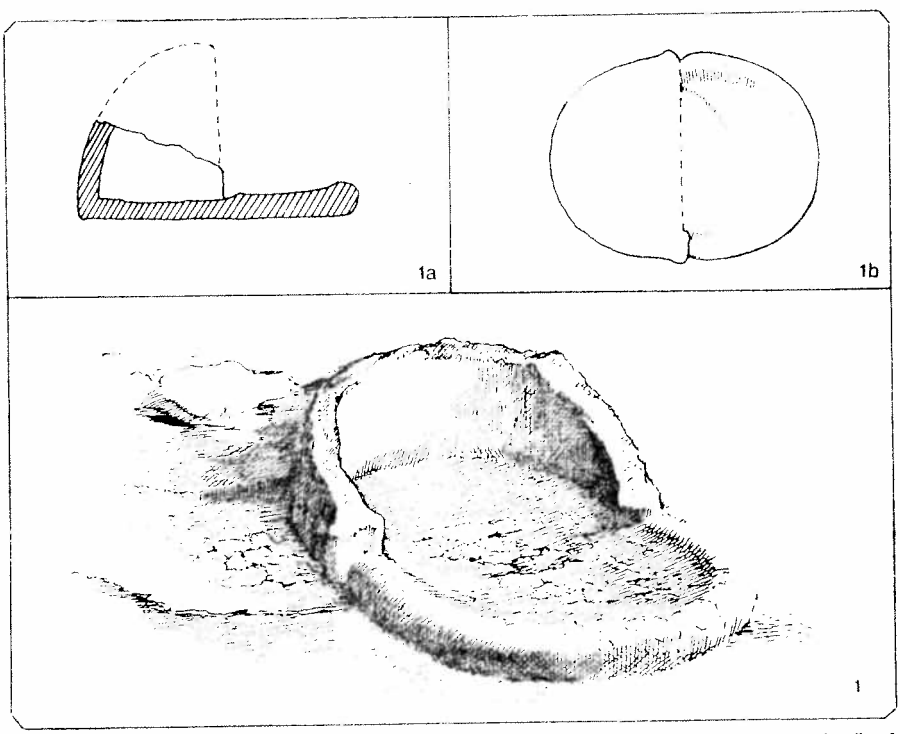
U sondi A, na dubini 0,50 m — 0,75 m otkriveni su ostaci dvije peći, ali u dosta lošem stanju (Pr. 5).

Prilikom iskopavanja nekropole pronađena je još jedna, sada nešto bolje sačuvana peć. Radi se o donjem dijelu ovalne peći od pečene zemlje, kod koje je jedna polovina vjerovatno bila kalotasto zasvedena, a druga je ostala otvorena (Pr. 8)[85].

Pokretni arheološki nalazi

Od pokretnog arheološkog materijala iskopavanja su dala veliku količinu keramike (zadržano je oko 11 000 fragmenata i cijelih posuda), relativno dosta izrađevina od kosti, nekoliko karakterističnih metalnih predmeta, kao i mnoštvo životinjskih kostiju, fragmenata kamenih žrvnjeva, satirača i nekoliko kremenih artefakata. Detaljan pregled pokretnog inventara potvrdio je jedinstvo kulturnog sloja i kontinuiran razvoj naselja, pa će tipološka analiza, uz potrebne stratigrafske podatke, obuhvatili kulturni sloj u cjelini.

Pr. 8 — KALOTASTA PEĆ

(Ilustrovao: S. Čerkez)

[85] Kalotaste peći su poznate na ovom području počev od vremena butmirske kulture (*Obre II* — A. Benac, GZM n. s. XXVI/1971, 49—53). U sloju željeznog doba u gradinama Pod i Kekića-glavica zastupljen je jedan daleko razvijeniji tip pokretnih peći (B. Čović, GZM n. s. XX/1965, 50, 52, T. XII/11; GZM n. s. XVII/1962, 51, sl. 8). Mada je u Koritima otkriven samo donji dio peći, može se konstatovati da su one statične, te izgleda da će prije odgovarati primitivnijim, kalotastim pećima.

Keramičke posude

Među brojnim keramičkim nalazima najčešći su fragmenti oboda sa većim ili manjim dijelovima tijela posude. Najčešće su to gornje partije trbuha, vratovi posuda i drške, dok su donji dijelovi trbuha, kao i dna, mnogo manje zastupljeni. Cijele i gotovo cijele posude nađene su u srazmjerno velikom broju, što je umnogome olakšalo identifikaciju karakterističnih oblika. Ovi oblici, uz metalne nalaze, predstavljaju glavni oslonac za kulturno i hronološko opredjeljenje naselja.

Keramičke posude su najvećim dijelom rađene rukom, a izuzetno se u površinskom dijelu sloja, naročito u sjeveroistočnom dijelu istraženog prostora, javljaju fragmenti rađeni na lončarskom kolu. Praistorijsko posuđe je, po pravilu, rađeno od prečišćene gline, sa većom ili manjom primjesom kalcita. Običan pijesak je vrlo rijetko upotrebljavan.

U pogledu kvaliteta izrade, razlikuju se sljedeće keramičke vrste:

a) Fina keramika načinjena je od dobro prečišćene gline sa primjesom kalcita koji je izmrvljen do vrlo sitnih čestica. Površina posuda je prije pečenja prevučena tankim slojem razmućene čiste gline, tako da de dobijena ravna prevlaka. U okviru ove keramičke vrste izdvajaju se dvije varijante:

— posude sa uglačanom sjajnom površinom mrke, i ponekad crvenkastooker boje. Zastupljenost ove varijante u ukupnom keramičkom materijalu je 2,5 posto;

— posude sa mat površinom mrke smeđe i crvenkaste boje. Ova varijanta fine keramike je zastupljena sa 4 posto.

b) Keramika kvalitetne fakture izrađena je od relativno čiste gline sa primjesom sitnog kalcita. Zidovi su kompaktni, pečenje dobro, a površina ravna i malo hrapava. Boja je najčešće mrka i crvenkasta. Posude ove vrste čine najveći dio keramičkog materijala, a zastupljene su sa 56 posto.

c) Keramika srednje fakture je takođe dosta česta. Njena zastupljenost je 32,5 posto. Ova keramička vrsta ima slične osobine kao i prethodna, samo su površine nešto hrapavije a zrnca kalcita krupnija.

d) Grube posude debelih zidova izrađene su od neprečišćene gline. Površine su neravne, faktura neujednačeno porozna sa krupnijim zrncima pijeska, a boja je siva do sivooker. Ova keramička vrsta zastupljena je sa 5 posto.

Karakteristični su sljedeći keramički oblici:

1. bikonični pehari sa visokim vratom, kratkim i istaknutim ramenom, ukošenim donjim dijelom trbuha i ravnim dnom, zavisno od profilacije vrata, oboda i ramena, zastupljeni su u nekoliko varijanti:

a) visoki malo unutra povijeni vrat sa jednostavnim obodom i zaobljenim ramenom (T. VIII/1), drški nema, česta je ornamentika na ramenu (T. IX/10);

b) vertikalni vrat, jednostavan obod i blagi prelaz u istaknuto zaobljeno rame; javlja se najčešće sa jednom, rjeđe sa dvije naspramne trakaste drške koje prelaze obod (T. VIII/2, 3, 5) — ukrašavanje je često na ramenu;

c) vertikalni vrat sa malo izvijenim obodom i oštrim prelazom u zaobljeno rame; drški nema; urezana ornamentika česta je na ramenu (T. VIII/11, 13);

d) blago izvijeni vrat sa jednostavnim obodom; rame nije naznačeno, već se vrat lagano pretapa u kratki gornji konus koji oštro prelazi u donji dio trbuha; najčešće bez drški (T. VIII/12; IX/13), a rijetko sa visokom trakastom drškom koja prelazi obod; ukrašavanje je dosta rijetko — kratki kosi zarezi sa gornje i donje strane prelaza između konusa (T. IX/13);

e) vertikalni vrat i oštar prelaz u zadebljano, jednostruko ili dvostruko facetirano rame; drški nema; ornamentika je vrlo česta na facetama ramena i ponekad na vratu (T. VIII/14, IX/15);

f) oštro ili blago izvijen obod, vrat vertikalan sa oštrim prelazom u kratko zaobljeno rame; javlja se sa malim vertikalnim drškama od sredine vrata do ramena ili sa malim horizontalnim, perforiranim i jezičastim drškama, kao i sa jednostavnim rožastim ispupčenjima na ramenu; ornamentika je zastupljena na ramenu (T. VIII/4, 6, 9, IX/1, 3, 8, 9, 11) i sa unutrašnje strane izvijenih oboda.

Sve varijante pehara su dobro zastupljene i nalaze se tokom čitavog kulturnog sloja. Naročito je česta varijanta f. Ove posude pripadaju boljoj keramici (fina i kvalitetna faktura), a preovlađuje mrka i crvenkastosmeđa boja.

2. Jednostavne konične zdjele sa uvučenim obodom i ravnim dnom, zavisno od profilacije oboda, zastupljene su sljedećim varijantama:

a) manje ili više zadebljani obod bez ornamentike (T. X/4, 7);

b) zadebljani obod sa kosim kanelurama bliskim »turban«-tipu (T. X/5; XI/11);

c) zadebljani obod sa kosim širokim zarezima — dalje imitacije »turban«-oboda (T. XI/12);

d) zadebljani obod sa poprečnim vertikalnim zarezima ili sa kanelurama (T. X/6; XI/4);

e) zadebljani višestruko facetirani obod, ornamentisan ili neornamentisan (T. X/8; XI/5, 7);

f) oštro profilisani, dvostruko facetirani obod, većinom sa urezanim ukrasima ili lažnim vrpčastim ornamentom na facetima (T. IX/4-6, 12, 14; X/11);

Zdjele sa bližim imitacijama »turban«-oboda su najslabije zastupljene od svih navedenih varijanti, a nalaze se samo u donjem dijelu sloja (do dubine od oko 0,70 m). Zdjele sa oštro profilisanim dvostruko facetiranim obodom (varijanta f), takođe su vrlo rijetke u najdubljim sedimentima, gdje su redovno bez ukrasa, ali od dubine od oko 0,70 m mnogo su češće i mahom ornamentisane. Ostale varijante su dosta dobro zastupljene u čitavom kulturnom sloju. Zdjele, kao i pehari, pripadaju boljim keramičkim vrstama, a boja im je uglavnom mrka.

3. Posude sa ravnim, u gornjem dijelu blago izvijenim vratom i loptastim tijelom; na prelazu iz vrata u trbuh redovno su izvedeni višestruki duboki urezi (uske kanelure) koji se pružaju duž čitavog obima posude. Trbuh je takođe u najvećem broju slučajeva ukrašen, a na njemu se nalaze dvije do tri male trakaste drške (T. XII/2, 4-7). Ove posude pripadaju boljim keramičkim vrstama oker i crvenkaste boje. Nisu brojne kao prethodna dva tipa, ali su zastupljene relativno ravnomjerno u čitavom sloju.

4. Veći lonci sa ravnim obodom ispod koga je plastična traka većinom su ornamentisani nizovima utisnuća ili zarezima na obodu i na traci (T. X/12; XII/8-11; XIII/13). Ove posude nalaze se tokom čitavog sloja, a po tehnološkim osobinama pripadaju keramici srednjeg kvaliteta.

5. Veće posude sa loptastim trbuhom i blago izvijenim obodom ukrašene su često na izvijenom dijelu oboda (T. X/1), a ponekad se ornamenti nalaze i na spoljnoj površini posude. Recipijenti ovog oblika pripadaju keramici srednjeg kvaliteta i relativno su dobro zastupljeni u kulturnim sedimentima ovog naselja.

6. Poluloptasti lonci sa jezičastim i potkovičastim drškama (T. X/2, 9, 13) takođe spadaju u relativno dobro zastupljene oblike. Oni u tehnološkom pogledu pripadaju keramici srednjeg kvaliteta.

7. Bikonične čaše sa urezanim ornamentima (T. XI/1-3) spadaju u rjeđe keramičke oblike. Rađene su u dobroj i srednjoj fakturi, a boja je crvenkasta, oker i mrka.

8. Šolje bikoničnog oblika sa vertikalnom drškom koja prelazi obod (T. XIII/6, 9), ili sa naspramnim horizontalnim drškama na obodu (T. XIII/2), takođe spadaju u rjeđe zastupljene keramičke oblike. One uglavnom pripadaju keramici srednjeg kvaliteta, crvenkastooker boje.

9. Manje posude debelih zidova i neravne površine (T. XIII/4, 5, 12) pripadaju gruboj keramici. Među njima se ističu posude sa profilisanom stopom (T. XIII/1, 11). Namjena im je nejasna, a spadaju u rjeđe keramičke oblike.

10. Među pojedinačne nalaze spadaju veće jajaste posude sa uskim donjim dijelom kao u amfore i sa jednim, dva ili tri ispupčenja sa unutrašnje strane dna (T. XIII/8). Ovi recipijenti služili su za taljenje bronze i pripadaju gruboj keramici. Rjeđim nalazima pripada i jedna tunelasta drška (T. XI/9), kao i drške sa kanelurama koje prelaze obod (T. XII/1).

11. Među malobrojnim nalazima keramike rađene na lončarskom vitlu ističe se donji dio jedne posude sa dvostruko profilisanom stopom i bojenim ukrasom na donjem dijelu trbuha. Površina je siva, a ukrašavanje je izvedeno braon bojom (T. XIV/19). Ova posuda je nađena u naknadnom ukopu u kvadratu J. Ostalo su sitni fragmenti rimske »terrae sigilatae«.

Ornamentika

Činjenica da su prilikom iskopavanja sakupljeni gotovo svi keramički nalazi omogućila je da se sa dosta sigurnosti utvrdi odnos ornamentisanih i neornamentisanih posuda. Tako se pokazalo da se oštro izvijeni obodi, kao i neke profilacije ramena bikoničnih pehara, češće javljaju sa ornamentima nego neukrašeni. Pehari su najčešće ukrašavani tip posude (naročito varijante a, b, c, f).

Prema načinu izvođenja ornamentike, razlikuju se dva tipa:

1. ornamenti vezani za oblikovanje posude koji, uz dekorativnu, imaju i praktičnu funkciju. To su: plastične trake, facetiranje i kanelovanje;

2. ornamenti izvedeni nakon što je završeno oblikovanje posude: urezivanje, inkrustacija, udubljivanje, nizovi utisnuća i lažni vrpčasti ornamenti.

Kanelovanje, facetiranje, urezivanje, inkrustacija, pa i udubljivanje, većinom se javljaju na kvalitetnijim posudama, a lažni vrpčasti ornamenti zastupljeni su isključivo na ovakvim posudama. Nizove utisnuća i plastične trake srećemo na manje kvalitetnom posuđu (srednja i gruba faktura).

Ukrašavanje je, po pravilu, izvedeno na obodima, na ramenima bikoničnih posuda, na drškama, na prelazu iz vrata u trbuh loptastih posuda i na gornjem dijelu trbuha. Vrlo rijetko je ornamentisan vrat bikoničnih posuda, a donji dio trbuha i dno nisu ukrašavani.

U r e z i v a n j e je najšire zastupljena ornamentalna tehnika. Prisutna je na blago i oštro izvijenim obodima, na dvostruko facetiranim obodima, na ramenu bikoničnih pehara, na gornjem dijelu loptastih i bikoničnih posuda i na vertikalnim drškama. Motivi su geometrijski i, moglo bi se reći, isključivo pravolinijski. Karakteristični su šrafirani trouglovi kao glavni ornament, ili kombinacije šrafiranih trouglova kojima se formira drugi ornament, zatim snopovi kosih linija, snopovi cikcak-linija i jednostruka cikcak-linija. Ovi motivi najčešće su zastupljeni na obodima dok na ramenima pehara preovlađuju snopovi urezanih linija u raznim kombinacijama, mada i tu ima šrafiranih trouglova (T. VIII/3-11, 13-14; IX/1, 4, 5, 8, 9 itd.). Na drškama i trbusima i na gornjem dijelu bikoničnih posuda srećemo izlomljene linije, višestruke trouglove i, izuzetno, ornament u vidu stilizovane grančice (T. VIII/4, 10, 11, 13; XII/3).

Važno je napomenuti da se uz urezivanje javlja i i n k r u s t a c i j a. Uglavnom se radi o urezima na obodu koji su ispunjeni bijelom pastelnom masom.

Ornamentika srodna prethodnoj je u d u b l j i v a n j e, ali za razliku od urezivanja ova tehnika je u keramičkom materijalu gradine Korita daleko manje prisutna. Nalazimo je na obodima pehara i zdjela (T. IX/3; XI/12), na ramenima pehara (T. VIII/14), na masivnim trakastim drškama i u jednom slučaju na vratu pehara (T. VIII/14). Motivi su najčešće snopovi dubokih zareza u različitim kombinacijama, od kojih neke podsjećaju na stilizovane dvostruke listove (T. VIII/14, IX/3, 7, XI/12, XII/8, 10).

K a n e l o v a n j e se javlja na drškama koje prelaze obod (T. XII/1) i na obodima zdjela — kose kanelure, imitacije »turban«-oboda, koje je ponekad teško razlikovati od udubljivanja (T. X/5; XI/4, 11, 12). Ova vrsta ukrašavanja, kao i udubljivanje, spada u rjeđe ornamentalne tehnike. Isti je slučaj sa višestrukim facetiranjem koje je zastupljeno na obodima zdjela i na ramenima pehara (T. X/8; XI/7; IX/15), dok se dvostruko facetiranje javlja mnogo češće (T. IX/4, 6, 12-13).

N i z o v i u t i s n u ć a s u prisutni na obodima, drškama i plastičnim trakama grubljeg posuđa. Ova arhaična ornamentika je dosta dobro zastupljena u Koritima, ali za razliku od starijih uzoraka iz Privale ovdje su utisnuća pravilnija i šematizovanija (pravilna kružna, izdužena i ukošena), tako da se može pretpostaviti da se radi o imitaciji stare tehnike utiskivanja prstom koja je ovdje izvedena nekim instrumentom (T. XII/9-11; XIII/13).

L a ž n i v r p č a s t i o r n a m e n t spada u najrjeđi tip ukrašavanja na keramičkim posudama ove gradine. Javlja se samo na oštro profilisanim, dvostruko facetiranim obodima zdjela, samostalno i u kombinaciji sa urezima (T. IX/6, 12).

Predmeti od metala

Proizvodi od metala su malobrojni, ali su karakteristični i vrlo značajni, naročito za hronološko determinisanje ovog gradinskog naselja. Uglavnom se radi o produktima od bronze:

— ukrasna igla sa prstenastom glavom i bikoničnim zadebljanjem na vratu (T. XIV/2 — nađena na dubini od 0,60 m);

— fragmentovani srp sa drva rebra i jednim bočnim produžetkom (T. XIV/1 — dubina 0,65 m);

— okrugla pojasna kopča sa dvije urezane i šrafirane trake, unutra povijenim srednjim dijelom i perforacijom u centru; jedna kuka za kopčanje je slomljena i naknadno prikovana (T. XIV/6 — nađena je na dubini od 0,55 m 1976. godine prilikom iskopavanja kasnoantičke nekropole);

— brijač polukružnog oblika na kome nedostaje alka (T. XIV/5 — dubina 0,70 m);

— malo kalotasto dugme sa bradavičastim ispupčenjem u sredini i sa ušicom za prišivanje sa unutrašnje strane (T. XIV/13 — dubina 0,90 m);

— tutulasto dugme sa ušicom za prišivanje sa unutrašnje strane (T. XIV/16 — dubina 0,80 m);

— bronzana i željezna alka na fragmentovanoj šipci (T. XIV/11, 12);

— bronzana alka (T. XIV/14).

Koštani artefakti

Koštani artefakti su nešto brojniji od metalnih proizvoda. Nalaze se u čitavom sloju, s tim što su češći u donjim sedimentima. Među njima se ističe 15 fragmenata igala tipa kao na T. XIV/7,10; 20 fragmenata i četiri cijela šila tipa kao na T. XIV/17; fragmentovana drška noža (T. XIV/3,4); 2 fragmentovana noža (T. XIV/3,9); 1 bodež (T. XIV/8) i 4 obrađena jelenska roga tipa kao na T. XIV/18.

Proizvodi od kamena

Među proizvodima od kamena apsolutno preovlađuju satirači, fragmenti žrvnjeva i komadi od brusova. Uz to su nađena tri mala fragmenta kamenih sjekira, na osnovu kojih nije moguće rekonstruisati oblike, i jedan fragmentovni kremeni nož (T. XIV/15).

Hronološki okviri

Glavni oslonac, kako za hronološko, tako i za kulturno determinisanje ovog naselja predstavljaju metalni nalazi i keramički oblici.

Ovdje, na prvom mjestu, treba navesti bronzanu ukrasnu iglu sa prstenastom glavom i bikoničnim zadebljanjem na vratu (T. XIV/2). Igle ovog tipa, pored Korita, nađene su i u susjedstvu jugozapadne Bosne — u južnoj Hercegovini , i to dvije u ostavi Krehin gradac i dvije u okolini Ljubuškog[86].

[86] Igle sa područja srednjojadranskog zaleđa (delmatsko područje), uključujući i primjerak iz Korita, obradio je B. Čović, Godišnjak VIII/6, Sarajevo 1970, 70 i 78, sl. 6.

Istom tipu odgovara i igla iz Gorice sa zadebljalim i žljebljenim vratom[87]. Prema nalazu iz Krehinog graca, ove igle se mogu sa dosta sigurnosti datirati u VIII v. pr. n. e. (Ha B 3, po Müller-Karpeu)[88].

Istom periodu pripada i pojasna kopča (T. XIV/6). Kopče ovog tipa na glasinačkom području predstavljaju sponu između kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba (faze Glasinac IIIc i IVa), a primjerak iz Donje Doline, koji po obliku sliči nalazu iz Korita, datiran je u VIII v. pr. n. e.[89]. Treba reći da i ornamentika sa kopče iz Korita ima najbliže analogije na jednom tutulusu sa Glasinca (tumul XIX u Talinama), koji se datira u vrijeme završetka glasinačke faze III[90].

Bronzani srpovi također imaju analogije u ovom dijelu Balkana. Osim primjerka iz ove gradine, ovakvi srpovi su nađeni u ostavi Draga Dabar (dva primjerka) i u okolini Ljubuškog (13 primjeraka)[91]. Ovo izrazito zemljoradničko oruđe tipično je za sve faze Urnenfelder kulture, a na području jugozapadnog Balkana vjerovatno predstavlja import iz areala te kulture[92]. Srp iz Korita najviše odgovara najmlađem tipu srpova (u sjeverozapadnoj Hrvatskoj to je finalna, V faza Urnenfelder kulture — nalazi iz Gajeve pećine kod Drežnika — Ha B2—B3, po Müller-Karpeu)[93].

Mala bronzana kalotaska dugmad sa ušicom su dosta raširen tip u kasnom bronzanom dobu[94]. Međutim, primjerci sa bradavičastim ispupčenjem, kao ovaj iz Korita (T. XIV/13), mnogo su rjeđi. Jedno, nešto veće i arhaičnije dugme ovog tipa nađeno je u tumulu II iz nekropole Maravić na glasinačkom području[95]. Ovaj nalaz datiran je u period Glasinac IIIb, odnosno u Ha A.[96] Dugme iz Korita je tipološki razvijenije i vjerovatno odgovara početku Ha B perioda.

Kalotasto dugme sa šiljkom (T. XIV/16) pripada još kasnijem vremenu. Dugme ovog tipa sa šiljkom dugim 5 cm iz grobnice Ritke liske kod Crvenice, datira se u V v. pr. n. e.[97] Primjerak iz Korita ima mnogo kraći šiljak i svakako je starije, ali sasvim sigurno ne prelazi okvire starijeg željeznog doba.

Bronzanom brijaču polukružnog oblika (T. XIV/5) nismo našli odgovarajuće analogije. Ovaj primjerak po opštoj formi odgovara starijim tipovima brijača i vjerovatno pripada kasnom bronzanom dobu[98].

---

[87] *Ibid.*

[88] *Ibid.*

[89] *Glasinac I*, 35, T. XXXXVI/1; up. Z. Marić, GZM n. s. XIX/1964, T. V/4.

[90] Up. *Glasinac I*, 35, T. XXXVII/1.

[91] B. Čović, Godišnjak VIII/6, Sarajevo 1970, 86. i tamo navedena literatura.

[92] Up. K. Vinski-Gasparini, op. cit. T. 29, 32, 33, 34 i d. passim.

[93] *Ibid.*, 22, T. 128.

[94] B. Čović, Godišnjak VIII/6, Sarajevo 1970, 84.

[95] *Glasinac I*, 33, T. XXXIII/2.

[96] *Ibid.*

[97] B. Čović, VAHD LXIII—LXIV, Split 1961—1962, 40—41.

[98] U vezi sa brijačima koji se javljaju na prostoru istočnojadranske obale i njenog zaleđa vidi Š. Batović, Godišnjak XVIII/16, Sarajevo 1980, 35; opširnije o ovim alatkama: L. B. Peroni, *I rasoi nell'Italia continentale*, Prähistorische Bronzefunde Abt. VIII, 2. Band, München 1979.

Svi navedeni metalni oblici nađeni su u donjem dijelu kulturnog sloja, od dubine 0,60 m naniže. U hronološkom pogledu najviše nalaza odgovara prelazu iz kasnog bronzanog u starije željezno doba (igla, kopča, srp). Malo kalotasto dugme upućuje na mlađu fazu kasnog bronzanog doba, a tom vremenu možda odgovara i brijač, dok dugme sa šiljkom već ulazi u okvire punog željeznog doba.

Sličnu hronološku sliku daju i keramički nalazi. Među njima najstarije su zdjele sa kosim kanelurama na obodu, koje su dosta bliske starijim imitacijama tipičnog »turban« — oboda na području Urnenfelder kulture (faza IV, po K. Vinski-Gasparini — Ha B1—B2)[99]. Ove zdjele su tipološki mlađe od zdjela sa »turbanom« iz Privale C, te, analogno tome, ne mogu prelaziti okvire Ha B perioda. Ovakve zdjele su malobrojne u Koritima i nalaze se isključivo u najnižim sedimentima. Već na dubini od 0,70 m one nestaju i bivaju zamijenjene različitim grubljim imitacijama »turbana« koje traju dalje kroz čitav sloj.

Zdjele sa dvostruko facetiranim obodima (T. IX/4—6, 11, 12) upućuju na stare domaće uzore. Ovakve zdjele javljaju se u mlađoj potfazi srednjeg bronzanog doba Varvare (Varvara B2)[100], ali u Koritima, s obzirom na prethodno iznesenu situaciju, ne mogu biti starije od Ha B perioda. Kako je već naznačeno, ove zdjele su zastupljene tokom čitavog kulturnog sloja, s tim što u dubljim segmentima obod nije ukrašavan, dok su kasnije facete ukrašene urezima i lažnim vrpčastim ornamentima (T. IX/4—6, 12).

Ukrašavanje posuđa različitim tehnikama koje se svrstavaju pod pojam lažnog vrpčastog ornamenta, takođe je dosta staro. Na ovom području najstariji nalazi se datiraju u početnu fazu kasnog bronzanog doba (Varvara C), dok se u krugu razvijenih kultura južnog Podunavlja ovakvi ornamenti javljaju već u srednjem bronzanom dobu[101]. No, ova tehnika je zastupljena tokom kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na dosta širokom prostoru, te sama njena pojava u hronološkom smislu nema većeg značenja[102]. U kulturnom pogledu, ona označava tradiciju podunavskog kruga, a, kako izgleda na ovo područje stigla je posredstvom naselja Varvare i Urnenfelder kulture sjeverne Bosne (Zecovi III)[103]. Inkrustacija takođe vodi porijeklo iz panonsko-podunavskog kulturnog kruga[104]. U širem susjedstvu jugozapadne Bosne, ovakva ornementika zastupljena je u Visu C i Podu B[105]. Čini se da je

---

[99] K. Vinski-Gasparini, *op. cit.*, 151—172.

[100] Up. B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, T. XLV/9; GZM n. s. XX/1965, T. IV/21.

[101] Up. N. Tasić, *op. cit.*; B. Čović, je u GZM n. s. XX/1965, T. IV/20 lažnu vrpčastu ornamentiku u Varvari datirao u fazu Varvara B. Nakon najnovijih revizionih istraživanja pojava ove ornamentike je opredijeljena u početak faze Varvara C (B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, 73).

[102] Ovakva ornamentika dosta je dobro zastupljena u str. III i II u gradini Zecovi (A. Benac, GZM n. s. XIV/1959, T. XIX/1, 2); u gradini Kekića-glavica (B. Čović, GZM n. s. XVII/1962, 50, T. II/9—17, III/1—2). Navedeni slojevi ovih gradina pripadaju kasnom bronzanom i željeznom dobu.

[103] Motivi izvedeni u tehnici lažnog vrpčastog ornamenta na obodima zdjela iz Korita najviše odgovaraju nalazima iz Varvare. U vezi sa ovim vidi nap. br. 89.

[104] N. Tasić, *op. cit.*

[105] B. Čović, GZM n. s. XX/1965, 41, 51.

naselje Pod bilo posrednik u prenošenju inkrustacije na tle jugozapadne Bosne. To je moralo biti u posljednjoj fazi Poda B, jer se ovakvi ukrasi, kao i lažni vrpčasti ornamenti u Koritima, javljaju samo u dijelu sloja iznad 0,60 m, odnosno od nivoa na kome su nađeni metalni oblici koji označavaju prelaz iz kasnog bronzanog u starije željezno doba (po srednjoevropskoj periodizaciji, Ha B3 i dalje).

Jedan drugi, dosta čest keramički oblik — posude sa loptastim tijelima (T. XII/23—7), takođe upućuje na kulturne veze sa Podom. Ove posude i oblikom i ornamentikom odgovaraju peharima sa dvije ili tri drške iz faze Pod B[106]. Isto tako, posude sa kanelovanim drškama koje prelaze obod (T. XII/1) vrlo su česte u Podu B[107].

Ornament u obliku stilizovane grančice (T. XII/3) dosta dobro je zastupljen u naseljima kasnog bronzanog doba na glasinačkom području, a ovakav motiv sreće se i u naseljima sa kraja bronzanog doba u Podunavlju (željezno doba I, po M. Garašaninu)[108].

Bikonični pehari spadaju u najbrojnije i najraznovrsnije keramičke oblike gradinskog naselja u Koritima, a sve varijante ovog tipa posude dobro su zastupljene tokom čitavog kulturnog sloja. Pehari sa jednom ili dvije drške koje prelaze obod su vrlo česta keramička forma u kasnom bronzanom i željeznom dobu sjeverozapadnog Balkana. Tako su pehari oblika kao na T. VIII/2, 3, 5 tipični u glasinačkoj fazi III i IV[109]. Slični pehari, ali nešto razvijenijeg oblika brojno su zastupljeni u starijem željeznom dobu na dardanskom području (Romaja), a, sudeći po nalazima iz nekropole Sanski Most, ovakve posude, doduše još razvijenijeg oblika i sa omfalosom, tipične su u prvoj polovini mlađeg željeznog doba sjeverozapadne Bosne[110].

Pehari varijante »b« iz Korita tipološki su dosta srodni peharima sa drškama koje prelaze obod iz horizonata srednjeg i kasnog bronzanog doba Varvare (Varvara B, C)[111], a, kako ćemo vidjeti, prethodnici ove varijante zastupljeni su i u jugozapadnoj Bosni tokom mlađe faze srednjeg bronzanog doba.

Generalno uzevši, bikonični pehari ulaze vrlo rano u upotrebu u ovom dijelu Balkana. Masovno su zastupljeni već u ranom bronzanom dobu (Privala A, Varvara A2-A3, Pod, Nečajno itd.), a njihovo porijeklo može se tra-

---

[106] Ovakve posude su tipične za naselje kasnog bronzanog doba u gradini Pod (Pod B), a javljaju se i na Debelom brdu kao elemenat uticaja iz područja srednje Bosne — up. B. Čović, GZM n. s. XX/1965, 51, T. X/1—5, 7, XI/8, 9, XII/7, XIX/13.

[107] Materijal deponovan u Zemaljskom muzeju, nije objavljeno.

[108] P. Medović, *Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju*, Beograd 1978, 29, T. XLVIII/1—3, LX/1—3, LXIV/2, 4; *Glasinac I*, sl. 1 i nepublikovani materijal sa istraživanja glasinačkih gradina.

[109] *Glasinac II*, T. XV/7, XVII/6, XXIX/5, XXXX/2, 3; B. Govedarica, Godišnjak XVII/15, Sarajevo 1978, T. III/1, IV/1. Dosta sličnosti sa ovim peharima pokazuju nalazi iz glasinačkih gradina, vidi nap. br. 64.

[110] N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *Praistorijska Romaja*, Beograd 1975, T. I, XIII, XVI i dalje; kartoteka »Grobovi prastanovnika sjeverozapadnog Balkana« (Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti, Sarajevo), Z. Marić — B. Govedarica, Nekropola Sanski Most, grob. 2, 23, 42, 47 i d.

[111] Up. B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, T. XL/4, XLIV/4 (materijal iz Varvare C nije objavljen).

žiti u prethodnim enelotskim kulturama (lasinjska, Bubanj-Hum, ljubljanska i vučedolska kultura)[112] Mada između pehara iz ranog bronzanog doba i onih iz kasnijeg perioda postoje značajne razlike (naročito u položaju i obliku, drške, kao i u formi donjeg dijela posude), moglo bi se reći da blago bikonični pehari s početka bronzanog doba predstavljaju tipološke prethodnike kasnijih oblika. Time se pehari s kraja kasnog bronzanog doba i iz vremena željeznog doba vezuju za staru tradiciju jugozapadnog dijela Balkana.

O ovim i drugim kulturnim aspektima biće više riječi u daljem izlaganju, a sada ćemo se ponovo vratiti na pitanje hronološkog položaja i trajanja gradinskog naselja u Koritima.

Kako smo vidjeli, determinacija početka naseljavanja ovog položaja ne pridaje veće teškoće. Karakteristični metalni i keramički nalazi jasno govore da dolazak prvih stanovnika pada u vrijeme ranog Hal. B perioda, što odgovara posljednjim fazama kasnog bronzanog doba u srednjoj Evropi i u sjevernim dijelovima Balkana. Takođe je jasno da najveći dio kulturnog sloja pripada željeznom dobu. Međutim, vrijeme prestanka kontinuiranog naseljavanja ove gradine teže je odrediti, jer za to nemamo tako sigurnih oslonaca.

Sudeći po nekim analogijama sa keramičkim materijalom iz nekropole Sanski Most, naselje u Koritima bi moglo trajati najmanje do kraja prve faze mlađeg željeznog doba. Na to vrijeme upućuju posude sa profilisanom stopom (T. XIII/1,11) koje se u Sanskom Mostu datiraju u period Lat. A-B[113]. Šolje (T. XIII/6-9) takođe imaju analogiju u materijalu iz ove nekropole, a i male grube posude iz Korita (T. XIII/3-5) pokazuju dosta sličnosti sa nalazima iz Sanskog Mosta[114].

Dosta dobar indikator za određivanje kraja ovog naselja je ukop u kv. J. Ovaj ukop je probio čitav kulturni sloj od površine do zdravice, što znači da je nastao u vrijeme kada ova gradina više nije bila naseljena. Keramička posuda koja je u njemu nađena može se na osnovu analogija u južnoj Italiji datirati u polovinu IV v. pr. n. e.[115], što je ujedno i »terminus ante quem« za egzistenciju naselja u Koritima. Prema tome, kraj prve faze mlađeg željeznog doba (kraj Lat. A perioda) može se uzeti kao aproksimativan datum prestanka kontinuiranog naseljavanja u ovoj gradini.

Time bi bilo determinisano vremensko trajanje naselja u gradini Korita u period Ha B-Lat. A, što znači oko 600 godina kontinuiranog naseljavanja. Mada u stratigrafiji nema jasnih indicija koje bi ukazivale na određene etape razvoja u ovom dugotrajnom razdoblju, na osnovu arheološkog materijala moguće je sa dosta sigurnosti razlikovati tri osnovne faze u razvoju ovog gradinskog naselja:

---

[112] O ovom pitanju će biti više riječi u trećem poglavlju ovog rada: Opšta slika kulturnog razvoja gradinskih naselja jugozapadne Bosne.

[113] Kartoteka..., Nekropola Sanski Most, grob 28, 129.

[114] *Ibid.*, grob 56, 69.

[115] Posude sa ovako profilisanom stopom nalaze se na području Daunije i datiraju se u prvu polovinu IV v. pr. n. e. Up E. de Juliis, *Notizie degli scavi*, ser. VIII, vol. XXVII, Roma 1973, 357.

a) prva faza — kraj kasnog bronzanog doba (Ha B1-B2),

b) druga faza — starije željezno doba (Ha B3-D),

c) treća faza — početak mlađeg željeznog doba (Lat. A).

a) Prva faza je okarakterisana starijim imitacijama »turban« — oboda, zdjelama sa dvostruko facetiranim obodima bez ornamentike, posudama sa loptastim trbusima, malim kanelovanim drškama koje su postavljene na obodu. Ovoj fazi, takođe, odgovara kalotasto dugme, a vjerovatno i bronzani brijač. Bronzani srp bi pripadao kraju prve faze.

b) Za drugu fazu su tipične dalje imitacije »turban«-oboda, ornamentisani dvostruko profilisani obodi, lažni vrpčasti ornamenti, inkrustacija, kao i najveći broj karakterističnih metalnih nalaza: bronzana pojasna kopča, bronzana ukrasna igla i bronzano tutulasto dugme. Jedna od karakteristika ove faze jeste i relativno dobar kvalitet keramičke produkcije.

c) Treća faza je obilježena pojavom nekih novih keramičkih oblika (posude sa profilisanom stopom) i povećanim procentom grube keramičke robe. Ovoj fazi će pripadati i koštana drška noža (T. XIV/3).

Uz ove oblike, koji su tipični za pojedine faze, u svakoj od njih zastupljeni su bikonični pehari, lonci sa plastičnim trakama i jezičastim drškama, koštane igle, šila i obrađeni rogovi, kao i drugi keramički materijal za koji smo konstatovali da se nalazi tokom čitavog sloja. Prva i druga faza se mogu i stratigrafski dosta dobro izdiferencirati nivoom nalaza karakterističnih metalnih oblika (kopča, srp, igla), tako da se dubina 0,60 m — 0,70 m može uzeti kao cezura između ovih faza. Za razliku od njih, sloj treće faze se ne može tako jasno izdvojiti jer je gornji dio sedimenata najvećim dijelom poremećen ukopavanjem kasnoantičkih grobova. Stoga smo se u izdvajanju ove faze najviše oslanjali na tipološke osobine arheološkog materijala.

Nakon Lat. A perioda nije bilo dužeg zadržavanja ljudi na ovom lokalitetu. Ukop u kv. J svjedoči o kratkotrajnom njihovom boravku neposredno poslije prestanka kontinuiranog života u naselju, a keramička posuda iz tog ukopa predstavlja jedan od rijetkih tragova kontakta ovog područja sa helenističkom civilizacijom.

Pojedinačni fragmenti »terrae sigilatae« ukazuju na izvjesno zadržavanje ljudi u vrijeme rimske dominacije (I—II v. n. e.).

*

Praistorijsko gradinsko naselje u Koritima, kao i Veliki gradac na Privali, spada u red najznačajnijih naselja na tlu jugozapadne Bosne. Dok je Veliki gradac na Privali značajan za proučavanje starijih perioda, gradina u Koritima će, zahvaljujući relativno obimnim istraživanjima i bogatim i raznovrsnim nalazima, odlično poslužiti pri hronološkom i kulturnom determinisanju drugih, manje istraženih i manje bogatih, gradinskih naselja iz okvira kasnog bronzanog i željeznog doba.

3. RELJINA GRADINA

Ova gradina se nalazi u sjevernom dijelu Glamočkog polja (Pr. 1/49). Smještena je na jednoj dosta niskoj terasi i oko nje su kuće Reljinog Sela. Plato gradine je nagnut prema polju, tako da je visinska razlika od najvišeg dijela na sjeveru do najnižeg na jugu gotovo 10 m. Sa južne strane, odnosno prema nižem dijelu polja, gradina je zaštićena strmom prirodnom padinom desetak metara visine, na čijem su vrhu jedva vidljivi ostaci bedema. To je dosta slaba zaštita, pa je na ovom dijelu vjerovatno postojala palisada. Osim toga, izgleda da je najveća opasnost prijetila sa sjeverne strane, gdje se ova niska terasa nastavlja u istom nivou, sve do visokih brda na ivici polja. Sa te strane gradina je okružena moćnim kamenim nasipom, koji zajedno sa prirodnom strminom na jugu formira četvorougaoni plato (Pr. 9).

Prilikom rekongnosciranja nađeno je dosta fragmenata keramike na platou gradine i u polju ispod njega, na prostoru koji obuhvata oko 2 ha. To je ukazivalo na postojanje podgrađa, pa su na ovom lokalitetu istražene dvije sonde: sonda A dimenzija 4 x 3 m, na donjoj terasi platoa gradine i sonda B dimenzija 2 x 2 m, u polju šezdesetak metara jugozapadno od gradine.

Stratigrafski pokazatelji i arheološki nalazi

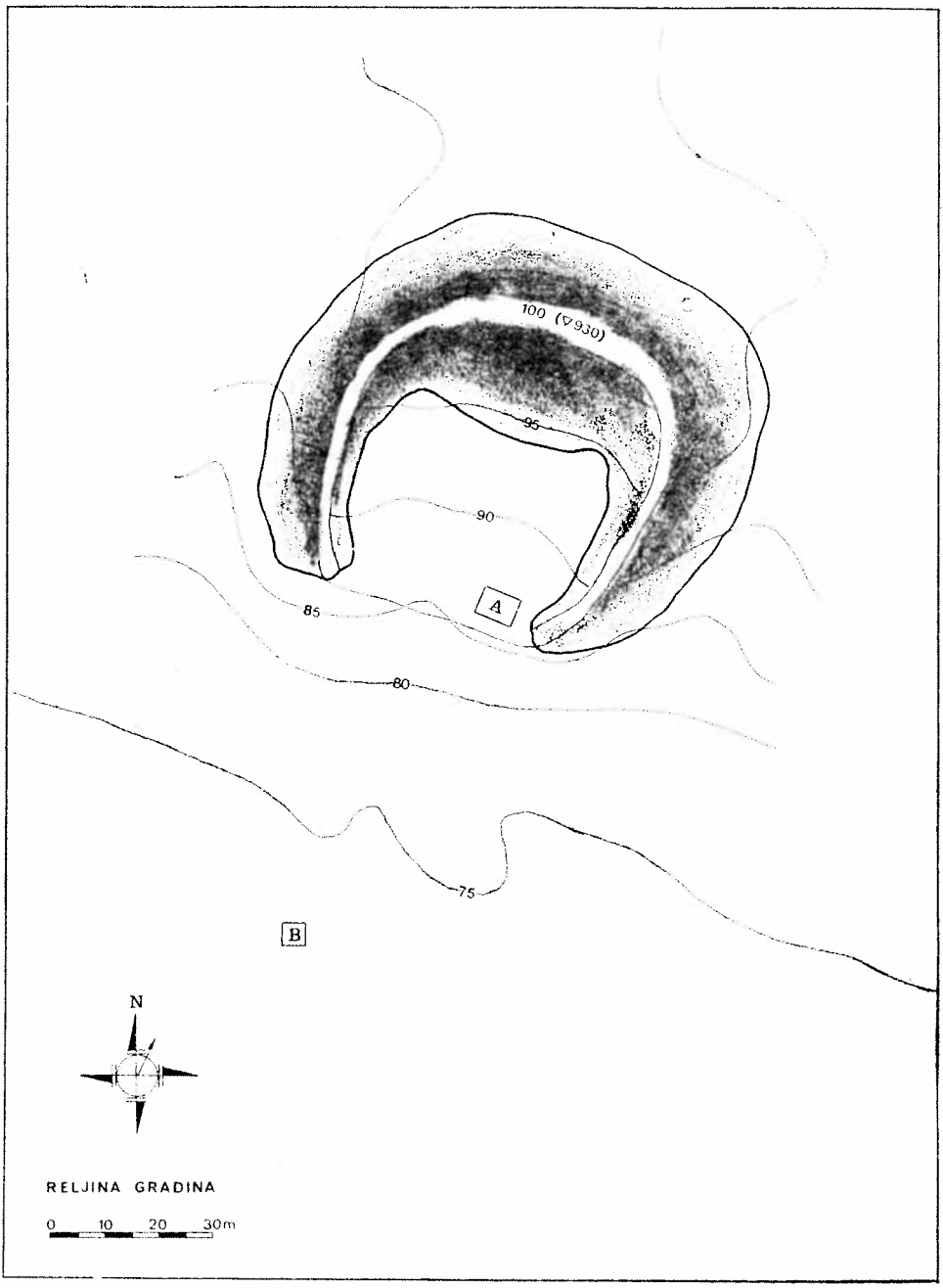
Sonda A

Kulturne naslage koje su otkrivene u ovoj sondi imaju debljinu od 1,30 m, a sačinjene su od mrke rastresite zemlje i lomljenog kamenja različite veličine. U ovim naslagama, čiju podlogu čine prirodne stijene, kamenja ima gotovo više nego zemlje, tako da one više liče na sipar nego na ostatke kulturnog sloja jednog naselja. Ovdje nisu konstatovani nikakvi arhitektonski ostaci »in situ«, a nema ni stratigrafskih elemenata koji bi ukazivali na određene faze razvoja ili na prekid života i eventualno ponovno naseljavanje. Međutim, nađen je pokretni arheološki materijal u velikom broju. Apsolutno preovlađuju keramički fragmenti, a ima dosta životinjskih kostiju i komada lepa. Osim toga, nađeno je nekoliko fragmentovanih kamenih satirača, kao i manjih i većih komada žrvnjeva i jedan kameni kolut.

Svi keramički fragmenti oblikovani su slobodnom rukom i po tehnološkim osobinama odgovaraju vrstama keramičke robe iz gradine Korita. Zastupljena je fina glačana i fina mat-keramika crvenkaste i oker boje, sa sitnim česticama kalcita u presjeku (odgovara vrsti »a« iz Korita), kao i keramika sa dosta zrnaca kalcita i sa hrapavom površinom mrke i smeđe boje (u Koritima vrsta »c«), a ima i jedan relativno mali procenat fragmenata grube keramike sa većim zrncima pijeska u presjeku i neravnim površinama, uglavnom sivookere boje (kao vrsta »d« iz Korita).

Karakteristično je da su keramički fragmenti u gornjim sedimentima ove sonde malobrojni, sitni i dosta oštećeni, dok je u donjem dijelu sloja keramički materijal bogatiji, češće se nalazi fina faktura, kao i veći fragmenti.

Pr. 9 — RELJINA GRADINA

(Ilustrovao: Z. Budimlić)

Od oblika, moguće je identifikovati konične zdjele, bikonične pehare, posude sa blago bikoničnim trbuhom i izvijenim vratom i zdjele sa izvijenim facetiranim obodima. Najčešći su bikonični pehari i posude sa loptastim i blago bikoničnim trbusima. Ovakve posude nalaze se u čitavom sloju, s tim što prema površini njihov broj i kvalitet opadaju.

U donjem dijelu sloja nađeno je nekoliko fragmenata izvijenih facetiranih oboda (T. VI/5) koji pripadaju većim zdjelama (ili urnama). Pojedinačni nalazi ovog tipa zastupljeni su u Privali C i u gradini Grkovci, o kojoj će kasnije biti više riječi, dok ih u drugim nalazištima jugozapadne Bosne nema. Kako je već prilikom obrade materijala iz Privale (Privala C) rečeno, izvijeni facetirani obodi ne mogu biti produkt ovoga područja niti susjednih oblasti, već predstavljaju rezultat određenog uticaja iz sjeverne i sjeverozapadne Bosne, gdje predstavljaju jedan od vodećih keramičkih oblika tokom kasnog bronzanog i željeznog doba (Urnenfelder krug)[116].

U ovom dijelu sloja nađen je fragment zdjele sa zaravnjenim, unutra povijenim obodom, na kome je lažni vrpčasti ornament (T. XV/5). U gradini Korita ovakva ornamentika odgovara vremenu početka željeznog doba, (Korita B) ali arhaični oblik oboda upućuje na Pod B, odnosno na puno kasno bronzano doba[117]. Na istom nivou pronađen je fragment loptastog trbuha male posude tankih zidova (fina keramika oker boje) sa urezanim trakama u obliku metope. Trake su ispunjene nizom kratkih kosih zareza (T. XVI/3). Ovaj ornamentalni motiv ima dobre analogije u Podu C[118].

Bikonični pehari (T. XVI/4) odgovaraju razvijenijim peharima varijante »b« iz Korita (T. VIII/2, 3, 5).

Zanimljiv nalaz predstavlja jedan kameni kolut (T. XVI/6) koji je otkriven na dubini od oko 0,70 m. Otprilike na istom nivou pronađen je fragment blago bikoničnog trbuha sa malom uzdignutom drškom i ornamentima u vidu šrafiranih trouglova (T. XVI/7). Ovaj fragment pripada posudama nešto razvijenijeg loptastog tipa sa blago izvijenim vratom i sa dvije do tri male izdignute drške, koje su zastupljene u Koritima (T. XII/2), u Podu B i u naselju kasnog bronzanog doba na Debelom brdu[119].

Fragment zdjele sa plastičnom drškom neobičnog oblika (keramika srednje fakture crvenkastooker boje) nađen je na dubini od oko 0,60 m (T. XVI/8).

Na dubini od 0,40 m pronađen je veći fragment jedne konične visoke zdjele sa uvučenim obodom i dugmetastim ispupčenjem (T. XV/3). Ovakve posude odgovaraju kraju starijeg i početku mlađeg željeznog doba u naselju Pod (Pod D)[120].

U sloju ispod same površine nađeno je nekoliko fragmenata loptastih trbuha sa urezanim ornamentima (T. XV/7) koji bi, međutim, više odgovarali starijem željeznom dobu (Pod C)[121].

---

[116] Vidi nap. br. 75 i 76.

[117] B. Čović, GZM n. s. XX/1965, T. IX/15 e.

[118] Up. B. Čović, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976, 232—233, sl. 133.

[119] Vidi nap. br. 106.

[120] Up. B. Čović, GZM n. s. XX/1965, T. XV/19.

[121] *Ibid.*, T. XIII/8; *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976, 232, sl. 132.

Sonda B

U sondi B otkriven je bogat kulturni sloj debljine 0,60 do 0,70 m. Sloj se sastoji od rastresite tamne zemlje sa malo lomljenog kamena, dok zdravicu čini sivožuta, masna i sterilna zemlja. Na dubini od 0,45 m nađeni su ostaci jednog malog vatrišta bez posebne konstrukcije. Drugih nepokretnih nalaza nije bilo, što nije čudno s obzirom na malu površinu ove sonde. Međutim, keramički materijal je vrlo brojan i to su uglavnom veliki fragmenti bikoničnih pehara. Među njima se ističu fragmenti koji odgovaraju nalazima iz sonde A, odnosno razvijenijim oblicima pehara varijante »b« iz Korita (T. XV/1). Također su zastupljeni i pehari sa oštrijom profilacijom (T. XV/2, 4), što ukazuje na dalje razvojne tendencije ovog keramičkog oblika. Zatim, u ovoj sondi nađene su zdjele sa imitacijama »turban«-oboda (T. XV/9, 10), kao i zdjele sa oštro profilisanim, dvostruko facetiranim obodima (T. XVI/6). Uglavnom se radi o keramici fine mat i kvalitetne fakture (prema nomenklaturi keramičkih vrsta u Koritima).

Među svim nalazima posebno se ističe jedan prstenasti keramički privjesak sa ušicom (T. XV/8). Slični privjesci, ali od bronze, nađeni su u velikom broju u ostavi Gaj kod Kovina i u ostavi Vojilovo kod Požarevca. Nalazi iz ostave Gaj datirani su u Ha A-B period, dok je ostava u Vojilovu hronološki opredijeljena u vrijeme prelaska iz kasnog bronzanog doba u ranohalštatski period[122].

Hronološki okviri

Stratigrafska situacija u sondi A jasno govori da ovdje kulturni sloj nije sačuvan »in situ«, već da se radi o izmiješanim naslagama koje su nastale klizanjem sedimenata iz gornjeg dijela platoa i njihovom koncentracijom u najnižoj terasi gradine. Ovo se naročito odnosi na gornji dio sloja, gdje je arheološki materijal najviše ispreturan, oštećen i usitnjen. S obzirom na relativno veliki pad terena, treba računati da je ovaj proces bio dosta intenzivan i trajan, te da se jedan dio materijala nije zadržao ni ni ovoj terasi, nego je klizao dalje niz padinu, gdje se i danas već na površini može naći. Ove okolnosti nameću veliki oprez u pogledu hronološkog vrednovanja arheoloških nalaza iz sonde A.

Za razliku od ove sonde, situacija u sondi B je mnogo jasnija. Ona se nalazi na ravnom terenu i kulturni sloj je u njoj mnogo bolje sačuvan, što je dobro poslužilo kao kontrola u determinisanju arheoloških nalaza iz sonde A. Mnoštvo zajedničkih keramičkih oblika u ovim sondama je jasan znak da se život u gradini i u podgrađu odvijao uglavnom istovremeno.

Kako se vidi iz prethodno iznesene analize, keramički nalazi iz ovog kompleksnog gradinskog naselja imaju dosta srodnosti sa gradinom Pod i sa Koritima. Najstariji nalazi iz Reljine gradine odgovaraju Podu B, Privali C i početnoj fazi Korita (Korita A). Zdjela sa lažnim vrpčastim ornamentom na zaravnjenom proširenom obodu (T. XV/5) tipološki prethodi ovom kera-

[122] R. Rašajski, Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini I, Beograd 1975, 55, 60, T. LIII/16; J. Todorović, Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini I, Beograd 1975, 77—78, T. LXX/11, 14.

mičkom tipu u Koritima i to bi govorilo u prilog nešto ranijoj dataciji Reljine gradine, možda na sam početak Ha B perioda, ili u vrijeme prelaza iz Ha A u Ha B. Na taj period upućuje i keramički privjesak iz sonde B (prema prethodno navedenim analogijama sa nalazima iz ostava Gaj i Vojilovo). Analogije sa Koritima B i Podom C pokazuju da ovo naselje u punoj mjeri traje i tokom starijeg željeznog doba.

Rezultati C 14 analize koja je izvršena na uzorcima uglja iz vatrišta vremenski su odredili ovaj dio sloja sonde B[123] u doba oko 370, pr. n. e. Ovaj podatak, uz paralele sa Podom D, pokazuje da naselje u Reljinoj gradini živi i tokom prve faze mlađeg željeznog doba (Lat. A). Bliže vrijeme prestanka života u ovom naselju nije moguće odrediti na osnovu materijala kojim raspolažemo.

U okvirima jugozapadne Bosne Reljina gradina je posebno zanimljiva. Ovdje je prvi put sa sigurnošću konstatovano stalno naseljeno podgrađe, a, zatim, zajedno sa gradinom Korita (Korita A) ova gradina pokazuje najviše veza sa srednjom Bosnom (Pod B-D), što je dobar indikator vremena, pravca i intenziteta komunikacija između ova dva susjedna područja.

4. GRADINA GRKOVCI

Iznad sela Grkovaca ističe se jedan šumoviti brežuljak koji pripada zadnjim obroncima planine Šator i na čijem se vrhu nalazi gradina (Pr. 1/1). Ovaj predio je strategijski vrlo značajan jer čini sjeverozapadni rub Livanjskog polja, odnosno ulaz u polje iz pravca Bosanskog Grahova. Sa brežuljka na kome je gradina ovaj prolaz se može naročito dobro kontrolisati.

Samu gradinu sačinjavaju dvije paralelne terase između kojih je poprečni nasip. Terase su u donjem (južnom) dijelu ravne i travnate, dok su u gornjem dijelu stjenovite i jako obrasle trnjem i šikarom. Obje terase su zaštićene jednim zajedničkim bedemom, koji na taj način zaokružuje cjelinu gradine (Pr. 10). Bedem je najjači u sjevernom dijelu gdje ima oblik limitnog tumula i na njemu je nađeno dosta tragova zidanja malterom. Takvi zidovi vidljivi su u manjoj mjeri i na drugim dijelovima bedema.

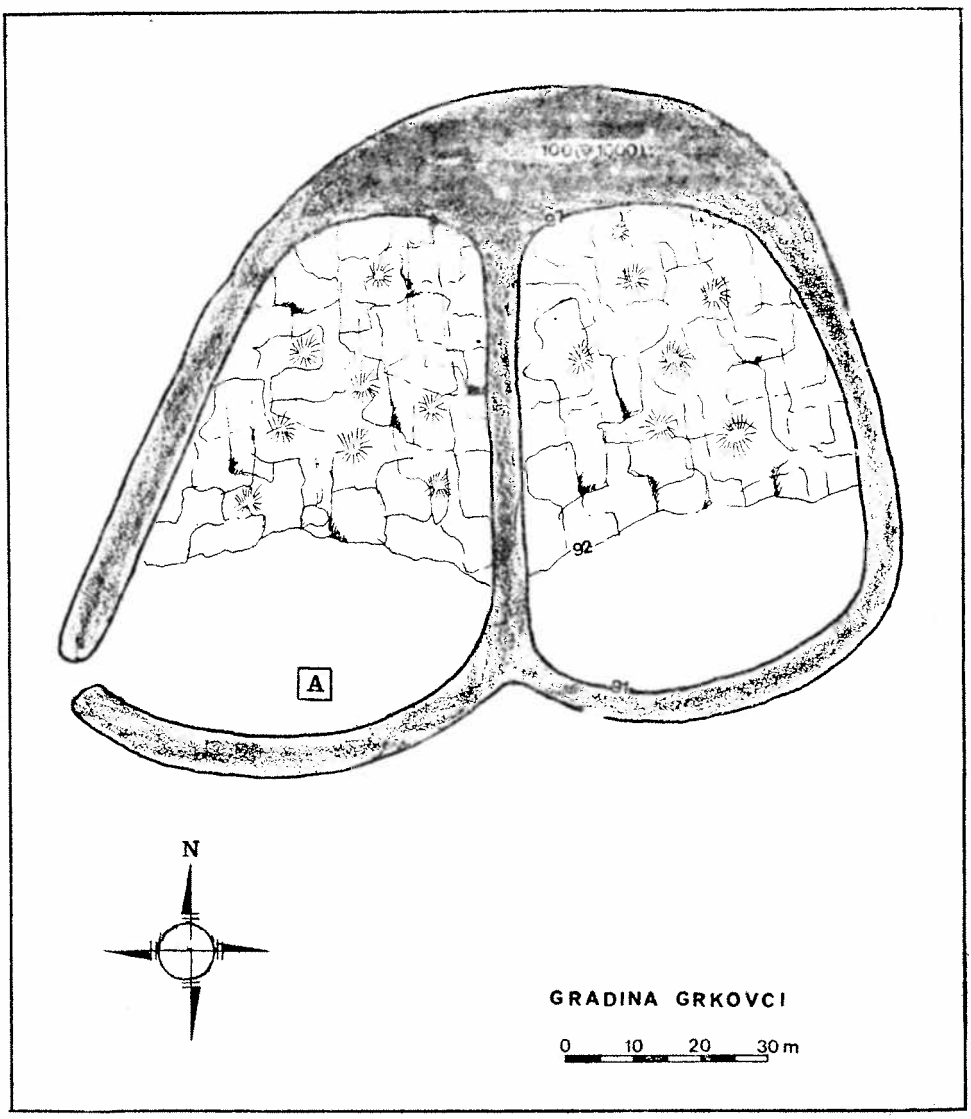
Sondažno istraživanje obavljeno je na južnom, zaravnjenom dijelu zapadne terase, gdje se već na površini nalaze brojni keramički fragmenti. Istraženi prostor ima dimenzije 3x3 m i obilježen je kao sonda A. Na ovom mjestu otkriven je vrlo bogat kulturni sloj debljine 1,80 m. Zdravicu čine prirodne krečnjačke stijene, a u okviru kulturnog sloja se stratigrafski jasno izdvajaju dva horizonta:

I horizont — 1,80 m — 0,60 m — sastavljen je od svijetlo smeđe zemlje sa malo kamenja i sa dosta pokretnog arheološkog materijala (keramički fragmenti, komadi lepa, životinjske kosti). Na dubini od 1,70 m u jugoistočnom uglu sonde pronađeni su ostaci jedne građevine — podnica od nabijene žute zemlje, prekrivena zidnim lepom (Pr. 11). Ostaci ove gra-

[123] Analiza ovih uzoraka obavljena je u C 14-Laboratoriji Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie, Akademie der Wissenschaften der DDR — Berlin.

đevine dobrim dijelom zalaze u profil sonde, pa se njene dimenzije i oblik za sada ne mogu utvrditi. Sudeći po otkrivenim ostacima, radi se o građevini istog tipa kao u gradini Korita.

Pr. 10 — GRADINA GRKOVCI

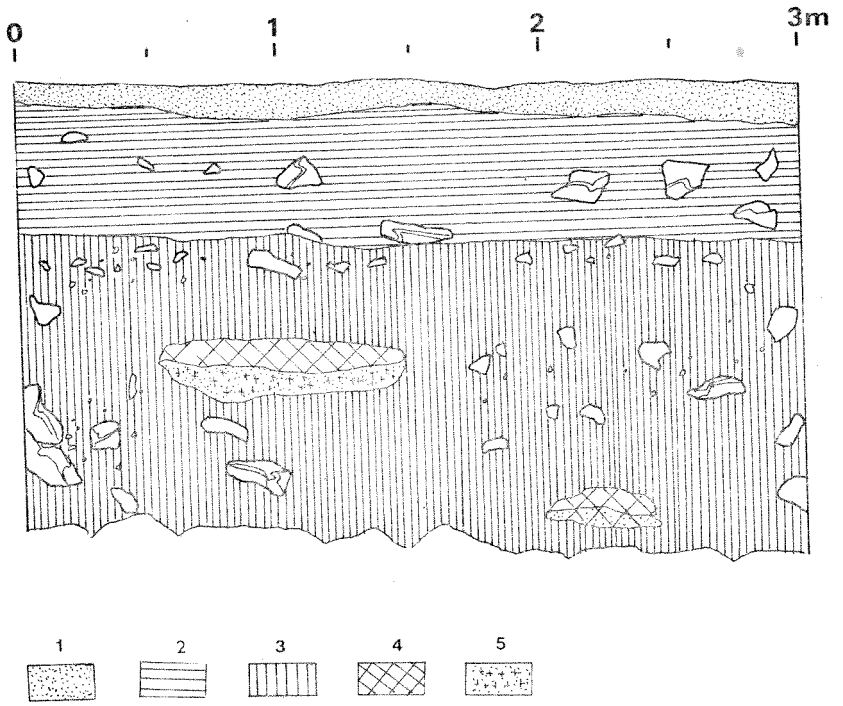

(Ilustrovao: Z. Budimlić)

Na dubini od 1,00 m otkriven je pojas zapečene zemlje sa pepelom i garom (Pr. 11). Mada i ovaj pojas većim dijelom zalazi u profil, već na osnovu otkrivenog dijela moguće je zaključiti da su u pitanju ostaci ognjišta.

Svi keramički nalazi iz ovog horizonta rađeni su slobodnom rukom, a u tehnološkom pogledu najviše odgovaraju keramičkoj robi iz Reljine gradine i Korita. Na veze sa ovim gradinama upućuje i većina keramičkih oblika. Prije svega, to su bikonični pehari (T. XVII/1), koji predstavljaju vodeću keramičku formu u Grkovcima, zatim zdjele sa dvostruko profilisanim obodima koje odgovaraju nalazima iz Korita predstavljenim na T. IX/14.

Pr. 11 — ISTOČNI PROFIL SONDE A U GRADINI GRKOVCI
(1. humus; 2. mrki sloj; 3. smeđi sloj; 4. pečena zemlja; 5. gar i pepeo)

(Ilustrovao: Z. Budimlić)

Fragment izvijenog facetiranog oboda (T. XVI/12) upućuje na početnu fazu naselja u Reljinoj gradini, a ornamentika na posudi sa T. XVI/13 odgovara nalazima iz Poda D[124].

Ovi nalazi pokazuju da je I horizont gradine Grkovci paralelan sa Reljinom gradinom i njenim podgrađem, odnosno da pripada vremenu Ha B — Lat. A.

II horizont — 0,60 m — 0,00 m — sačinjen je od mrke zemlje sa sitnim kamenjem i u njemu se zajedno nalazi praistorijski i antički materijal. Praistorijski nalazi su atipični, a isti je slučaj i sa antičkom robom (tip kao na T. XXI/1, 4, 6). Ovaj horizont je vrlo teško hronološki determinisati. U tom pogledu najviše indicija daje njegov stratigrafski položaj. Činje-

[124] Up. B. Čović, GZM n. s. XX/1965, T. XVI/9.

nica je da između prvog i drugog horizonta nema nikakvog sterilnog nanosa, te bi, sudeći po tome, drugi horizont mogao pripadati drugoj polovini mlađeg željeznog doba. Ovaj dio sloja je oštećen i dobrim dijelom poremećen intervencijama iz vremena rimske dominacije, kada je ovaj strateški punkt bio korišten u vojne svrhe. Osim nalaza antičke keramike u sloju sonde A, u prilog ovome govore i tragovi antičkih zidova na praistorijskom bedemu.

5. VELIKA GRADINA PETROVIĆI

Praistorijski lokalitet u selu Petrovićima u stvari čine dvije gradine smještene na južnom rubu Duvanjskog polja sa dvije strane uskog klanca koji predstavlja prirodni prilaz polju sa južne strane (Velika i Mala gradina — Pr. 1/88, 89). Mala gradina se nalazi sa zapadne strane klanca, slabo je utvrđena i nema nikakvih ostataka kulturnog sloja. Velika gradina je na istočnoj strani, suprotno od Male gradine, dobro je utvrđena kamenim bedemom sa istočne, prilazne strane i zauzima dosta ravan travnati plato ovalnog oblika (Pr. 12). Bez sumnje, centralno mjesto na ovom položaju ima Velika gradina, dok je Mala gradina služila kao njena strateška dopuna u odbrani naselja i prolaza u polje.

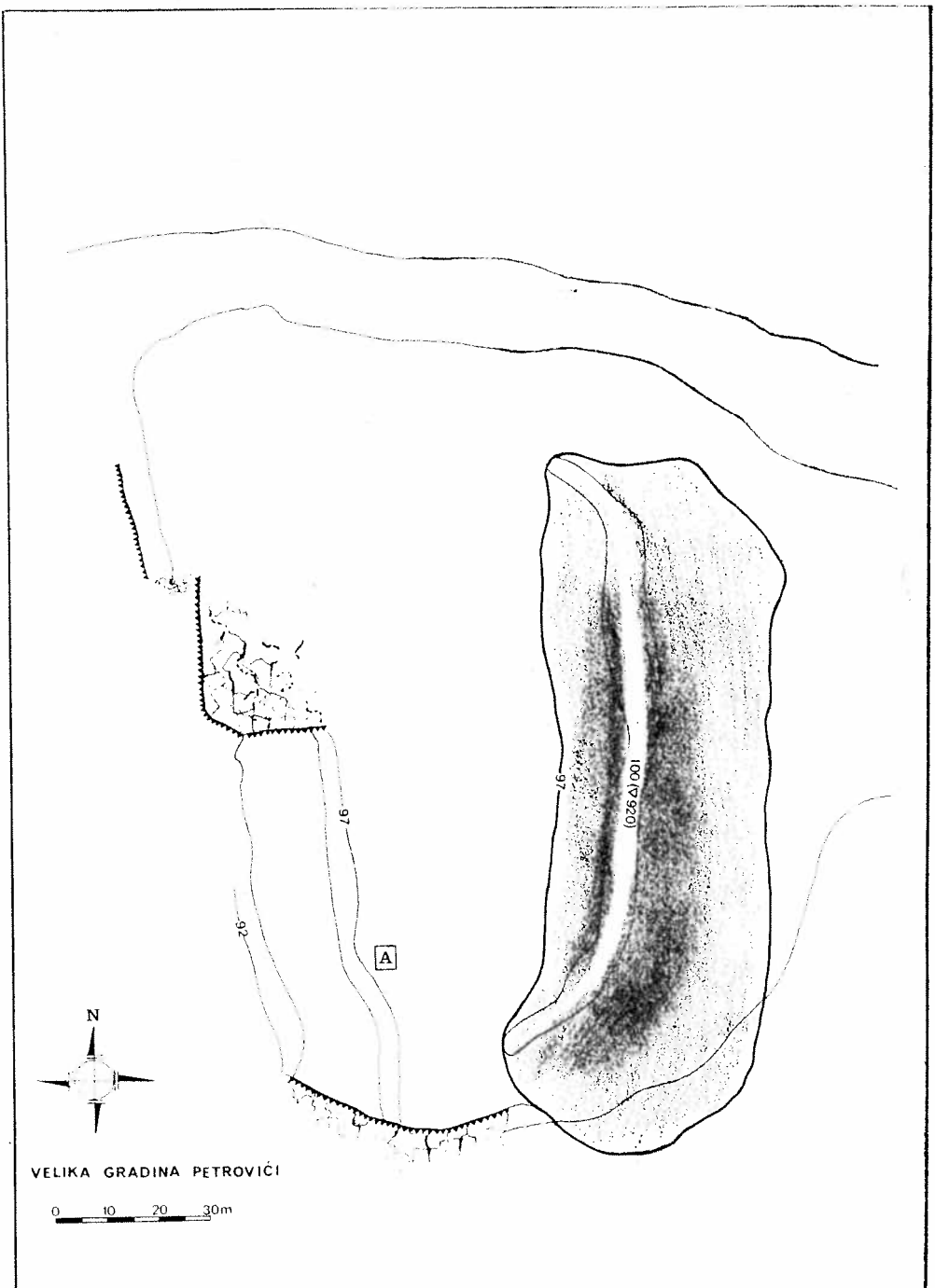
U jugoistočnom dijelu platoa Velike gradine istražena je sonda A dimenzija 3x2 m (Pr. 12). U njoj je otkriven kulturni sloj debljine 0,90 m, a zdravicu sačinjavaju prirodne krečnjačke stijene. Slično kao u Koritima, gornji dio kulturnog sloja oštećen je ukopavanjem grobova (do dubine od 0,50 m). Na površini sjevernog dijela platoa pronađeni su ostaci jedne građevine (vjerovatno crkve) oko koje takođe ima tragova ukopa. Na tom dijelu mještani su nalazili plitko ukopane grobove bez priloga, pa se ovdje, po svoj prilici, radi o nešto novijoj nekropoli čiji su grobovi oštetili gornji dio kulturnog sloja praistorijskog naselja.

Na dubini od 0,60 m otkriveno je manje ognjište koje po konstrukciji odgovara onima iz Korita. Podlogu sačinjavaju kamene ploče i nabacano sitno kamenje preko koga je izgorjela zemlja. U sloju je nađeno dosta komada lepa, dok drugih ostataka arhitekture nije bilo.

Od pokretnih nalaza nađena je velika količina keramičkih fragmenata, dosta životinjskih kostiju, nekoliko kamenih satirača i nekoliko fragmentovanih ručnih žrvnjeva. Svi keramički fragmenti rađeni su slobodnom rukom, bez upotrebe lončarskog kola. Nema finih glačanih posuda, ali nije konstatovana ni keramika loše fakture. Izdvajaju se sljedeće dvije keramičke vrste: porozna keramika tipa vrste »d« iz Privale i keramika kompaktne strukture sa znatnom primjesom kalcita. Kod druge vrste površine su ravne i hrapave, često se zrnca kalcita nalaze na samoj površini, tako da ona izgleda kao šmirgl-papir. U keramičkom materijalu preovlađuju smeđeoker, crvenkasti i mrki tonovi.

Među oblicima, ističu se bikonični pehari sa visokom trakastom drškom koja prelazi obod (T. XVIII/1; XIX/2, 6). Ove drške su ponekad ornamentisane i u presjeku trougaone (T. XIX/4). Takođe su karakteristični pehari sa jezičastim drškama na ramenu (T. XVIII/5), zatim pehari sa oštrim

Pr. 12 — VELIKA GRADINA PETROVIĆI

(Ilustrovao: Z. Budimlić)

prelazom iz vrata u zadebljalo rame (T. XVIII/4), kao i oni sa oštro izvijenim obodom i jezičastim ili rožastim drškama na ramenu (T. XVII/10; XIX/8).

Nađeno je dosta fragmenata koničnih zdjela sa uvučenim obodom. Među njima se posebno izdvaja fragment zdjele arhaičnog oblika sa vertikalnom drškom i blago povijenim obodom (T. XIX/1), zatim zdjele sa tipičnim »turban«-obodom (T. XIX/7) i zdjele sa oštro uvučenim obodom na čijoj spoljnoj strani su snopovi urezanih vertikalnih i horizontalnih linija (T. XVII/8). Takođe su dosta česti veliki lonci sa zaobljenim trbuhom na kome su plastične trake i potkovičaste drške bez ornamenata (T. XVIII/2; XIX/5).

Karakterističan nalaz predstavlja fragment velike trakaste drške trougaonog presjeka, koja se rožasto završava iznad oboda (T. XIX/3), kao i jedna gruba vertikalna drška nepravilnog presjeka (T. XVIII/3).

Većina ovih oblika ima dobre analogije u keramičkom materijalu naselja kasnog broznanog i početka starijeg željeznog doba iz ovog i susjednih područja. Bikonični pehari sa oštro izvijenim obodom i jezičastim drškama (T. XVIII/5; XIX/8) u potpunosti odgovaraju peharima varijante »f« iz Korita (T. VIII/4, 9). Ovakvi pehari zastupljeni su u Reljinoj gradini i u Grkovcima (T. XV/1; XVII/1). Zdjele sa »turban«-obodima nalaze se u Varvari C i Privali C, a i zdjele sa oštro povijenim obodom po obliku odgovaraju nalazima iz Varvare, dok im je ornamentika nešto drugačija[125].

Međutim, izvjesni oblici upućuju na starije analogije — na materijal iz Varvare B i Privale B. Pehari sa drškama trougaonog presjeka predstavljaju vodeći keramički oblik u Varvari B2 (Br. C-D), a i lonci sa potkovičastim drškama i plastičnim trakama su dosta karakteristični tokom faze Varvara B[126]. Kako smo vidjeli, ovakvih oblika ima i u Privali B. Drška trougaonog presjeka sa rožastim produžetkom takođe je tip koji odgovara srednjem bronzanom dobu[127]. Prema tome, dolazak prvih stanovnika na ovaj položaj pada već u srednje bronzano doba. Analogno najsigurnijoj paraleli (bikonični pehari — Varvara B2), početak naseljavanja u ovoj gradini mogao bi se datirati već u period Br. C.

Doba najvećeg zamaha u razvoju gradinskog naselja u Petrovićima pada u kasno brozano doba. Tom vremenu odgovara najviše keramičkih nalaza. Nedostatak oblika koji su izrazito tipični za željezno doba ovog područja (zdjele sa dvostruko facetiranim obodima, imitacije »turbana«, razvijenije forme bikoničnih pehara) ukazuje da ovo naselje ne zalazi dublje u taj period. Iz tih razloga čini se opravdanom datacija naselja u Velikoj gradini u Petrovićima u okvire razdoblja Br. C-Ha B. Međutim, elementi koji upućuju na period Br. C-D, u odnosu na kasniji materijal, u apsolutnoj su manjini, te bi se moglo reći da je stalno naselje na ovom položaju postojalo samo u Ha A-B periodu, dok je u prehodnom dobu ova gradina bila samo povremeno naseljena.

---

[125] *Ibid.*, 46, sl. 2 g.

[126] B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, T. XXXIX/3, 4.

[127] *Ibid.*, T. XXXIX/1.

6. GRADINA LETKE

Sjeveroistočni rub Duvanjskog polja je oivičen planinskom terasom koja se strmo izdiže do visine od oko 30 m, a zatim blago prelazi u masiv planine Ljubuše. Na rubu te terase nalaze se 4 gradinska lokaliteta (Pr. 1/76-79). Najsjevernija i najveća među ovim gradinama leži iznad sela Letke (Pr. 1/76). Ova gradina je zaštićena ovalnim kamenim nasipom sa svih strana, osim sa jugozapada, gdje se nalazi strma ivica spomenute planinske terase. Plato je travnat i nagnut ka polju (Pr. 13).

Sondažno istraživanje (sonda A dimenzija 3x3 m) obavljeno je u južnom dijelu gradine (Pr. 13). Kulturni sloj počinje odmah ispod tankog recentnog humusa (0,10 m), a sačinjava ga tamna rastresita zemlja sa dosta lomljenog kamena. Već na dubini od 0,30 m pojavljuju se prirodne stijene, a na dubini od 0,80 m prirodna krečnjačka podloga je na čitavoj površini sonde.

Stratigrafski pokazatelji su vrlo oskudni. Integralni kulturni sloj je, u stvari, debeo samo 0,20 m, a ostatak se nalazi u širim ili užim procjepima između stijena. Arhitektonskih ostataka nema, ali su pokretni arheološki nalazi vrlo brojni. Ovdje, kao i kod drugih gradina, potpuno preovlađuju keramički nalazi. Uz to je otkriveno dosta komada kućnog lepa i životinjskih kostiju. Karakteristično je da se kroz čitav kulturni sloj, od najdubljih do najplićih sedimenata, nalazi zajedno praistorijski i antički materijal.

Zdjele sa tipičnim »turban«-obodima (T. XX/3, 7) — koje po tehnologiji izrade i po formi najviše odgovaraju »turban«-zdjelama iz Petrovića, a po formi su slične nalazima ovog tipa iz Privale C — i jedna veća fragmentovana zdjela (T. XX/1) nađene su među stijenama zajedno sa rimskom keramikom iz prvih vijekova naše ere (T. XXI/1, 4, 6).

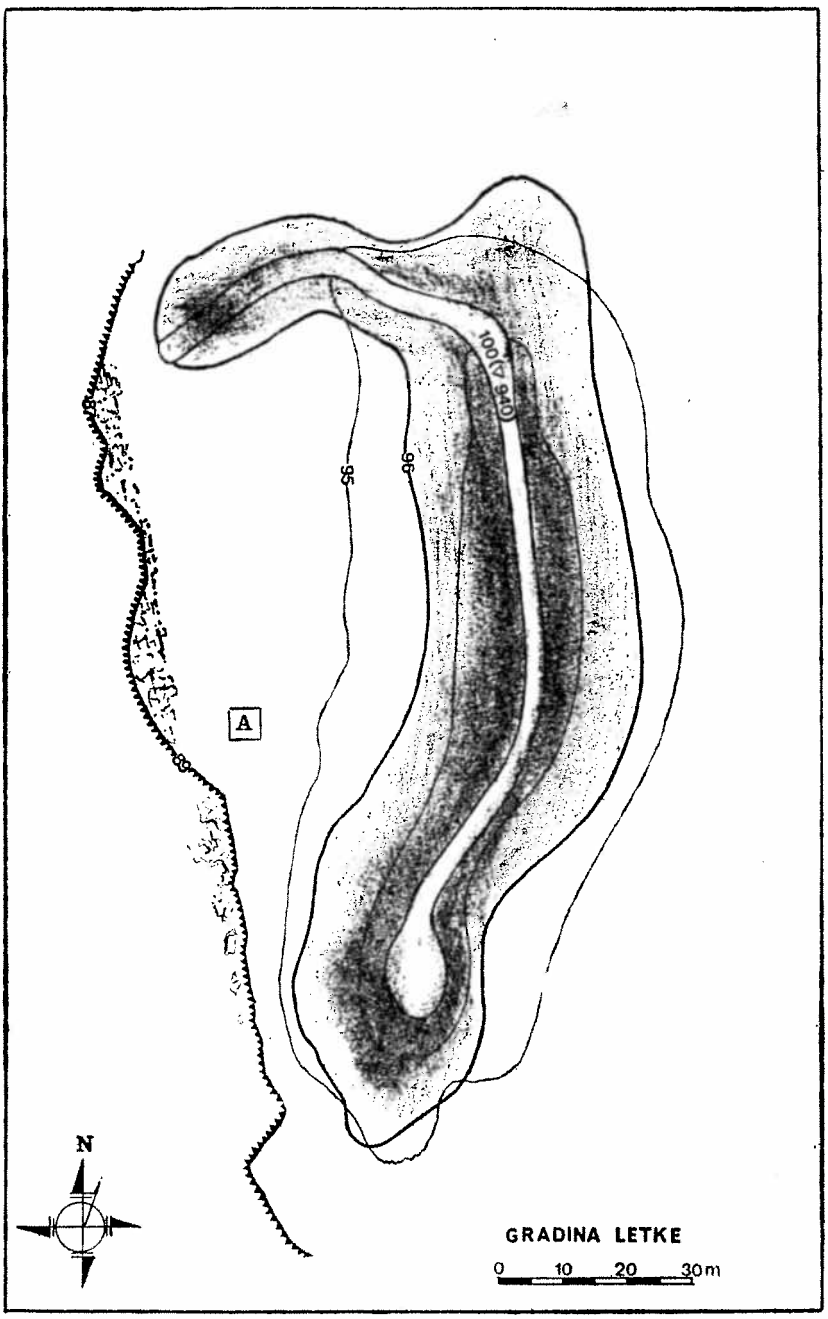
Isto tako, fragmenti bikoničnih pehara, posuda sa nizom udubljenja i plastičnom trakom, kao i dijelovi potkovičastih drški (T. XX/4; XXI/5, 10) nađeni su u nivou sa bronzanim prstenom na kome je natpis NBI (T. XXI/2).

Ovo govori da je gradina bila u upotrebi u praistorijsko i u antičko doba, kao i da u njoj ne postoji vertikalna stratigrafija, već je kulturni sloj dislociran, a arheološki materijal potpuno ispreturan. Sudeći po tipičnim »turban«-obodima, gradina je bila naseljena u kasnom bronzanom dobu, vjerovatno već u fazi Ha A, poput Velike gradine u Petrovićima i Privale C, a po nekim fragmentima (T. XX/2, 6, 8) moglo bi se zaključiti da je život u njoj trajao i tokom željeznog doba.

Mnoštvo fragmenata praistorijske keramike ukazuje da je ovdje bilo značajnije praistorijsko naselje, na žalost, ostaci tog naselja su potpuno dislocirani, dijelom zbog nagiba terena, a dijelom intervencijama u antičko doba.

To je ujedno sve što se na osnovu do sada obavljenih istraživanja može reći o kulturnom i hronološkom mjestu praistorijskog naselja iz ove gradine. Antička roba i tragovi zidanja malterom na praistorijskom bedemu, svjedoče da je ovdje, kao i u Grkovcima, u početnom periodu rimske vladavine bila neka vojna postaja.

Pr. 13 — GRADINA LETKE

(Ilustrovao: Z. Budimlić)

7. GRADINA BUHOVO

Ova gradina se nalazi u strani ispod vrha brda koje se dosta visoko uzdiže u sjeverozapadnom dijelu Duvanjskog polja, iznad kuća sela Buhovo (Pr. 1/107). Gradina je okrenuta prema jugu-jugoistoku i zaštićena je kamenim bedemima koji formiraju oblik trapeza (Pr. 14). Unutrašnji plato gradine čine četiri terase koje se stepenasto spuštaju prateći nagib terena.

Sondažno istraživanje obavljeno je na srednjoj, najširoj i najravnijoj terasi i u istočnom bedemu. Na centralnom dijelu srednje terase istražena je sonda A dimenzija 5x3 m, dok je u istočnom bedemu napravljen rov dimenzija 12x7 m, u kojemu su pronađeni tragovi primitivnog suhozida (Pr. 14).

U sondi A, od površine do 0,15 m dubine nalazio se sloj tamnog sterilnog humusa. Ispod njega je kulturni sloj od nešto svjetlije zemlje u kome je nađeno mnoštvo keramičkih fragmenata, komadići zidnog lepa, životinjske kosti i manje lomljeno kamenje. Ostaci građevina »in situ« nisu konstatovani. Zdravicu čine prirodne krečnjačke stijene čiji su se vrhovi pojavili na nekoliko mjesta odmah ispod humusa. Dalje u dubinu, oni se sve više šire na račun kulturnog sloja, a na dubini od 0,80 m prirodne stijene su na čitavom prostoru sonde. Očigledno je da ovdje nema jasne stratigrafije, već je kulturni sloj dislociran, slično kao u gradini Letke ili u podgrađu Velikog graca na Privali.

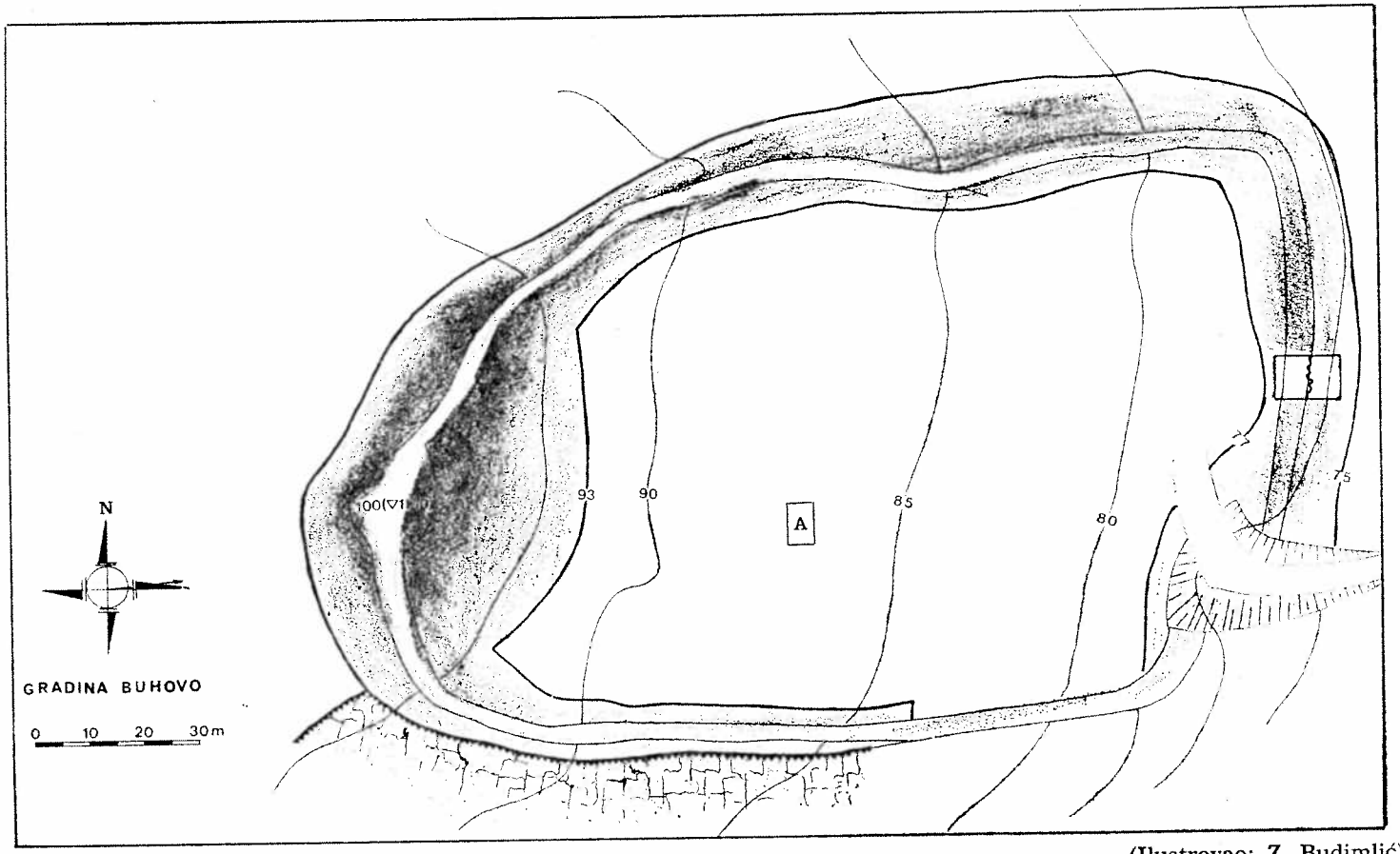
Svi keramički fragmenti su rađeni rukom, bez upotrebe lončarskog kola. U tehnološkom pogledu, radi se gotovo isključivo o keramici koja odgovara vrsti »d« iz Privale. To je porozna keramika sa malo zrnaca kalcita, ravne, ali rupičaste porozne površine. Boja je najčešće mrka, rjeđe crvenkasta i crvenooker.

Među oblicima potpuno preovlađuju jednostavne konične zdjele. Karakteristične su zdjele sa »turban«-obodom, koje odgovaraju nalazima iz Petrovića, Letki i Pravile C (T. XXI/3). Takođe se izdvajaju i zdjele sa dvostruko profilisanim ornamentisanim i neornamentisanim obodima (T. XXI/13, 14). One imaju dobre analogije u Koritima A-B; ti oblici se i po fakturi izdvajaju od ostalog keramičkog materijala, pa i u tom pogledu odgovaraju nalazima iz Korita (keramička vrsta »b«).

U cjelini, preovlađuju nalazi koji su tipični za kasno bronzano doba ovog područja (T. XXI/3, 9-11), pri čemu najviše sličnosti imaju sa keramikom iz Privale C, Letki, Petrovića i sa najstarijim materijalom iz Korita. Zdjele sa ornamentisanim dvostruko facetiranim obodima, prema analogijama iz Korita B, pokazuju da ovo naselje traje i početkom željeznog doba.

U ovoj gradini, kao i u slučaju Reljine gradine i gradine Letke, kulturni sloj je ne samo ispreturan i dislociran, već je dobrim dijelom i erodiran van okvira gradine, tako da je keramički materijal u velikim količinama rasut niz padinu, sve do podnožja brda. Time je umnogome smanjena mogućnost uvida u kulturni sadržaj naselja i sagledavanja njegovih hronoloških okvira. Iz tih razloga gradina u Buhovu se može samo okvirno datirati

Pr. 14 — GRADINA BUHOVO

(Ilustrovao: Z. Budimlić)

u period Ha A-C. Pri tom, predominacija oblika tipičnih za kasno bronzano doba dozvoljava zaključak da je naselje na ovom položaju bilo najsnažnije u prvim fazama svoje egzistencije, dok intenzitet razvoja kasnije sve više opada.

8. OSTALE GRADINE SA KARAKTERISTIČNIM NALAZIMA

Osim gradina koje su prethodno obrađene, u jugozapadnoj Bosni postoji još jedan broj sondiranih i rekognosciranih gradinskih naselja čiji su kulturni slojevi mnogo lošije sačuvani, ali se na osnovu analogija sa ovima mogu dosta pouzdano datirati. U narednom tekstu navešćemo najkarakterističnije od ovih gradina, tj. one koje mogu doprinijeti upotpunjavanju slike kulturnog razvoja ovog područja.

— Gradac u Vučipolju — nalazi se na zaravnjenom vrhu niskog kalotastog brežuljka oko 4 km sjeverozapadno od Duvna (Pr 1/106). Nema nikakvih tragova utvrđenja. Na platou gradine istražene su dvije sonde ukupne površine 15 m². Otkriven je kulturni sloj debljine 0,20 m, i to samo u sjeveroistočnom dijelu platoa; u njemu je nađeno dosta keramičkih fragmenata i nekoliko životinjskih kostiju. Keramički materijal po obliku i fakturi odgovara grubljoj robi iz Privale A i Nečajna. Karakteristične su masivne vertikalne drške, koje odgovaraju nalazima iz Nečajna (T. V/2)[128], a posebno se ističe fragment zdjele sa kosim, unutra proširenim obodom, koja je sa spoljne strane ornamentisana urezanim linijama. Ovakve zdjele (T. V/11) zastupljene su na Privali, a kombinacija sa ovakvim ornamentima upućuje na analogije sa materijalom cetinske kulture[129]. S obzirom na dosta tanak kulturni sloj, i to samo na jednom dijelu platoa, najvjerovatnije se radi o kratkotrajnoj ili povremenoj naseobini iz vremena Privale A.

— Gradac na brdu Zamršćen — nalazi se u sjeveroistočnom dijelu Buškog blata u neposrednoj blizini Privale (Pr. 1/28). Kameniti plato je zaštićen snažnim kamenim bedemima na kojima se još vide tragovi suhozida. Ovdje je istražena sonda dimenzija 2x2 m. Kulturni sloj u pravom smislu riječi nije konstatovan, već je u procijepima između stijena nađeno dvadesetak keramičkih fragmenata. Svi fragmenti rađeni su u tehnološkom maniru keramičke vrste »d« iz Privale, a od oblika karakteristično je nekoliko ravnih oboda sa nizovima utisnuća tipa kao na T. III/6 i jedna jezičasta drška kao na T. III/8. Ovaj keramički materijal po obliku i po fakturi odgovara Privali A, te se Gradac na Zamršćenu može smatrati istovremenim sa prvom fazom naselja na Privali.

— Gradina na brdu Stražnici — nalazi se u jugoistočnom uglu Duvanjskog polja iznad sela Crvenice (Pr. 1/86). Plato gradine je smješten na blago zaobljenom stjenovitom vrhu brda, a nešto niže na padini brda nalazi

[128] Up. P. Oreč, *l. c.*, XVI/12.
[129] Up. I. Marović, *l. c.*, T. III/8, V/4.

se veća količina kamenja, koje je, vjerovatno, trag obrušenog bedema. Drugi ostaci fortifikacije nisu konstatovani. Nema, takođe, ni kulturnog sloja, već je na stjenovitoj površini nađeno samo nekoliko manjih fragmenata keramike. Karakterističan je dio jedne vertikalne trakaste drške koja prelazi obod (T. V/8) i fragment trbuha i vrata posude arhaičnog oblika sa urezanim poprečno šrafiranim trakama (T. V/13). Prema analogijama sa Privalom A, ovdje se radi o manjem, vjerovatno povremenom naselju iz ranog bronzanog doba.

— Gradina iznad Šumnjaka — nalazi se na zapadno-sjeverozapadnom rubu Glamočkog polja iznad kuća sela Šumnjaka (Pr. 1/69). Plato gradine je ovalnog oblika i zaštićen je kamenim bedemom. U dijelu uz istočni bedem istražena je sonda A dimenzija 4x3 m. Kulturni sloj je debeo 0,70 m; u njemu je pronađen keramički materijal koji po obliku i fakturi odgovara Privali C.

— Velika Gradina Mokronoge — nalazi se na lijevoj strani kanjona rijeke Šuice, na sjevernom rubu Duvanjskog polja (Pr. 1/75). U unutrašnjosti gradine i na zaravnjenom spoljnom platou pronađeni su sitni fragmenti keramike koja po fakturi odgovara vrsti »d« iz Privale. Od oblika konstatovane su samo plastične trake sa utisnućima. Po tehnološkim osobinama ova keramika odgovara bronzanom dobu, vjerovatno njegovim zadnjim fazama.

Ovih pet lokaliteta, zajedno sa Privalom, Petrovićima, Buhovom i Letkama predstavljaju jedine stanice na tlu jugozapadne Bosne koje se sa određenom sigurnošću mogu pripisati bronzanom dobu. Nasuprot tome, veliki broj gradina je paralelan Koritima, Reljinoj gradini i Grkovcima i odgovara željeznom dobu. To su gradine: Lib, Mrkodol, Selimovića gradina i Ćurića gradina u Duvanjskom polju (Pr. 1/84, 95, 105, 91); Isakovci i Raičke u Glamočkom polju (Pr. 1/50, 52), te Zagoričani, Vašarovine, Vidoši, Bastasi, Potočani i Miši u Livanjskom polju (Pr. 1/17, 9, 20, 2, 15, 24).

Među svim gradinama ovog područja posebno se ističe Mandina gradina, koja se nalazi u istočnom dijelu Duvanjskog polja (Pr. 1/80). U stvari, ovo je, uz Reljinu gradinu jedina gradina koja je smještena u samom polju. Ona leži na jednom relativno niskom brežuljku na kome dominira veliki kameni tumulus. Drugih tragova umjetne zaštite nema. Na tumulu i na platou brda izvršena su sondažna iskopavanja. Utvrđeno je da je tumul formiran na prirodnom uzvišenju, na koje je nabačeno veliko kamenje do visine od 3 m. U podlozi tumula, odnosno na površini prirodnog uzvišenja konstatovani su tragovi paljenja, koji ukazuju da je na početku gradnje tumula obavljen određeni ritual. U okviru nasipa nađeno je dosta keramičkih fragmenata, a keramički ulomci nalaze se u velikom broju i na površini tumula. Uglavnom su to komadi ornamentisanog posuđa fine i dobre fakture, koji odgovaraju boljoj keramici iz gradine Korita (T. XVII/2—7, 9).

U sondi na platou nađeno je samo nekoliko sitnih komadića keramike, što ne može biti dokaz postojanja kulturnog sloja. Po svemu sudeći, ovdje nije ni bilo naselje, nego neka vrsta svetilišta šireg značaja.

III. OPŠTA SLIKA KULTURNOG RAZVOJA GRADINSKIH NASELJA U JUGOZAPADNOJ BOSNI

PRVI PERIOD

— RANO BRONZANO I POČETAK SREDNJEG BRONZANOG DOBA —

Prema istraživanjima koja su na području jugozapadne Bosne do sada obavljena, period ranog bronzanog doba predstavlja ne samo najraniji horizont naseljavanja gradina već i razdoblje prvog dužeg boravka ljudi na ovom tlu uopšte. To ne znači da se budućim radom neće otkriti neki trag čovjekovog boravka u prethodnim praistorijskim periodima, no, s obzirom na klimatske i geografske karakteristike, kao i na privredne mogućnosti ovog područja, teško da se može očekivati otkriće nekog intenzivnijeg kulturnog razvoja tokom eneolitskog, neolitskog ili paleolitskog doba. U svakom slučaju, vrijeme ranog bronzanog doba za sada predstavlja početak istorije ovog kraja, odnosno prvu fazu kulturnog razvoja, koji će, uz određene uspone i padove, trajati uglavnom kontinuirano sve do naših dana.

Ovaj period je zastupljen na četiri lokaliteta: Privala (faza A), Vučipolje, Stražnica i Zamršćen. Sva ova nalazišta grupisana su oko Duvanjskog polja, dok u Livanjskom i Glamočkom polju nije konstatovana nijedna stanica iz ranog bronzanog doba. Privala je jedino naselje koje ima fizionomiju stalne aglomeracije sa jakom fortifikacijom i jasno izraženim kulturnim odlikama. Ostalo su manje, uglavnom povremene naseobine, pa se može reći da je prva faza naseljavanja ovog područja bila dosta slabog intenziteta.

Prema sadašnjoj situaciji, u materijalnoj kulturi Privale sadržani su svi bitni elementi koji karakterišu kulturni razvoj ranog bronzanog doba na ovom području. U odnosu na ovo naselje, manje naseobine u Vučipolju, Zamršćenu i Stražnici bile su u zavisnom položaju ne samo u kulturnom već možda, i u društveno-ekonomskom pogledu.

Prilikom određivanja hronoloških okvira Privale A konstatovali smo da je većina keramičkih oblika iz ovog naselja zastupljena u Nečajnu, Sovićima, Varvari A3 i u naseljima iz centralne Dalmacije. Drugim riječima, brojne analogije materijalu iz Privale nalaze se u gotovo svim do sada poznatim naseljima ranog bronzanog doba na kraškom prostoru srednjojadranskog zaleđa. Time se Privala A, kao i ostala nalazišta iz okoline Duvanjskog polja, u potpunosti uklapa u okvire ranog bronzanog doba u krugu srednjeg Jadrana i njegovog zaleđa, čineći, zajedno sa Varvarom, njegovu sjevernu periferiju. Iz tih razloga pitanje etnogeneze i kulturnog razvoja prvog perioda u gradinama jugozapadne Bosne, mora se razmatrati u kontekstu nastanka i razvoja ranog bronzanog doba na čitavom ovom području, kao i u široj jadranskoj oblasti, kojoj ovaj prostor gravitira geografski i kulturno.

Treba odmah reći da proces nastanka ranog bronzanog doba na spomenutom području nije ni iz daleka dovoljno razjašnjen, kako u kulturnom tako ni u hronološkom pogledu. U dosadašnjoj arheološkoj literaturi ovom problemu je posvećeno malo pažnje, naročito kad je u pitanju obalno područje, dok su na području centralnojadranskog zaleđa, zahvaljujući novijim istraživanjima, učinjeni prvi koraci u ovom pravcu. Tako su iznesena mišljenja po kojima se nastanak kulture bronzanog doba na ovom prostoru

objašnjava uglavnom stranim impulsima, pri čemu se odlučujuća uloga pridaje prodoru novih populacija koji se odigrao na samom početku ranog bronzanog doba[130]. U svim ovim relacijama, prethodnom razvoju na domaćem tlu pridavano je malo ili nimalo značaja[131]. Ovakva situacija je najvećim dijelom posljedica slabe istraženosti i nedovoljnog poznavanja rane etape postneolitskog razvoja. Zapravo, proces dezintegracije neolitske kulture u južnim dijelovima Bosne i Hercegovine bio je donedavno gotovo potpuno nepoznat[132]. Izgledalo je da na ovom tlu nije izražen eneolitski period, već da je neolitska kultura trajala do oko 2000 g. pr. n. e., odnosno do početka bronzanog doba[133].

Slična situacija je i u pogledu jadranske obale[134].

Međutim, istraživanja koja su obavljena u posljednjih nekoliko godina umnogome mijenjaju ovako stvorenu sliku i sve više pokazuju da je nestanak neolitske kulture, kao i njena transformacija u novu bronzanodopsku kulturu, rezultat jednog mnogo dužeg i kompleksnijeg procesa koji se odigravao na domaćem tlu. U ovom smislu naročito je indikativno otkriće eneolitskog sloja u Varvari sa brojnim vučedolskim i nekim starijim badenskim elementima[135], kao i konstatacija jasno izdiferenciranih eneolitskih horizonata u pećini Odmut[136], Ravlića-pećini[137] i u gradinama Kadića brdo i Loznik na glasinačkom području[138]. Oskudnu sliku najranijeg postneolitskog razdoblja na jadranskoj obali upotpunilo je otkriće nakovanske kulture i bogati, dobro stratifikovani nalazi iz pećine Gudnje na Pelješcu[139]. Ako se tome dodaju odranije poznati nalazi ljubljanskog facijesa i vučedolske kulture u Dalmaciji i Hercegovini[140], kao i eneolitske stanice u jugoistočnoj Albaniji (Maliq II, Tren I)[141], onda postaje jasno da je ovaj period bio dosta zastupljen na širokom prostoru istočnojadranske obale i njenog zaleđa, odnosno pokazuje se da je i ovo područje tokom eneolita bilo poprište kulturnih preobražaja koji su imali snažne posljedice kako po neolitsku kulturu tako i po kasniji razvoj.

---

[130] B. Čović, Actes de premier Congrès international des études Balkaniques et sud-est Européennes II, Sofia 1970, 259—261; GZM n. s. XXXII/1977, 55.

[131] *Ibid.*

[132] *Ibid.*; Up. A. Benac, *Bericht der Römisch-germanische Kommission 42*, Frankfurt 1961, 131—167.

[133] B. Čović, Actes de premier Congrès... 263—264.

[134] Vidi A. Benac, *l. c.*, nap. br. 131; P. Korošec, ARR II, Zagreb 1962, 213—238; S. Dimitrijević, *Praistorija III*, 367—368.

[135] B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, 45—54.

[136] Č. Marković, Archaeologia Iugoslavica XV, Beograd 1974, 11. i d.

[137] Materijal iz Ravlića-pećine (kod Gruda) još nije objavljen, a prema informaciji B. Marijanovića, ovo pećinsko naselje bilo je kontinuirano naseljeno tokom neolita, eneolita i ranog bronzanog doba. Kolegi Marijanoviću najsrdačnije zahvaljujem na ovim podacima.

[138] Vidi nap. br. 64.

[139] N. Petrić, Pelješki zbornik I, Zagreb 1976, 305. i d; S. Dimitrijević, *Praistorija III*, 370—376.

[140] Vidi P. Korošec, *l. c.*, 214, 215 i d; N. Tasić, Dissertationes, Tom IV, Beograd 1967, 54; A. Benac, *Bericht der Römisch—germanische Kommission 42*, Frankfurt 1961, 139—140.

[141] F. Prendi, *l. c.*, 257—262; M. Korkuti, *Iliria I*, Tirane 1971, 31—47.

Međutim, dosadašnja iskustva pokazuju da na ovom području nije došlo do stvaranja nekih novih, jasno izdiferenciranih eneolitskih kulturnih grupa, kako je to bilo na prostoru Panonije, u Podunavlju i u nekim drugim dijelovima Balkana, već se ovdje radi o dodirima perifernih sfera velikih kulturnih grupa koje nose nove impulse i lokalnog stanovništva, koje je još uvijek bilo na neolitskom stupnju razvoja. Krajnji rezultat tog procesa doći će do izražaja tek kasnije — početkom bronzanog doba. Pa i nakovanska kultura se samo uslovno može nazvati kulturom. U njoj preovlađuju tipične neolitske manifestacije hvarskog tipa, dok su kanelovani ornamenti jedino novo obilježje[142]. Nakovanska kultura bi se prije mogla okarakterisati kao retardirana faza neolitske kulture koja hronološki zalazi u eneolit i poprima određene eneolitske uticaje, vjerovatno iz kasnovinčanskog kruga[143]. Sličnu situaciju možemo pretpostaviti i na lisičićkom području, naročito u starijim fazama eneolita[144].

U suštini, eneolitski period u ovom dijelu Balkana bilo bi opravdano okarakterisati kao prelazno razdoblje u kome je došlo do dezintegracije neolitske kulture, sa jedne, i do stvaranja osnove za nastanak bronzanog doba, sa druge strane[145]. Ovaj komplikovani proces nije mogao biti kratkotrajan niti nagao, već je trajao duže ili kraće, zavisno od kompleksa okolnosti u određenom području, ali u cjelini ne manje od nekoliko vijekova. U tom intervalu odigrale su se sve bitne promjene koje će karakterisati bronzano doba: dolazak novih populacija, njihovo sažimanje sa lokalnim elementima, prelazak sa zemljoradničke na stočarsku privredu, prva upotreba tumula, početak naseljavanja gradina itd.

Kulturni kontinuitet prelaza iz eneolita u bronzano doba dobro se vidi u cetinskoj kulturi, čija keramička produkcija u potpunosti odgovara kasnom eneolitu (elementi vučedolske i ljubljanske kulture), a po nekim metalnim nalazima pojedini tumuli se sasvim pouzdano mogu datirati u drugu fazu ranog bronzanog doba (Reinecke A2)[146]. Ovaj proces je izražen i u odnosu Varvare A1 i A2. Između ova dva horizonta, od kojih prvi pripada eneolitu a drugi ranom bronzanom dobu, nema jasne stratigrafske cezure, a zatim u Varvari A2 se u značajnoj mjeri nastavlja stara tehnologija i neki

---

[142] N. Petrić, *l. c.*; S. Dimitrijević, *Praistorija III*, 370—371.

[143] S. Dimitrijević, *op. cit.*, 371.

[144] U posljednje vrijeme sve više dolazi do izražaja mišljenje da mlađa lisičićka faza prelazi okvire neolitskog perioda, zalazeći hronološki u eneolit. Između ostalog, ova faza je u Lisičićima obilježena kanelovanom keramikom koja pokazuje dosta sličnosti sa nakovanskom robom. Vidi: A. Benac, Dolina rijeke Neretve... 20; B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, 47.

[145] M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije I*, Beograd 1973, 161—163, vrijeme između neolita i bronzanog doba označava kao period prelaza u metalno doba, izbjegavajući nazive eneolit ili bakarno doba jer bi se time isuviše podvlačila jedna istorijska granica koja, kako on smatra, na tlu Srbije izgleda nerealna i fiktivna. Smatramo da bi se ovakva konstatacija u još većoj mjeri mogla odnositi na vrijeme i na područje o kome je ovdje riječ.

[146] I. Marović, *l. c.*, 68.

stari keramički oblici[147]. U cjelini, jedna od osnovnih karakteristika početka ranog bronzanog doba u Varvari jeste osiromašenje ornamentike i oblika iz prethodne faze[148].

Slična je situacija i na Privali. Kako smo već naglasili, u Privali A je zastupljena lisičićka, badenska i vučedolska tehnologija izrade keramičkih posuda. Osim toga, veliki broj karakterističnih oblika ima tipološke prethodnike u eneolitskim, pa i u starijim kulturama jugozapadnog Balkana. Tako bikonični pehari sa oštrim prelazom između konusa imaju dosta zajedničkog sa peharima ovog tipa lasinjske kulture sa područja Ljubljanskog barja, gdje su zastupljeni i neki ornamenti koji se nalaze u Privali A (tačkasta udubljenja, dugmetasta ispupčenja)[149]. Ovakvi pehari zastupljeni su i u ljubljanskom facijesu vučedolske kulture, gdje su vjerovatno preuzeti od lasinjske, pa bi to bio indikator pravca širenja ovih oblika[150].

Blago bikonični pehari imaju još više prethodnika u starijim kulturama ovog dijela Balkana. Ovaj tip pehara zastupljen je u vrlo širokom krugu Bubanj-Salcuta-Krivodol kompleksa[151]. Međutim, primjerci iz Privale najviše srodnosti pokazuju sa peharima zapadnobosanske i južnobosanske varijante vučedolske kulture. Ako se na fragmentima pehara iz Hrustovače i Debelog brda zanemari ornamentika, sličnost sa peharima iz Privale je tolika da se ovi primjerci mogu smatrati direktnim nasljeđem vučedolske kulture[152]. Na veze sa ovom kulturom upućuje i ranije spomenuti fragment barbotinizirane posude (T. II/14), kao i plastična cikcak-traka (T. II/7).

Nešto drugačija je situacija sa nizovima udubljenja na grubljoj keramičkoj robi. Mada je i ovaj manir ukrašavanja zastupljen u neolitu i eneolitu jugozapadnog Balkana, ovakva udubljenja su, za razliku od prethodnih oblika, u tim periodima sporadična pojava. Njihova masovna upotreba otpočinje u ranom bronzanom dobu, a od tada pa gotovo do kraja praistorijskog perioda nizovi utisnuća će biti vodeći ukrasni motiv na gruboj keramici.

Obimnija upotreba ove ornamentike počinje već u starijem eneolitskom razdoblju, ali ne na ovom tlu već na području srednjeg i južnog Podunavlja (Boleraz, Cernavoda III)[153], u Pomoravlju (Bubanj—Hum II)[154], a utisnuća su vrlo brojna i u ranom bronzanom dobu jugoistočne Bugarske (Ezero I), koje u apsolutnoj hronologiji odgovara eneolitu centralnog i zapadnog Balkana[155]. Ornamenti ovog tipa su brojni u eneolitskom sloju glasinačkih gradina Kadića-brdu i Lozniku i, sudeći po drugim karakterističnim elementima, odgovaraju tipu Boleraz-Cernavoda III[156].

---

[147] B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, 54—55.
[148] *Ibid.*
[149] Up. S. Dimitrijević, *Praistorija III*, T. XVIII/3, XIX/6, 8
[150] *Ibid.*, T. XL/6, 7.
[151] Up. N. Tasić, *Praistorija III*, T. IX/4—6, X/3—6.
[152] Up. S. Dimitrijević, *Praistorija III*, T. XXXVI/6, XXXVII/10.
[153] Up. V. Nemejcova-Pavukova, *l. c.*; S. Morinz, P. Roman, *l. c.*
[154] M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije I*, Beograd 1973, 183.
[155] *Ezero*, passim.
[156] Vidi nap. br. 64.

Omasovljenje ovog ornamentalnog stila na tlu srednjojadranskog zaleđa početkom ranog bronzanog doba je jedini elemenat koji bi se mogao okarakterisati kao znak priliva novog stanovništva iz područja gdje je takva ornamentika ranije odomaćena[157]. Međutim, keramičke posude ukrašene ovakvim utisnućima u prvoj fazi bronzanog doba raširene su na ogromnom prostoru od Tesalije do Dunava i od Crnog mora do Slovenije, pa i šire. Teško da bi prisustvo ovih ornamenata moglo označavati i prisustvo novih populacija na čitavom ovom prostoru, pogotovo ako nisu praćeni i drugim karakterističnijim oblicima materijalne kulture. Masovna upotreba utisnuća prije bi se mogla objasniti prenošenjem kulturnih uticaja i još više tendencijom osiromašenja materijalne kulture koja, kako smo ranije naglasili, karakteriše kraj eneolita i početak bronzanog doba. Time se ne isključuju kulturne veze sa područjem Panonije i istočnim Balkanom, ali eventualni dolazak populacija morao se odigrati u prethodnom periodu. U ovom slučaju, mogući pravac širenja ovog ornamentalnog stila bio bi Glasinac—Debelo brdo—Pod—zaleđe centralnog Jadrana, jer, kako smo naglasili, masovna upotreba utisnuća na Glasincu počinje već u eneolitskom razdoblju.

Uz naprijed iznesene oblike, koje, kako smo pokazali, možemo smatrati eneolitskim nasljeđem i djelimično uticajem sa sjevera (utisnuća), u centralnojadranskom zaleđu prisutni su određeni elementi koji pokazuju dosta sličnosti sa ranim bronzanim dobom šireg istočnojadranskog prostora, kao i sa savremenim kulturama sa Apeninskog poluostrva. Tako se mogu izdvojiti pojedini oblici koji su karakteristični samo za ovaj areal. To su: koljenaste drške (anse a gomito), sjekirasti i jezičasti produžeci na drškama te ornamenti u obliku poprečno šrafiranih traka. O rasprostranjenosti ovih oblika na istočnojadranskom prostoru bilo je dosta riječi prilikom iznošenja materijala iz Privale A, a ovdje je potrebno napomenuti da se šrafirane trake javljaju i na Apeninskom poluostrvu tokom eneolita i bronzanog doba kulture: Remedello, kasna Diara, Castellucio, Moarda)[158]. Na istočnojadranskom području najraniji ornamenti ovog tipa zastupljeni su u ljubljanskom facijesu[159]. Porijeklo ove ornamentike u Italiji se dovodi u vezu sa prodorom Glocekenbecher kulture[160]. Na isti način bi se moglo objasniti prisustvo ovako ukrašenih posuda u Ljubljanskom barju. Mada na prostoru između Lju-

---

[157] B. Čović smatra da su u formiranju kulture ranog bronzanog doba na području jugozapadnog Balkana važnu ulogu imali prodori iz pravca kulture Bubanj-Hum III i Belotić-Bela Crkva. Po njemu, jedan od važnijih tragova tog prodora je gruba keramika ukrašena nizovima udubljenja — vidi: B. Čović, Godišnjak XVIII/16, Sarajevo 1980, 8; GZM n. s. XXXII/1977, 55. Prema sadašnjoj situaciji, izvjesnu potvrdu ovog prodora možemo naći u Podu A i u Varvari A2, gdje se uz keramiku sa utisnućima javljaju pehari tipa Vinkovci-Somogyvar-Belotić-Bela Crkva (vidi nap. br. 50). Dalje na jugu keramika sa utisnućima je jedini elemenat sjevernog porijekla u fazi Br. A1 i, po svoj prilici, predstavlja kulturni uticaj iz Poda i Varvare, koji, kako je već ranije konstatovano, početkom ranog bronzanog doba gravitiraju sjevernom prostoru.

[158] A. M. Radmilli, *Guida della preistoria Italiana,* Firenze 1975, T. XXXVI/17, XLII/15, 22, XLIII/17, 18, 20; M. Cavalier, *Rivista di scienze preistoriche,* XXXIV, 1—2 Firenze 1979, 83—89, fig. 20 a, b, j, fig. 22; L. B. Brea, *Sicilia prima dei Greci,* Milano 1958, 94—95, 115—117.

[159] S. Dimitrijević, *op. cit.* T. XL/3.

[160] L. B. Brea, *op. cit.*

bljanskog barja i srednjojadranskog zaleđa za sada nema lokaliteta sa ovako ornamentisanom keramikom, ipak je moguće pretpostaviti postojanje uzročne veze u pojavi ove ornamentike na tim područjima. Ovo tim prije što je u jadranskom tipu ljubljanskog facijesa prisutna snažna Glockenbecher komponenta[161].

»Anse a gomito« takođe povezuju ovo područje sa sjevernim Jadranom i sa Italijom. Ovaj tip drške naročito je dobro zastupljen tokom bronzanog doba u Italiji (protoappenninico-subappenninico)[162]. Sjekirasti produžeci na drškama (anse ad ascia) spadaju među najtipičnije keramičke forme kulture ranog bronzanog doba u zaleđu srednjeg Jadrana. Razne varijante ovakvih drški prisutne su i u Italiji tokom čitavog bronzanog doba, a njihova upotreba na tom tlu počinje već u eneolitu[163]. U ovom trenutku je prerano donositi egzaktnije zaključke u vezi sa porijeklom drški sa sjekirastim produžecima, no može se reći da izvjesna hronološka prednost nalaza iz Italije govori u prilog mogućnosti širenja ovih oblika sa zapadne na istočnu jadransku obalu.

Krajem ranog bronzanog i početkom srednjeg bronzanog doba u srednjojadranskom zaleđu mogu se potvrditi određeni elementi istočnoalpskog i podunavskog porijekla. U ovom smislu značajna je pojava »Litzen« keramike u Nečajnu, Sovićima i u Ravlića-pećini[164]. Ovakva keramika je dosta brojna i u Podu A.[165]. U Varvari A3 prisutan je specifičan tip »šnur« keramike, kao i trouglasta i »Buckel« ispupčenja[166].

Treba reći da su ovi oblici poznati samo u sjevernom dijelu srednjojadranskog zaleđa, dok na području bližem obali dosadašnjim istraživanjima nisu konstatovani[167]. Na tlu jugozapadne Bosne ovi elementi su samo jednim dijelom prisutni. Naime, ovdje nema istočnoalpske »Litzen« keramike, niti »šnur« ukrasa, ali su prisutni elementi podunavskog porijekla: »Buckel« i kanelovani ornamenti. Kako je već naglašeno, kanelure ovog oblika su prisutne samo na Privali, u Podu A, u Alihodžama B i dalje na sjeveru. Na sadašnjem stupnju istraženosti teško je utvrditi obim i prirodu ovih sjevernih

---

[161] Vidi nap. br. 135.

[162] M. Ceccanti, *Rivista di scienze preistoriche XXXIV*, 1—2, Firenze 1979, 148, fig. 5 A, A1, 152, fig, 6 A, B; R. Peroni, *Bulletino di paletnologia Italiana*, n. s. XIV, Roma 1962—1963, 71—72; isti, *Per una definizione dell' aspeto culturale »subappenninico« come fasi chronologica a sé stante*, Roma 1959, 77, T. VIII/A-E.

[163] »Anse ad ascie« se javljaju u južnoj Italiji na prelazu iz eneolita u bronzano doba (Laterza, Cellino S. Marco) i tokom bronzanog doba su zastupljene na čitavom Apeninskom poluostrvu. M. Ceccanti, *l. c.*, 160—177; R. Peroni, *l. c.*, 97—98, T. XI a-i. M. Ceccanti razlikuje tri varijante ovih drški, od kojih prve dvije pripadaju istom tipu kao i nalazi iz srednjojadranskog zaleđa.

[164] B. Čović, Dolina Neretve... 38—41.

[165] *Ibid.*; isti, GZM n. s. XX/1965, 49, T. VI/17.

[166] B. Čović, GZM n. s. XXXII/1977, 58.

[167] Isti, Dolina Neretve... 38—41.

upliva. Na tle jugozapadne Bosne oni su stigli posredstvom Varvare A3 i kasnog Poda A, ali da li se radi samo o kulturnom uticaju ili i o prilivu novog stanovništva, za sada se ne može ništa određenije reći.

*

Na osnovu svih prethodno iznesenih podataka, u vezi sa kulturom prvog perioda u gradinama jugozapadne Bosne možemo zaključiti sljedeće:

— Početak naseljavanja gradina pada u vrijeme stabilizacije novih društvenih i ekonomskih odnosa, što znači poslije dolaska novih populacija na prostor jugozapadnog Balkana i nakon perioda dezintegracije neolitske kulture na tom području.

— Nosioci kulture prvog perioda su neo-eneolitski etnički elementi koji su se tokom prve faze ranog bronzanog doba iz prostora zapadne Hercegovine i centralne Dalmacije proširili na ovo, do tada nenaseljeno tle. U ovom smislu za sada se mogu izdvojiti sljedeće etno-kulturne komponente: lisičićka, vučedolska, i ljubljanska a uz to je vjerovatno prisutna i jedna nedovoljno identifikovana južna varijanta badenske kulture.

— Intenzitet naseljenosti tokom ranog bronzanog doba na tlu jugozapadne Bosne bio je relativno slab, a izgleda da je takva situacija i na čitavom istočnojadranskom području. U stvari, u ovom periodu sva naselja su skoncentrisana u okolini Duvanjskog polja, a vodeću ulogu među njima imala je Privala A.

— Tokom razvoja u ovom periodu izražene su brojne kulturne veze sa naseljima zapadne Hercegovine i srednje Dalmacije, kao i sa širim jadranskim prostorom, čime se jugozapadna Bosna u potpunosti uklapa u istočnojadranski kulturni krug. Krajem Br. A2 i u Br. B1 periodu prisutni su određeni elementi podunavskog porijekla. Oni ujedno označavaju i kraj ovog perioda.

DRUGI PERIOD

— SREDNJE BRONZANO I POČETAK KASNOG BRONZANOG DOBA —

Početkom srednjeg bronzanog doba, odnosno tokom faze Br. B1 u naselju na Privali došlo je do naglog prekida kulturnog razvoja. Time je obilježen kraj faze Privale A i kraj prvog perioda razvoja gradinskih naselja jugozapadne Bosne. Uzroci ove promjene ne mogu se objasniti u sadašnjoj fazi istraživanja, ali se njeni efekti mogu donekle sagledati. Osnovno obilježje perioda koji slijedi jeste stagnacija gradinskih naselja i života u njima. Tokom dugog vremenskog intervala (Br. B2 — Br. D) tragovi života postoje samo na području Duvanjskog polja, i to u Velikom gracu na Privali (Privala B) i u Velikoj gradini u Petrovićima.

U materijalnoj kulturi Privale B nastavljaju se neki stariji oblici (bikonični pehari, sjekirasti i jezičasti produžeci, lonci sa plastičnim trakama i dr.), ali su oni sada lošije rađeni i manje ukrašavani. Uz to su prisutni i pojedini elementi u plastičnoj ornamentici (trougaono ispupčenje, drška sa

rožastim produžetkom, trougaona drška) koji predstavljaju blijedi odraz razvoja započetog krajem proteklog perioda i koji ukazuju na veze sa Varvarom B.

U Petrovićima naseljavanje otpočinje u Br. C periodu, najvjerovatnije u njegovoj posljednjoj fazi. Ni ovdje se ne radi o stalnom naselju, već o povremenom prebivalištu koje će u naselje prerasti tek početkom Ha A perioda. Elementi materijalne kulture koji obilježavaju ovu početnu fazu naseljavanja u Petrovićima uglavnom ukazuju na vezu sa Varvarom B2.

Kako izgleda, veze sa Vrvarom su imale najviše uticaja na razvoj gradina jugozapadne Bosne tokom drugoga perioda. Odnosi sa Varvarom se pojačavaju u posljednjoj fazi ovog perioda, odnosno u vrijeme dolaska prvih stanovnika u Veliku gradinu u Petrovićima. U tom smislu moglo bi se zaključiti da jugozapadna Bosna tokom drugog perioda kulturno gravitira jednom još nedovoljno poznatom krugu koji obuhvata ovaj dio Bosne i zapadnu Hercegovinu i čije su manifestacije za sada najbolje uočljive na području Varvare.

Mada nismo u situaciji da potpunije sagledamo uzroke kulturne stagnacije i nestanka stalnih naselja u drugom periodu razvoja gradina jugozapadne Bosne, u ovom pogledu nameće se nekoliko mogućnosti:

— promjena društvenih relacija, pri čemu gradine nisu bile potrebne kao stalna naselja, već samo kao utvrde;

— nastanak novih klimatskih prilika u kojima ova polja nisu mogla biti stalno naseljena, već su posjećivana sezonski;

— potpuno iseljavanje većine stanovništva, odnosno masovno napuštanje gradina i čitavog područja ovih polja.

U ovom trenutku teško je prihvatiti ili odbaciti bilo koju od ovih mogućnosti. Da bi se o tome argumentovanije govorilo, potrebno je obaviti šira istraživanja kako na ovom području tako i na širem prostoru sjeverozapadnog Balkana. Stoga se moramo zadovoljiti samo navođenjem ovih mogućnosti, uz napomenu da materijalna kultura drugog perioda, pored elemenata domaće tradicije, najviše upućuje na veze sa područjem Varvare, te ukoliko je bilo iseljavanja, onda se stanovništvo sa ovog područja najvjerovatnije proširilo na prostor zapadne Hercegovine[168]. U prilog tome govori činjenica da će u narednom, trećem periodu, odnosno u vrijeme ponovnog intenziviranja života u gradinama jugozapadne Bosne, vodeća etnokulturna komponenta biti elementi čija se materijalna kultura zasniva na autohtonim tradicijama ovog područja i na kulturi Varvare B i C.

---

[168] Mada je srednje bronzano doba u zapadnoj Hercegovini vrlo slabo poznato, situacija u Varvari, koja geografski pripada ovom području, govori da je ovo tle nastanjeno u tom periodu. Vjerovatno se radi o jednoj južnoj varijanti grupe gradina koju B. Čović označava kao južnobosansku (GZM n. s. XX/1965, 82). Pretpostavljajući da se stanovništvo iz jugozapadne Bosne moglo proširiti na tle zapadne Hercegovine, vodili smo računa o tome da jugozapadna Bosna graniči sa ovim područjem, kao i da su privredne mogućnosti i geografske okolnosti u ova dva susjedna područja vrlo slične, osim što je klima u zapadnoj Hercegovini blaža. Slično bi se moglo pretpostaviti i za sjeverni dio centralne Dalmacije, sa kojim jugozapadna Bosna takođe graniči, ali za takvu pretpostavku za sada nemamo nikakve arheološke potpore, jer je srednje bronzano doba na tom prostoru potpuno nepoznato.

TREĆI PERIOD

— STARIJA FAZA KASNOG BRONZANOG DOBA —

Poslije relativno dugog razdoblja kulturne stagnacije koja je iz još nedovoljno poznatih razloga tokom srednjeg brozanog doba zahvatila veći dio sjeverozapadnog Balkana, početkom kasnog bronzanog doba intenzivira se život, što je na ovom tlu obilježeno nizom novih kulturnih impulsa. Jedna od osnovnih manifestacija koja označava početak ovog perioda je ponovno zaposijedanje starih i osnivanje velikog broja novih gradinskih naselja. Ovo je dobrim dijelom prouzrokovano kriznim situacijama i pokretima koji su, kako je poznato, početkom kasnog bronzanog doba zahvatili veliki dio Balkana, kao i šire područje jugoistočne Evrope i Mediterana (Egejska, ili Urnenfelder seoba)[169]. Mada populacije iz unutrašnjosti sjeverozapadnog Balkana nisu učestvovale u rušenju mediteranskih civilizacija, ovi pokreti su, direktno ili indirektno, zahvatili i ovo tle i bitno uticali na njegov kulturni razvoj[170]. Koliki je značaj ovog nemirnog vremena pokazuje i činjenica da je upravo tokom tog doba ili odmah nakon njega, uslijedilo stupanje na scenu Ilira, Panona, Tračana i drugih protoistorijskih etničkih zajednica[171].

Kulturni stratumi gradinskih naselja kao osnovnih aglomeracijskih jedinica ovog perioda, daju mnoštvo značajnih podataka bez kojih se ne može ni zamisliti cjelovitije proučavanje ovog nemirnog razdoblja. B. Čović, koji se u novije vrijeme najviše bavio istraživanjem naselja iz bronzanog i željeznog doba na tlu Bosne i Hercegovine, utvrdio je postojanje nekoliko karakterističnih grupa gradinskih naselja čiji se razvoj može pratiti tokom kasnog bronzanog i željeznog doba i kod kojih su jasno izražene određene lokalne specifičnosti[172]. To su: grupa gradina iz sjeverozapadne Bosne (Zecovi III-II, Kekića-glavica A itd.); grupa gradina iz sjeverne Bosne (Vis C, Pivnica B), srednjobosanska grupa (Pod B-D, Alihodže C, Semizovac) i južnobosanska grupa (Varvara C, Debelo brdo, glasinačke gradine)[173]. Sve ove grupe, osim južnobosanske, u kojoj se može pratiti kontinuitet od eneolita i ranog bronzanog doba, predstavljaju novinu na navedenom području. Osnivanje naselja u sjeverozapadnoj Bosni pripisuje se nosiocima Urnenfelder kulture zapadnopanonskog tipa[174]. Isti elementi sačinjavaju osnovnu komponentu u naseljima sjeverne Bosne, ali, pored toga, prisutan je i materijal koji vuče porijeklo iz bronzanog doba istočne Panonije[175].

---

[169] O egejskoj seobi: V. Milojčić, *Archäologische Anzeiger* 63/64, Berlin 1948—1949, 12 i d.; M. Garašanin, *Diadora II*, Zadar 1962, 117—134; A. Benac, ARR IV—V, Zagreb 1967, 311—339.

[170] A. Benac, *l. c.*

[171] U vezi sa Ilirima i Panonima vidi referate Simpozijuma o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijskom i protoistorijskom dobu, Sarajevo 1964, posebno referate A. Benca i Z. Marića. Prema zaključcima ovog simpozijuma, Iliri se kao formirana etnička zajednica mogu pratiti od početka željeznog doba. V. Mikov (Studia Balcanica 5, Sofia 1971, 52—61) iznosi da se kontinuiran razvoj Tračana može pratiti od kasnog bronzanog doba.

[172] B. Čović, GZM n. s. XX/1965, 83—87.

[173] *Ibid.*

[174] *Ibid.*, 85.

[175] *Ibid.*, 86.

Porijeklo srednjobosanske grupe nije još sasvim razjašnjeno. Sudeći po nekim karakterističnim manifestacijama u materijalnoj kulturi, bitan udio u formiranju ove grupe imali su etnički elementi koji su u ranijim fazama bronzanog doba živjeli na području koje je početkom kasnog bronzanog doba zaposjednuto od strane nosilaca Urnenfelder kulture[176]. Gradinska naselja ove grupe doživljavaju najveći procvat tokom kasnog bronzanog doba i na početku željeznog doba, a u Podu se razvoj ove grupe može pratiti sve do sredine mlađeg željeznog doba[177].

Burni događaji koji karakterišu kasno bronzano doba imali su određenog odraza i na tlu jugozapadne Bosne, gdje početkom Ha A perioda također dolazi do oživljavanja kulturnog razvoja. U to vrijeme osnivaju se naselja u gradinici iznad Šumnjaka, u gradini Letke i gradini Buhovo, a u Velikom gracu na Privali i u Velikoj gradini u Petrovićima javljaju se novi kulturni sadržaji, koji obilježavaju početak nove faze razvoja ovih starih naselja. U kasnom bronzanom dobu je, najvjerovatnije, naseljena i Velika gradina u Mokronogama.

U materijalnoj kulturi gradinskih naselja ovog perioda izdvajaju se tri karakteristične komponente:

— elementi Urnenfelder tipa, koji su najuočljiviji, ali najmanje brojni (pojedinačni nalazi »turban«-oboda u Privali C, u Petrovićima, Letkama i Buhovu; dva fragmenta izvijenih facetiranih oboda u Privali C);

— elementi autohtone tradicije (široko zastupljena stara tehnologija izrade keramike u Privali C, Šumnjacima, Buhovu, Petrovićima i u Mokronogama);

— tradicija i uticaji sa područja zapadne Hercegovine (većina keramičkih oblika karakterističnih za kasno bronzano doba).

U pogledu nastanka i razvoja kulture trećeg perioda, u gradinama jugozapadne Bosne najviše značaja ima ova posljednja komponenta, koja je u sadašnjoj fazi istraženosti najviše izražena vezama sa Varvarom. Preko ovog naselja, koje je smješteno na važnoj praistorijskoj komunikaciji (dolina Neretve), stizali su mnogi razvojni impulsi do tla jugozapadne Bosne, počev od vremena prvog naseljavanja gradina (Privala A). Veze sa Varvarom postoje i u srednjem bronzanom dobu, a prema keramičkoj produkciji Velike gradine u Petrovićima ovi kontakti su dosta izraženi i tokom kasnog bronzanog doba. Po svoj prilici, posredstvom Varvare su stigli i elementi Urnenfelder kulture. »Turban«-obodi iz naselja trećeg perioda jugozapadne Bosne u potpunosti odgovaraju »turbanima« iz Varvare C.

Prisustvo stare domaće tehnologije je siguran znak kontinuiteta autohtonog etno-kulturnog elementa. Keramički oblici rađeni u ovom maniru uglavnom odgovaraju materijalu iz Varvare C, mada ovo područje pokazuje izvjesnu samostalnost u tom smislu. Karakteristično je da u jugozapadnoj Bosni preovlađuju oblici koji nastavljaju tradiciju Varvare B i ranijih perioda (pehari, pravolinijska ornamentika), dok su inovacije koje su tipične za Varvaru C samo djelimično prisutne. Tako ovdje nedostaju krivolinijski ornamenti koji su prisutni u Varvari i u nalazištima kasnog bronzanog doba

[176] *Ibid.*, 86—87.
[177] *Ibid.*

na širem području, kao i »anse bifore«, koje Varvaru C povezuju sa glasinačkim područjem i sa Italijom[178]. Sa druge strane, prisutni su tipični »turban«-obodi koji hronološki, a i kulturno, ovo područje sasvim sigurno dovode u vezu sa kulturom kasnog bronzanog doba sjeverozapadnog Balkana.

Nedostatak prethodno navedenih oblika može se objasniti jedino specifičnošću geografskih i društvenih okolnosti jugozapadne Bosne, odnosno zatvorenošću i konzervativnošću ovog kraja. Ove specifičnosti su, kako smo vidjeli, prisutne na kraju prvog perioda, a biće izražene i tokom razvoja u željeznom dobu.

Prema sadašnjoj situaciji, najsnažnije naselje u trećem periodu razvoja ovog područja bila je Velika gradina u Petrovićima. Ono je imalo i vodeću ulogu u kulturnom razvoju tokom ovog razdoblja. Stalna naselja su, vjerovatno, postojala i u Letkama i Buhovu, dok je Privala u ovo vrijeme imala sasvim sporednu ulogu. O funkciji Gradinice nad Šumnjacima i Velike gradine u Mokronogama na osnovu materijala kojim raspolažemo, teško je bilo šta određenije reći.

U hronološkom smislu treći period obuhvata relativno kratko razdoblje — Ha A period, a to je, svakako, jedna od posljedica specifičnosti o kojima je ranije bilo riječi. Većina navedenih naselja traje i u Ha B periodu, ali u to vrijeme na ovom tlu dolazi do novih kulturnih preobražaja koji već označavaju početak četvrtog perioda i prelaz u željezno doba.

ČETVRTI PERIOD

— MLAĐA FAZA KASNOG BRONZANOG DOBA I ŽELJEZNO DOBA —

Četvrti period predstavlja doba najvećeg procvata gradinskih naselja jugozapadne Bosne. Kulturni razvoj tokom ovog perioda tekao je kontinuirano, a prema karakteristikama materijalne kulture ovo dugotrajno razdoblje može se podijeliti u tri sukcesivne faze:

a) mlađa faza kasnog bronzanog doba (Ha B1—B2);

b) starije željezno doba (Ha B3—D);

c) mlađe željezno doba (Lat. A—C (?).

a) Početak četvrtog perioda, odnosno početak njegove prve faze obilježen je osnivanjem naselja u Koritima (Korita A), Reljinoj gradini i u Grkovcima, a vjerovatno već u ovo doba otpočinje život i u Zagoričanima, Vašarovina, Isakovcima i u Raičkama. U ovo vrijeme još uvijek traju naselja iz prethodnog razdoblja (Petrovići, Privala C, Letke, Buhovo, Šumnjaci i Mokronoge) i mada je većina ovih naselja u završnoj fazi svoje egzistencije i mnogo slabija nego ranije, ipak, su ona odigrala važnu ulogu u formiranju kulturne fizionomije četvrtog perioda. U stvari, ove gradine su nosioci domaće tradicije južnobosanskog kruga i kultura četvrtog perioda preko njih preuzima i dalje razvija veći broj keramičkih oblika i ornamentike. To su, prije svega, bikonični pehari, koji su vrlo brojni u ovoj fazi i koji će biti jedna od vodećih keramičkih formi u željeznom dobu, zatim razne varijante

[178] *Ibid.*, 84.

koničnih zdjela, naročito one sa dvostruko facetiranim obodima, kao i lonci sa plastičnim trakama i potkovičastim drškama. Većina ovih oblika zastupljena je u južnobosanskom krugu već od ranog bronzanog i srednjeg bronzanog doba (Privala A—B, Varvara A2—B2)[179], a pehari, kako je već naznačeno, vuku porijeklo iz eneolita jugozapadnog Balkana.

Jedan od elemenata ove tradicije je, također, grublja porozna keramika (tipa vrste »d« iz Privale), koja preovlađuje u prethodna tri perioda na tlu jugozapadne Bosne, a u značajnoj mjeri je prisutna i u ovoj početnoj etapi četvrtog perioda. Za ovaj krug mogu se vezati i ornamentalni nizovi udubljenja izvedeni otiscima prsta, koji su zastupljeni od najranijih faza naseljavanja gradina, kao i pravolinijska urezana ornamentika, naročito šrafirani trouglovi i cikcak trake.[180]

Druga bitna karakteristika prve faze četvrtog perioda su snažni uplivi iz područja srednje Bosne. Oni su naročito izraženi u gradinama: Korita (Korita A), Reljina gradina i Grkovci. Treba reći da se kontakti između ova dva područja mogu pratiti od kasnog Poda B, pa sve do prestanka života u ovom velikom i snažnom naselju (Pod D), ali najintenzivniji odnosi i najjači kontakti ostvareni su upravo tokom Ha B perioda, odnosno u prvoj fazi četvrtog perioda. Također treba konstatovati da su ove veze bile jednosmjerne — uticaji su uvijek išli iz pravca srednje Bosne, dok obrnuti uplivi nisu primijećeni.

Od elemenata koji karakterišu prisustvo srednjobosanske komponente naročito se ističu brojne posude sa loptastim tijelom i ornamenti na njima, posude sa malom kanelovanom vertikalnom drškom koja prelazi obod, inkrustacije, rijetki krivolinijski ornamenti itd.

b) U drugoj fazi četvrtog perioda u punoj mjeri se nastavlja život u naseljima koja su osnovana početkom prethodne faze (Korita, Reljina gradina, Grkovci i dr.) U njima su i dalje prisutni isti keramički oblici, što potvrđuje kontinuiranost prelaska iz prve u drugu fazu i opravdava uključivanje prve faze u okvire četvrtog perioda te njeno povezivanje sa željeznim dobom, mada bi se ona, prema srednjoevropskoj periodizaciji, mogla vezati za treći period jer pripada vremenu kasnog bronzanog doba.

Početak druge faze dobro je fiksiran nivoom nalaza metalnih predmeta u Koritima (početak Korita B), što odgovara Ha B3 periodu, odnosno najranijoj fazi starijeg željeznog doba, po spomenutoj periodizaciji. Možda već tokom Ha B3 perioda, a najkasnije početkom razdoblja Ha C otpočinje naseljavanje na Libu, Mikodolu, Selimovića-gradini, Mandinoj gradini, Stražnici, Ćurića-gradini, Vidošima, Potočanima i Mišima. Velika gradina u Petrovićima, Privala C, Buhovo i Šumnjaci u ovo vrijeme nemaju više funkciju naselja već služe kao refugiji. Jedino naselje iz trećeg perioda koje je tu funkciju zadržalo i tokom željeznog doba je gradina Letke. Na žalost, kulturni sloj ovog naselja je potpuno dislociran, tako da se kontinuitet ne može stratigrafski potvrditi.

U keramičkoj produkciji, kako smo već napomenuli, zastupljen je visok stepen konzervativnosti i uniformnosti — isti oblici dugo traju i sreću

[179] Vidi nap. br. 15, 28, 100.

[180] Vidi nap. br. 18.

se u gotovo svim gradinama. Uz to ima i određenih osobenosti, naročito u načinu ukrašavanja i u tehnologiji izrade keramičkog materijala, koje su karakteristične samo za ovu fazu. To je, na prvom mjestu, pojava inkrustacije i lažnih vrpčastih ornamenata. Obje ove ornamentalne tehnike javljaju se početkom željeznog doba i, kako je već naglašeno, predstavljaju panonsko-podunavsku tradiciju, koja ovdje stiže prilično kasno posredstvom kasnog Poda B i kasne Varvare C. U ukrašavanju koničnih zdjela nastavlja se degeneracija »turban« — ornamenta. Sada su zastupljene raznovrsne imitacije koje samo u osnovi podsjećaju na tipične »turban«-obode iz Ha A perioda.

Krajem Ha B perioda u velikoj mjeri se smanjuje upotreba starog tehnološkog postupka tipa keramičke vrste »d« iz Privale, tako da je tehnologija izrade keramičkih posuda u ovoj fazi uglavnom dobra, što ukazuje na razvijenu i kvalitetnu keramičku djelatnost.

c) Za razliku od prethodne dvije faze, koje se i pored kontinuiranog prelaska međusobno mogu dosta jasno izdiferencirati, treća faza, odnosno mlađe željezno doba ne može se tako sigurno fiksirati, kako u pogledu početka tako ni u pogledu završetka. Otežavajuća okolnost u ovom smislu je u tome što su najmlađi slojevi u većini gradina poremećeni oranjem, raznim ukopavanjima i sličnim intervencijama, a uz to je u keramičkom materijalu, kojim jedino raspolažemo, prisutna već spomenuta konzervativnost — dugotrajna upotreba istih keramičkih oblika. Ipak je, na osnovu materijala kojim raspolažemo, moguće identifikovati nekoliko karakterističnih manifestacija koje ukazuju na izvjesne promjene u kulturnom razvoju ovog tla, a koje su se odigrale negdje u vrijeme koje odgovara prelasku iz starijeg u mlađe željezno doba. U tom smislu najviše podataka pruža materijal iz treće faze naselja u Koritima (Korita C). U ovoj završnoj fazi Korita pojavljuju se novi keramički oblici (posude sa profilisanom stopom), a u cjelini tehnologija izrade keramike je lošija nego u prethodnim horizontima. Krajem Lat. A perioda dolazi do potpunog prestanka života u ovom gradinskom naselju, što ukazuje na izvjesno opadanje kulturnog razvoja na čitavom ovom području.

Sa druge strane, situacija u podgrađu Reljine gradine i u Grkovcima pokazuje da se razvoj kulture četvrtog perioda i dalje kontinuirano nastavlja. Naglašena oštra profilacija bikoničnih pehara iz podgrađa Reljine gradine govori o izvjesnoj evoluciji keramičkih oblika. Ali, u tome nema nikakvog uticaja sa strane. Naime, na ovom području nisu pronađeni keltski elementi, a nema ni većeg upliva helenističke kulture. Sve to govori o zatvorenosti ovog područja, koja sve više dolazi do izražaja tokom razvoja četvrtog perioda.

Izgleda da se na ovom tlu mlađe željezno doba ne može izdvojiti u onom smislu kako se to čini na prostoru sjevernog Balkana ili na jadranskoj obali, gdje je početak ovog razdoblja obilježen pojavom sasvim novih kulturnih sadržaja. Za razliku od tih oblasti, jugozapadna Bosna je tokom željeznog doba bila mnogo manje izložena stranim uticajima, tako da u ovom vremenu uglavnom preovlađuju lokalne kulturne manifestacije. U istim us-

lovima odvija se i razvoj mlađe faze željeznog doba, a jedino čime se ona izdvaja jeste opadanje intenziteta naseljavanja i cjelokupnog kulturnog razvoja, koje počinje u Lat. A periodu, a naročito je izraženo od faze Lat. B.

*

U formiranju kulture četvrtog perioda razvoja gradinskih naselja jugozapadne Bosne presudnu ulogu su imali tradicija južnobosanskog kruga (uključujući i lokalnu tradiciju jugozapadne Bosne) i snažni uplivi iz područja srednje Bosne. Elementi južnobosanske tradicije u punoj mjeri su prisutni tokom čitavog četvrtog perioda, dok su srednjobosanski uticaji najviše izraženi u prvoj i na početku druge faze.

Naselja srednjobosanske grupe su tokom kasnog bronzanog doba i na početku željeznog doba (Ha A—B) razvila bogatu keramičku produkciju, raznovrsnu po oblicima i ornamentici[181]. B. Čović naglašava da je u to vrijeme ova grupa izvršila snažan uticaj na naselja susjednih područja. Ovi uticaji se osjećaju i u oblasti Urnenfelder kulture, a naročito su izraženi u južnoj Bosni[182]. Isti autor dosta argumentovano pretpostavlja da se u slučaju južne Bosne ne radi samo o kulturnim uplivima već i o prodoru, odnosno infiltraciji nosilaca ove grupe[183].

Činjenica je da srednjobosanska grupa predstavlja novinu na području na kojem se prostire od kasnog bronzanog doba. Ona se ne razvija na tradicijama prethodnih grupa sa tog tla[184]. Sa druge strane, pokazuje značajne sličnosti sa savremenim i starijim kulturama istočne Panonije, te je sasvim moguće da potiče iz tog areala, odakle se pod pritiskom Urnenfelder kulture povukla na tle srednje Bosne[185]. Pod pritiskom te kulture pojedini kraci nosilaca ove grupe prodrli su i dalje na jug i jugoistok, do Varvare i Debelog Brda[186].

Elementi srednjobosanskog porijekla stigli su i na tle jugozapadne Bosne, ali nešto kasnije — krajem kasnog bronzanog doba, u srednjoevropskom smislu, odnosno u vrijeme koje označava početak četvrtog perioda razvoja gradina u poljima ovog dijela Bosne (Ha B). Preko Korita A i Reljine gradine oni se šire ka Grkovcima i drugim gradinskim naseljima ovog perioda. S obzirom da su srednjobosanski oblici najviše izraženi u najranijim horizontima, odnosno u vrijeme osnivanja ovih naselja, to se može pretpostaviti da se ovdje ne radi samo o snažnim uticajima već i o prilivu stanovništva. U svakom slučaju, tokom Ha B razdoblja definitivno je uobličena etno-kulturna fizionomija četvrtog perioda i stvorena osnova za njegov dalji razvoj.

---

[181] B. Čović, GZM n. s. XX/1965, 87.
[182] *Ibid.*
[183] *Ibid.*
[184] *Ibid.*, 59—61.
[185] *Ibid.*
[186] Ovu pretpostavku iznio je B. Čović, GZM n. s. XX/1965, 87.

Pojedinačni elementi Urnenfelder tipa ni u ovom periodu nemaju većeg značaja. Imitacije »turban«-oboda koje susrećemo u prvoj fazi četvrtog perioda u potpunosti odgovaraju nalazima iz srednje Bosne. U Podu B ovako ukrašene zdjele su vrlo česte, a, što je vrlo važno, susreću se i u drugim područjima u kontekstu upliva iz srednje Bosne (Varvara C, Debelo brdo). Sličnu situaciju možemo pretpostaviti i u slučaju jugozapadne Bosne. Čini se da bi ove oblike trebalo okarakterisati kao elemente Urnenfelder tradicije, koji su na ovo tle stigli posredstvom srednje Bosne. Pa ni srp iz Korita se ne može dovoditi u direktnu vezu sa Urnenfelder kulturom. Ovo oruđe je moglo stići putem trgovine iz Urnenfelder kruga[187], mada nije isključeno da je, po uzoru na Urnenfelder tipove, proizvođeno u radionicama ovog dijela Balkana. Nalazi drugih metalnih objekata pokazuju da su domaće metalurške radionice u ovo vrijeme sasvim sigurno postojale.

U daljem razvoju tokom punog željeznog doba sve više dolaze do izražaja samostalne kulturne manifestacije bez značajnijih stranih impulsa. Veze sa srednjom Bosnom postoje i dalje, ali nisu tako značajne niti jake kao u prethodnoj fazi. Međutim, ono što najviše izdvaja ovo područje u odnosu na bliže i dalje susjedstvo jeste gotovo isključiva upotreba pravolinijske ornamentike. Ovaj manir ukrašavanja datira od početka naseljavanja gradina i u punoj mjeri je prisutan sve do kraja praistorijskog razvoja na ovom tlu. Karakteristično je da su u prvoj fazi četvrtog perioda, odnosno u doba najsnažnijeg kontakta sa srednjom Bosnom, kada su iz ovog prostora stizali brojni keramički oblici, sa njima mahom preuzimani pravolinijski motivi. Permanentna upotreba pravolinijske geometrijske ornamentike također je jedan od elemenata koji govori u prilog kontinuiranog života autohtonog etno-kulturnog elementa.

Treba reći da i u Podu, počev od faze Pod C, nestaju krivolinijski ornamenti te je željezno doba na ovom lokalitetu u cjelini okarakterisano pravolinijskim ornamentima[188]. Ali, dok su u jugozapadnoj Bosni tokom željeznog doba uglavnom zastupljeni motivi koji predstavljaju nastavak tradicije iz prethodnih perioda[189], razvoj ove ornamentike u Podu C ide u dugom pravcu[190]. To pokazuje da razvoj ova dva područja, poslije dosta uskih dodira u Ha B periodu, poprima različite tendencije.

---

[187] Vidi nap. br. 92 i 93.

[188] Vidi B. Čović, GZM n. s. XX/1965, 53; *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976, 231—237.

[189] To su, prije svega, šrafirani trouglovi i cikcak-trake, koji se sreću tokom bronzanog doba u jugozapadnoj Bosni i u susjednim područjima. U prilog ovome govorila bi i šrafirana traka sa kopče iz Korita, koja, osim savremenih analogija na glasinačkom području, pokazuje dosta sličnosti sa šrafiranim trakama na keramici prvog perioda naseljavanja gradina. Međutim, ovakvi ornamenti nisu poznati od kraja ranog bronzanog doba pa sve do Ha B ni na ovom niti na susjednim područjima, te ovu vezu treba primiti sa rezervom.

[190] Vidi nap. br. 92 i 93.

Sa druge strane, neki za sada pojedinačni elementi ukazuju na samostalnu metaluršku djelatnost jugozapadne Bosne (posuda za taljenje bronze) i na veze sa područjem zapadne Hercegovine (igla, dugmad)[191].

Snažan razvoj gradinskih naselja na tlu jugozapadne Bosne tokom starijeg željeznog doba pretpostavlja postojanje čvršće društvene organizacije i drugih elemenata organizovanog društvenog života. U ovo vrijeme po prvi put su u većoj mjeri naseljena sva tri polja i u svakom od njih postoje snažna naselja koja bi mogla imati značajnu ulogu u društveno-ekonomskom razvoju čitavog područja. Ovdje, prije svega, mislimo na Reljinu gradinu, koja je najznačajnije naselje u Glamočkom polju. Nalazi se na niskoj terasi u samom polju, ima snažno utvrđenje i veliko podgrađe, a u njenoj blizini je velika koncentracija strategijski izloženih gradina koje su je, vjerovatno, obezbjeđivale (Pr. 1/44—48).

U Livanjskom polju ističu se naselja u Koritima, Grkovcima i Vašarovinama. Premda podacima kojima raspolažemo, gradina u Koritima je imala vodeću ulogu u ovom polju tokom prve dvije faze četvrtog perioda (Ha B—D). U kasnijem vremenu ovu funkciju je mogla preuzeti gradina Grkovci ili gradina Vašarovine. Vašarovine su posebno zanimljive u urbanističkom smislu, jer uz centralno naselje postoje još dva refugijalna i strategijska utvrđenja (Pr. 1/7—9).

Duvanjsko polje i u ovom periodu zadržava primat, naročito u političkom pogledu. O tome svjedoči Mandina gradina, koja je tokom željeznog doba, vjerovatno, bila neka vrsta kulturnog središta svih ovih polja. Naseljen je i veliki broj drugih gradina, a među njima se posebno izdvajaju Lib i Selimovića-gradina.

Na dobru organizovanost ovih polja ukazuju tendencije proširivanja naselja izvan okvira gradinskih bedema (Reljina gradina i, možda, Lib) i zaposijedanje položaja koji nemaju nikakvog strategijskog niti defanzivnog značaja (Reljina gradina, Selimovića-gradina, Korita, Mandina gradina). Strategijski položaji na kojima su nekad bila snažna naselja (Privala, Petrovići) u novim uslovima postaju osmatračnice i refugijumi. Postojanje osmatračnica između polja (Privala između Duvanjskog i Livanjskog polja; Blagodija između Livanjskog i Glamočkog polja), osim mogućnosti povezivanja, govore i o određenoj podvojenosti populacija u pojedinim poljima. Sve to daje izvjesne mogućnosti za pretpostavku o načinu društvenog uređenja u okviru ove regije: izgleda da je postojala neka vrsta saveza tri polja u kome je svako od njih imalo određenu samostalnost.

Kako je već naglašeno, vrijeme završetka četvrtog perioda ne može se preciznije odrediti na osnovu podataka koje su pružila arheološka iskopavanja. Za razdoblje koje slijedi Lat. A periodu nedostaju karakteristični, hronološki odredljivi oblici, te su u ovom smislu moguće samo pretpostav-

---

[191] Vjerovatno su tokom prve i druge faze četvrtog perioda veze sa zapadnom Hercegovinom, a možda i sa centralnom Dalmacijom, bile dosta izražene. Na to upućuju nalazi iz ostava, nekropola i slučajni metalni nalazi na nekim gradinama, vidi B. Čović, Godišnjak VIII/6, Sarajevo 1970, 71—89. Međutim, pravu prirodu odnosa jugozapadne Bosne i spomenutog područja za sada ne možemo sagledati jer su naselja kasnog bronzanog i, naročito, starijeg željeznog doba na tom tlu veoma slabo istražena.

ke. Tako se može sa dosta vjerovatnoće pretpostaviti da naselja u podgrađu Reljine gradine i u Grkovcima traju tokom Lat. B, a vjerovatno i na početku Lat. C perioda. O daljoj sudbini gradinskih naselja jugozapadne Bosne teško je na osnovu arheoloških podataka bilo šta reći. Međutim, ovdje već zalazimo u vrijeme kada je ovaj dio Bosne u sferi interesa antičkih geografa i istoričara, te nam ovi istorijski izvori mogu pomoći u pokušajima determinacije vremena završetka egzistencije praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni. U tom smislu, rimsko-delmatski ratovi (158 — 27. g. pr. n. e.)[192] mogu se uzeti kao vrijeme posljednje upotrebe gradina od strane autohtonog praistorijskog stanovništva. U to doba vjerovatno se napuštaju naselja na pristupačnim položajima i ponovo dolazi do zaposijedanja strategijskih pozicija koje je lakše braniti.

U nekim gradinama (vidi Pr. 1) nalaze se tragovi antičkih zidova, a u površinskom sloju se praistorijska keramika nalazi pomiješana sa antičkom robom. Zajednička egzistencija praistorijske i antičke keramike u površinskim slojevima ovih gradina mogla bi se na prvi pogled protumačiti kao dokaz kontinuiranog života starosjedilaca u gradinama i u antičkom dobu. Međutim, ovdje se radi o već spomenutim oštećenjima kulturnih sedimenata, čime je došlo do miješanja različitih kulturnih slojeva. Osim toga, teško je povjerovati da bi jedna dobro organizovana i snažna država, kakav je bio Rim u početku carskog perioda, dozvolila nemirnim i nepouzdanim domorocima držanje tako važnih strategijskih položaja. Naprotiv, nastupanjem rimske vlasti civilna naselja se sele u podnožja gradina, gdje se uglavnom i danas nalaze[193].

Antička keramika i ostaci antičke arhitekture svjedoče o sekundarnoj upotrebi gradina od strane Rimljana. U početku rimske vlasti, odnosno u vrijeme pacifikacije nemirnog stanovništva novoosnovane provincije Dalmacije, gradine su dobro poslužile kao vojna strategijska utvrđenja.

IV. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Kako je već u uvodnom dijelu teksta naglašeno, ovaj rad je imao za cilj iznošenje rezultata sondažnih i sistematskih iskopavanja koja su obavljena u dosadašnjim istraživanjima gradina u jugozapadnoj Bosni. To znači da su u njemu obrađene gradine koje su služile kao naselja, odnosno samo one gradine-naselja u kojima su ostaci kulturnih slojeva u većem obimu sačuvani do naših dana. Drugi tipovi gradina (gradine u kojima nije bilo intenzivnijeg zadržavanja ljudi, te stoga nije došlo do formiranja kulturnog sloja — refugijumi, stražare, kultna mjesta) samo su marginalno dodirnuti. Samo su uzgred pomenute i fortifikacione i druge tipološke karakteristike gradinskih lokaliteta. Ti aspekti prevazilaze okvire ovdje zadate teme i biće obrađeni u zasebnoj opširnijoj studiji[194]. Međutim, ni u pogledu kulturne stra-

[192] Vidi M. Zaninović, Godišnjak IV/2, Sarajevo, 1966; 28—32.

[193] U podnožju većeg broja gradina nalaze se ostaci antičkih naselja, vidi M. Zaninović, Godišnjak V/3, Sarajevo 1967, 5—28.

[194] Sintetsku studiju posvećenu ovim problemima priprema A. Benac.

tigrafije nije se moglo zalaziti u detaljniju analizu (izdvajanje razvojnih faza većeg broja naselja, preciznija periodizacija u okviru tih faza, arhitektura, unutrašnje uređenje naselja itd.), jer su istraživanja u okviru jednog gradinskog naselja bila uglavnom malog obima. U cilju cjelovitijeg sagledavanja ovih elemenata, neophodno je obaviti sistematska iskopavanja, prije svega u Velikom gracu na Privali, u podgrađu Reljine gradine i u Grkovcima. Sa druge strane, sondažnim iskopavanjima bilo je obuhvaćeno cjelovito područje jugozapadne Bosne i gotovo sve gradine na kojima je bilo moguće vršiti iskopavanja, što je dalo mogućnosti da se već u ovoj fazi istraživanja odredi okvirna kulturna i hronološka determinacija pojedinih naselja i čitavog područja, te je pružilo elemente za identifikaciju osnovnih kulturnih manifestacija, kao i za razmatranje njihovog porijekla i razvojnih tendencija. Naravno, i o ovim pitanjima moći će se opširnije govoriti tek nakon spomenutih sistematskih iskopavanja. Podaci, pretpostavke i zaključci koji su izneseni u ovom radu trebalo bi da posluže kao osnova za dalje proučavanje kulturnog razvoja kako u gradinama, tako i u čitavoj ovoj oblasti.

Dosadašnja istraživanja su pokazala da su gradine na tlu jugozapadne Bosne bile naseljene tokom bronzanog i željeznog doba. Nije konstatovan nijedan gradinski lokalitet na kome je život trajao bez prekida kroz čitavo ovo vrijeme, već se izdvajaju četiri perioda naseljavanja koji se hronološki nadovezuju, ali je u svakom od njih intenzitet života i kulturnog razvoja bio različit.

Početak naseljavanja gradina na ovom tlu je direktna posljedica stabilizacije novih kulturnih odnosa koji na prostoru jugozapadnog Balkana obilježavaju kraj prelaznog (eneolitskog) perioda i početak bronzanog doba. Karakteristično je da je jedino stalno naselje u prvom periodu naseljavanja (Privala A) smješteno na prelazu između Duvanjskog i Livanjskog polja, odnosno na položaju koji je strategijski najznačajniji u čitavoj regiji, ali je vrlo nepogodan u stambenom pogledu, kako za život, tako i za privređivanje. Ovo je tipično za momenat osvajanja nove, nepoznate teritorije kada se strategijski pogodna pozicija koju je lako braniti pretpostavlja svim drugim životnim aspektima. Takva situacija će se ponoviti i na početku trećeg perioda, u kome poslije duže stagnacije (drugi period) dolazi do ponovnog oživljavanja gradina. Gotovo sva naselja iz tog perioda smještena su na važnim prolazima i isturenim visovima (Petrovići, Privala C, Buhovo, Mokronoge). U četvrtom periodu, međutim, situacija je obrnuta. Stalna naselja prelaze na niže, pogodnije položaje i šire se van gradinskih bedema (Reljina gradina, Korita, Selimovića gradina), dok strategijske pozicije sve više gube ulogu naselja dobijajući funkciju refugijuma i stražara. U ovom periodu grade se nova odbrambena utvrđenja na prilazima važnijim naseljima (koncentracija utvrđenja iznad Reljine gradine, gradinski kompleks u Vašarovinama). Sve to ukazuje na dobru organizovanost populacije u poljima jugozapadne Bosne, odnosno na neku vrstu državnog uređenja koje je tokom četvrtog perioda, odnosno u vrijeme željeznog doba ovdje postojalo (plemenski savez?).

Pri sagledavanju procesa razvoja ovih gradina ne smije se zapostaviti specifičnost geografskog položaja jugozapadne Bosne, odnosno zatvorenost ovog područja i njegova udaljenost od važnih praistorijskih komunikacija. Ove prirodne okolnosti imale su značajnog uticaja na intenzitet i smjernice

kulturnog razvoja ovoga kraja. Naime, često su bitni razvojni impulsi na ovo tle stizali kasnije nego u područja koja se nalaze na pravcu prometnih praistorijskih saobraćajnica. To je vidljivo već na početku kulturnog razvoja: dok naseljavanje gradina na jadranskoj obali (Sveti Spas)[195], u dolini Neretve (Varvara) i na glasinačkom području (Kadića-brdo, Loznik) pada u vrijeme najžešćih eneolitskih preobražaja, život u gradinama jugozapadne Bosne otpočinje tek nakon završetka tog procesa, odnosno u puno rano bronzano doba. Isto tako, burni događaji koji karakterišu kasno bronzano doba u većem dijelu Balkana, relativno slabo su se odrazili na ovom području. Snažno intenziviranje života na ovim gradinama nastaje tek krajem panonskog kasnog bronzanog doba i označava početak četvrtog perioda, odnosno prelaz u željezno doba.

Tokom bronzanog doba (prvi, drugi i treći period) jugozapadna Bosna u potpunosti kulturno gravitira južnom prostoru. Ovo se naročito dobro može dokumentovati brojnim vezama sa područjem Hercegovine, srednje Dalmacije i sa širom jadranskom oblašću u početnom periodu naseljavanja gradina. Može se reći da je jugozapadna Bosna u ranom bronzanom dobu pripadala jednom još nedovoljno definisanom istočnojadranskom kulturnom krugu, čije se manifestacije za sada najjasnije ogledaju na prostoru centralne Dalmacije i njenog zaleđa. Polja jugozapadne Bosne čine sjevernu periferiju ovog dijela istočnojadranskog kulturnog kruga, dok su njegovi okviri na širem prostoru još uvijek nejasni. Za cjelovitije sagledavanje ovog kulturnog kruga potrebna su nova istraživanja, naročito u priobalnom području. U tom smislu trebalo bi više pažnje posvetiti odnosima između naselja ovog područja i nekropola cetinske kulture[196], kao i razmatranju odnosa sa zapadnom jadranskom obalom i širim prostorom Apeninskog poluostrva.

Krajem ranog bronzanog doba preko Varvare i Poda stižu određeni sjeverni uticaji u polja jugozapadne Bosne. Prekid kulturnog razvoja, period stagnacije i eventualno učešće sjevernih elemenata u tim kulturnim previranjima su pitanja koja u ovom trenutku moraju ostati otvorena. Međutim, može se reći da ovi elementi nisu imali bitnijeg uticaja na kasniji razvoj naselja na ovom tlu.

U drugom periodu, adekvatno nivou kulturnog razvoja, najviše je izražen nastavak starih domaćih tradicija i veze sa Varvarom B. Izgleda da je ovo područje tokom srednjeg bronzanog doba ulazilo u okvire jedne južne varijante Čovićeve južnobosanske grupe, koja je u ovoj fazi istraženosti najjasnije izražena u Varvari. Nije isključeno da je nekadašnje stanovništvo prvog perioda u ovom vremenu nastanjivalo širi prostor Hercegovine, odakle je samo periodično dolazilo u polja jugozapadne Bosne. Početkom Ha A perioda masa stanovništva se vraća u ova polja i stalno ih nastanjuje. Tokom Ha A razdoblja (treći period) veze sa Varvarom, a vjerovatno i sa širim područjem Hercegovine su dosta jake.

---

[195] Vidi W. Buttler, *Bericht der Römisch-germanische Kommission 21*, Mainz 1931, 183—198.

[196] Karakteristično je da u naseljima s područja zaleđa centralnog Jadrana koja su istovremena sa nekropolama cetinske kulture nema tipičnih cetinskih oblika, ili su oni izuzetno rijetki, vidi B. Čović, Godišnjak XVIII/16, Sarajevo, 1980, 13; Dolina rijeke Neretve . . . , 41.

O odnosima jugozapadne Bosne sa jadranskom obalom tokom srednjeg i kasnog bronzanog doba ne može se ništa određenije reći jer su ovi periodi vrlo slabo istraženi na tom prostoru.

Osim prve faze bronzanog doba, odnosno početne etape naseljavanja gradina, koja je, svakako, najznačajniji momenat u kulturnom razvoju ovoga kraja, drugi posebno značajan momenat jeste prva faza četvrtog perioda, tj. vrijeme prelaska iz kasnog bronzanog u puno željezno doba. Kako je već naglašeno, ova faza odgovara ranijim razdobljima Ha B perioda, kasnom Podu B i završnoj etapi Varvare C, odnosno IV i početku V faze Urnanfelder kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Na tlu jugozapadne Bosne u ovo vrijeme dolazi do osnivanja novih gradinskih naselja i do priliva novog stanovništva iz područja srednje Bosne. Krajem prve i početkom druge faze četvrtog perioda dolazi do naseljavanja još jednog broja ranije nenastanjenih gradina. Sve to ukazuje na snažne društvene preobražaje koji su morali biti uslovljeni određenim pregrupisavanjem na širem prostoru. Uzroci ovih promjena ne mogu se sagledati u ovom trenutku, najviše zbog slabe i neujednačene istraženosti kulturnog razvoja na prelazu iz bronzanog u željezno doba u najvećem dijelu sjeverozapadnog Balkana. U ovom smislu nameće se nekoliko pitanja: u kojoj mjeri je trako-kimerijski talas uticao na početak željeznog doba u ovom dijelu Balkana; šta znače besarabi elementi na glasinačkom području u fazi Glasinac III[197]; šta znači pojava besarabi keramike u Zecovima III i daleko na jugu u Varvari C[198]; zbog čega se upravo krajem Ha B perioda gasi staro i snažno naselje u Varvari, te šta se desilo sa stanovništvom tog naselja. Širi aspekti ovih pitanja moraju za sada ostati otvoreni, dok se u pogledu jugozapadne Bosne može konstatovati da je tokom Ha B perioda došlo do snažnog povećanja stanovništva, čime je stvorena etno-kulturna osnova za intenzivni i prilično samostalni razvoj koji će u punoj mjeri trajati sve do kraja starijeg željeznog doba.

Danas je u istorijskoj i arheološkoj nauci sasvim prihvaćeno mišljenje da su polja jugozapadne Bosne naseljavali Delmati. Glavni oslonac ovom tumačenju su antički izvori koji se odnose na vrijeme rimsko-delmatskih ratova i na doba rimske dominacije[199]. Na bazi istorijskih izvora i na osnovu istraživanja pojedinih nekropola, došlo se do zaključka da ova polja predstavljaju klasičnu delmatsku teritoriju, na kojoj oni žive počev od starijeg željeznog doba i odakle su u IV, ili u II v. pr. n. e. otpočeli ekspanziju ka jadranskoj obali[200].

Arheološka istraživanja na gradinama su djelimično potvrdila i proširila ove zaključke. Kontinuirano prisustvo neo-eneolitskog supstrata i njegova dominacija tokom svih perioda razvoja gradina govori da etnogeneza Delmata otpočinje već u ranom bronzanom dobu. Naravno, ne može se go-

---

[197] Radi se o »S« spirali na masivnim narukvicama, vidi *Glasinac I*, T. XXX/11, XXXI/1, XXXII/3.

[198] Vidi A. Benac, GZM n. s. XIV/1959, T. XVIII/1; B. Čović, GZM n. s. XX/1965, T. I/3; fragment keramike iz Varvare C ukrašen u tipičnom »besarabi« stilu nije objavljen, a bio je izložen na prigodnoj izložbi za vrijeme XI kongresa arheologa Jugoslavije u Mostaru 1980. godine.

[199] O ovome vidi M. Zaninović, Godišnjak IV/2, Sarajevo, 1966, 33—60.

[200] *Ibid.*

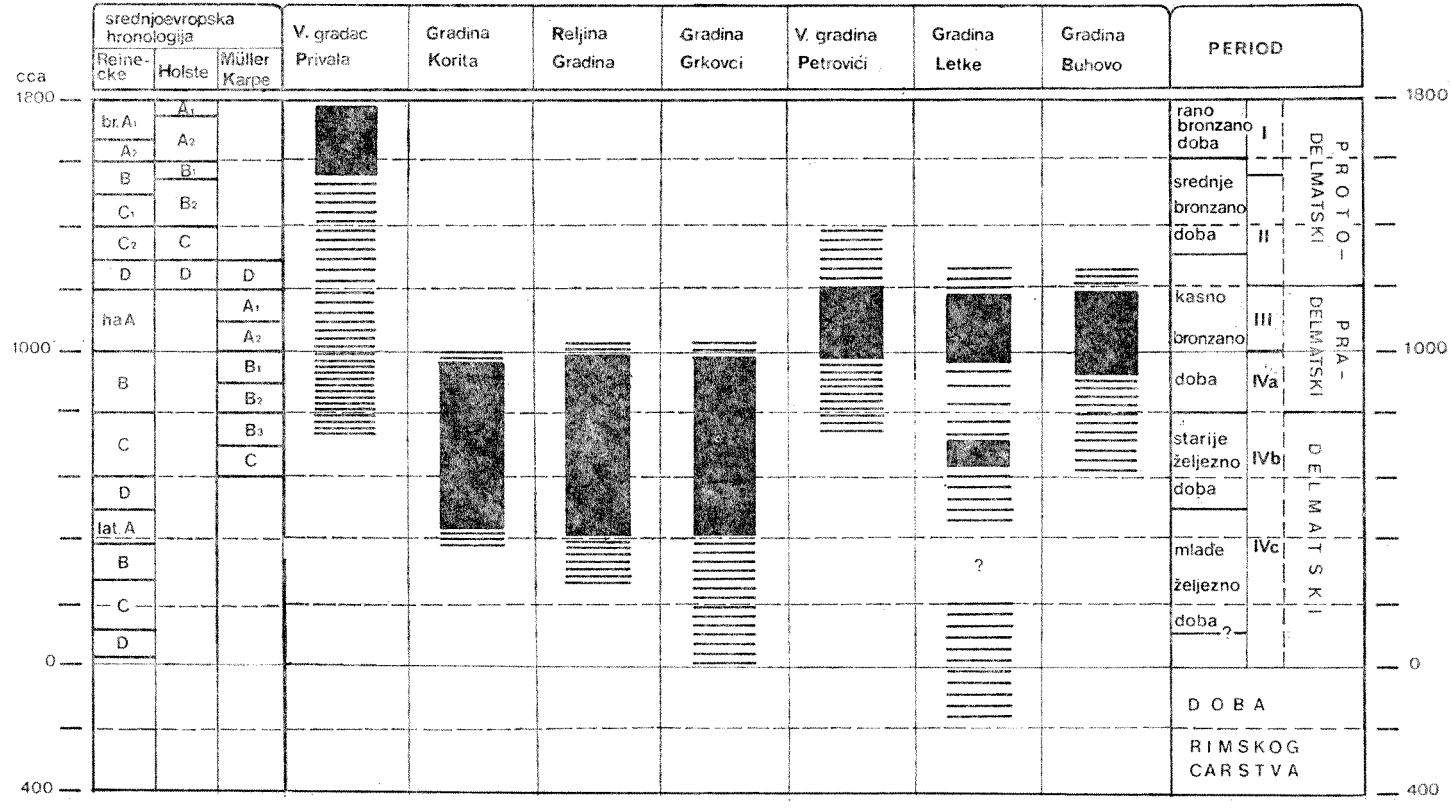
voriti o Delmatima kao formiranoj etno-kulturnoj kategoriji već od tog vremena, pogotovu što je ovaj, možemo ga nazvati autohtoni, supstrat u kasnijem razvoju bio izložen stranim uticajima, a početkom četvrtog perioda, sasvim sigurno, dolazi i do priliva novog stanovništva. Sa Delmatima kao formiranom protoistorijskom etničkom zajednicom možemo računati od druge faze četvrtog perioda, odnosno od početka klasičnog željeznog doba, kada je već bilo završeno sažimanje stranih i autohtonih elemenata. Razvoj autohtonog supstrata u trećem periodu i njegovo sjedinjavanje sa stranim elementima u prvoj fazi četvrtog perioda može se okarakterisati kao pradelmatsko doba, dok bi vrijeme prvog i drugog perioda u etnogenetskom pogledu odgovaralo protodelmatskoj zajednici (vidi Pr. 15).

U vezi sa pitanjem klasične delmatske teritorije još se ne može dati zadovoljavajući odgovor. Pokazalo se da razvoj Delmata na tlu jugozapadne Bosne počinje vrlo rano, te bi se na osnovu toga ono već sada moglo okarakterisati kao klasično područje etnogeneze Delmata. Međutim, nejasna je uloga južnog prostora u ovom pogledu. Kako smo vidjeli, jugozapadna Bosna je tokom prvog perioda bila dosta povezana sa srednjom Dalmacijom i zapadnom Hercegovinom, dok su, počev od srednjeg bronzanog doba ovi odnosi, naročito veze sa Dalmacijom, prilično nejasni. Ono što se u ovom trenutku može reći jeste da polja jugozapadne Bosne čine određeni dio klasične delmatske teritorije. Sjeverna granica ovog područja nije sporna, to su sjeverni obronci Glamačkog polja, ali južna granica ostaje nejasna sve dok se ne istraže neka od brojnih gradinskih naselja na prostoru između Duvanjskog i Livanjskog polja i Jadranskog mora. Ovim istraživanjima razjasnilo bi se i pitanje spomenute seobe Delmata ka jugu. U područjima ovih polja nazire se izvjesno opadanje kulturnog razvoja počev od V—IV v. pr. n. e., ali se čini da su veze sa jadranskom obalom u tom i u narednom dobu, bile prilično slabe.

Tokom čitavog razvoja gradina na tlu jugozapadne Bosne vodeću ulogu imala su naselja iz Duvanjskog polja. U bronzanom dobu gotovo isključivo su naseljene samo gradine koje okružuju ovo polje. Pa i u željeznom dobu Duvanjsko polje zadržava primat, mada su u to vrijeme u punoj mjeri naseljena i ostala polja ovog dijela Bosne. Vrijedno je spomenuti da su u podnožju gradina Mokronoge, Prisoje i Stipanići (Pr. 1/75, 27, 101) nađeni antički natpisi koji su dobrim dijelom pomogli da se problem ubikacije Delminiuma, utvrđenja u kome su Delmati pružili najsnažniji otpor Rimljanima, svede na područje Duvanjskog polja. Danas je sasvim jasno da predrimski, odnosno delmatski Delminium treba tražiti na nekoj od visokih i dobro utvrđenih gradina u ovom polju (možda na Libu?)[201].

[201] U vezi sa ubikacijom Delminiuma vidi A. B e n a c, Utvrđena ilirska naselja, Sarajevo 1975, 88—91. i tamo navedenu literaturu.

Pr. 15 — SINHRONISTIČKA TABELA VAŽNIJIH GRADINA JUGOZAPADNE BOSNE

Skraćenice:

ARR	Arheološki radovi i rasprave Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
Dolina rijeke Neretve...	Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, znanstveni skup — Metković 1977, Split 1980.
Ezero	G. Georgijev, N. Merpert, R. Katinčarov, D. Dimitrov, *Ezero rannobronzovato selište*, Sofia 1979.
Glasinac I	A. Benac, B. Čović, *Glasinac I*, Sarajevo 1956.
Glasinac II	A. Benac, B. Čović, *Glasinac II*, Sarajevo 1957.
Godišnjak, Sarajevo	Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu
Materijali SADJ	Materijali Kongresa arheologa Jugoslavije
Praistorija	*Praistorija jugoslavenskih zemalja I—III*, Sarajevo 1979.
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

GOVEDARICA, B.

BEITRÄGE ZU EINER KULTURELLEN STRATIGRAPHIE PRÄHISTORISCHER WALLBURGSIEDLUNGEN IN SÜDWEST BOSNIEN

ZUSAMMENFASSUNG

Die ermittelten prähistorischen Besiedlungen auf Anhöhen werden in der jugoslawischen archäologischen Literatur meist durch den Terminus »gradina« — Wallburg (von Wortstamm grad — Burg) gekennzeichnet, und sie gehören zu den zahlreichsten archäologischen Denkmälern auf dem Boden des nordwestlichen Balkan. Bosnien und die Herzegowina nimmt in diesem Rahmen eine mittlere Stelle ein; es wurden allein hier bisher ca. 800 dieser Lokalitäten festgestellt, zu 95% waren dies aber auch die einzigen archälogischen Vorhaben an ihnen. Auch in anderen Gebieten dieses Teils des Balkan ist die Situation ähnlich. Die Wallburgen sind am häufigsten in den Karstgebieten des Balkan anzutreffen, und charakteristisch ist, dass sie nicht selbständig existieren, sondern regelmässig in kleineren, geographisch isolierten Einheiten gruppiert sind: Karstfelder, Hochebenen, Flusstäler, die von hohen Gebirgen umgeben sind, u. a. Die bisherigen Untersuchungen, die sich auf Grabungen einzelner Wallburgen in verschiedenen, oft sehr voneinander entfernten Gebieten gründeten, ergaben ziemlich gute, aber im ganzen einseitige Resultate. Es zeigte sich, dass der Beginn eines massenhaften Burgbaus in die Kupferzeit hineinreicht. In der Bronze- und Eisenzeit stellen die Wallburgen den dominanten Bautyp der Siedlungsarchitektur auf diesem Boden dar. Jedoch ist eine genauere chronologische und kulturelle Einordnung innerhalb

dieser Perioden ziemlich unklar geblieben, besonders im Hinblick auf die weiteren Gesichtspunkte dieses Problems. Ebenfalls blieben viele Fragen unbeantwortet, die mit einer Funktion der Wallburgen zusammenhängen — in welchem Masse haben sie als ständige oder vorrübergehende Siedlungen, als Befestigungsanlagen oder als Kultstätten u. a. gedient.

Ausgehend von der Tatsache, dass die unumgängliche Vorbedingung für eine komplexe Betrachtung des kulturellen Entwicklungsprozesses dieses Gebietes in jüngeren prähistorischen Perioden die detailliertere Kenntnis der kulturellen Stratigraphie der Wallburgen ist, wurden vom Zentrum für Balkanforschungen der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosniens und der Herzegowina in der letzten Zeit komplexe und systematische Untersuchungen der Wallburgen in die Wege geleitet, und zwar in einigen charakteristischen, geographisch isolierten und geschlossenen Einheiten — Regionen und Mikroregionen. Diese Untersuchungen umfassen drei Arbeitsphasen: Rekogniszierung, Sondage — Grabung und systematische Grabung. Durch Rekogniszierung werden alle Siedlungen in der Region, sowohl die mit Wallburgen als auch andere (falls vorhanden), umfasst. Die Sondage — Grabungen werden auf all den Burgen durchgeführt, wo die kulturelle Schicht in soichen Masse erhalten ist, dass archäologische Ausgrabungen möglich sind. Systematische Grabungen finden auf einer geringeren Anzahl von Lokalitäten statt, wo durch vorhergehende Arbeit Vorkommen reicher und gut erhaltener Stratigraphie sowie archäologisches Material festgestellt wurde, das zur Klärung kultureller und chronologischer Beziehungen der gesamten Region wesentliche Angaben bieten kann. Die ersten Untersuchungen dieses Typs begannen im Jahre 1973 in Südwest — Bosnien. Diese Region zeichnet sich besonders durch einheitliches geographisches Gefüge aus, das mit Wallburgen reich versehen ist; es setz sich aus drei grossen Karstfeldern zusammen: Duvanjsko, Livanjsko und Glamočko Polje. Diese drei Felder sind nur durch enge und niedrige Gebirgsflächen voneinander getrennt, von aussen sind sie von hohen und unzugänglichen Gebirgen umgeben, (siehe Beitr. 1). Die Wallburgen befinden sich auf den Rändern des Feldes, bzw. den hinteren Gebirgsabhängen. Bis jetzt wurden in diesen Gebiet die ersten beiden Arbeitsphasen erledigt: Rekogniszierung und Sondage — Grabung. Es wurden 107 Lokalitäten mit Wallburgen festgestellt, und Sondierungen erfolgten auf 19 Burgen (siehe Betr. 1). Man muss darauf hinweisen, dass in diesen gesamten Gebiet keine einzige glechzeitige Siedlung eines anderen Typs vorgefunden wurde. Hieraus geht hervor, dass Wallburgen die wichtigste und in der langen zeitlichen Periode vielleicht auch einzige Form organisierter menschlicher Behausung auf diesem Boden sind.

In diesen Beitrag werden die Ergebnisse der Ausgrabungen auf den Wallburgen dargestellt, die eine relativ gute Stratigraphie hatten und als ständige oder zeitweilige Siedlung gedient haben. Der Beitrag wird in zwei grundsätzliche Teile aufgeteilt. Im ersten Teil ist archäologisches Material aus sieben Wallburg-Siedlungen angegeben: Veliki gradac auf Privala (Beitr. 1/100, Beitr. 2, 3; T. I—VII), Gradina Korita (Beitr. 1/29, Beitr. 4—8; T. VIII—XIV), Reljina gradina (Beitr. 1/49; Beitr. 9; T. XV—XVI), Gradina Grkovci (Beitr. 1/1, Beitr. 10, 11; T. XVI—XVII), Velika gradina in Petrovići (Beitr. 1/88, Beitr. 12; T. XVIII—XIX), Gradina Letke (Beitr. 1/76, Beitr. 13; T. XX—XXI)

und Gradina Buhovo (Beitr. 1/107, Beitr. 14; T. XXI) sowie deren chronologische Determination (Beitr. 15). Die besten Resultate ergaben Untersuchungen in Veliki gradac auf Privala und in Gradina Korita, sodass sie als Grundorientierung bei der Bestimmung der übrigen weniger reichhaltigen und schwächer erhaltenen Wallburgen dienten.

Im zweiten Teil des Beitrags wird ein allgemeines Bild von der kulturellen Entwicklung in den Wallburgen im gesamten Raum gegeben. Es erwies sich, dass sie im Laufe der Bronze- und Eisenzeit besiedelt waren, aber man hat keine einzige Lokalität festgestellt, die kontinuierlich diese ganze Zeit hindurch besiedelt war. Demnach lassen sich vier chronologisch miteinander verbundene Siedlungsperioden hervorheben, wobei die Intensität des Lebens und der kulturellen Entwicklung in einer jeden von ihen unterschiedlich war.

Periode I (Br. A—B1) ist auf vier Wallburgen vertreten: Veliki gradac auf Privala (Phase A), Gradac Vučipolje, Gradina auf Stražnica und Gradac Zamršćen (Beitr. 1/100, 106, 86, 28). In jener Zeit. war nur der Raum um Duvanjsko polje besiedelt. Die führende und einzige ständige Siedlung war Veliki gradac auf Privala (Phase A), während die übrigen kleinere, zeitweilige Siedlungen waren, die im Verhältnis zu Privala in einer abhängigen Lage waren, nicht nur in kultureller, sondern wahrscheinlich auch in gesellschaftlich-ökonomischer Hinsicht.

Das südwestliche Bosnien neigt in dieser Periode kulturell zum mitteladriatischen Hinterland, das einer noch ungenügend identifizierten ostadriatischen Kultur der Frühbronzezeit angehört. Zu Beginn der Mittelbronzezeit treffen auf diesen Raum bestimmte Impulse nordbalkanischer und Donau — Herkunft, und dies kennzeichnet das Ende der ersten Periode.

Periode II (Br. B2—D) bedeutet eine Zeit der Stagnierung im Leben auf den Wallburgen. In dieser Zeit existiert allein die Siedlung auf Privala (Privala B) und in Petrovići (Beitr. 1/100, 88), aber auch hier sind es nicht ständige Besiedlungen, sondern vorrübergehende Aufenthalte. Das Material dieser Wallburgen verweist auf Verbindungen zu Varvara B sowie zu breiteren Gebieten der West-Herzegovina.

Periode III (Ha A) stellt die Anfangsphase dar für ein erneutes Beleben auf den Wallburgen. In dieser Zeit werden Siedlungen in den Wallburgen Letke und Buhovo (Beitr. 1/76, 107) gegründet, und die führende Siedlung wird Velika gradina in Petrovići (Beitr. 1/88). Wie auch in der vohergehenden Periode sind hier die Verbindungen zu Varvara (Phase C) und breiteren Gebieten der West-Herzegowina am ausgeprägtesten.

Periode IV (Ha B-lat C) ist ein Zeitraum des grössten Aufschwungs der Wellburgsiedlungen in Südwest-Bosnien. Man teilt ihn auf in drei Phasen:

Phase a — (Ha B1—B2) als eine Zeit der Siedlungsgründung in Korita, Reljina gradina und Grkovci (Beitr. 1/29, 49, 1). In dieser Phase treten starke Einflüsse aus Mittel-Bosnien (Pod B) auf, und daneben bestehen noch Siedlungen aus der dritten Periode, über die die Kultur der vierten Periode authochtone Formen übernimmt und weiterentwickelt.

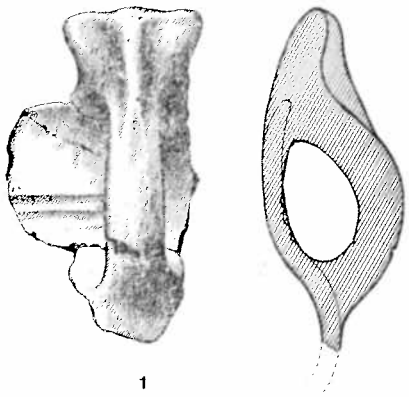
Phase b — (Ha B3—D) ist eine Zeit der Kulmination in der Entwicklung der Wallburgsiedlungen. Hier wird die grösste Anzahl der Wallburgen besiedelt, und zum ersten Mal werden alle drei Felder in annähernd gleichem

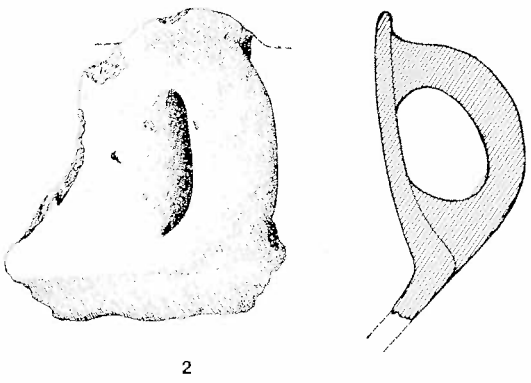
Ausmass besiedelt. In dieser Zeit sind Verbindungen mit Mittel-Bosnien viel geringer, und es kommt immer mehr ein selbständige Entwicklung zum Ausdruck.

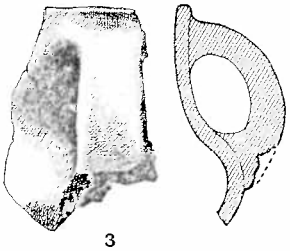
P h a s e c — (Lat. A—C) ist ein Zeit allmählicher Abnahme der kulturellen Entwicklung. Hier hört das Leben in den starken Siedlungen, in den Wallburgen Korita, Grkovci, Reljina gradina u. a. auf. Der Beginn der römisch-dalmatinischen Kriege im Jahre 158 v. Chr. stellt das Ende einer selbständigen Entwicklung der Wellburgen und ihrer Populationen dar.

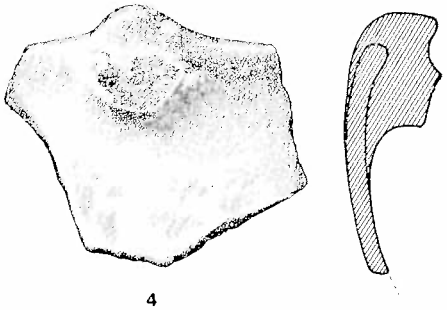
In ethnogenetischer Hinsicht überwiegen im Verlauf aller vier Entwicklungperioden der Wallburgen die Elemente, die sich auf Grundlagen eines neo-eneolithischen südwestbalkanischen Substrats entwickeln (Lisičići-, Vučedol-, Lubljana- und wahrscheinlich Baden- Elemente). Der einzige fremde Zustrom wird in der Zeit des Beginns der vierten Periode (Ha B1—B2) aus dem Gebiet Mittel-Bosniens bestätigt.

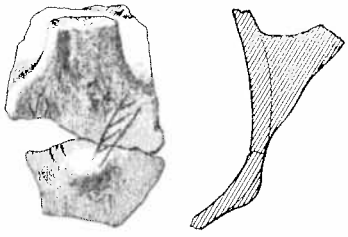
Am Ende wird im abschliessenden Teil des Textes festgestellt, dass aufgrund der Sondage-Grabungen, die das Gesamtgebiet Südwest-Bosniens, bzw. alle Wallburgen, auf denen Ausgrabung möglich waren, umfassten, schon nach dieser Arbeitspahase eine Identifikation der Grundetappen in der Entwicklung der Wallburgsiedlungen sowie wesentlicher kultureller Erscheinungen, ihre Herkunft und Entwicklungstendenzen möglich war. Die Resultate dieser Untersuchungen boten eine solide Grundlage für die weitere Arbeit an der Erforschung der Wallburgen in diesem Teil Bosniens. Die Möglichkeit einer ausführlicheren und genaueren Behandlung aller dieser Gesichtspunkte wird am Ende der dritten Arbeitsphase bestehen, d. h. nach den systematischen Grabungen, die in Veliki gradac auf Privala, in Reljina gradina und in gradina Grkovci erfolgen werden.

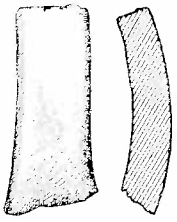

1

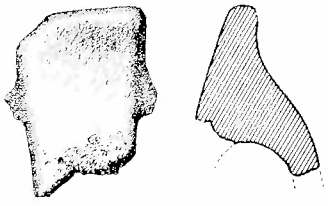

2

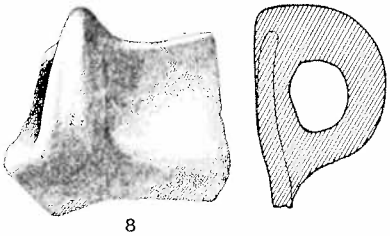

3

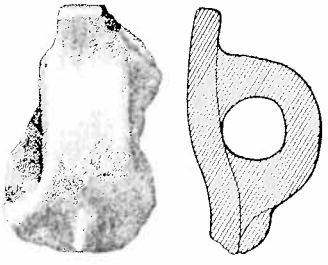

4

5

6

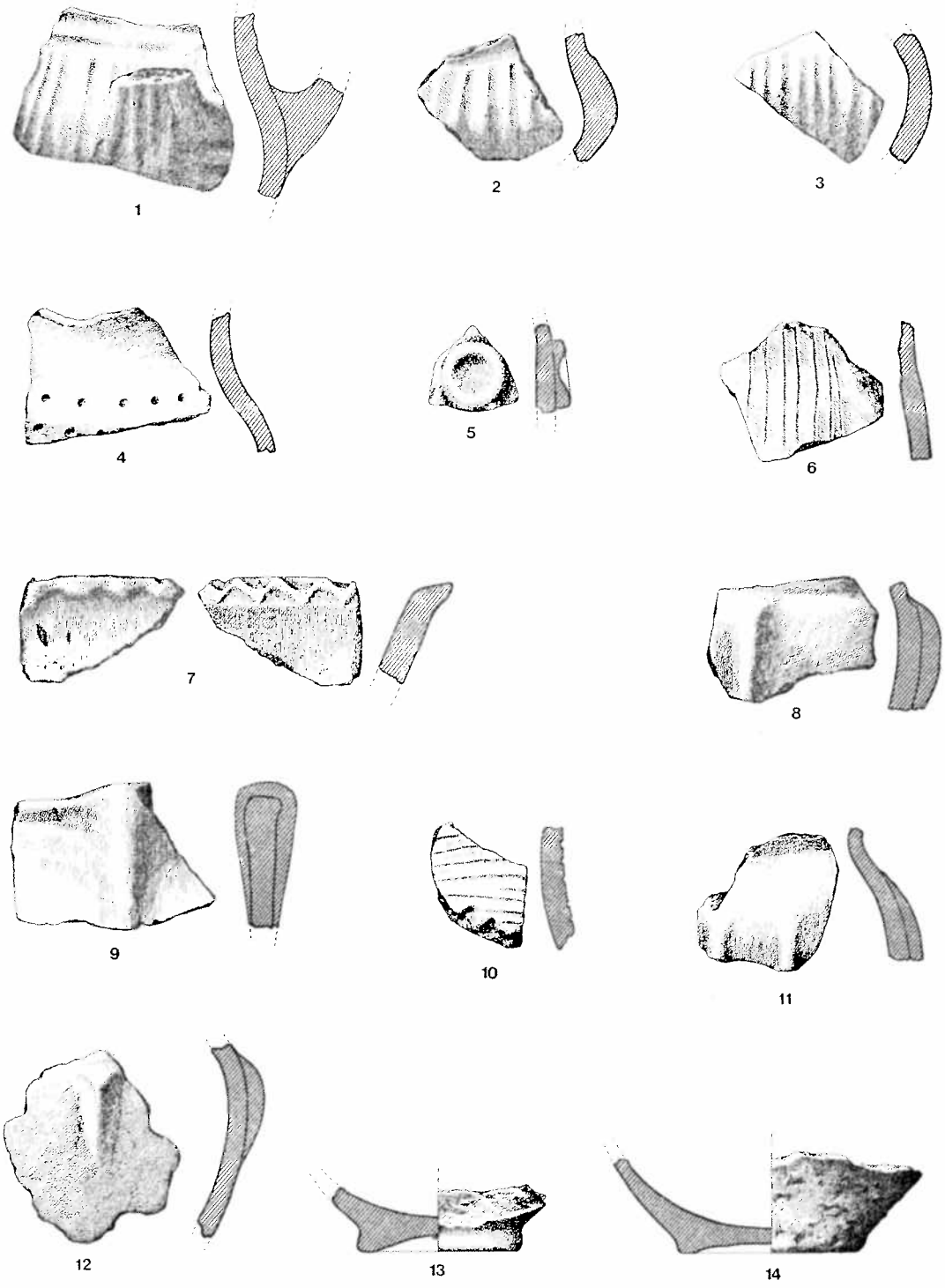

7

8

9

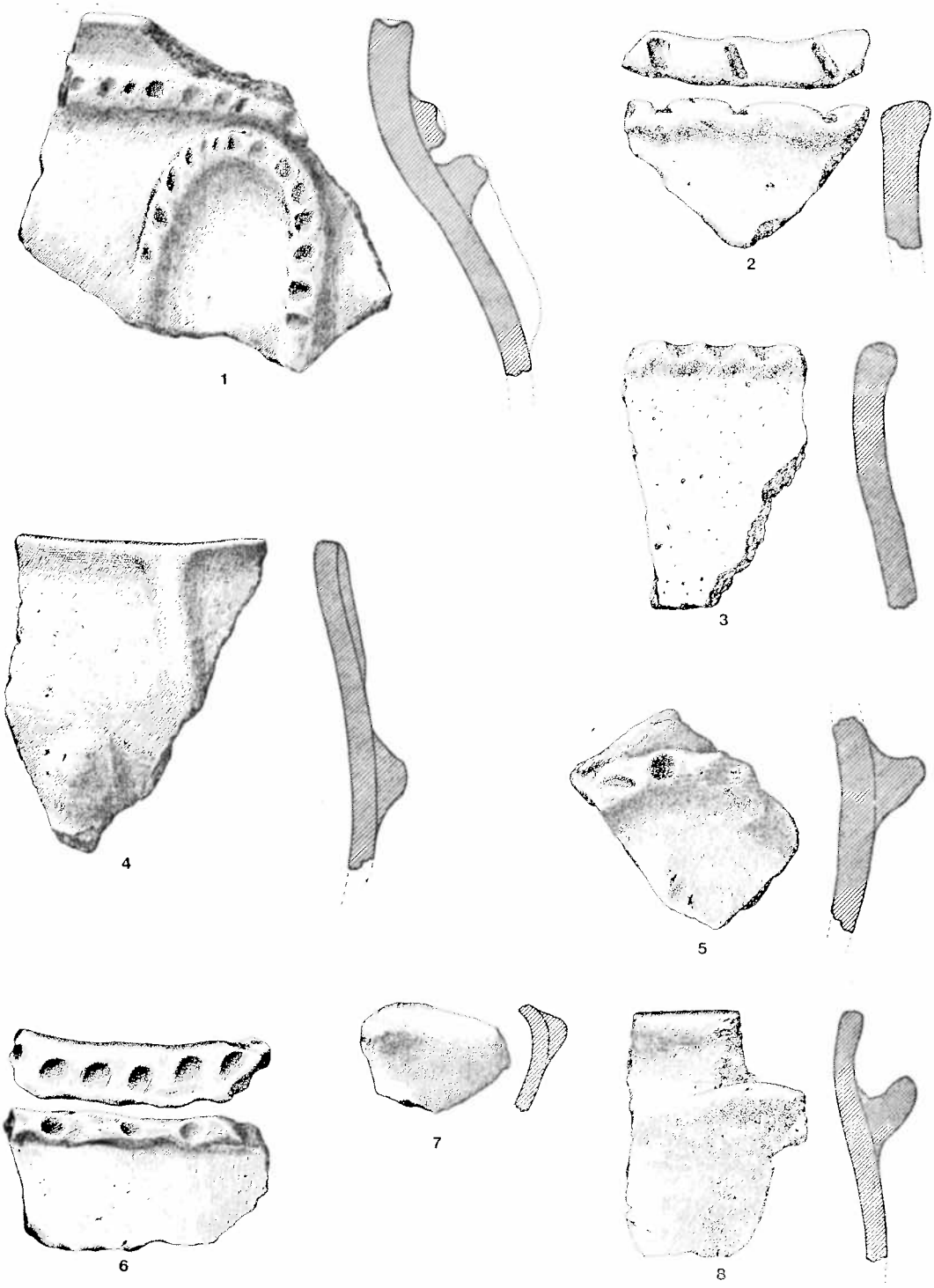
VELIKI GRADAC NA PRIVALI (R = 1:2)
(Ilustrovao: S. Čerkez)

T. II

VELIKI GRADAC NA PRIVALI (R = 1:2)

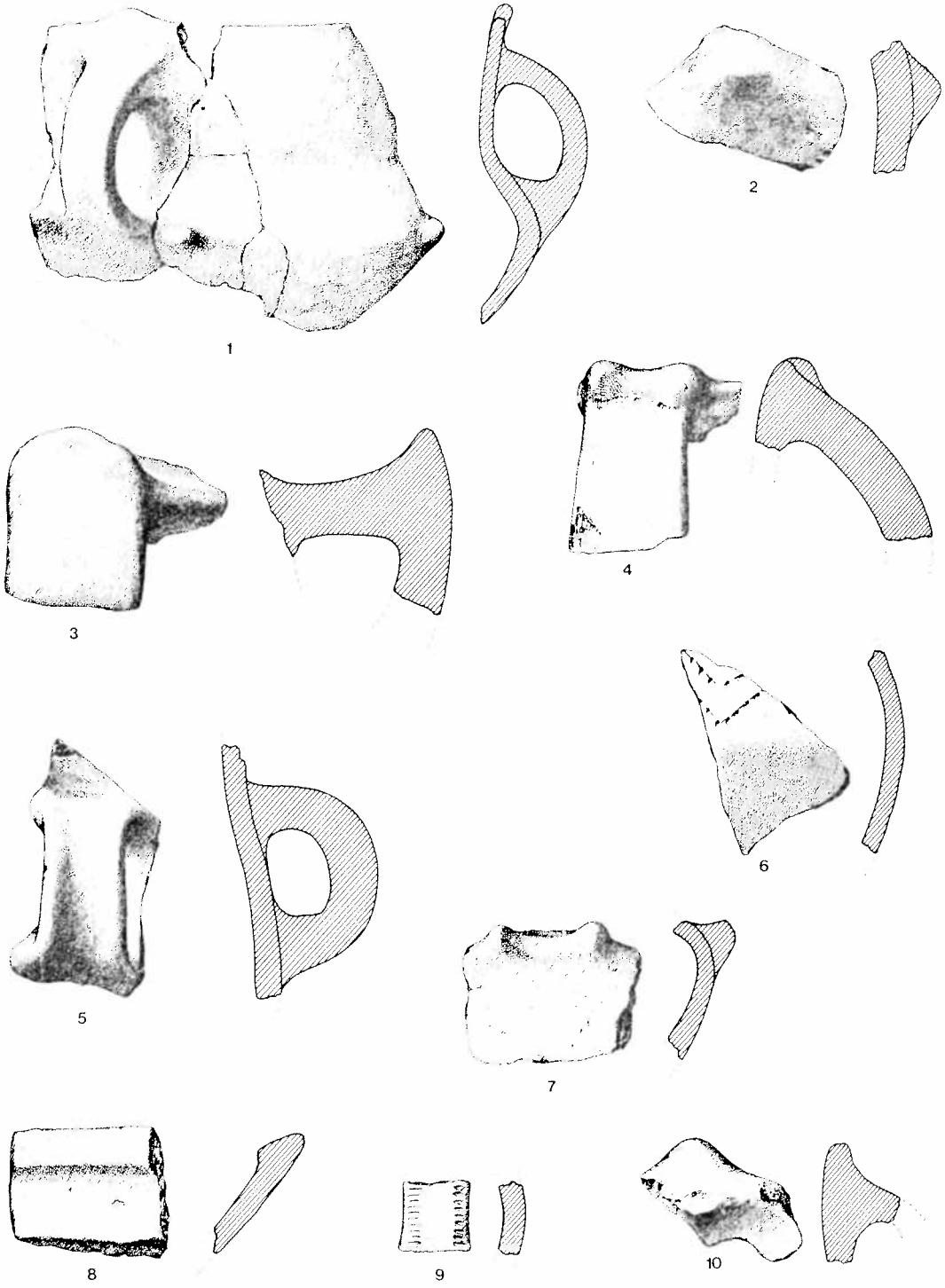
(Ilustrovao: S. Čerkez)

VELIKI GRADAC NA PRIVALI (R = 1:2)

(Ilustrovao: S. Čerkez)

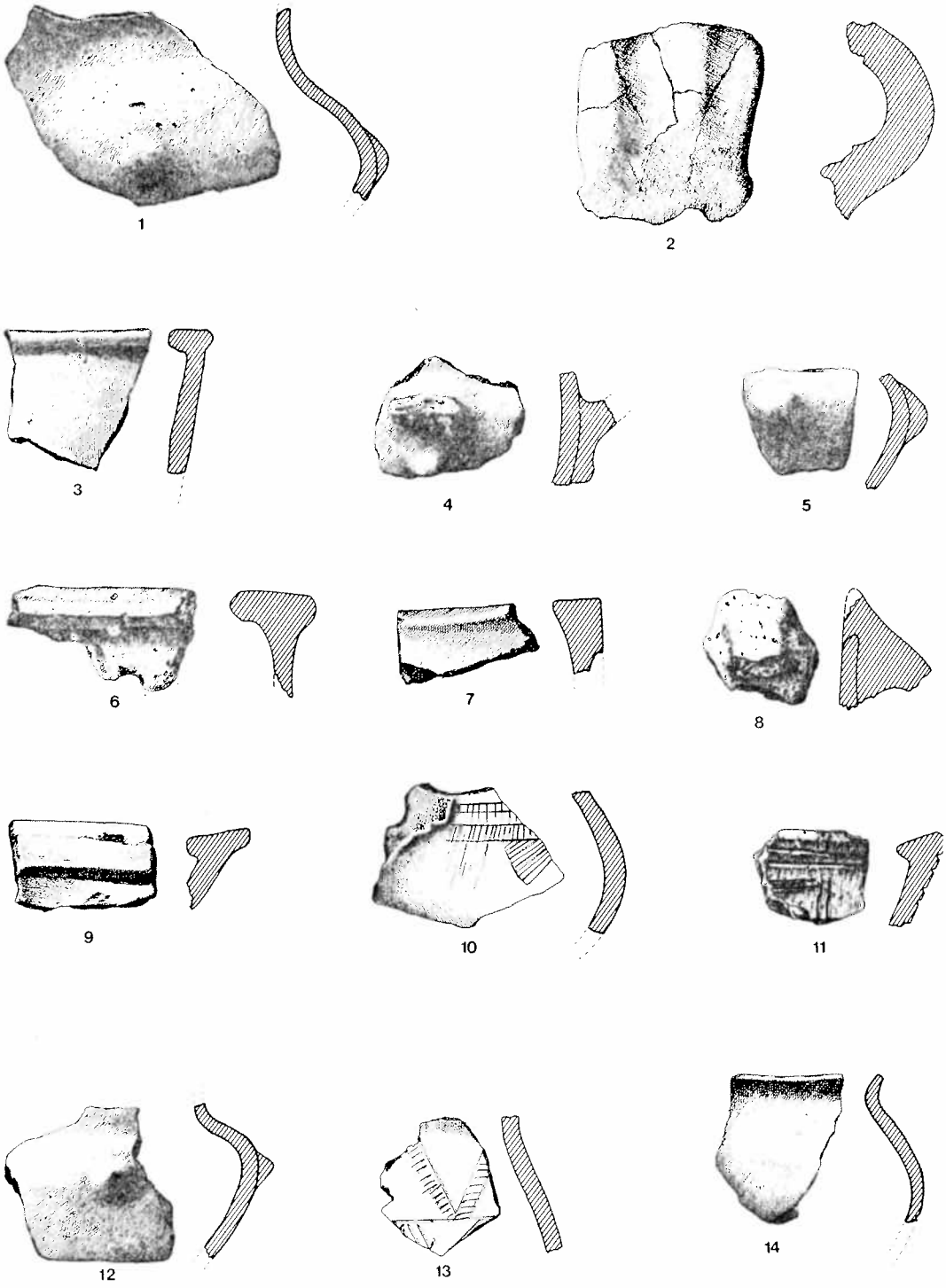
T. IV

VELIKI GRADAC NA PRIVALI (R = 1:2)

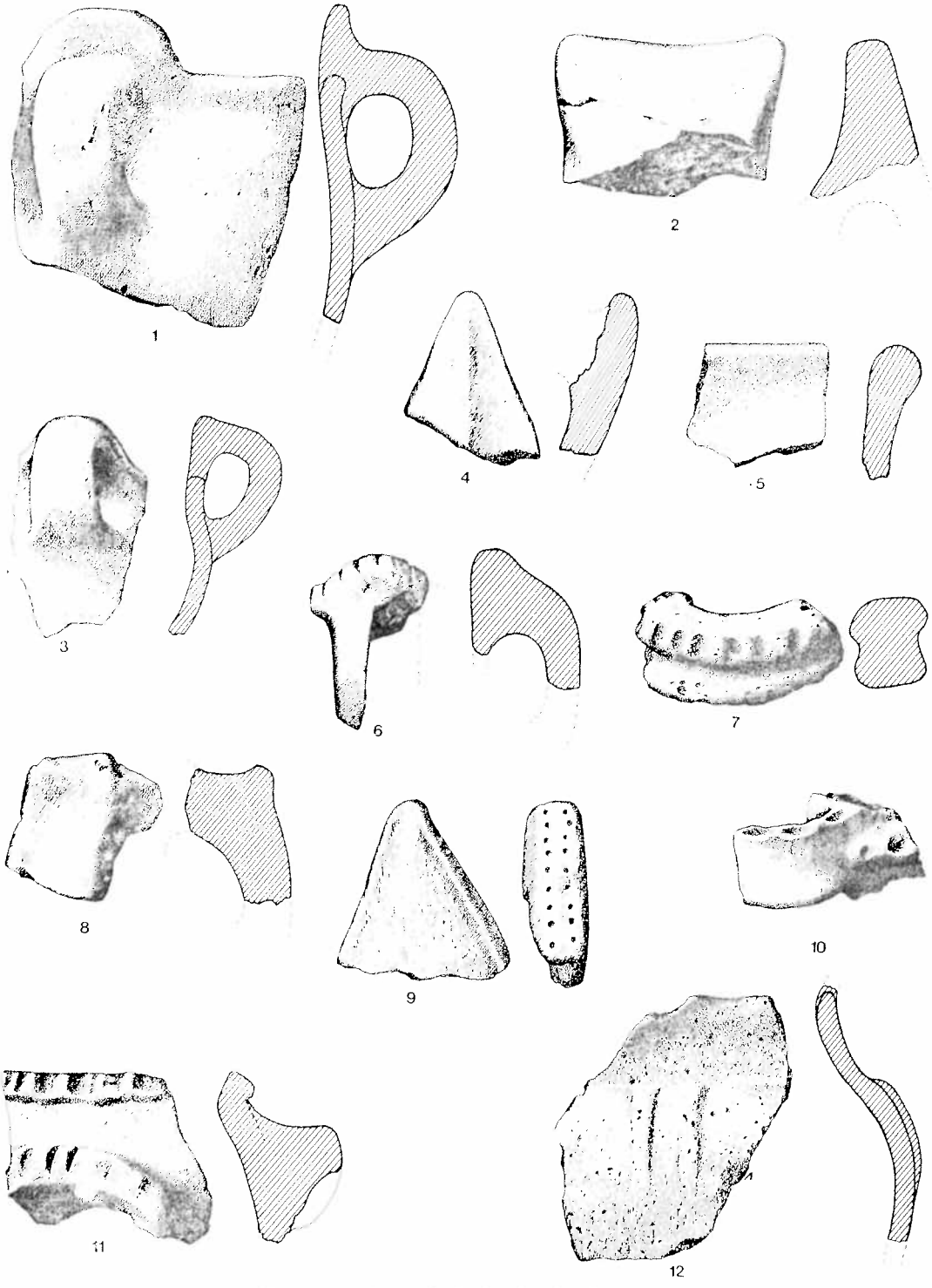
(Ilustrovao: S. Čerkez)

T. V

1—7, 9—10, 12, 14: VELIKI GRADAC NA PRIVALI; 8, 13: GRADINA NA STROŽNICI; 11: GRADAC VUČIPOLJE (R = 1:2)

(Ilustracije: 1, 3—14: S. Čerkez, 2: J. Skenderović)

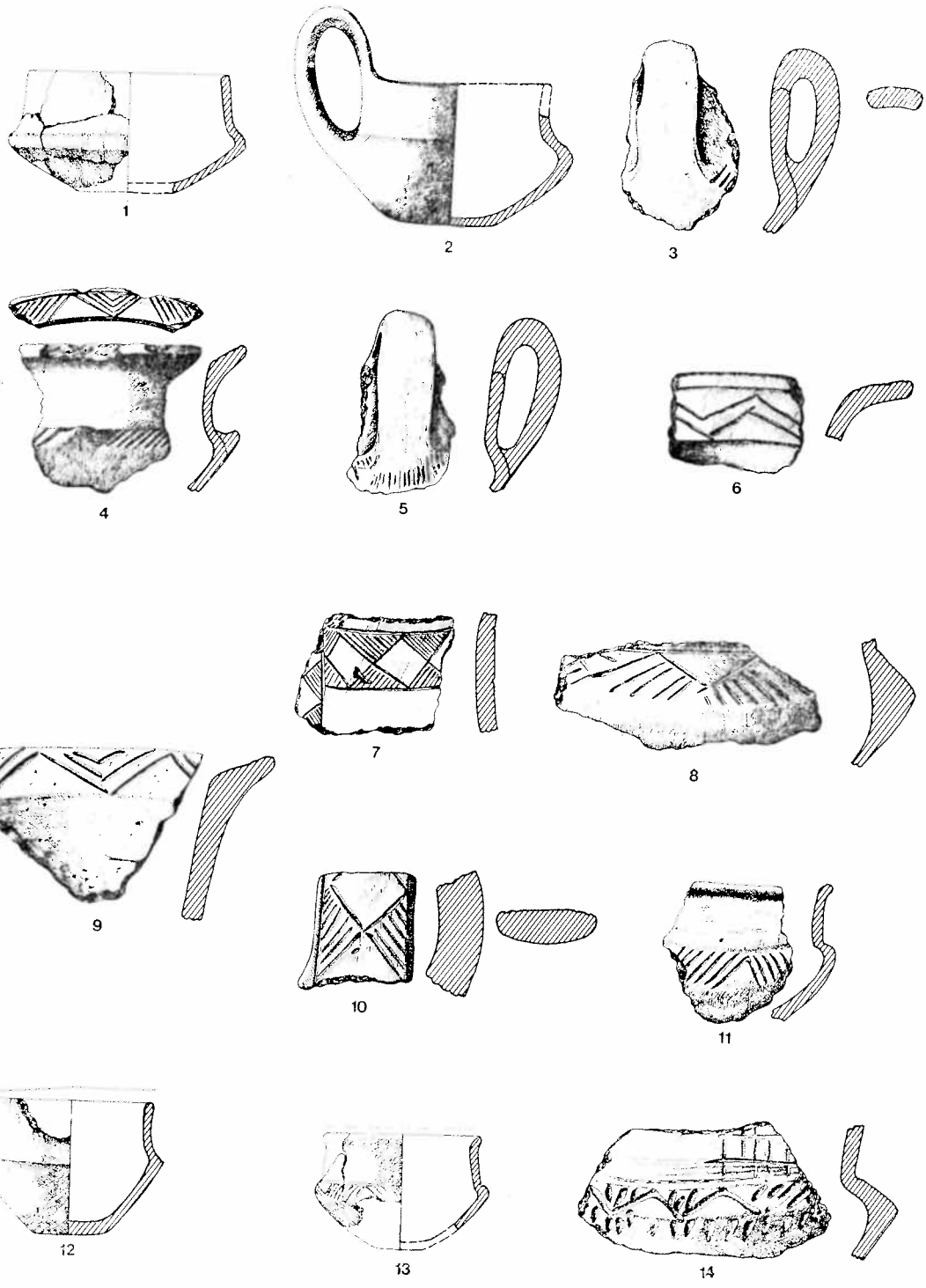

VELIKI GRADAC NA PRIVALI (R = 1:2)

(Ilustrovao: S. Čerkez)

VELIKI GRADAC NA PRIVALI (R = 1:2)
(Ilustracije: 1 — J. Skendenović, 2—10 — S. Čerkez)

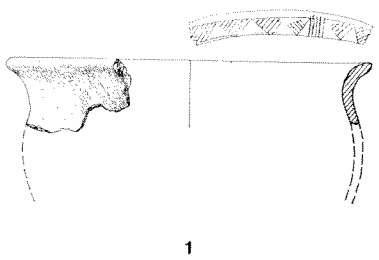
GRADINA KORITA
(1, 2, 4, 5, 7, 11, 12, 13 — R = 1:4, 3, 6, 8—10, 14 — R = 1:2)
(ilustrovala: J. Skenderović)

T. IX

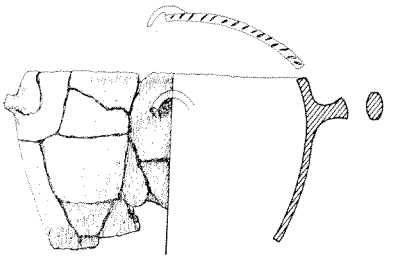

GRADINA KORITA
(1, 4, 5, 6, 9, 10, 12, 13, 14 — R = 1:4; 2, 3, 7, 8, 11, 15 — R = 1:2)
(ilustrovala: J. Skenderović)

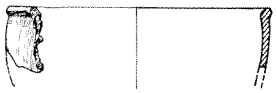
T. X

1

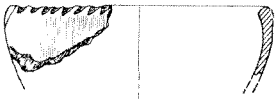
2

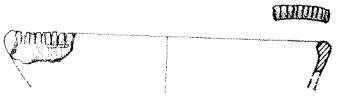
3

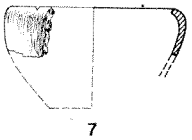
4

5

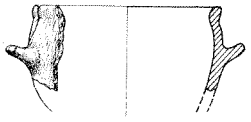
6

7

8

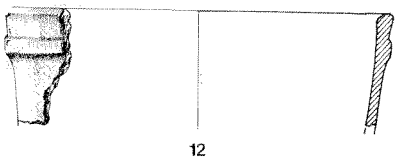
9

10

11

12

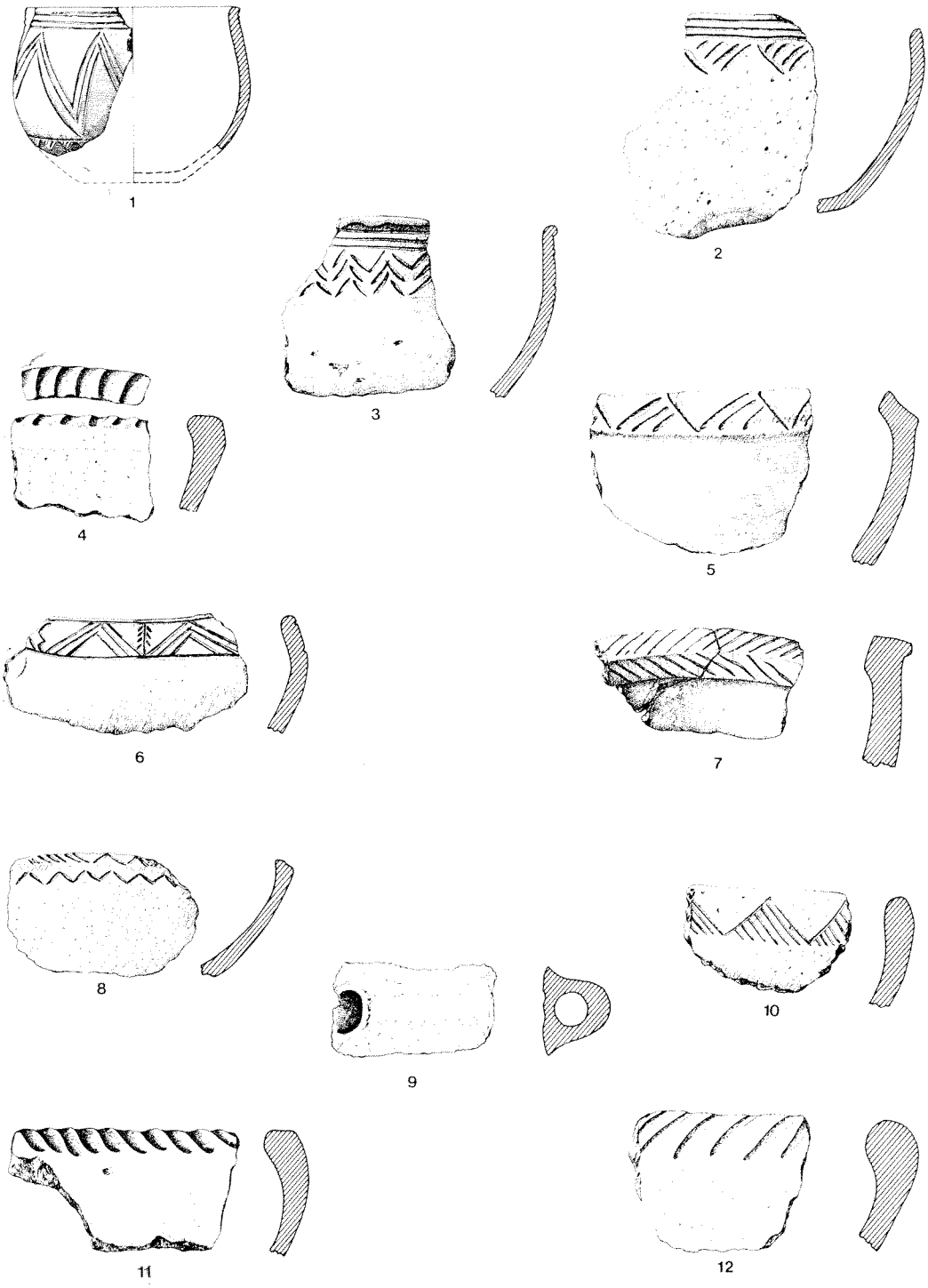

13

GRADINA KORITA (R = 1:8)

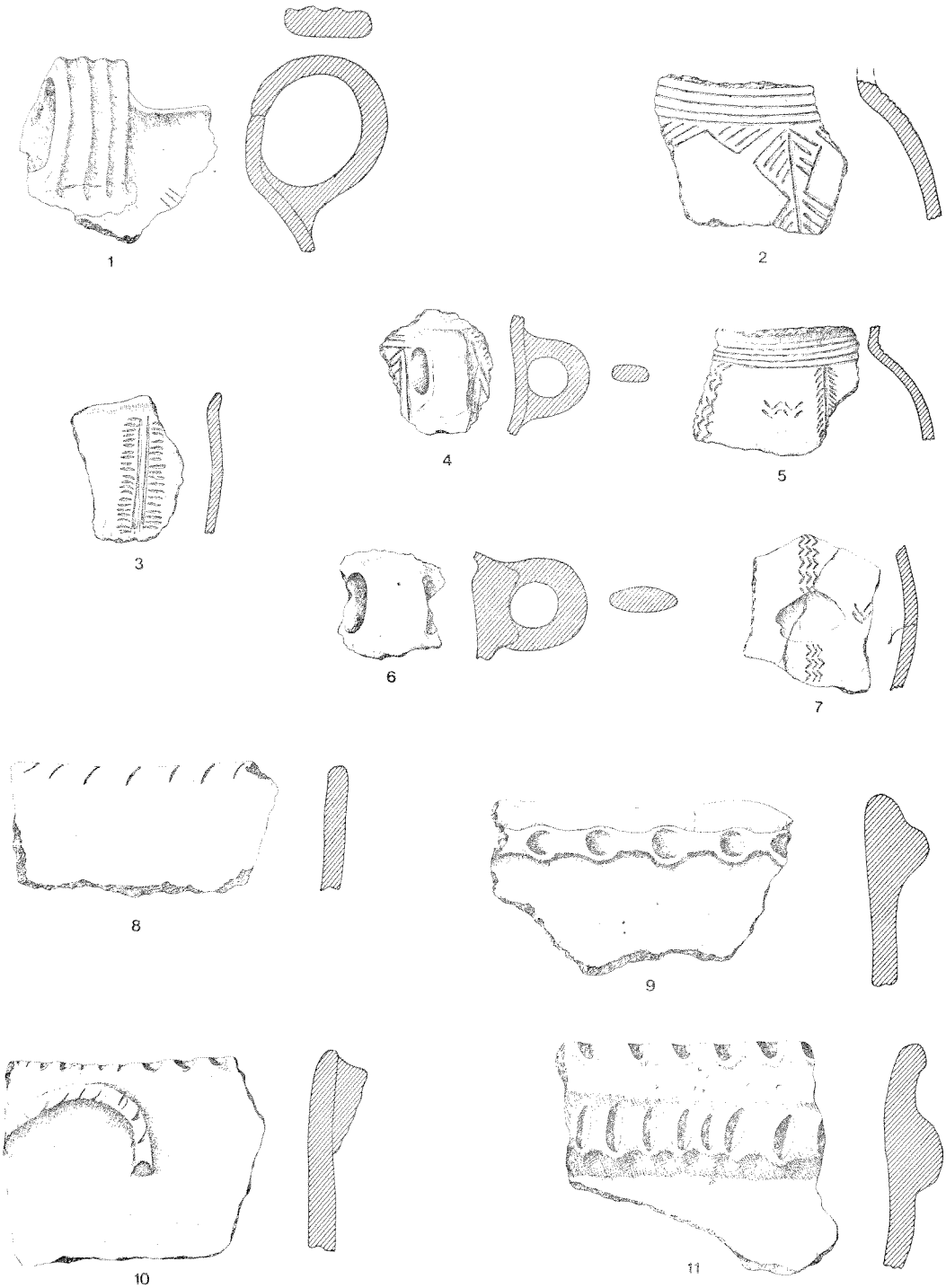
(ilustrovala: J. Skenderović)

T. XI

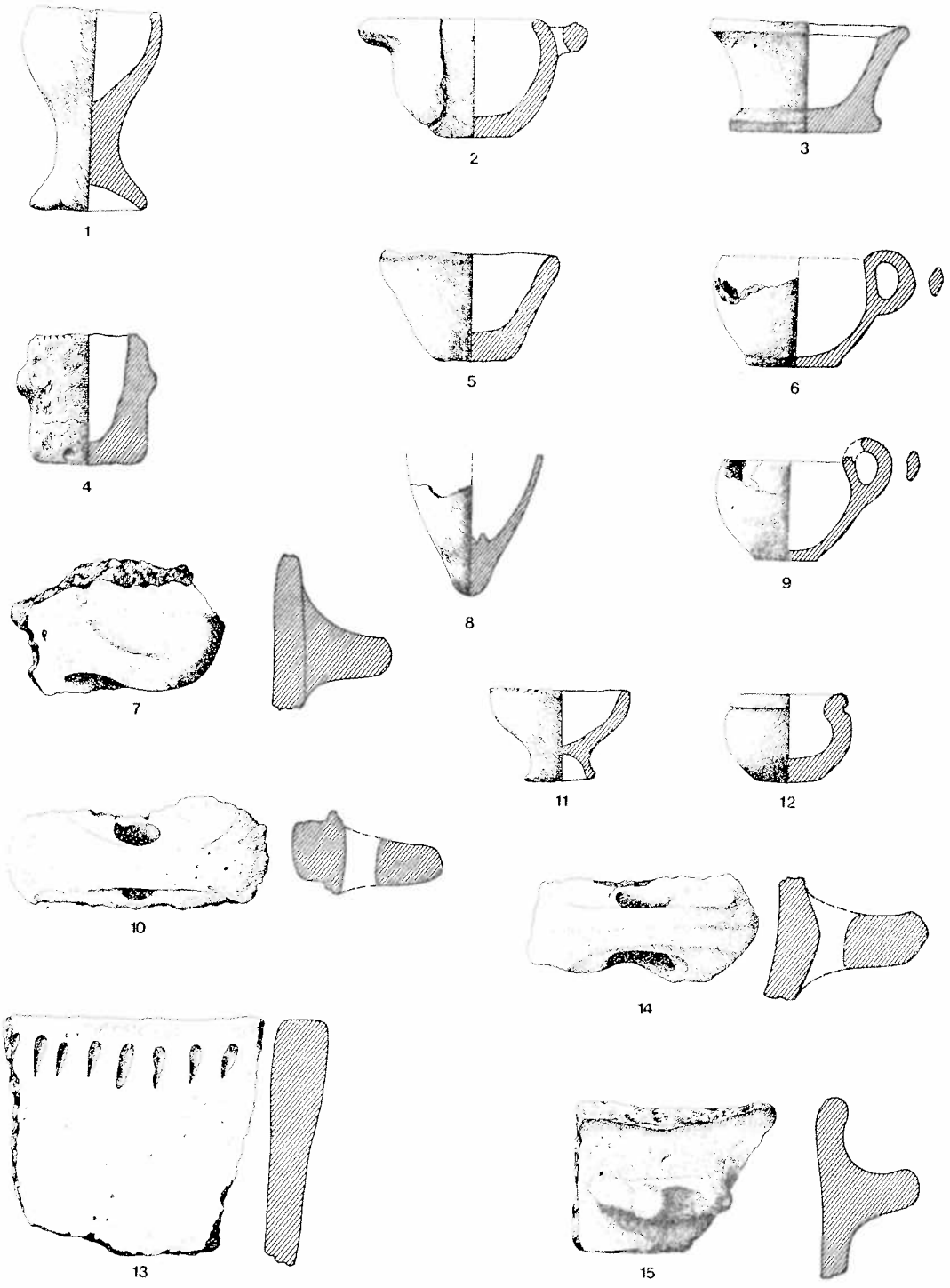
GRADINA KORITA
(1, 8 — R = 1:4; 2—7, 9—12 — R = 1:2)
(ilustrovala: J. Skenderović)

T. XII

GRADINA KORITA
(5, 7 — R = 1:4; 1—4, 6, 8—11 — R = 1:2)
(ilustrovala: J. Skenderović)

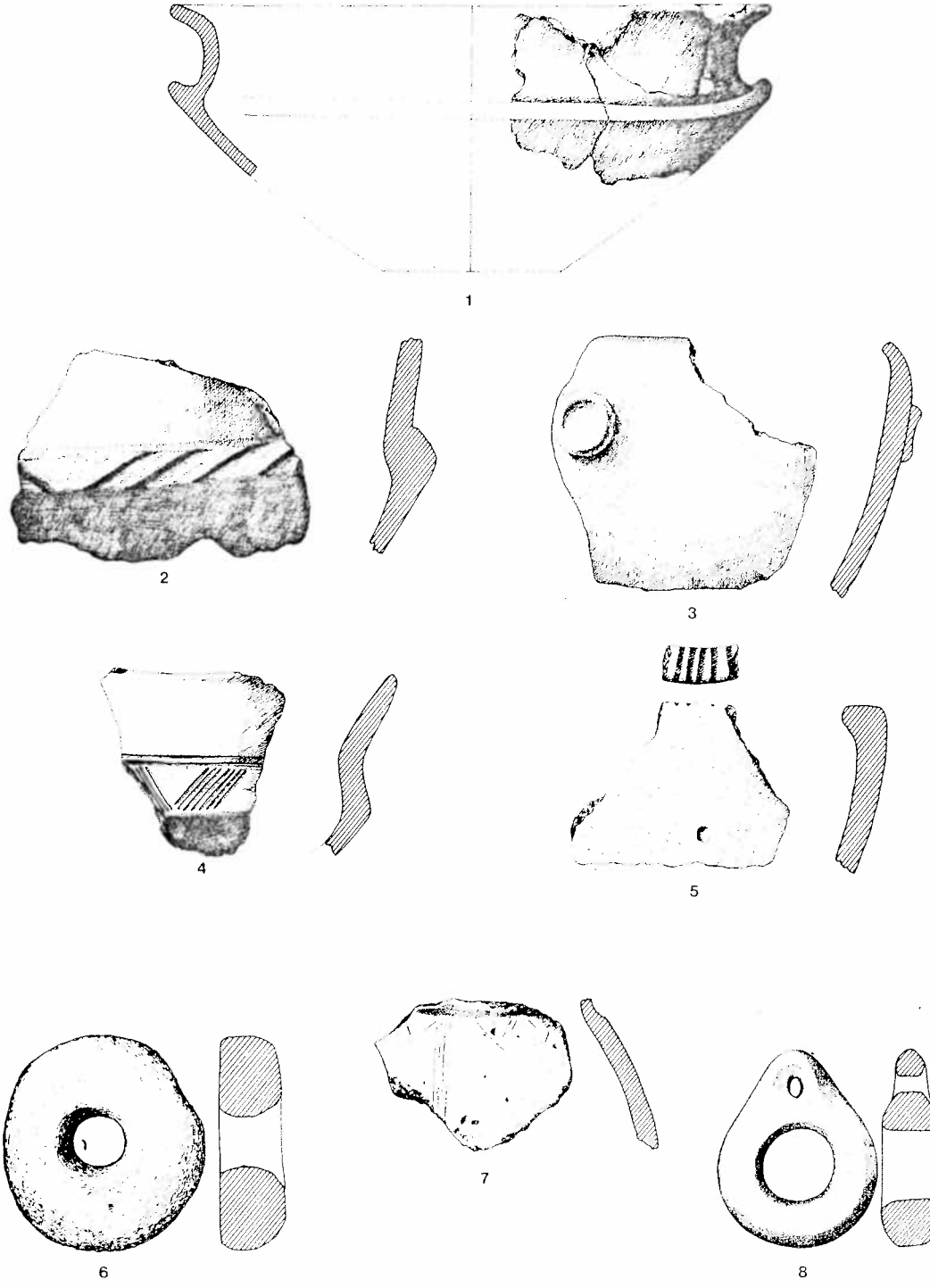
T. XIII

GRADINA KORITA
(3, 6, 8, 9, 11 — R = 1:4; 1, 2, 4, 5, 7, 10, 12—15 — R = 1:2)
(ilustrovala: J. Skenderović)

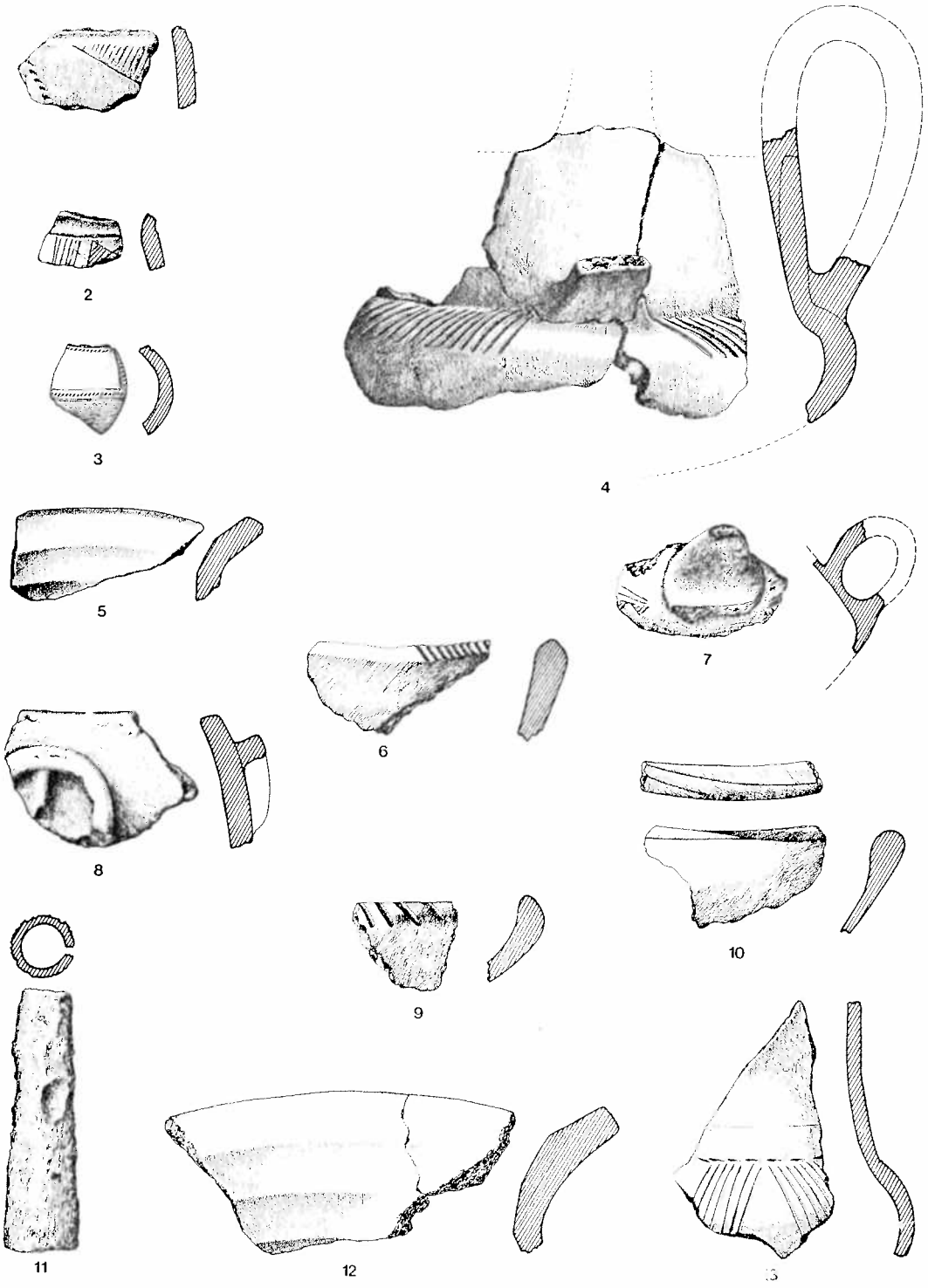

GRADINA KORITA (R = 1:2)
(ilustracije: 1, 2, 5, 11—16 — J. Skenderović, 3, 4, 6—10, 17—19 — S. Čerkez)

RELJINA GRADINA (R = 1:2)
(ilustracije: 1—5 — J. Skenderović, 6—8 — S. Čerkez)

T. XVI

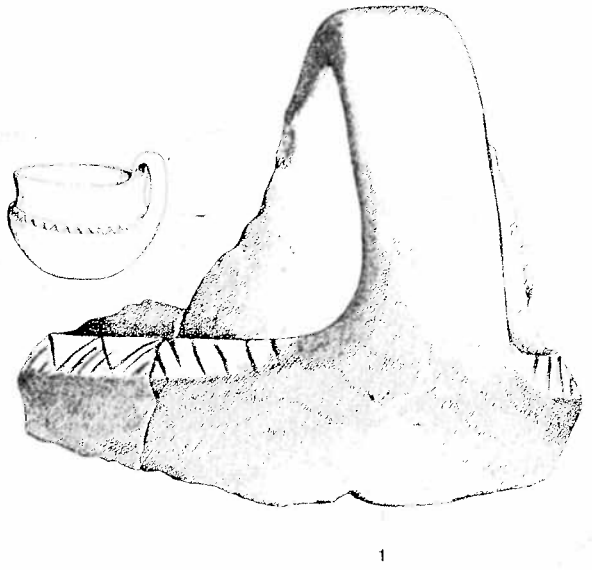

1—10: RELJINA GRADINA; 11—13: GRADINA GRKOVCI
(R = 1:2)
(ilustracije: 1—5, 8, 11—13 — S. Čerkez, 6, 7, 9, 10 — J. Skenderović)

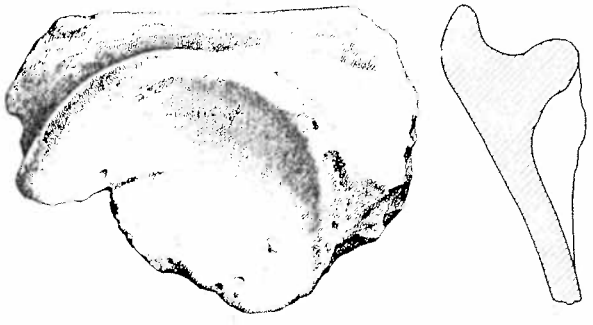
T. XVII

1: GRADINA GRKOVCI; 2—7, 9: MANDINA GRADINA; 8, 10, 11: VELIKA GRADINA PETROVIĆI
(R = 1:2)
(ilustracije: 1—7, 8 — J. Skenderović, 8, 10, 11 — S. Čerkez)

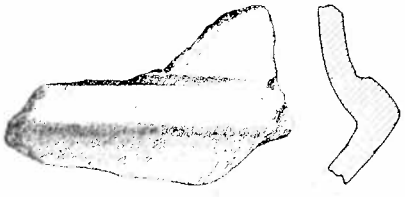
1

2

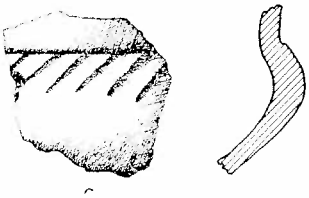
3

4

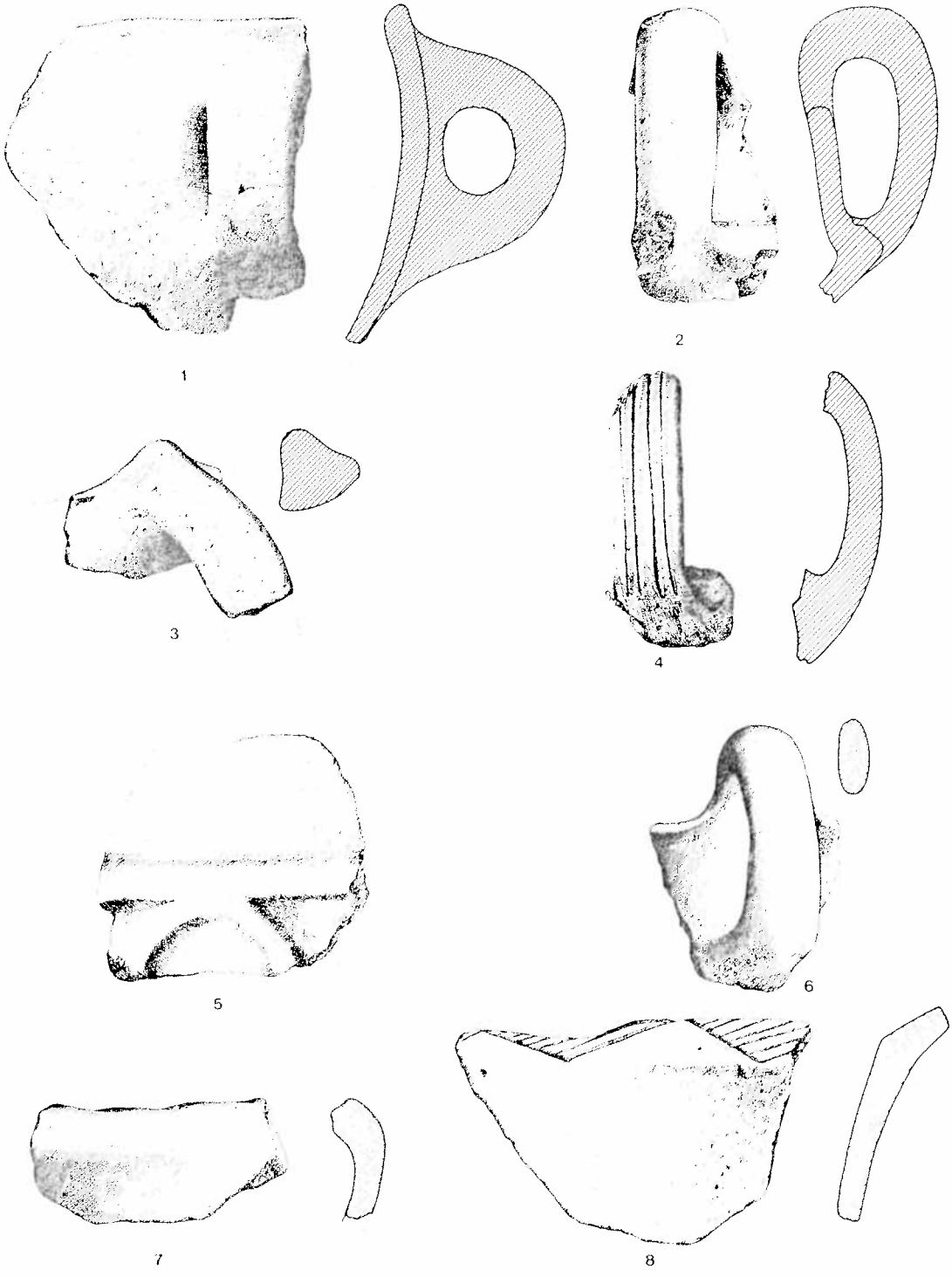
5

6

VELIKA GRADINA PETROVIĆI
(R = 1:2)
(ilustracije: 1—5 — S. Čerkez, 6 — J. Skenderović)

T. XIX

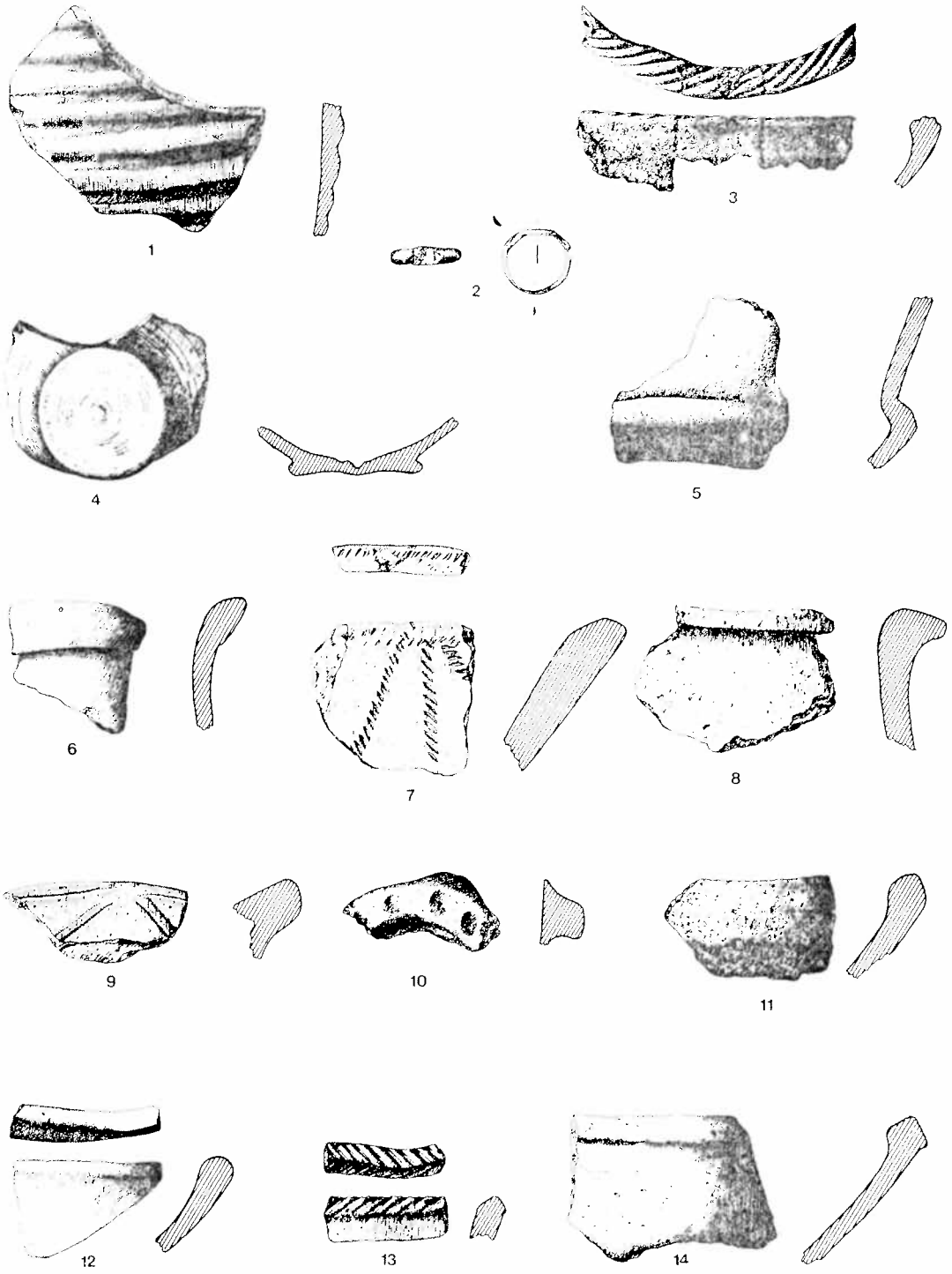
VELIKA GRADINA PETROVIĆI
(R = 1:2)
(ilustracije: 1—3, 6—8 — S. Čerkez, 4, 5 — J. Skenderović)

T. XX

GRADINA LETKE
(R = 1:2)
(ilustracije: 1—3 — S. Čerkez, 2, 4—9 — J. Skenderović)

T. XXI

1, 2, 4—7, 9, 10: GRADINA LETKE; 3, 8, 11—14: GRADINA BUHOVO
(R = 1:2)

(ilustrovala: J. Skenderović)

MIRJANA VUKMANOVIĆ I PETAR POPOVIĆ

SONDAŽNA ISTRAŽIVANJA GRADINSKIH NASELJA NA PODRUČJU VRANJSKO-PREŠEVSKE KOTLINE

Mada su dosadašnja istraživanja nekropola, koja danas imaju već gotovo stogodišnju tradiciju, dala brojne i dragocene podatke za poznavanje protoistorijskih stanovnika Balkana, u poslednje vreme se logično nametnulo pitanje naselja, njihovog izgleda, funkcije i materijalne kulture vezane za svakodnevni život. Do sada se o njima relativno malo znalo, iako, daleko dinamičnija, prilagodljivija i podložnija promenama, naselja pružaju osetljivije podatke za istraživanja pojedinih oblasti, kultura i populacija.

Tako je Centar za balkanološka ispitivanja u Sarajevu započeo rad na projektu »Utvrđena ilirska naselja u BiH«, čemu se pridružila i SANU sa projektom »Utvrđena ilirska naselja na teritoriji SR Srbije«[1]. Kako je već ranije koncipiranim metodom trebalo odabrati jednu geografski koliko-toliko zatvorenu celinu, odlučeno je da to za početak bude Vranjsko-preševska ili, bolje rečnikom geografa, Vranjsko-bujanovačka kotlina. Razlozi su bili ne samo izuzetan geografski položaj — dolina Morave koja vezuje sever i jug Balkana — već i činjenica da iz ovih krajeva imamo veoma malo sigurnih arheoloških podataka.

Vranjsko-bujanovačka kotlina se pruža pravcem severoistok-jugozapad u dužini od 45 km, širine oko 2,5 km i karakterišu je tri uočljive geografske zone: aluvijalna ravan Morave, jezerska zaravan i kotlinski okvir ili, kako ih narod naziva, polje, brda i planine[2]. Za nas su, arheološki, pre svega zanimljiva »brda« širokih zaravnjenih kosa i raščlanjena dolinama pritoka, prosečne nadmorske visine 465 m. Ona čine ostatak centralne akumulacione

[1] Projektom je, preko Odeljenja istorijskih nauka SANU, rukovodio prof. M. Garašanin. U radu su učestvovali saradnici Balkanološkog instituta, Narodnog muzeja i Arheološkog instituta u Beogradu.

[2] Kostić, M., 1968. 186.

jezerske zaravni koja prelazi u aluvijalnu ravan Južne Morave odsekom od 10 do 50 m[3]. U ovom pojasu se nalazi najviše lokaliteta, kako u samoj kotlini tako i u dolinama pritoka.

Prva faza istraživanja se dobrim delom zasnivala na podacima sa ranijih rekognosciranja koje je prikupio tadašnji kustos muzeja u Vranju M. Jovanović[4] i naknadnim obilaskom terena koji je izvršila ekipa SANU 1976. godine[5]. Jedini lokalitet na kome su vršena arheološka iskopavanja je Kršević[6]. Sondažna istraživanja započeta su 1977. i nastavljena 1978. godine. Tokom ove dve kompanje, pored rekognosciranja, obavljena su manja sondažna iskopavanja na tri lokaliteta: Gradište kod sela Vranjski Priboj (1978), Kaljaja kod Buštranja (1977) i Kacipup kod Oraovice (1977—1978)[7].

Gradište

Selo Vranjski Priboj se nalazi na oko 12 km severoistočno od Vranja, na starom putu Vranje — Vladičin Han. Lokalitet je smešten na vrhu uzvišenja, visine 80—100 m, koje se diže jugozapadno od sela na samom zapadnom rubu kotline[8] (T. I, 1, 2). Plato sa dominantnim pogledom prema severu, jugu i istoku, na kome se nalazi naselje, zaštićen je sa tri strane strmim kamenitim padinama. Pristupačna je samo severozapadna strana, sa koje se i ulazilo na gradinu. Plato je izduženog oblika, dužine oko 130 m, a širine 20 m i pruža se u pravcu istok—zapad (sl. 1). Najuočljiviji tragovi fortifikacije zapažaju se na severozapadnom delu, neposredno kod ulaza. Tu je bedem od suhozida, delimično pokriven niskom vegetacijom, uprkos obrušavanju sačuvan do visine od 1,7, a širine 3—4 m. Odmah iza ulaznog dela, malo povučena u unutrašnjost i neposredno vezana za bedem, nalazi se kružna kamena konstrukcija u vidu kule. Sondiranjem je ustanovljen suhozid od kamena različitih dimenzija, visok 0,7 a širok 2,4 m, koji se nalazio neposredno iznad nivoa žive stene (T. I, 3). Uloga mu je, očigledno, da štiti ulaz na plato ostavljajući za prolaz svega nekoliko metara, koliko ima do strme južne padine. Bedem se dalje pruža prema istoku, ali njegova visina opada sve do 50—80 cm. Razlog ne treba toliko tražiti u osipanju koliko u činjenici da prema istoku teren postaje sve strmiji i nepristupačniji, pa prestaje i potreba za jačom fortifikacijom. Za razliku od severne strane, gde se bedem može pouzdano pratiti, južna strana, zbog konfiguracije terena ili uopšte nije bila utvrđena

---

[3] Isto.

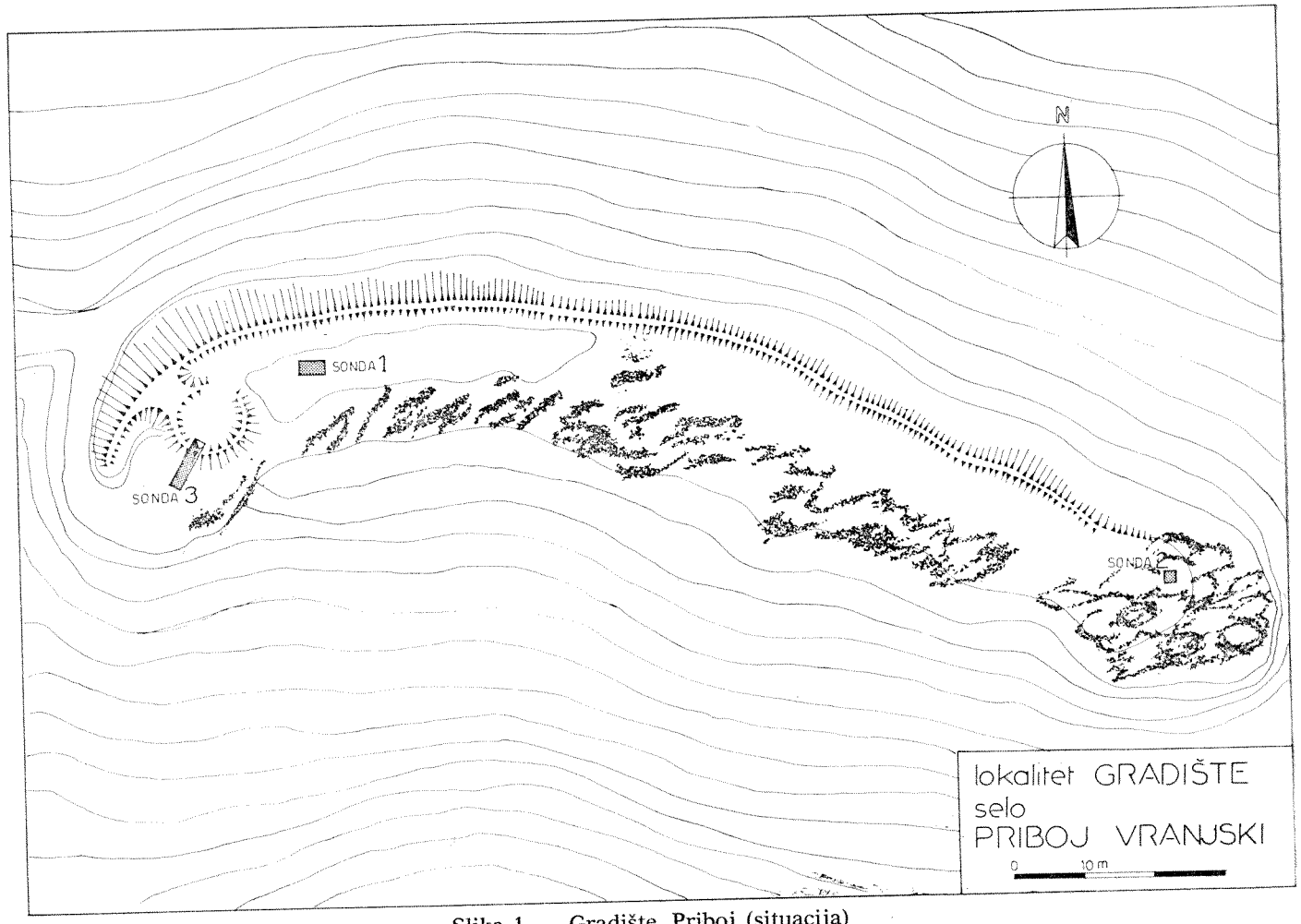
[4] Jovanović, M., 1965. 217—235; 1966. 314—327; 1967. 313—335; 1968. 495—520; 1969. 467—475.

[5] U rekongnosciranjima su učestvovali K. Ljuci, kustos Muzeja Kosova u Prištini, i N. Ilić, arheolog iz Beograda.

[6] Mikulčić, I., Jovanović, M., 1968. 355—375.

[7] Vukmanović, M., Popović, P., 1978. 43—46; 1979. 159—164.
Pored potpisanih, u radovima su učestvovali N. Ilić, J. Milojković i R. Kecman. Ovom prilikom zahvaljujemo svima koji su nam pomogli prilikom pripreme ovog rada: S. Lazarević (crteži), N. Borić (fotografije), V. Šaršanski (planovi) i V. Stančić (karta).

[8] Jovanović, M., 1968. 497.

Slika 1. — Gradište, Priboj (situacija)

ili su postojali samo manji podzidi koji su se obrušili niz padinu. Na to bi, možda, ukazivali brojni komadi kamena pomešani sa fragmentima keramike i rasuti po strmini neposredno ispod platoa.

Plato je, naročito u južnom delu, veoma stenovit, tako da ima veoma malo prostora gde bi se kulturni sloj zaštićen od spiranja mogao sačuvati. Jedino je uzan pojas duž severnog bedema, zaravnjen i prekriven travom, pružio mogućnosti za sondiranje. Iskopane su dve sonde (4x2 i 2x2 m), koje su dale arheološki veoma homogen materijal. Kulturni sloj od mrkosive, rastresite zemlje relativno je bogat nalazima keramike i fragmentima kućnog lepa sa otiscima pruća. No, već na dubini od 0,20 do 0,45 m pojavljuje se živa stena. Keramika se nalazi na celoj dubini, pa čak i u oštrim udubljenjima među stenjem, što sve onemogućava bilo kakva stratigrafska zapažanja. Na žalost, najveći deo keramičkog materijala je fragmentovan, a lep sasvim usitnjen.

Preovlađuju fragmenti posuda loše fakture sa primesom šljunka i peska, slabije pečeni, mrke i crvenkasto mrke boje. Zbog fragmentovanosti materijala teško je reći nešto preciznije o keramičkim oblicima zastupljenim na ovom lokalitetu; najbrojniji su lonci različitih dimenzija sa plastičnom trakom ispod oboda, na kojoj se nalaze otisci prstiju ili urezi (T. IV, 3, 4; T. VI, 2). Od ostalog materijala treba pomenuti retke primerke koničnih zdela (T. VI, 3), zdelu sa široko razgrnutim obodom (T. VI, 4) i fragment oboda konične šolje sa trakastom drškom ukrašen plastičnim trakama (T. IV, 1; T. VI, 6). Jedini oblik koji je mogao biti u potpunosti rekonstruisan je posuda sa dve drške, koje nadvisuju obod, i rožastim zadebljanjima ispod korena drški (T. I, 5). Nađena je još jedna posuda sličnog oblika, znatno grublje izrade, koja je samo delimično pružala elemente za rekonstrukciju (T. VI, 1).

Pomenućemo i prisustvo većeg broja, možda tkačkih, tegova piramidalnog i, ređe, koničnog oblika, konstatovanih naročito u sondi I (T. IV, 2).

Na osnovu brojnih ali veoma sitnih fragmenata lepa sa otiscima pletera, može se pretpostaviti postojanje građevinskih objekata na platou gradine koji su, sudeći po boji, stradali u požaru. Međutim, tokom iskopavanja nisu uočeni nikakvi tragovi koji bi ukazivali na izgled i namenu ovih objekata.

Zbog malobrojnog, veoma fragmentovanog i nedovoljno tipičnog materijala teško je preciznije hronološki odrediti ovaj lokalitet. No, na osnovu fakture, prisustva plastičnih traka i odsustva svake druge ornamentike, kao i zbog nekih karakterističnih oblika (sud sa dve drške, zdela sa široko razgrnutim obodom) mogli bismo ovaj materijal pripisati Medijana-grupi, s tim što su preciznija hronološka određenja u njenim okvirima za sada nemoguća[9].

Kaljaja

Na istočnoj strani doline, oko 10 km severoistočno od Preševa a 1,5 km istočno od sela Buštranja, nalazi se lokalitet Kale ili Kaljaja[10]. Povučen više u brda, smešten je na jezičastom sa tri strane strmo omeđenom obronku,

[9] Garašanin, M., 1973. 293—318.
[10] Jovanović, M., 1968. 497.

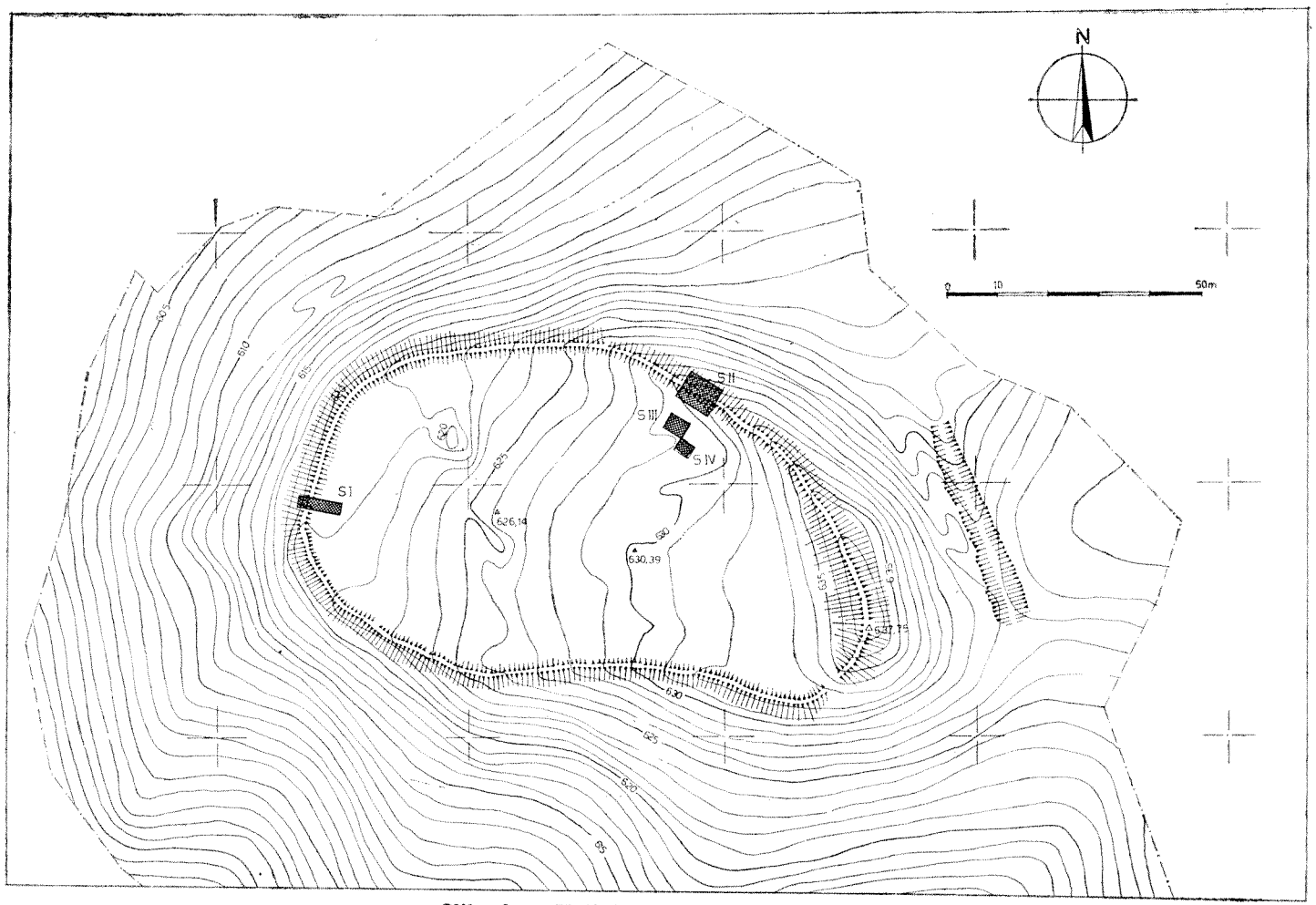
koji je sa istoka vezan za viši masiv u zaleđu. Veoma uočljiv, na golom terenu, dominira pogledom na dolinu Morave (T. II, 1—3). Zaravnjeni, verovatno nivelisani plato elipsoidnog oblika (100 × 60 m), uokviren je bedemom koji se od zapadne strme i nepristupačne strane, gde je visok oko 0,80 m, postepeno uzdiže da bi na istočnoj, pristupačnoj strani prerastao u impozantni »pristupni tumul« visok 3—4 i širok 10—12 m (sl. 2; T. II, 4). Pošto je istočna strana prirodno potpuno nezaštićena, ispred »tumula« se nalazi i odbrambeni rov širine oko 5—6 m, pored koga se mogu videti tragovi zida ili u tu svrhu iskorišćenog živog kamena. Na plato se ulazilo sa severoistočne strane, južno od »tumula« (T. II, 2).

Sonda I (8x1,5 m), kojom je presečen zapadni bedem, ukazala je na postojanje kompaktnog suhozida širine oko 2 m a očuvanog do visine od 0,60 m. Bio je položen na zdravicu nekom vrstom šire temeljne stope i sa unutrašnje strane nasut slojem žućkaste sterilne zemlje (sl. 3; T. II, 5). Sastojao se od neobrađenih komada kamena veličine 0,20 do 0,40 m. Na osnovu toga bi se moglo zaključiti da se bedem sa ove strane sastoji od zemljanog nasipa koji je spolja osiguran suhozidom.

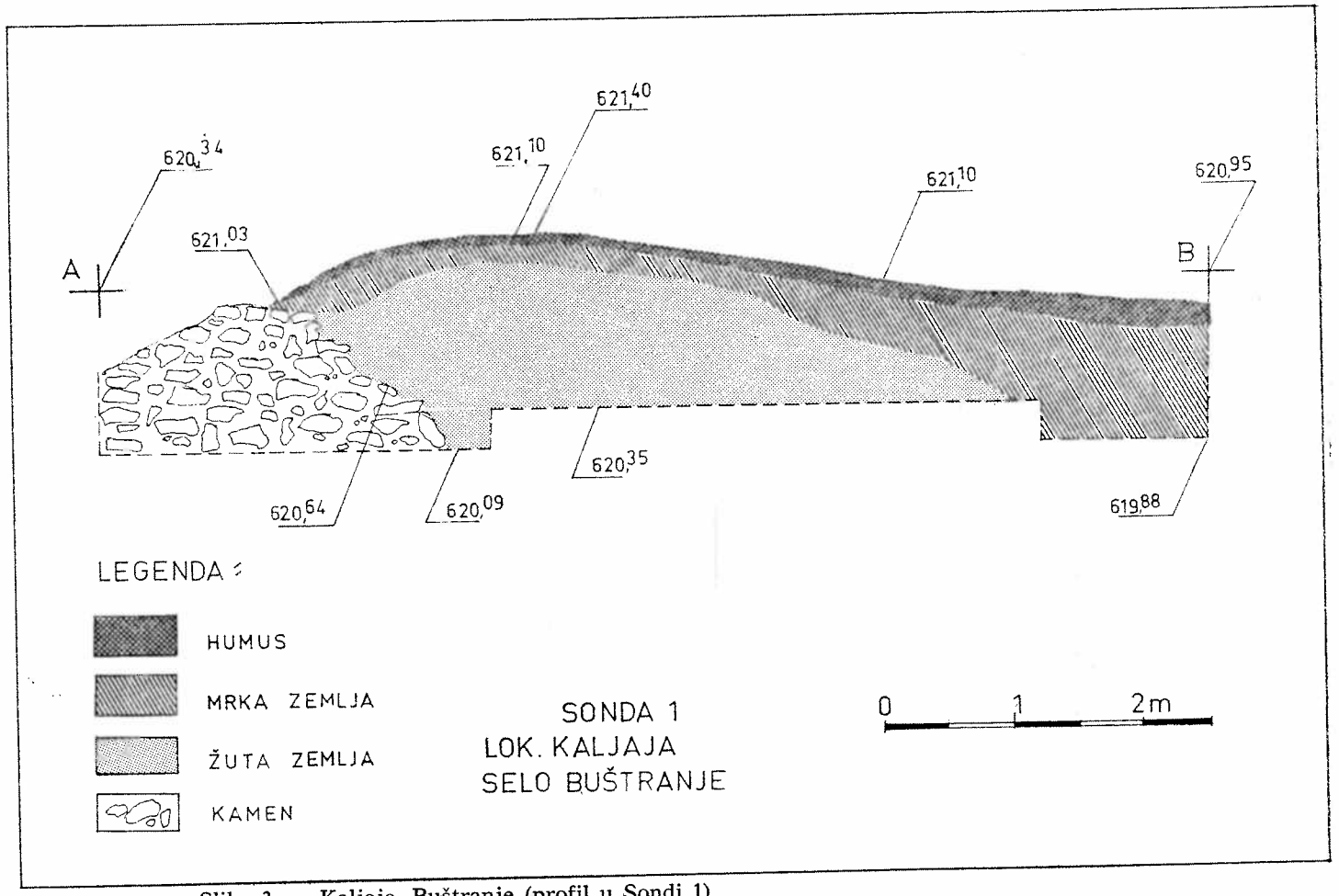
Sonda II (7x6 m), koja se nalazi na severoistočnom delu bedema, ukazala je na drugačiju situaciju. Na tom mestu je bedem, približavajući se »tumulu«, daleko masivniji — širok 4—5 a visok oko 2 m. U toku radova ustanovljen je, u zapadnom delu sonde, suhozid od kamena nejednake veličine u kome je bilo i nekoliko fragmenata keramike, dok u istočnom kamena uopšte nema, već je konstatovana samo sterilna žutomrka zemlja (T. II, 6). Zbog nedostatka vremena i obima radova sonda nije dosegla nivo zdravice, pa se ne može reći kako je ovaj bedem izgledao u preseku — da li je imao kamenu stopu ili neka ojačanja sa spoljne strane? Na osnovu gornjih podataka moglo bi se pretpostaviti da su masivnije delove bedema sačinjavale gomile kamena između kojih je nasipana ili dosipana zemlja. Tako je bedem formiran od naizmeničnih delova građenih od kamena i nasute zemlje. Slična situacija je, po svemu sudeći, i na »pristupnom tumulu«. Tu je, u potrazi za trigonometrijskom tačkom, kopano na nekoliko mesta. Mada se tom prilikom nije kopalo dublje od 0,50 do 0,60 m, u dva slučaja je konstatovana samo žutomrka sterilna zemlja bez krupnijih komada kamena. Tako se može reći da je za ovaj lokalitet karakterističan sistem fortifikacije koji su sastoji od kombinacije suhozida i nasute zemlje.

Zemlja nasuta na pojedinim delovima bedema, možda potiče od nivelacije platoa, što bi značilo da su slojevi skinuti nivelacionim radovima iskorišćeni za podizanje i učvršćivanje bedema. Da li je to učinjeno već prilikom osnivanja naselja ili u nekoj kasnijoj fazi, za sada se još uvek ne može pouzdano znati.

Debljina kulturnog sloja varira u odnosu na položaj sondi od 0,50 do 0,70 m. Nezavisno od debljine sloja, keramički materijal je prilično brojan i pokazuje kulturno i hronološko jedinstvo. Osnovna odlika keramike rađene slobodnom rukom je slabija faktura, loše prečišćena i nedovoljno pečena zemlja. S obzirom da se radi uglavnom o manjim fragmentima, nisu mogli biti preciznije utvrđeni prisutni keramički oblici. Sa sigurnošću možemo reći da su zastupljene posude većih dimenzija, verovatno lonci ili dublje zdele ukrašeni plastičnim trakama sa otiscima prstiju ili urezima. Karakterističan oblik je posuda sa visokim vratom i jednom ili dve trakaste

Slika 2. — Kaljaja, Buštranje (situacija)

Slika 3. — Kaljaja, Buštranje (profil u Sondi 1)

drške, koje nadvisuju obod (T. VII, 2, 4, 5; T. VIII, 1, 3; T. IV, 5, 6). Zdele sa unutra profilisanim obodom zastupljene su samo sa dva primerka: sa širokim kosim kanelurama na obodu i sa urezanim ornamentom (T. VIII, 2; T. VII, 3). Jedini u potpunosti rekonstruisan oblik je konična posuda — šolja, arhaične forme, grube fakture, crno pečena sa masivnom trakastom drškom koja nadvisuje obod (T. VII, 1). Što se tiče ornamentalnih motiva, može se primetiti da i oni, kao i tehnologija i tipologija keramike, pokazuju relativno skroman repertoar. Karakteristični su vrpčast ornament i plitke kanelure, pojedinačno ili u kombinaciji (T. VII, 4, 5; T. VIII, 1; T. IV, 5, 6). Interesantan je nalaz fragmenta vrata i ramena posude čiji oblik nije mogao biti rekonstruisan, koji se izdvaja ne samo po fakturi, koja je znatno bolja, već i po tamno sivoj, glačanoj površini i ornamentici koja se sastoji od niza izduženih šrafiranih trouglova iznad kojih se nalazi horizontalan vrpčast ornament (T. IV, 8; T. VII, 2). Svakako je važno podvući potpuno odsustvo ornamenata izvedenih instrumentom — »radlom«.

Treba pomenuti i brojne komade kućnog lepa sa otiscima pletera, koji su konstatovani u kulturnom sloju, a koji ukazuju na postojanje stambenih objekata na platou (T. IV, 7). Zanimljivo je pomenuti i to da na Kaljaji, za razliku od Gradišta i Kacipupa, nije pronađen nijedan teg.

Mada je keramika koja bi nam mogla poslužiti u hronološkom i kulturnom opredeljenju ovog lokaliteta malobrojna, ipak se može dovesti u vezu sa nalazištima severne Makedonije, kao što su Radanja, Vuči Dol i Karaorman, te Kosova, Suva Reka — Hisar[11]. Međutim, treba skrenuti pažnju na to da se sličnost uglavnom zasniva na karakterističnim oblicima posuda sa jednom ili dve drške. Na Kaljaji kod Buštranja ne nalazimo ukrašavanje izvedeno instrumentom, što je karakteristično za gore navedene lokalitete. To bi nas moglo navesti na zaključak da Kaljaja pripada nešto starijem horizontu gvozdenog doba. Pošto se i Radanja i Vuči Dol datiraju posle 700. godine, tj. u VII vek[12], gradinu kod Buštranja bismo mogli okvirno hronološki opredeliti u kraj VIII i početak VII veka, odnosno paralelno sa nalazima Basarabi-kompleksa u Podunavlju i Pomoravlju.

Kacipup

Lokalitet se nalazi na zapadnoj periferiji sela Oraovice, koje je udaljeno oko 2 km od Preševa[13]. Naselje je smešteno na izuzetno pogodnom položaju, uz zapadni rub kotline, na platou koji se uzdiže iznad desne obale Oraovičke reke, kojom je otvoren put na zapad prema Kosovu (T. II, 1 — označena strelicom; T. III, 1, 2). Plato je dimenzija 120 × 60 m i pruža se u pravcu sever — jug (T. III, 4). Sa severa, uz reku, plato je obezbeđen strmom liticom, dok je južna, najpristupačnija strana zaštićena »pristupnim

[11] Garašanin, M. i D., 1958—59. 9—61; Mikulčić, I., 1958—59. 95—103; Todorović, J., 1963. 25—30; Kilian, K., 1975. Taf. 56.

[12] Garašanin, M i D. 1958—59. 9—61; Đurić, N., 1965. 281—301; Srejović, D., 1973. 39—82; Garašanin, M., 1975. 9—24; Garašanin, M., 1975/2. 113—121; Kilian, K., 1975. 89 i dalje.

[13] Jovanović, M., 1967. 313—335.

tumulom« izuzetno velikih dimenzija: visokim oko 12 m a širokim u bazi 35—40 m (T. III, 3). Sa spoljne strane u podnožju tumula se nalazi odbrambeni rov. Ulaz se, verovatno, nalazio na jugozapadnoj strani, zapadno od »tumula«, preko koga je išao danas već teško uočljiv bedem (sl. 4)[14]. U severozapadnom podnožju gradine, pored korita reke, mogu se uočiti ostaci suhozida, takođe dosta oštećeni. Ovaj bedem je zatvarao jednu kosu površ preko koje se moglo uspeti na gradinu. S obzirom da su na ovoj padini nalaženi brojni fragmenti keramike i da je konstatovan zaštitni zid, moglo bi se pretpostaviti postojanje podgrađa na ovoj strani, pa samim tim i još jednog ulaza na gradinu. Ovo podgrađe nije bilo znatnih dimenzija, ali je imalo veoma značajan položaj u odnosu na reku i položaj gradine.

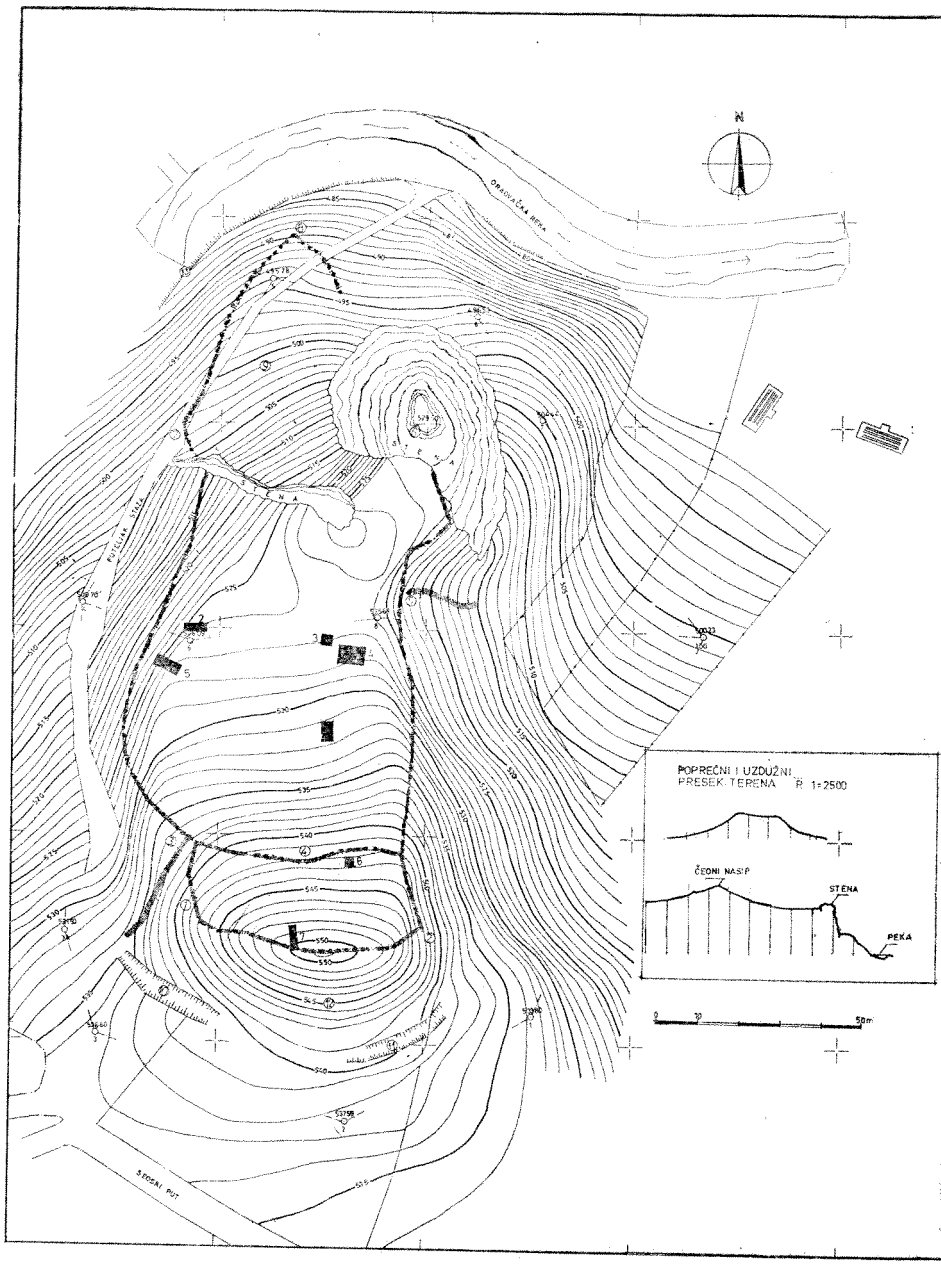
Tokom dve kampanje, 1977. i 1978. godine, iskopano je sedam sondi sa ciljem da se ispita način fortifikacije i utvrdi postojanje kulturnog sloja.

Na zapadnom delu uz sam rub platoa iskopane su dve sonde (5x1,5 m; 5x2 m) kojima nije utvrđeno postojanje bedema. Keramički materijal je relativno brojan, ali i veoma izmešan, pa je helenistička keramika nalažena u istom sloju sa keramikom starijeg gvozdenog doba. Međutim, malo niže niz padinu tragovi bedema su nešto uočljiviji, tu se, pored velike količine kamena, nalazi i mnoštvo fragmenata keramike. To nas navodi na pretpostavku da je bedem građen u vidu podzida ispod ivice platoa, na padini, i potom nasipan sve do linije platoa. Time se širila korisna površina, a gledan odozdo ovaj bedem je izgledao veoma impozantno. Vremenom obrušen, sada se nalazi na padinama zajedno sa kulturnim slojem koji je, verovatno, na njemu nekada bio. Sonde koje su trebale da ukažu na izgled bedema, u stvari su pokazale faze njegovog rušenja pod dejstvom erozije.

Sonda 7 (6x1,5 m), kojom je presečen bedem pri vrhu »pristupnog tumula«, ukazala je na postojanje suhozida od krupnijeg kamena širine 1,5 a visine 1,2 m (T. III, 6). Bedem je na ovom mestu, svakako, bio viši, sudeći po kamenu obrušenom niz severnu padinu »tumula«. Isto tako se, zbog veoma strmog terena, može pretpostaviti i postojanje neke vrste platforme u njegovom podnožju. Na severnoj strani »tumula« na dva mesta su konstatovane manje površine »popločane« krupnijim kamenom koje mogu predstavljati ostatke nekadašnjih terasa koje su se nalazile na padini. Iako je u svim sondama nađen veoma brojan, mada fragmentovan, keramički materijal, sonda 4, iskopana 1978. godine, dala je najviše materijala i najbolje stratigrafske podatke. Naime, 1977. godine na centralnom, najravnijem delu platoa otvorena je sonda 3. Zbog blizine živog kamena koji na tom delu izbija na nekoliko mesta, očekivalo se da će sloj biti relativno plitak. Međutim, sonda je iskopana do dubine od 1,5 m i zbog nedostatka vremena nije mogla biti završena. Pošto je dala veoma zanimljiv materijal, sledeće godine je u neposrednoj blizini otvorena sonda 4 (4x6 m), o kojoj će biti više reči.

Posle nivelacije u kojoj je nađeno nešto materijala iz starijih i mlađih perioda, očito spranog, ustanovljeno je da prvi slojevi obiluju i helenističkom keramikom rađenom na vitlu, ali i onom rađenom rukom. Već na

[14] Situacioni plan je po I. Mikulčiću. Zahvaljujemo se prof. I. Mikulčiću koji nam je dao korisne sugestije prilikom rada na lokalitetu Kacipup u Oraovici.

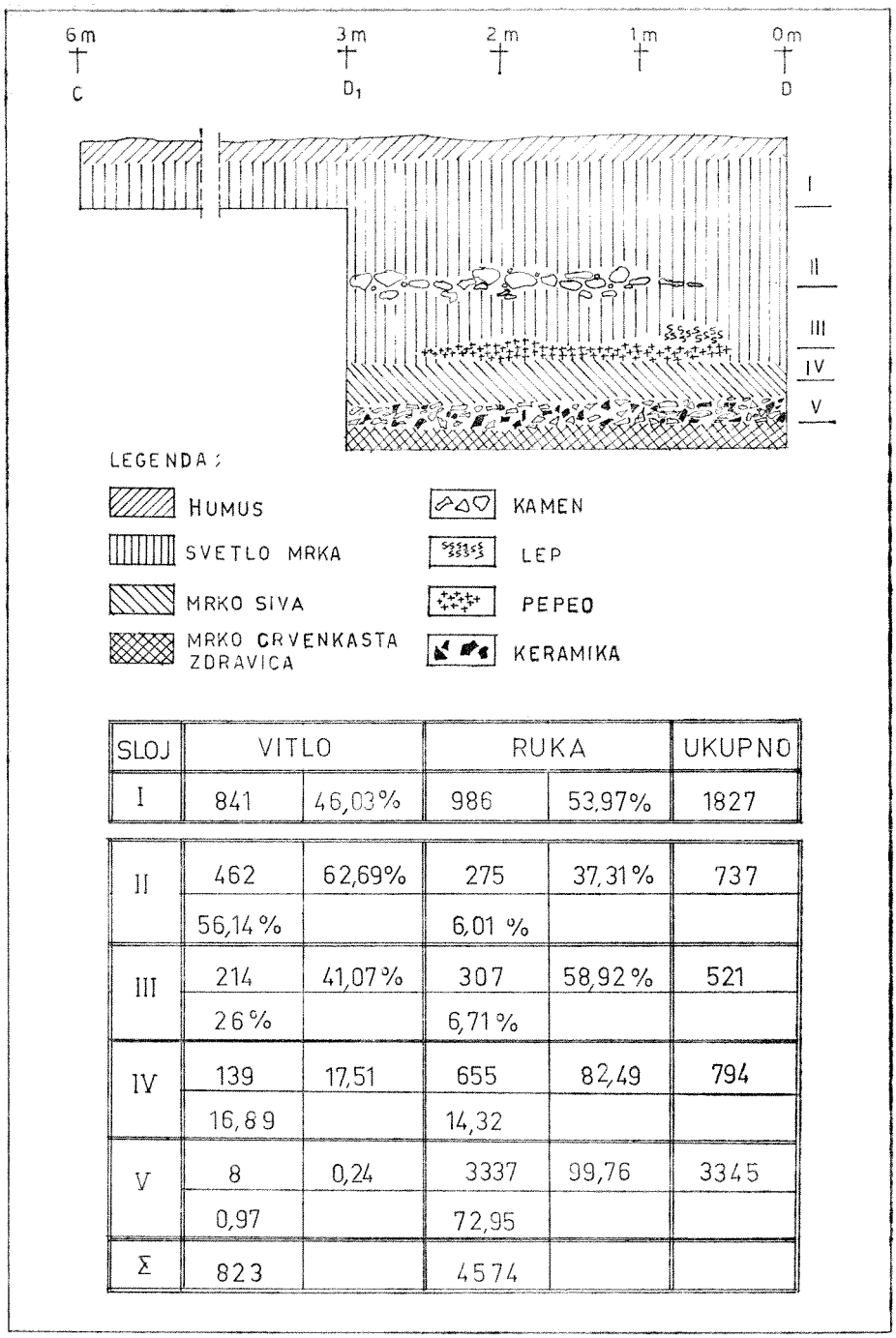

Slika 4. — Kacipup, Oraovica (situacija)

dubini od 0,42 m konstatovana je kamena konstrukcija pravougaonog oblika koja je zahvatala celu površinu sonde zalazeći u istočni profil (T. III, 5). Dimenzije su 5,2 × 2,8 m, a orijentacija istok—zapad. Sastoji se od kamena nejednakih dimenzija bez vezivnog materijala. Reč je, dakle, o građevinskoj konstrukciji od koje su sondom zahvaćene dve prostorije. Po svemu sudeći, radi se o bazi nekog drvenog objekta. Iznad, unutar i ispod ove konstrukcije pronađena je helenistička keramika, iz čega bi se moglo zaključiti da je objekt bio ukopan u helenistički sloj, što bi značilo da je kasniji od njega i, prema tome, za nas trenutno nezanimljiv. No, zbog nejasnih stratigrafskih odnosa ne možemo potpuno odbaciti mogućnost da je u pitanju objekt iz istog vremena iz kojeg je materijal nađen u najvišim slojevima sonde. Iskopavanje je nastavljeno samo u zapadnoj polovini sonde (4x3 m). Na dubini od 0,90 m konstatovana je zona sa kamenom koji je od polovine sonde prema južnom profilu (D-D1) bivao sve gušći. Nažalost, ova zona nije pokrivala celu površinu sonde, pa se nikako ne može iskoristiti kao granica između dva nivoa. Sa druge strane, u svetlomkoj zemlji se ne javljaju nikakve promene koje bi nam mogle koristiti pri razgraničavanju pojedinih horizonata. O tome svedoči i profil D-D1 (sl. 5), na kome su slojevi određeni uglavnom prema tipološkim odlikama materijala, a samo delimično prema situaciji u sondi, gde su nivoi sa kamenom ili, nešto kasnije sa pepelom poslužili u tu svrhu. Zato se u tom smislu nikako ne mogu shvatiti kao zatvoreni arheološki slojevi. Zona sa pepelom je, takođe, zahvatala samo deo sonde, a neposredno iznad nje se nalazila manja površina sa lepom. Tek ispod površine sa pepelom zemlja je postala nešto tamnija — mrkosiva, da bi na dubini od 1,80 m bila konstatovana zona sa jakom koncentracijom keramike i kamena debljine oko 0,20 m, koja je zahvatala celu površinu sonde. Tom prilikom je pronađeno samo nekoliko atipičnih fragmenata keramike rađene na vitlu, koji su najverovatnije propali iz prethodnog sloja. Ovaj poslednji, peti sloj karakteriše isključivo keramika koja pripada starijem gvozdenom dobu. Zdravica od kompaktne mrko crvenkaste zemlje pomešane sa sitnim kamenom konstatovana je na dubini od 2 m.

Pošto su, kao što smo rekli, stratigrafski podaci veoma nepouzdani, pozabavićemo se više tipološkim odlikama iskopanog materijala. Za sada nema elemenata za pretpostavku da su slojevi usled erozije poremećeni, što znači da je znatni i za ovakve lokalitete sasvim neočekivani profil od cca 2 m sasvim upotrebljiv za okvirna vertikalno-stratrigrafska razmatranja.

Kao što je već rečeno, prema tipološkim odlikama materijala i skromnim stratigrafskim podacima, keramičke nalaze smo podelili na pet slojeva-horizonata (sl. 5). Na tabeli odmah pada u oči veliki broj iskopanih fragmenata. Međutim, samo mali deo se uspešno mogao rekonstruisati, pa zato, uprkos velikoj masi, raspolažemo sa veoma malo keramičkih oblika. Tabela prikazuje brojne i procentualne odnose zastupljenosti keramike rađene na vitlu i keramike rađene rukom u pojedinim horizontima. Vertikalne rubrike daju podatke o zastupljenosti keramike rađene na vitlu, odnosno one rađene rukom, a horizontalne njihove međusobne odnose. Prvi sloj, iskopavan na većoj površini (4x6 m), tretiran je posebno, jer nije mogao biti poređen sa ostalim horizontima koji su zahvatali polovinu prvobitne sonde, tj, 4x3 m. Tabela pokazuje, što se moglo i očekivati, da sa većom dubinom

SLOJ	VITLO		RUKA		UKUPNO
I	841	46,03%	986	53,97%	1827
II	462	62,69%	275	37,31%	737
	56,14%		6,01%		
III	214	41,07%	307	58,92%	521
	26%		6,71%		
IV	139	17,51	655	82,49	794
	16,89		14,32		
V	8	0,24	3337	99,76	3345
	0,97		72,95		
Σ	823		4574		

Slika 5. — Kacipup, Oraovica: Sonda 4

opada procenat keramike rađene na vitlu. Sa druge strane, broj fragmenata rađenih rukom raste, da bi u poslednjem, V horizontu, izuzev nekoliko fragmenata rađenih na vitlu, bila zastupljena samo keramika rađena rukom.

U prvom horizontu su pronađeni fragmenti sivih, svetlomrkih i crvenkasto pečenih većih posuda rađenih na vitlu (pitosi i amfore), kao i keramika mrke boje, grublje fakture rađena rukom. Pored fragmenata finije helenističke keramike sive boje, sreće se i domaća keramika rađena, očigledno, po uzoru na helenističku. Izuzetno je značajna pojava latenoidnih formi — manjih zdela »S« profilacije (T. V, 2; T. IX, 1, 3, 5) i jednog lonca crno pečenog, ravnog oboda, sa čepastim drškama, ukrašenog metličastim snopovima ureza (T. V, 1). Latenoidne zdele se izdvajaju samo formom, dok se po načinu izrade ne razlikuju od ostale finije helenističke ili helenizovane keramike. Ovde treba pomenuti i koničnu posudu nešto grublje fakture i svetlomrke boje (T. IX, 4). Pronađeno je i više fragmenata sive boje, verovatno zdela, od kojih je mali broj mogao biti rekonstruisan (T. IX, 2, 6). Iz istog sloja potiče i više keramičkih tegova (tkačkih?) u obliku zarubljene piramide (T. V, 4). Na dva tega je utisnut istovetan žig (R-16 mm) sa predstavom ženske figure u stavu kontraposto, oslonjene na stub pored koga se nalazi štit(?) (T. V, 3, 4). Funkcija ovih žigova za sada je potpuno nejasna. Zanimljivo je podvući i to da se u ovom horizontu javlja nešto više keramike rađene rukom, što, budući da je u pitanju najmlađi sloj, ne bi trebalo očekivati.

Horizonti II i III, iskopavani na smanjenoj površini, 3x4 m, po sadržaju se bitno ne razlikuju. I dalje se sreću fragmenti većih posuda rađenih na vitlu, kao i onih rađenih rukom. Karakteristični su fragmenti amfora, najverovatnije severnoegejskog porekla (T. X, 1, 3, 4, 8), fragmentovana drška skifosa sive boje i premazana razblaženim lakom (T. X, 5), stopa kantarosa (T. X, 2) itd. Amfore bi se mogle datirati već u IV vek[15], a stopa kantarosa u kraj IV i početak III veka[16]. Trećem veku bi pripadala i drška skifosa[17]. Treba pomenuti i fragment prstenastog dna, verovatno skifosa, premazanog crnim sjajnim firnisom, koji bi se mogao datirati u kraj V i početak IV veka[18] (T. XI, 4). Zanimljiv je i nalaz još jednog tega sa žigom (17x12 mm), na kome je predstava lava (ili sfinge) u sedećem stavu sa ispruženim prednjim nogama (T. V, 5, 6). Iz istog sloja potiče i nekoliko nalaza zdela sa uvučenim obodom, rađenih rukom i ukrašenih ornamentom izvedenim instrumentom (T. X, 7). To bi samo ukazivalo da starije forme nastavljaju da žive i u mlađim horizontima.

U IV horizontu, pored već veoma brojne ali veoma fragmentovane keramike rađene rukom, srećemo i nekoliko zanimljivih nalaza. To je, pre svega, fragment prstenastog dna skifosa premazanog crnim, sjajnim firnisom.

---

[15] Mikulčić, I., Jovanović, M., 1968. str. 366, pominju tasoske amfore kasnog V i iz IV veka.

[16] Parović, M., 1974. str. 77 za datiranje kantarosa.

[17] Todorović-Vučković, D., 1961. str. 124, pominje nalaze »sive keramike svakako lokalne proizvodnje ali sasvim grčkih oblika, nađenih u profilu potoka jednog od neispitanih lokaliteta u selu Oraovica kod Preševa«. U pitanju su fragmenti skifosa i askosa, takođe datirani u III vek.

[18] Sparkes, A., Talcott, L., 1970, 84—87; pl. 16—17.

Pri dnu trbuha se nalaze dve bele paralelne trake, a na donjem delu dna crna firnisovana traka u vidu koncentričnog kruga (T. XI, 3). Ovi skifosi su tipični za atičku produkciju V ili najkasnije početkom IV veka[19]. Iz istog sloja potiču dve zdele sive boje sa uvučenim obodom, slične nalazima sa Krševice[20] (T. XI, 7, 9). Horizont IV sadrži nešto više fragmenata starije keramike rađene rukom i ukrašene ornamentom izvedenim instrumentom, naročito zdela (T. XI, 1, 2, 8).

Petom horizontu pripada keramika iz najranije faze života na gradini. Ukupna debljina ovog sloja ne prelazi 20 cm, ali je keramika izuzetno brojna (preko 3000 komada na površini 3x4 m). Na žalost, bez obzira na bogatstvo sloja, radi se isključivo o fragmentima posuda koje nisu mogle biti rekonstruisane. Međutim, i pored toga, bilo je moguće izvršiti izvesnu, manje-više tačnu tipološku podelu. Na osnovu te podele situacija bi bila sledeća:

Zdele — Preovlađuju zdele sa unutra profilisanim obodom, ukrašene instrumentom, sa predominantnim motivom kosih i horizontalnih linija. Znatno su ređe zdele iste profilacije sa kosim kanelurama ili sa kombinovanim sistemom ornamentisanja, kanelovanje i obrada instrumentom. Zdele ovog tipa zastupljene su ne samo u najnižim, odnosno najstarijim slojevima već se njihovo trajanje nastavlja i u mlađim horizontima. Zajednička odlika, bez obzira na sistem ornamentisanja, jeste da su izrađene od dobro prečišćene zemlje sa primesom peska i da su dobro pečene sa prevlakom koja je manje ili više glačana (T. V, 9, 10, 14; T. XII, 1, 2, 4, 5, 7, 10).

Urne. — Posude koje smo uslovno, u nedostatku boljeg termina, nazvali urne odlikuju se cilindričnim vratom i razgrnutim zaravnjenim ili blago ukošenim obodom. Izrađene su od dosta dobro prečišćene zemlje sa primesom peska i ponekad sitnog šljunka, sa prevlakom koja je u većini slučajeva glačana. Boja varira od mrke do tamno sive, gotovo crne. Iako ima i sasvim neornamentisanih fragmenata, znatno preovlađuju oni koji su ornamentisani na obodu vratu i trbuhu. Najčešće je zastupljen ornament izveden instrumentom — »radlom« različitog tipa, zatim je veoma često kanelovanje, a ređe se pojavljuje urezivanje i veoma retko vrpčast ornament. Veoma često u pitanju su složeni ornamentalni sistemi u kombinaciji nekoliko tehnika, na primer, kanelovanje i instrument. Na nekoliko fragmenata pojavljuje se žlebljenje i ornament u vidu plastičnog rebra, obično vertikalnog i u kombinaciji sa kanelurama i instrumentom (T. XIII, 1—5; T. XIV, 2, 6; T. XV, 4).

Posude sa jednom ili dve vertikalne drške. — Ovu keramičku formu, koja je daleko malobrojnija, tipološki smo odredili na osnovu sličnosti oblika i ornamentalnih motiva sa izvesnim formama zastupljenim na Kosovu[21] i u severnoj Makedoniji[22]. Radi se o malom broju fragmenata, uglavnom finije fakture, tanjih zidova, često ornamentisanih sistemom izduženih šrafiranih trouglova na ramenu (trbuhu), iznad kojih je ornament izveden urezivanjem ili instrumentom (T. V, 11, 12, 13, 16, 15; T. XV.

[19] Isto.

[20] Mikulčić, I., Jovanović, M., 1968, 367; T. XVIII.

[21] Đurić, N., 1965. 537—553; T. IV i V; Kilian, K., 1975, T. 56.

[22] Garašanin, M., i D., 1958—59, sl. 16 i 17; Mikulčić, I., 1958—59, sl. 1 i 6; Kilian, K., 1975, T. 56 i 44.

3, 5, 6, 7). Nije, verovatno, bez značaja u hronološkom smislu pojava jednog fragmenta, veoma sličnog i po fakturi i po ornamentici na ranije opisanom lokalitetu Kaljaja kod Buštranja, utoliko pre što on tamo potpuno izlazi iz okvira ostalog keramičkog materijala (T. IV, 8; T. VII, 2).

Lonci. — Tipičnu i brojnu formu domaće keramike za svakodnevnu upotrebu predstavljaju lonci. Za razliku od ostalih oblika, oni se odlikuju slabijom fakturom i skromnijim ornamentom. Ukoliko su ukrašeni, radi se samo o plastičnim trakama sa utiskivanjem ili urezivanjem (T. XIV, 1, 3, 4). Kao i kod drugih prethodno opisanih formi, nijedan primerak nije mogao biti rekonstruisan u potpunosti. Međutim, na osnovu prisustva brojnih fragmenata trbuha sa plastičnim trakama i masivnih horizontalnih jezičastih drški koje se, svakako, mogu pripisati ovim formama, njihova tipološka identifikacija ne dolazi u sumnju.

Među ostalim fragmentima keramike ističu se mnogobrojne horizontalne trakaste drške, u većini slučajeva kružnog ili ovalnog preseka, uz nekoliko tordiranih, koje bi najverovatnije pripadale posudama tipa »urne« koje smo ranije pomenuli, a koje poznajemo na osnovu primeraka iz Lapotinca[23] i sa nekropole Široko[24] kod Suve Reke (T. XII, 6, 8, 9). Prisustvo vertikalnih trakastih drški, u nekoliko slučajeva ukrašenih kanelovanjem i vrpčastim ornamentom — kojih ima u znatno manjem broju — može se, najverovatnije, dovesti u vezu sa posudama sa jednom ili dve drške, za koje smo već ranije konstatovali da među keramikom sa Oraovice predstavljaju manje zastupljenu formu (T. XV, 7).

Od ostalog materijala važno je napomenuti prisustvo fragmenta većeg pitosa sa plastičnom trakom i plastične kružne drške (poklopca?), očigledno stranog porekla (T. XI, 5, 6).

Posebno treba istaći odsustvo kalemastih drški i zdela sa horizontalnim ispustom ili izduženim jezičastim drškama, karakterističnih za srodne lokalitete na Kosovu[25].

*

Određujući hronološke odnose između ova tri lokaliteta počećemo od Gradišta kod Vranjskog Priboja, koje je najranije; može se datirati u XIII—XII vek[26]. Za sada je izuzetan i nema analogija u ovim oblastima.

Kaljaja kod Buštranja, zahvaljujući svom relativno kratkom životu, možda dozvoljava izdvajanje jednog posebnog horizonta starijeg gvozdenog doba. Karakteriše ga vrpčast ornament koji prethodi keramici sa ornamentom izvedenim instrumentom — »radlom«. Pošto se lokaliteti na kojima je karakteristična keramika ukrašena instrumentom datiraju u VII vek[27], ovaj

[23] Garašanin, M., 1973, T. 55, sl. 1.
[24] Đurić, N., 1965, T. V.
[25] Todorović, J., 1963, T. V; Đurić, N., T. III.
[26] Garašanin, D., 1967, 203; Garašanin, M., 1973, 293—318.
[27] V. napomenu 11 i Đurić, N., 1965, 281—301.
[28] Garašanin, M. i D., 1958—59, sl. 16; Mikulčić, I., 1958—59, sl. 6.

horizont zastupljen kod Buštranja mogao bi pripadati kraju VIII i samom početku VII veka. Ne treba zanemariti ni izvesnu sličnost sa ornamentom i oblicima hronološki paralelnog Basarabi-kompleksa u Podunavlju. Mada direktnih analogija u ovim oblastima, za sada, nema, pa se ne mogu uspostaviti sigurne veze, izvesna srodnost se nikako ne može poreći. Najveći problem je u tome što o ranijim fazama gvozdenog doba ovih krajeva veoma malo znamo.

Jedini primerak sa Kaljaje koji čini neku vrstu veznog elementa sa Kacipupom i još nekim lokalitetima[28] je fragment ukrašen vrpčastim ornamentom ispod koga se nalaze urezani viseći trouglovi (T. IV, 8). Na Oraovici je pronađeno nekoliko slično ukrašenih fragmenata, međutim, u ovom slučaju vrpca je zamenjena instrumentom ili urezom (T. V, 11—13, 15, 16). Slična situacija je i sa primercima iz Vučjeg Dola, Radanje i Karaormana. Pored toga, materijal sa Oraovice (V horizont) karakteriše veliki procenat ornamentisane keramike u kombinaciji instrumenta sa kanelurom i, ređe, urezom. U poređenju sa ostalim srodnim lokalitetima, keramika iz Oraovice je daleko intenzivnije ukrašena, u raznim varijantama instrumenta: kosi, kvadratni i pravougaoni otisci, horizontalne, vertikalne i kose trake raspoređene po obodu, vratu, ramenu, nozi (T. XIV, 5) itd. Naše poznavanje tehnike izvođenja ovog ornamenta upotpunjeno je i nalazom instrumenta — »radle« sa pravougaonim otiskom (T. V, 17). To bi najstariji horizont na Oraovici hronološki opredeljivalo paralelno i, čak, kasnije od lokaliteta kao što su Radanja, Vuči Dol, Belaćevac ili Hisar, što bi značilo na kraj VII i VI vek. Veoma česta pojava horizontalnih, trakastih drški, mogla bi se, možda, povezati sa uticajem sa juga — grčke arhajske keramike.

Zahvaljujući fragmentu atičkog skifosa iz V veka nađenog u IV horizontu, možemo pretpostaviti da V horizont pripada završnoj fazi starijeg gvozdenog doba. Pojava importovane keramike se može dovesti u vezu i sa pojavom helenizovanog utvrđenog naselja Krševica, koje živi kroz V i deo IV veka[29]. Tada se život na Krševici gasi, dok Oraovica kontinuirano živi i dalje.

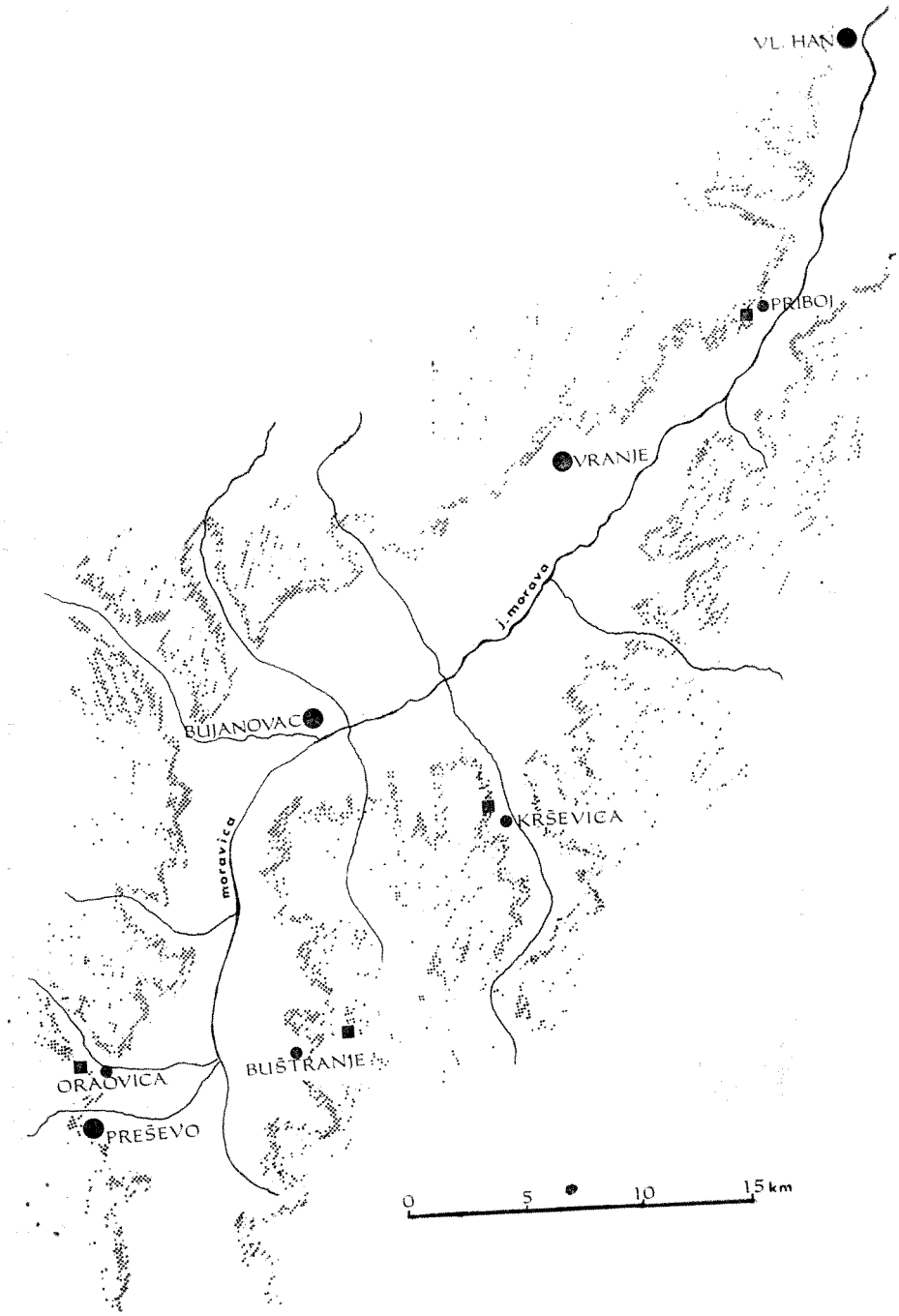
Za poslednju fazu života na Oraovici značajna je pojava latenoidne keramike. Reč je, očigledno, o uticaju sa severa. Oblici su tipični za kasni laten na teritoriji koju naseljavaju Skordisci. Ne bi trebalo gubiti iz vida ni pretpostavku da su Dardanci u drugoj polovini II veka pod jakim pritiskom Skordiska[30]. Svakako, to ne mora da bude razlog za pojavu ovih tipičnih formi koje mogu biti, sasvim jednostavno, rezultat kulturnih uticaja i međusobnih dodira koji su sigurno postojali. Možda nije bez značaja da je u I horizontu keramika rađena rukom brojnija (53,97% prema 46,03%), što bi ukazivalo na izvesnu varvarizaciju i osiromašenje, a to bi bila logična posledica dominacije Skordiska. Tako bismo mogli pretpostaviti da ovaj horizont pripada kraju II i početku I veka. Donju granicu na neki način postavlja i svako odsustvo rimske keramike koju bismo mogli očekivati od polovine I veka pre n. e.

Ako se, na kraju, osvrnemo na opšte karakteristike ova tri gradinska naselja, možemo reći sledeće:

---

[29] Mikulčić, I., Jovanović, M., 1965, 355—375.

[30] Papazoglu, F., 1969, 134.

VL. HAN
PRIBOJ
VRANJE
J. morava
BUJANOVAC
morava
KRŠEVICA
BLIŠTANJE
ORAOVICA
PREŠEVO
0
5
10
15 km

Slika 6. —

Gradište kod Vranjskog Priboja daje nedovoljno elemenata za preciznija hronološka opredeljenja. Podignuto na nepristupačnom mestu, visoko iznad doline i daleko od vode, trajalo je relativno kratko. Odmah pada u oči da je to tipično naselje defanzivnog karaktera. Manjim iskopavanjima bi se, verovatno, došlo do preciznijih podataka. Za sada, ostaje pretpostavka da pripada Medijana-grupi, čime mu se pridaje važnost njenog najjužnijeg predstavnika.

Kaljaja kod Buštranja se nalazi na pristupačnijem mestu, međutim, nešto je povučenija u brda i utvrđena sa mnogo više napora. Prirodni položaj je ovde samo delimično nudio pogodne uslove. Možda je i izbor lokacije zavisio od nekih značajnih, ali nama danas nepoznatih razloga. Karakterističan sistem fortifikacije — kombinacija suhozida i nasute zemlje (sa palasadama?) — možda ukazuje na to da je utvrđenje podignuto u jednom kratkom vremenskom roku nivelacijom terena i korišćenjem iste zemlje za nasipanje bedema do odgovarajuće visine. Kamen je u tom slučaju služio samo kao neka vrsta »armature«. To možda čudi, jer u okolini ima sasvim dovoljno kamena za podizanje suhozida, ali i na izvestan način potvrđuje pretpostavku o brzini gradnje. Pronađen arheološki materijal ukazuje na kulturno i hronološko jedinstvo. Analogije sa srodnim lokalitetima ne dovode u pitanje okvirnu dataciju u kraj VIII i početak VII veka. Ovde bi iskopavanja na većoj površini, svakako, dala zanimljive podatke o načinu života, a možda, i o funkciji ovog lokaliteta.

Oraovica je izuzetna po svom položaju. Smeštena nisko, uz samu kotlinu, na mestu gde se otvara put prema zapadu i u neposrednoj blizini vode, prirodno je u dobroj poziciji i da brani i da napada. Pitanje je do koje mere je i »pristupni tumul« veštačka tvorevina i u koje svrhe je podignut. Da je ovaj način fortifikacije poznat, pokazuje ne samo Buštranje nego i neke gradine na zapadnoilirskom području[31]. Bedem koji vodi najvišom ivicom »tumula« verovatno je podignut u helenističko doba kao rezultat novog sistema fortifikacije. Na osnovu nekih indicija može se pretpostaviti da je plato bio korišćen već u bronzano doba[32].Do VII veka nema nikakvih drugih tragova života. Dakle, pitanje »tumula« za sada ostaje otvoreno, mada ga je najjednostavnije smatrati istovremenim sa najranijim slojem konstatovanim u sondi IV. O ovom naselju gvozdenog doba je teško bilo šta reći. Izuzetno brojna keramika ukazuje na jednu karakterističnu varijantu koja, bez obzira na neke analogije, za sada ostaje jedinstvena. Ostaje i tajna, isto tako, kako je u to vreme plato izgledao. Dva metra koja se nalaze iznad ovog sloja, danas mu daju sasvim drugu sliku. Mala istražena površina ne dozvoljava da se nešto kaže ni o promeni koja nastaje pojavom importovane keramike V veka i pojavom keramike rađene na vitlu uopšte. Na koji način se desio ovaj kvalitativni skok? Možda bi pojava helenizovanog naselja na Krševici, u ne tako dalekom susedstvu, pružila bar neke indicije. Pored toga, ovaj lokalitet pruža izvanrednu priliku za proučavanje lokalne keramografije pravljene po helenističkom uzoru i njene odnose prema keramici još uvek ra-

[31] Benac, A., 1975, 86 i d.; Batović, Š., 1977, 201—227.

[32] Tokom iskopavanja, u sondama 2 i 5 pronađeno je nekoliko fragmenata posuda loptaste forme i mrke boje koji mogu pripadati ranom bronzanom dobu. Slično su konstatovali i raniji istraživači: Jovanović, M., 1967, 315.

đenoj rukom. Samo po sebi se nameće i pitanje od kada je Oraovica dardanska. Za sada, po svemu onome što znamo, možemo smatrati da se ako ne gvozdenodobna a ono sigurno helenistička Oraovica može pouzdano pripisati Dardancima, što nas sve dovodi u vezu sa narodom i događajima koji su ostavili traga u antičkim izvorima. Na osnovu njih znamo da Dardanci u IV veku predstavljaju već organizovanu silu. Tome je, svakako, morao prethoditi period unutrašnjih previranja i, potom, konsolidacije. Međutim, arheološki se ovaj proces, za sada, ne može pratiti. Još uvek su nam nedovoljno poznate karakteristike Dardanske materijalne kulture. Zato su šira, posebno etnička, razmatranja, naročito kada je reč o graničnim oblastima i o tako važnim komunikacijama gde se stalno sustiču različiti uticaji, još uvek preuranjena. Nov materijal i novi podaci stvoriće solidniju osnovu, a Oraofer sur le territoire de la Serbie du Sud.

VUKMANOVIĆ MIRJANA et POPOVIĆ, P.

LES RECHERCHES DE SONDAGE DES AGGLOMÉRATIONS FORTIFIÉES DU TYPE »GRADINA« DANS LA RÉGION DE LA VALLÉE DE VRANJE—PREŠEVO (SERBIE DU SUD)

RÉSUMÉ

Dans le cadre du projet »Agglomérations fortifiées illyriennes sur le territoire de la Serbie«, dont l'initiateur est l'Académie serbe des sciences, ont été effectuées au cours des années 1977/78 les prospections et les sondages d'un certain nombre d'agglomérations fortifiées du type »gradina« dans la région de la vallée de Vranje—Preševo. Les trois localités ont présenté les données très intéressantes se rapportant aux recherches du premier âge de fer sur le territoire de la Serbie du Sud.

Vranjski Priboj, localité Gradište — Le plateau a la forme allongée (cca 130 × 20 m), les traces de fortifications sont conservées, le mur de pierres sèches qui est en certains endroits conservé jusqu'à l'hauteur de 1,7 m et la largeur de 3—4 m. Dans les deux sondes faites le long du rempart du nord a été constatée la couche culturelle relativement peu profonde (0,20—0,45 m). Aucune observation stratigraphique n'était possible parce que la céramique apparaît dans toute la profondeur de la couche unique de la terre grise-foncée. Le matériel céramique est très fragmentaire et en général prédominent les tessons de vases de très mauvaise technique de production, mal cuits, de couleur foncée et rougeâtre-foncée. Sur la base de la technique de production, des rubans plastiques (avec impressions digitales ou par ongle) et de l'absence de tout autre ornement, ainsi qu'à cause de certaines formes caractéristiques (vase à deux manches, écuelle au bord élargi), ce matériel pourrait être attribué au groupe de Medijana, c'est-à-dire il pourrait être daté au XIIIème XIIème siècle av. n. è, mais la datation chronologique plus précise est pour l'instant impossibile (T. IV; T. VI).

Buštranje près de Vranje-localité Kaljaja — Le plateau aplani, probablement nivelé, de forme ellipsoïde (100 × 60 m), forme sur le côté le plus accessible »un tumulus accessible« imposant, haut de 3—4 m. L'épaisseur de la couche culturelle varie par rapport à la position des sondes de 0,50 m à 0,70 m. Le matériel céramique, qui est relativement abondant reflète une unité culturelle et chronologique, et les observations stratigraphiques sur le terrain témoignent en faveur de cette constatation. La qualité principale de la céramique fabriquée à main libre est la technique de production moins bonne, la terre est mal épurée et mal cuite. La forme caractéristique est la vase au cou haut et à l'une ou deux manches rubanées qui surmontent le bord. Sur la base de certaines formes reconstruites, ainsi que sur la base du type et de la représentation des motifs ornamentaux (cannelure, Schnurornament) cette localité peut être mise en rapport avec les localités en Macédoine du nord comme Radanja, Vuči Dol et Karaorman et à Kosovo-Hisar, Suva Reka. Mais, étant donné que sur la localité Kaljaja près de Buštranje on ne trouve pas les ornements faits avec un instrument ce qui est caractéristique pour les localités citées on peut conclure que la localité Kaljaja appartient à un horizon plus ancien de l'âge de fer. Etant donné que les localités Radanja et Vuči Dol sont datées après l'année 700, c'est-à-dire au VIIème siècle av. n. è., alors la gradina près de Buštranje pourrait être chronologiquement datée à la fin du VIIIème et au début du VIIème siècle, c'st-à-dire paralèlement aux complexes Basarabi dans le Podunavlje (Bassin danubien) et Pomoravlje (région de la Morava), (T. IV; VII; VIII).

Oraovica près de Preševo localité Kacipup — L'agglomération est située sur une position extremêment favorable sur un plateau de dimensions 120 × × 60 m, protégé au nord par le rocher abrupt et au sud par »le tumulus accessible« et par le fossé à son pied. La plupart des accès au plateau ont été protégés par des murs de pierres sèches qui sont aujourd'hui presque détruits. L'épaisseur de la couche culturelle varie par rapport à la position des sondes, la plus grande épaisseur a été constatée dans la partie centrale de la gradina (sonde IV) et dépasse deux mètres. Sur la base des caractéristiques typologiques du matériel et sur la base des données stratigraphiques rélativement modestes, ce matériel céramique est divisé en cinq couches-horizons (fig. 5). Dans le premier horizon on trouve, à côté des fragments de la fine céramique hellénistique de couleur grise, les fragments de la céramique autochtone fabriquée sur l'exemple de celle hellénistique. L'apparition des formes laténoides est exceptionnellement importante, elles sont typiques pour le latène tardif sur le territoire habité par les Scordisques. Nous supposons, sur la base de ces faits, que cet horizont appartient à la fin du IIème et au début du Ier siècle av. n. è. La frontière inférieure peut être déterminées sur la base de l'absence de la céramique romaine qu'on devrait attendre vers la moitié du Ier siècle av. n. è. Les horizons II et III renferment le matériel assez homogène (du point de vue de la typologie et de la chronologie), et sur la base de nombreuses trouvailles de la céramique hellénistique il peut être daté de la fin du Vème au début du IIIème siècle av. n. è. Le horizon IV, quoique contenant plus de céramique faite à main, montre encore toujours la prédominance du matériel hellénisé. Sur la base

du fragment du scyphos atique, provenant du Vème siècle dans cette couche, on peut supposer que le Vème horizon suivant appartient à la phase finale du premier âge de fer. A cet horizon appartient le matériel provenant de la phase la plus ancienne de »gradina«. L'épaisseur totale de cette couche ne dépasse pas 0,20 m, mais la céramique y est très nombreuse (plus de 3000 fragments sur la surface de 3 × 4 m), (fig. 5). Pour cet horizon sont caractéristiques les vases de grandes dimensions avec le cou cylindrique et le bord élargi, aplani ou peu obliqué, ensuite les écuelles aux bords profilés à l'intérieur, les vases aux récipients sphériques à l'une ou deux anses qui surmontent le bord el les nombreux fragments de pots et d'écuelles plus profondes qui représentent les formes typiques de la céramique autochtone. Les ornements sont hétérogènes et riches en différents motifs. Les plus fréquents sont les ornements faits par l'instrument, ensuite les canellures obliques et horizontales, les incisions apparaissent plus rarement et l'ornement »cordé« est tout à fait rare. La céramique autochtone est ornée par les bandes plastiques avec l'impression digitale. Par rapport aux autres localités semblables, la céramique de Oraovica est beaucoup plus ornée et sur la base des différences existantes dans le système de l'ornamentation et sur la base des ressemblances de certaines formes céramiques on peut conclure que la localité Kacipup à Oraovica (le horizon V) peut être chronologiquement datée parallèlement ou même un peu plus tard que les localités Radanja, Vuči Dol, Belaćevac et Hisar, ce que signifie vers la fin du VIIème et au VIème siècle av. n. è. (T. V; T. X; T. XI; T. XII—XV).

BIBLIOGRAFIJA

Batović, Š., *Caractéristiques des agglomérations fortifées dans la région des Liburniens,* Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XV/13, Sarajevo 1977.

Benac, A., *Quelques caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Delmates,* Simp. Utvrđena ilirska naselja, Sarajevo 1975.

Vučković-Todorović, D., *Helenistička keramika iz Jošaničke Banje,* Starinar XII, 1961.

Garašanin, D., *Skica periodizacije bronzanog doba Srbije,* Materijali IV, Herceg Novi 1966 — Beograd 1967.

Garašanin, M. i D., *Arheološka iskopavanja u selu Radanja — Krivi Dol,* Zbornik na štipskiot Naroden muzej I, 1958—9.

Garašanin, M., *Praistorija na tlu SR Srbije,* Beograd 1973.

Garašanin, M., *Nekoi problemi na makedonskata praistorija,* Macedoniae Acta Archaeologica 1, 1975/1.

Garašanin, M., *Agglomérations fortifiées dans la région frontière de l'est du territoire illyrien,* Simp. Utvrđena ilirska naselja, Sarajevo 1975.

Đurić, N., *Ilirski tumuli kod Suve Reke,* GMKM IX, 1964.

Đurić, N., *Gradina kod Belaćevca,* GMKM X, 1965.

Kilian, K., *Trachtzubehör der Eisenzeit Ägäis und Adria,* PZ 50, 1975.

Jovanović, M., *Arheološka topografija,* Vranjski glasnik I, 1965.

Jovanović, M., *Arheološka istraživanja u 1965. godini,* Vranjski glasnik II, 1966.

Jovanović, M., *Arheološka istraživanja u 1966. i 1967. godini,* Vranjski glasnik III, 1967.

Jovanović, M., *Arheološka istraživanja u 1968. godini,* Vranjski glasnik IV, 1968.

Jovanović, M., *Arheološka istraživanja u 1969. godini,* Vranjski glasnik V, 1969.

Kostić, M., *Vranjsko-bujanovačka kotlina — privredno-geografske karakteristike,* Vranjski glasnik IV, 1968.

Mikulčić, I. — Jovanović, M., *Helenistički oppidum iz Krševice,* Vranjski glasnik IV, 1968.

Mikulčić, I., *Izveštaj sa probnog iskopavanja halštatske nekropole kod sela St. Karaorman,* Zbornik na štipskiot naroden muzej I, 1958—59.

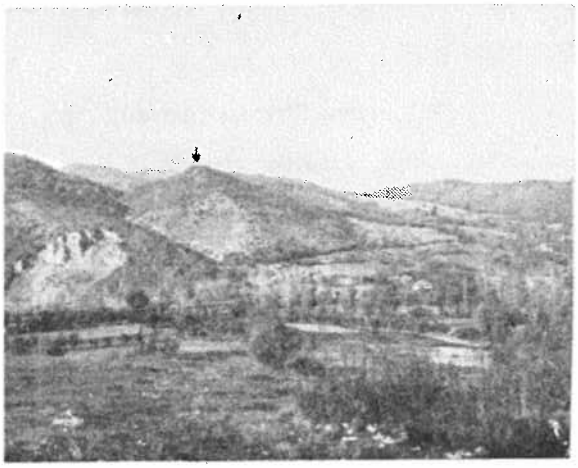
Papazoglu, F., *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba,* Sarajevo 1969.

Sparkes, A. — Talcot, L., *The Athenian Agora,* vol. XII Black and plain pottery, 1970.

Srejović, D., *KARAGAČ and the problem of the ethnogenesis of the Dardanians,* Balcanica IV, 1973.

Todorović, J., *Die Grabung Hissar und ihr Verhältniss zum Aeneolithikum und der Frühen Bronzezeit,* Arch. Iug. IV, 1963.

T. I

1

2

3

4

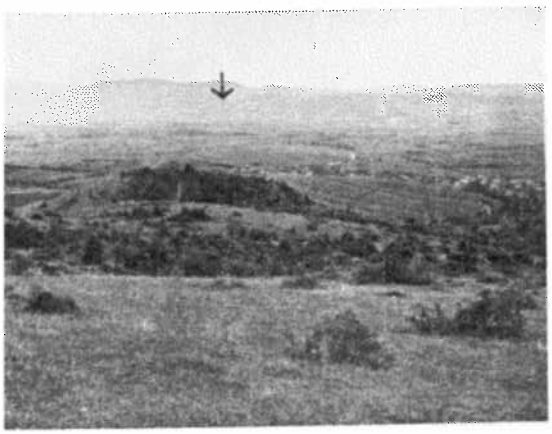

5

6

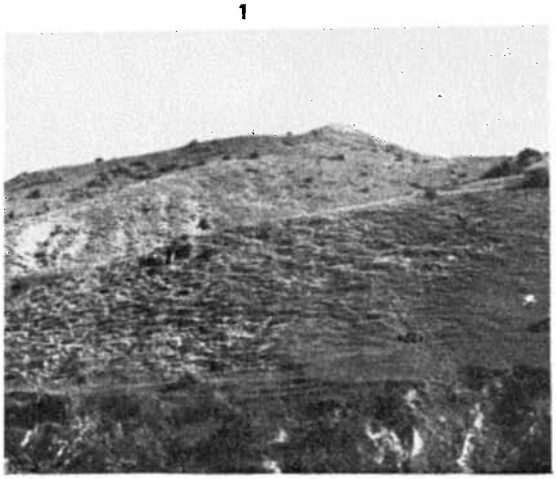
Gradište. Vranjski Priboj

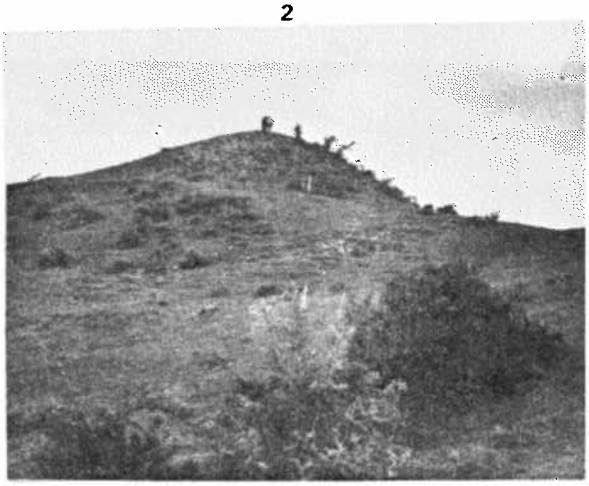
1

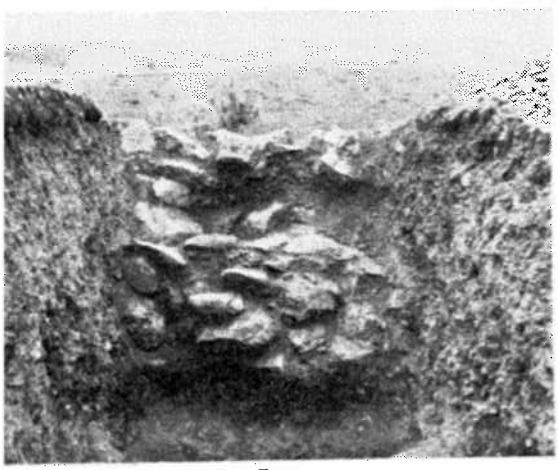
2

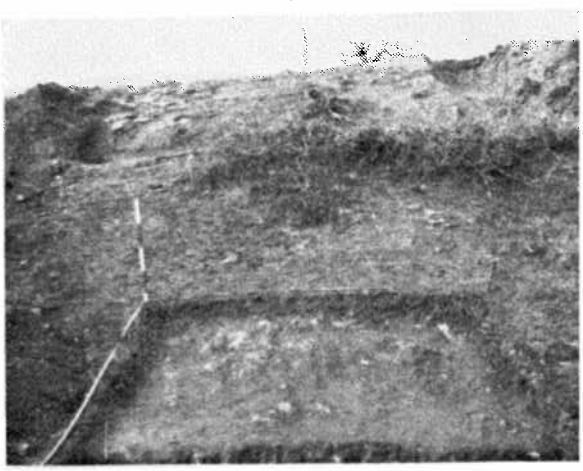
3

4

5

6

Kaljaja, Buštranje

1

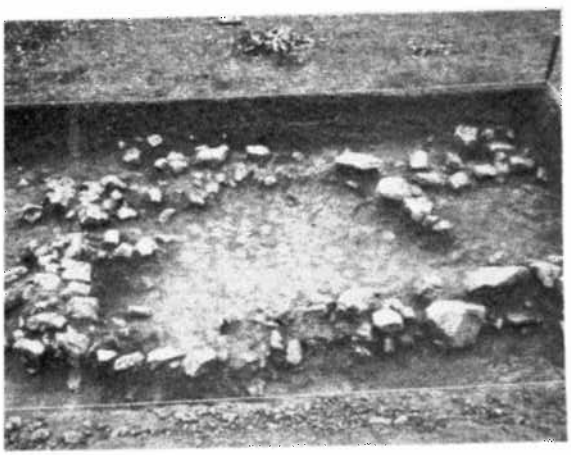
2

3

4

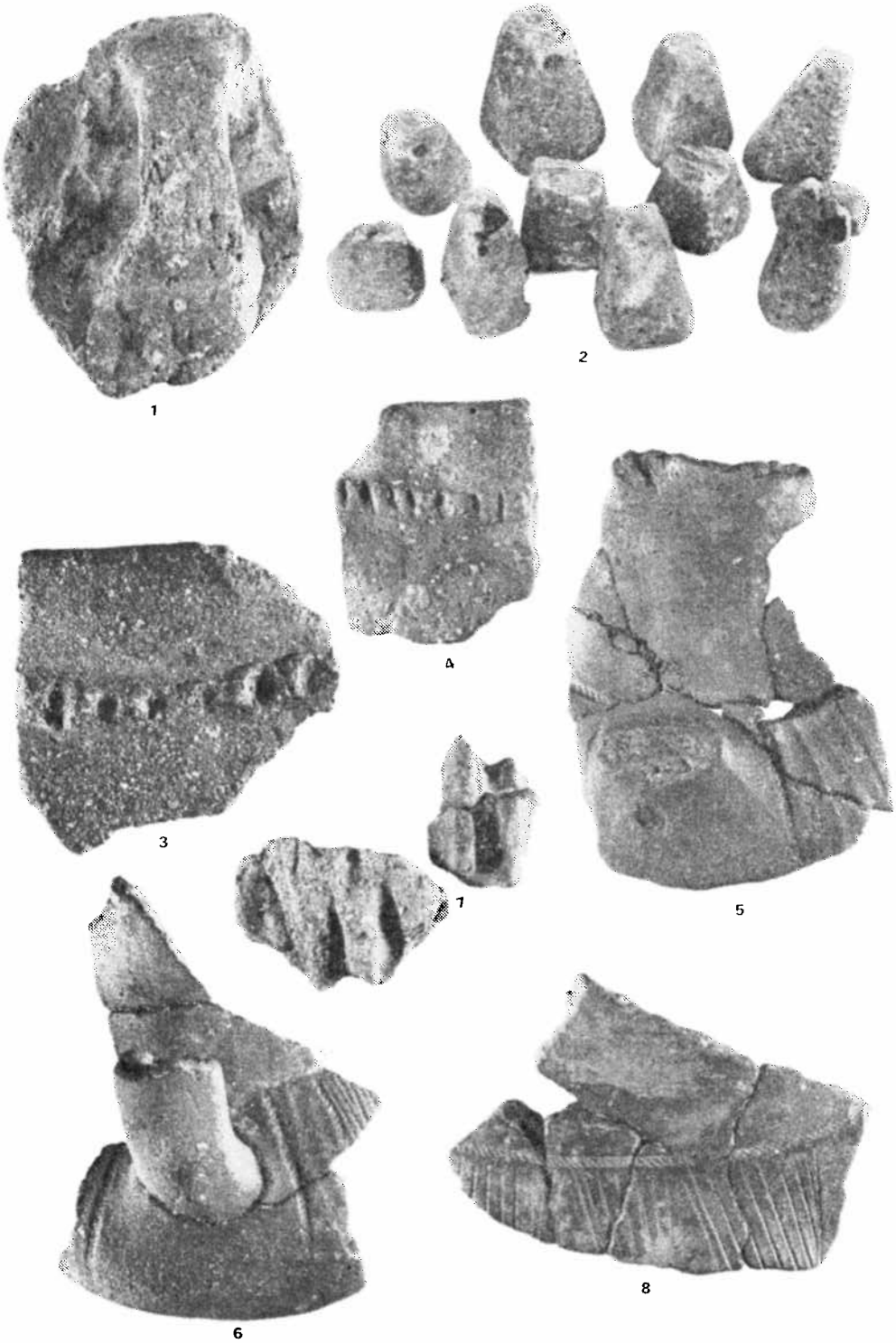
5

6

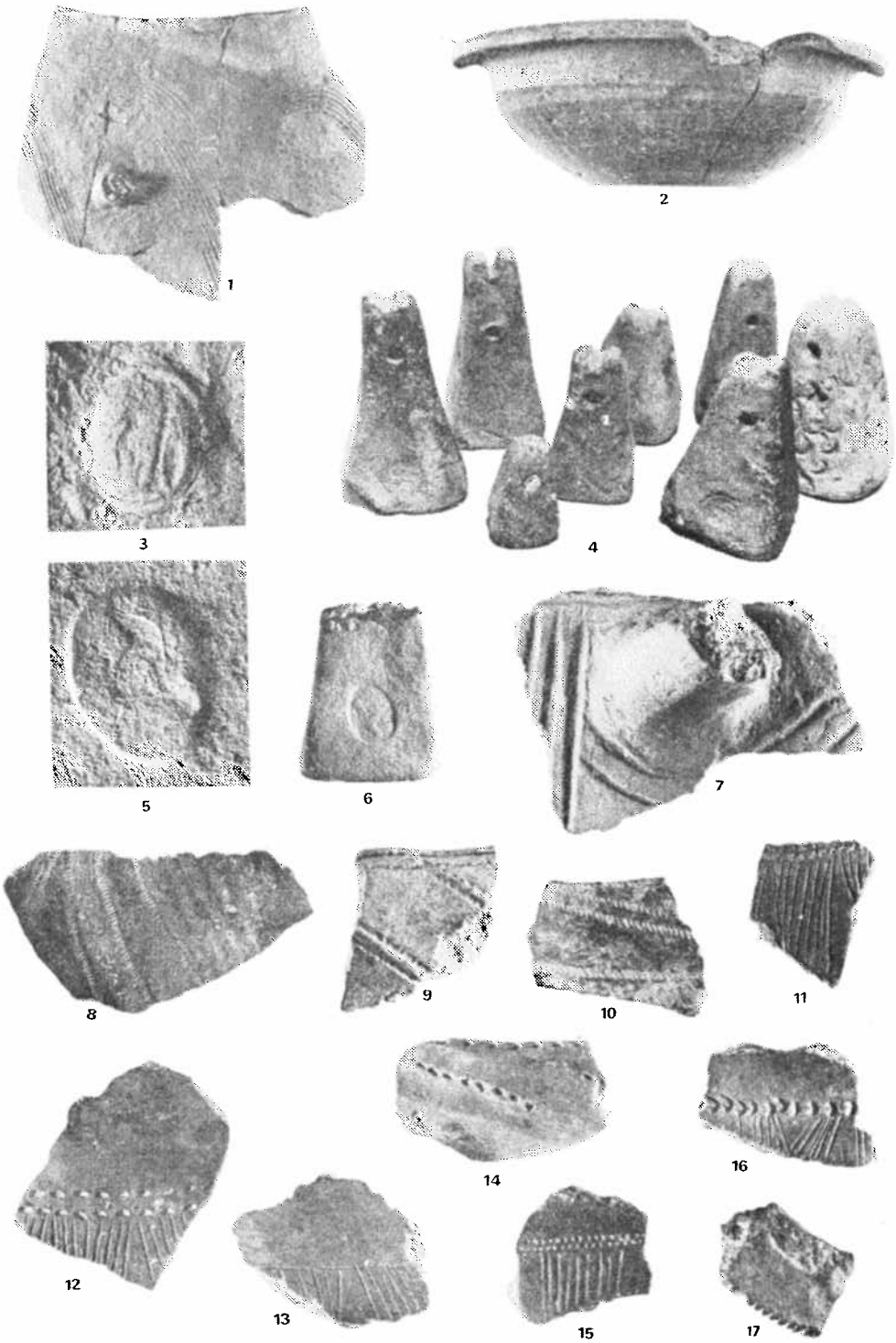
Kacipup, Oraovica

T. IV

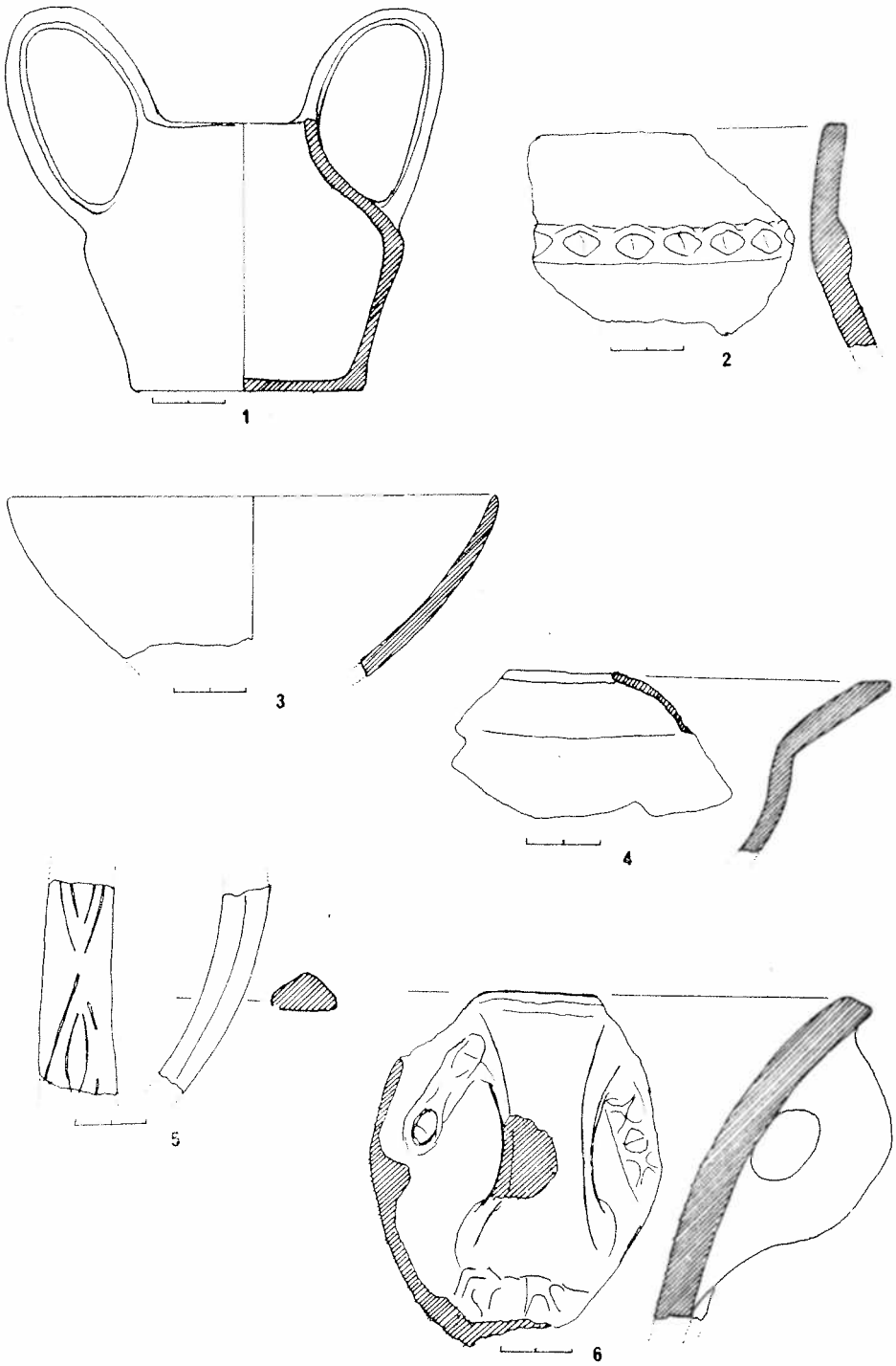
1—4: Gradište, Vranjski Priboj;
5—8: Kaljaja, Buštranje (R — 1,3—6,8 = 1:2; 7 = 1:4)

T. V

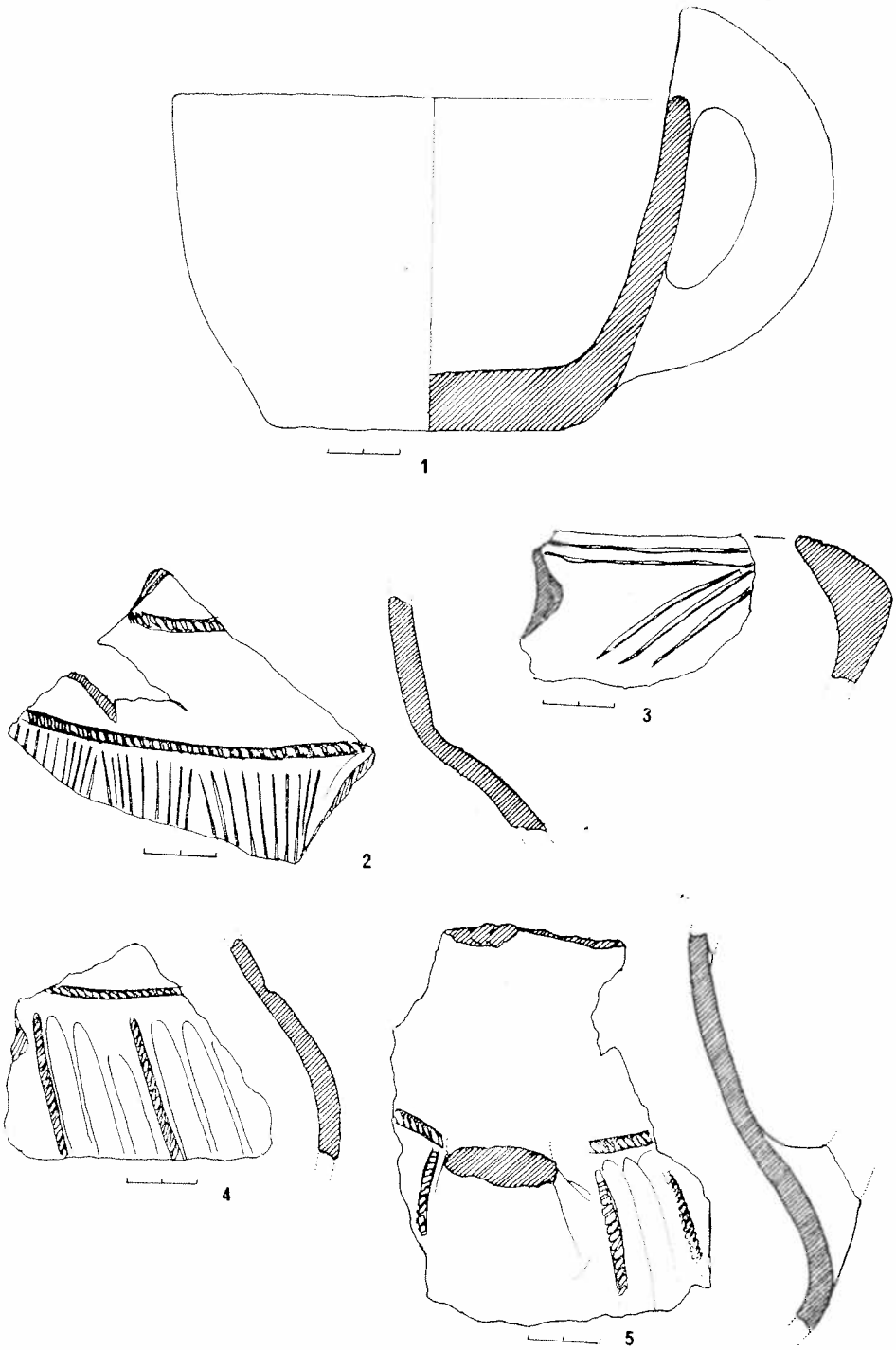
Kacipup, Oraovica (R — 1 = 1:4; 2,6 — 17 = 1:2)

T. VI

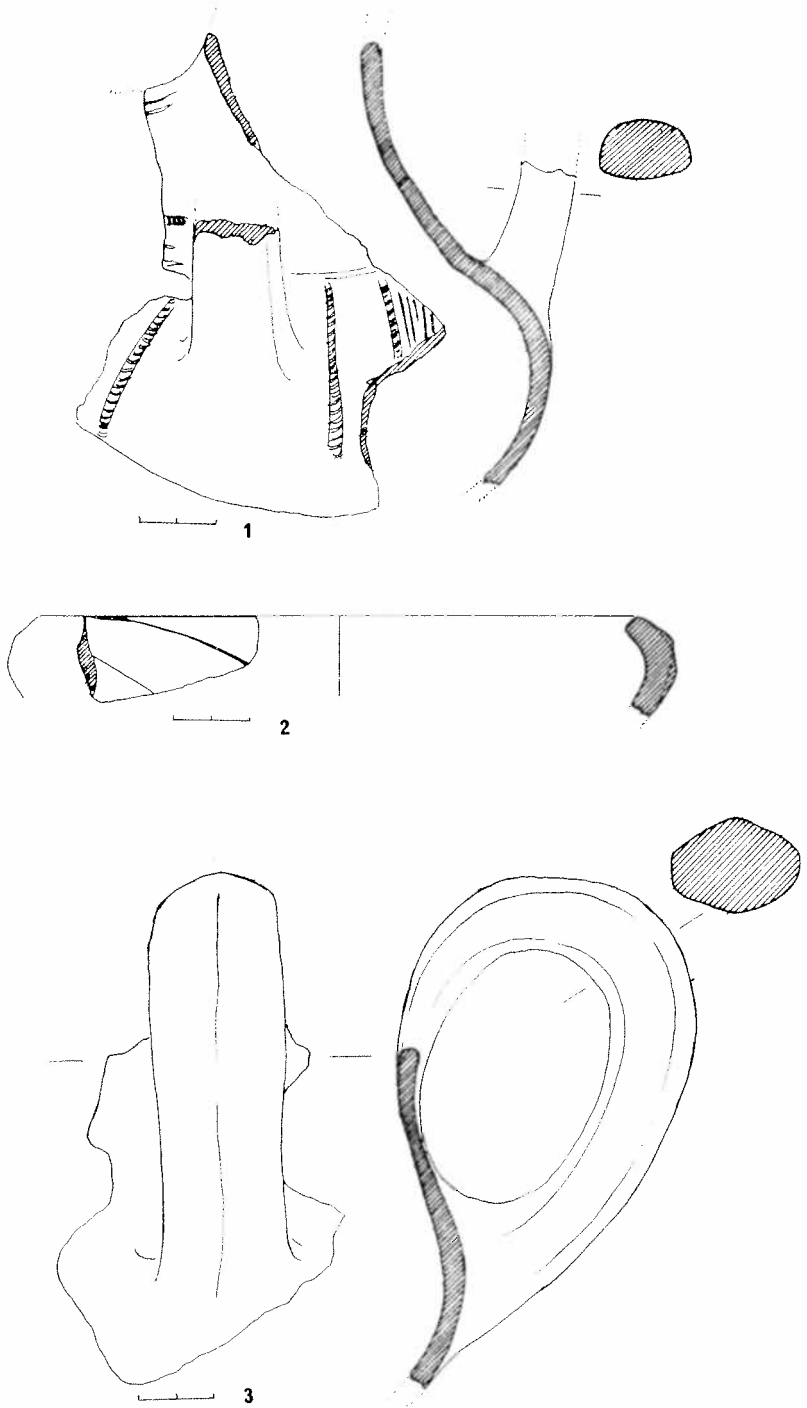
Gradište, Vranjski Priboj

T. VII

Kaljaja, Buštranje

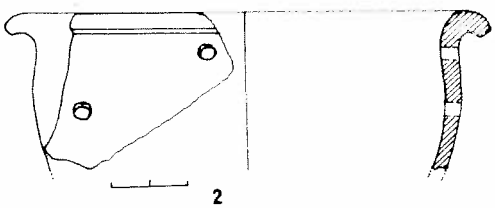
T. VIII

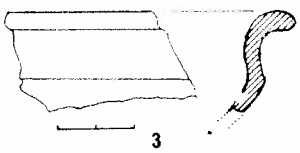

Kaljaja, Buštranje

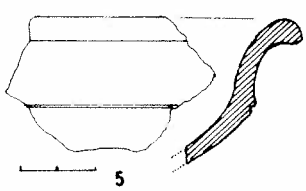
T. IX

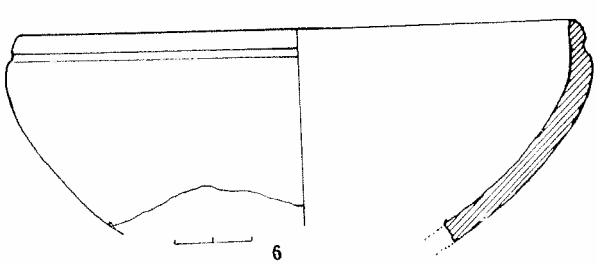

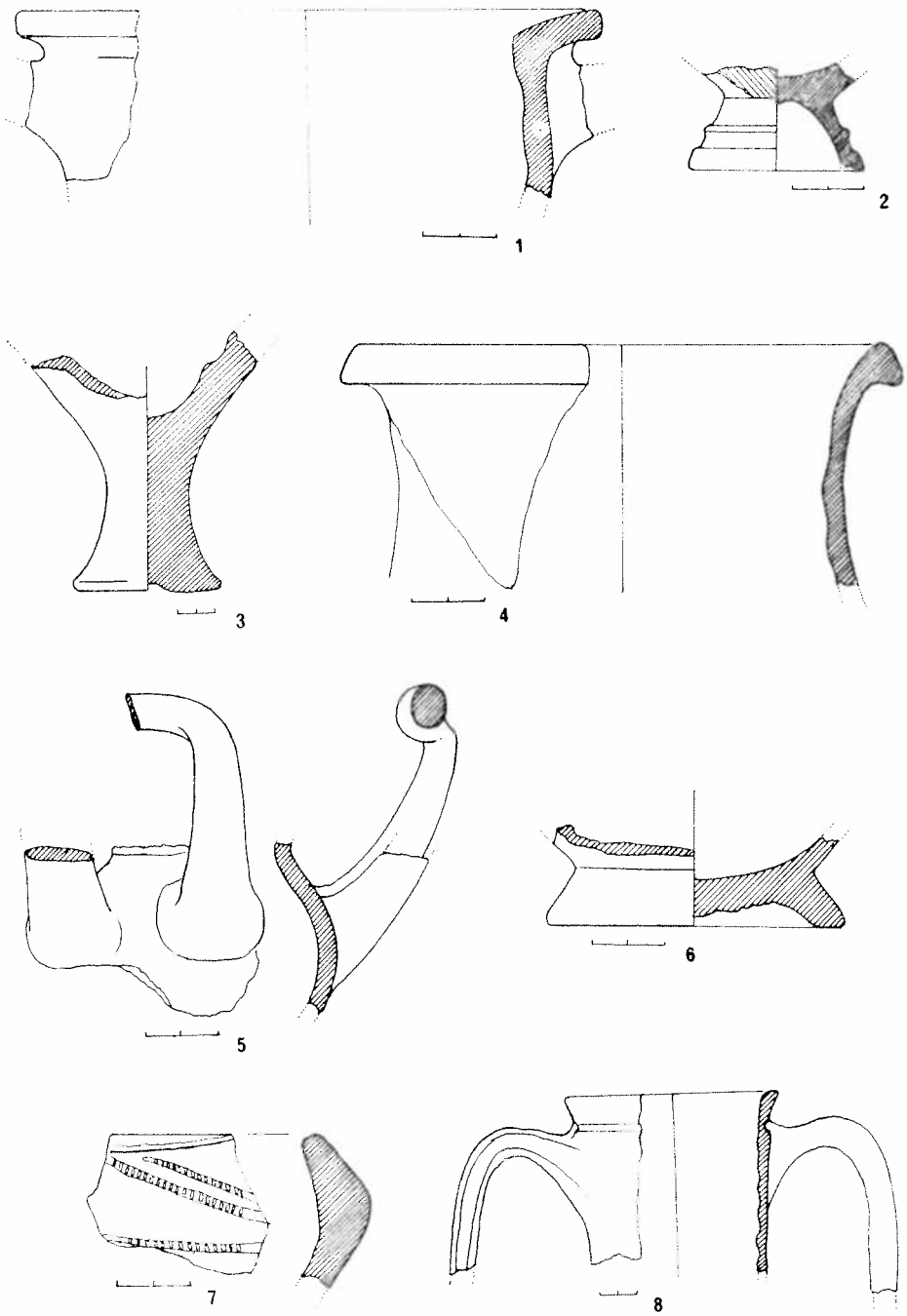

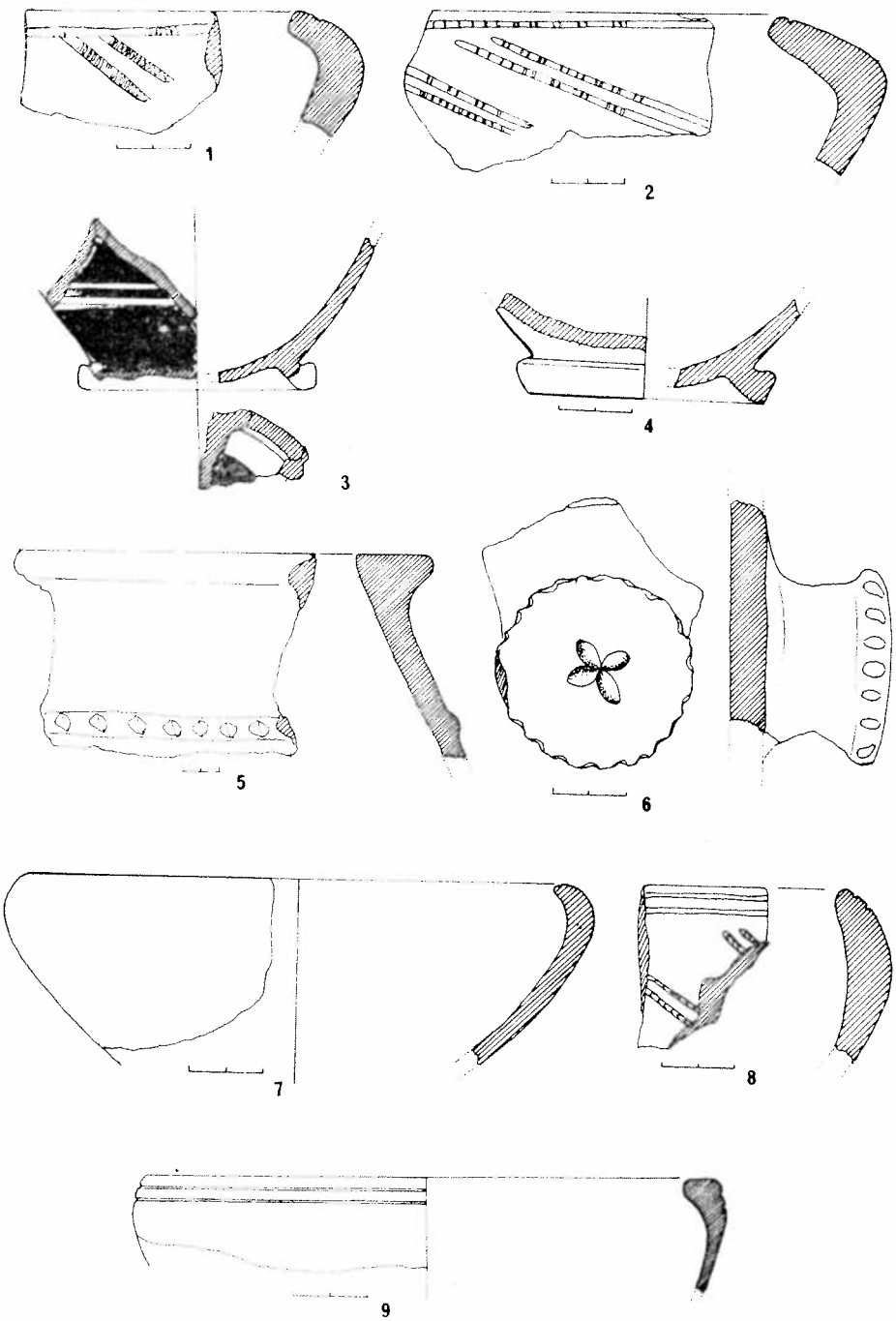
Kacipup, Oraovica

T. X

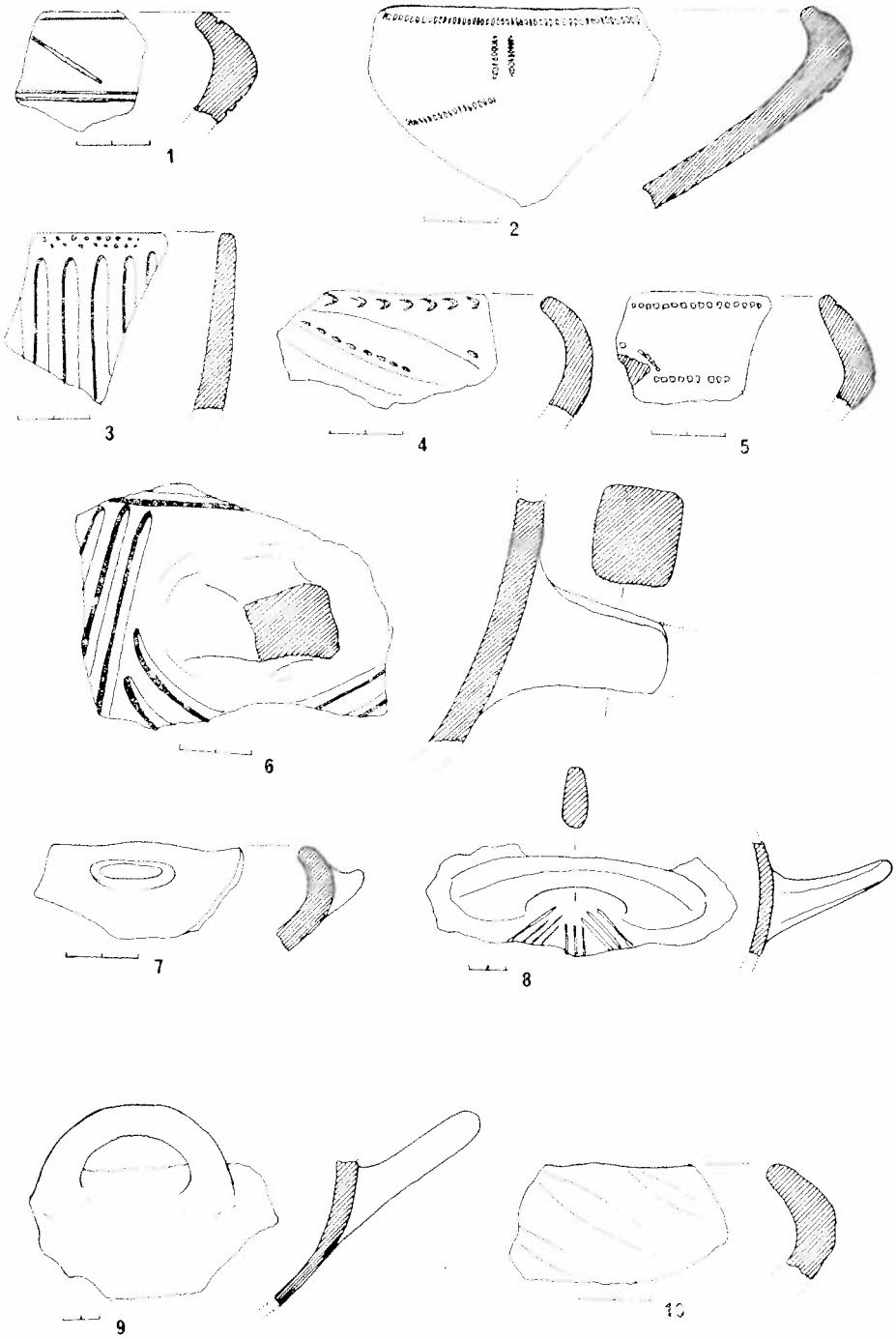
Kacipup, Oraovica

T. XI

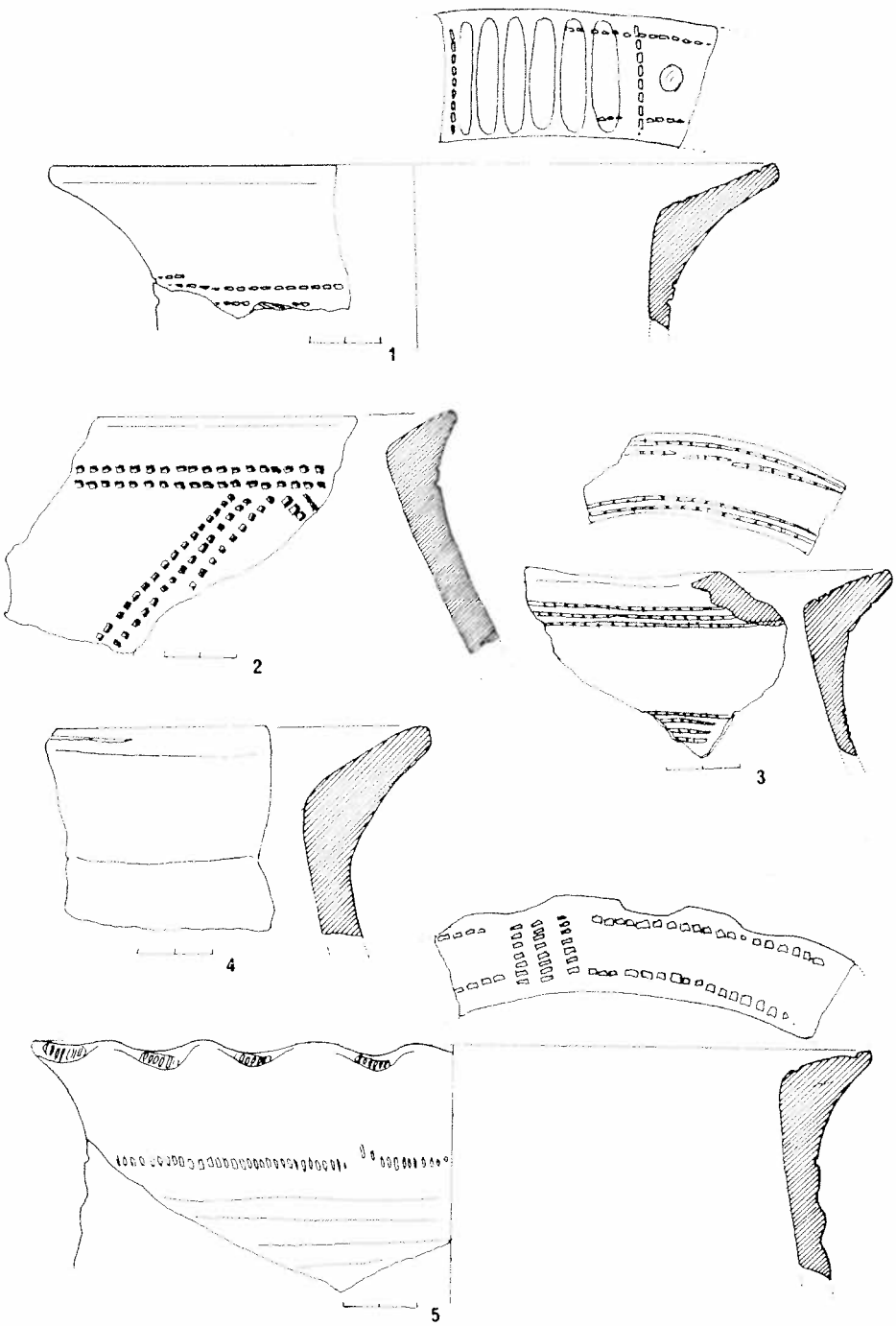
Kacipup, Oraovica

T. XII

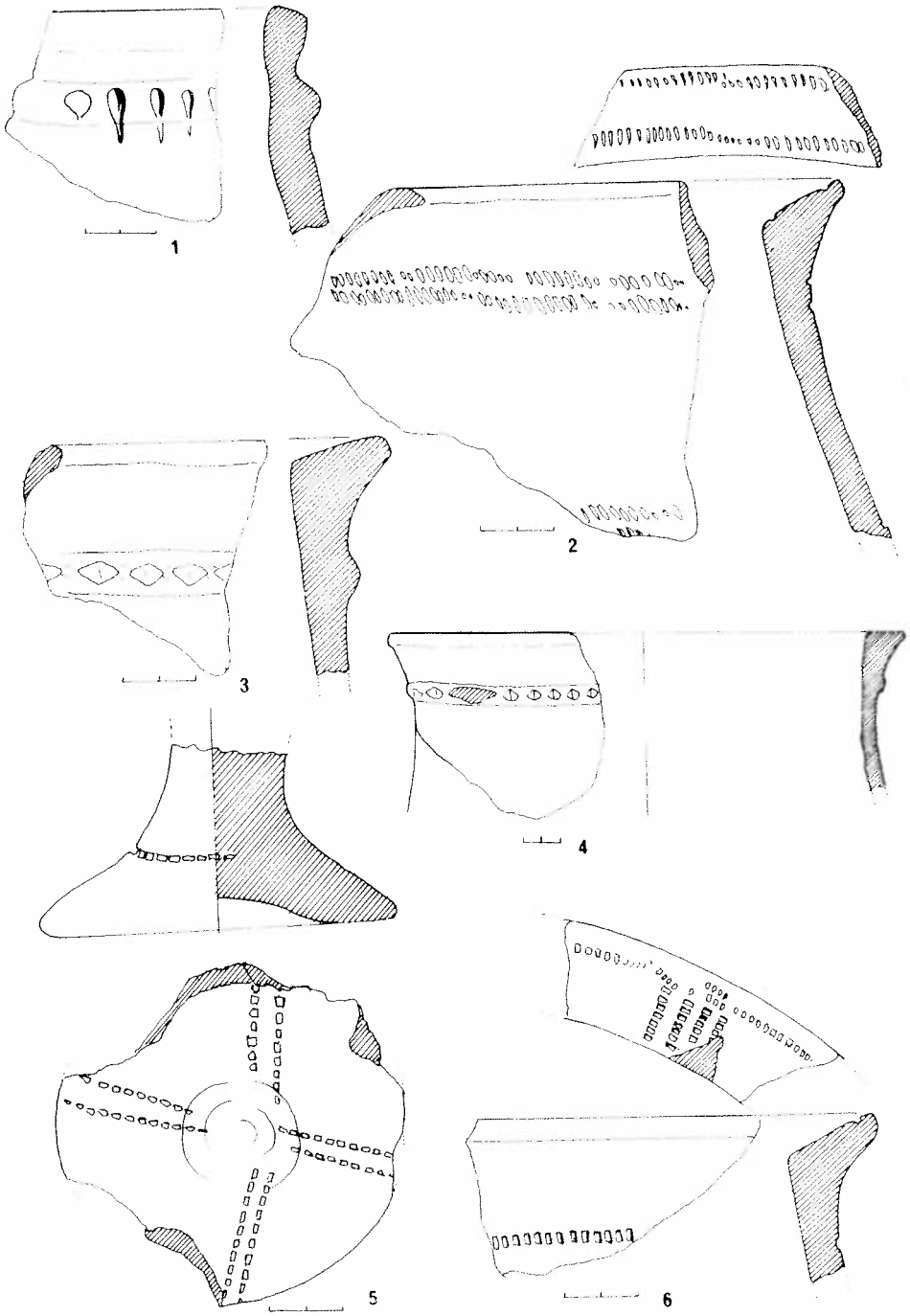
Kacipup, Oraovica

T. XIII

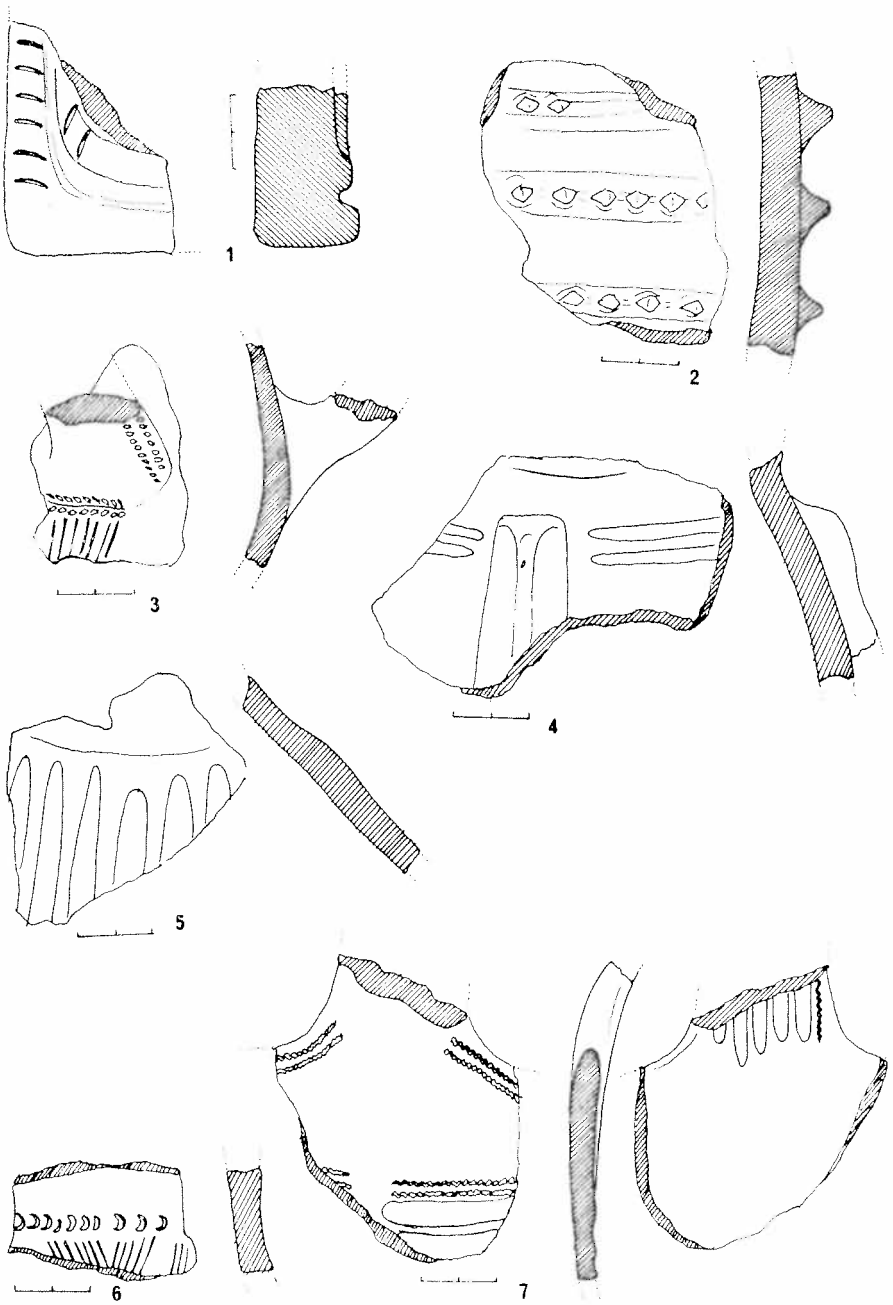
Kacipup, Oraovica

T. XIV

Kacipup, Oraovica

T. XV

Kacipup, Oraovica

ŽIVKO MIKIĆ

PENROSEOVA DISTANCA MEZOLITSKIH (EPIPALEOLITSKIH) POPULACIJA PODUNAVSKIH OBLASTI*

Podunavski prostor ne čini jednu geografski zatvorenu celinu, nego se deli na tri velike oblasti: zapadnu ili alpsku, srednju ili panonsku i istočnu ili pontsku. Tokom poznog paleolita i mezolita kulturna neujednačenost ovih oblasti sasvim jasno dolazi do izražaja. Tako, npr., južni deo podunavskog prostora, znači panonsku i pontsku oblast, karakteriše nešto više tzv. istočni Gravettien, dok je za zapadne delove ovog velikog geografskog prostora više karakterističan tzv. mediteranski Gravettien (uslovno rečeno). Međutim, kako saopštava L. Vértes (1960), Gravettien južnog dela Podunavlja ipak se delimično razlikuje od gravetijena srednje i istočne Evrope. U Panonskoj ravnici istočni Gravettien se različito manifestuje preko dve grupe — Ságvár i Polismarót (prva je više vezana za austrijski (zapadni) Gravettien, dok druga grupa predstavlja južni ogranak primarne migracije istočnog gravetijena). Dalje, u oblasti Đerdapa gravetijenska kultura se manifestuje na opet jedan nov način. Po navodima V. Boroneanţa (1968), taj specifični Gravettien se jednim delom vezuje, po svojim arheološkim karakteristikama, za srednju Evropu, a drugim delom za zapadni Balkan i Italiju, dakle za mediteranski Gravettien.

U južnom delu podunavskog prostora nema antropoloških nalaza koji bi popunili raspon između glacijala Würm III i oscilacije Alleröd. Poslednja faza kasnog glacijala Alleröd/Dryas III, pored arheoloških nalaza (Szekszárd-Palánk, Cuina Turcului, Climente II), opet nije zastupljena antropološkim sadržajem. Kontinuirani razvoj od kasnog Dryas-a do početka Atlantikuma, kako iznosi D. Srejović (1972), nalazimo samo u oblasti Đerdapa (Cuina Turcului, Veterani, Icoana, Râzvrata, Ostrovul Banului, Schela Cladovei, Lepenski vir, Vlasac, Padina, Hajdučka vodenica), s napomenom da mezo-

*) Ovaj prilog sam izradio kao stipendista Fondacije A. v. Humboldt prilikom boravka u Anthropologisches Institut der Universität Mainz tokom 1981. godine.

litske kulture zastupljene brojnim varijantama mikrolitske industrije bivaju zamenjene (ili transformisane) u protoneolitskim i ranim neolitskim slojevima sasvim novim kulturnim, društvenim, privrednim, pa samim tim i mlađim hronološkim kategorijama.

S obzirom da se promene na antropološkom planu daleko sporije odvijaju i manifestuju od onih na kulturnom polju, cilj ovog rada je da na osnovu raspoloživih antropoloških nalaza datiranih u mezolitski period (u širem smislu ovog termina), u geografskom pojasu od izvorišta do ušća Dunava savremenom antropološkom multivarijabilnom statističkom metodom, tj. Penroseovom distancom, obradi i interpretira antropološki sadržaj, na prvom mestu u smislu koeficijenta heterogenosti ili homogenosti mezolitskih ljudi između raspoloživih serija i unutar njih samih, a paralelno sa njihovim užim kulturnim i hronološkim opredeljenjem, uslovima nalaza, geografskom povezanošću, itd.

*

U jednom ranijem radu (M i k i ć, Ž., 1981) utvrđena je signifikantna opšta antropološka sličnost između nalaza na potezu Đerdap — Ukrajina, i to za period mezolita i najstarijeg neolita. Tada su bila obuhvaćena sledeća nalazišta: Vasilevke 1, 2 i 3, Vološskoje, Vlasac, Lepenski vir i Padina (kao deo jedne i geografski i hronološki daleko šire Penroseove analize). U tom istom radu, zbog karaktera njegovog sadržaja, jer je u pitanju jedan sintetski pregled, nije izračunata distanca individualnih koeficijenata sličnosti iz obuhvaćenih serija, nego je cilj bio usmeren na jedno šire, pa samim tim i na jedno uopštenije posmatranje. Međutim, u ovom prilogu, kako je već rečeno, cilj je formulisan tako da težište rada bude individualna Penroseova distanca. U smislu preciznijeg kategorisanja izvršeno je i razdvajanje po polovima, tako da su zapravo sprovedene dve uporedne analize.

Po kriterijumu očuvanosti lobanja (12 lobanjskih mera izmerenih po metodskim pravilima R. M a r t i n a, 1957), za prvu analizu izdvojene su 42 muške lobanje (tabela I), sa sledećih nalazišta: Murzak-Koba, Fatma-Koba, Vlasac, Ofnet, Kaufertsberg, Hohlestein, Stetten, Vološskoje, Vasilevka 1 i 3 (Vaselivka 2 je datirana u neolitski period). Druga analiza, koja obuhvata ženske individue, bazira se na 30 lobanja (tabela II), sa sledećih nalazišta: Murzak-Koba, Vlasac, Ofnet, Vološskoje, Vasilevka 1 i 3.

Mada su stare hronološke sheme većim delom izmenjene ili dopunjene, što posebno važi za antropološke nalaze iskopane na početku ovog stoleća (npr., Ofnet, Kaufertsberg), ipak je datiranje obuhvaćenih, kako muških tako i ženskih lobanja, i dalje ostalo u okvirima mezolitskih unutrašnjih kulturnih ili hronoloških podela, tako da se i sa aspekta datiranja moglo prići jednoj ovakvoj analizi specifičnog karaktera.

Ravno 10 nabrojanih nalazišta dalo je ukupno 72 individue sa očuvanim najvažnijim antropološkim merama, dok je broj ukupno nađenih individualnih skeletnih ostataka daleko veći. Sa nekoliko nalazišta velikog podunavskog prostora pojedini antropološki nalazi datirani u mezolitski

period, kao, npr., sa lokaliteta Climente II na rumunskoj strani Dunava, Staré Městó u Moravskoj itd., nisu mogli biti obuhvaćeni ovom analizom zbog loše i nepotpune očuvanosti.

Mezolitska nalazišta u evropskom delu Sovjetskog Saveza grupisana su na dva punkta — Krim i južna Ukrajina. Na Krimu se nalaze Murzak-Koba i Fatma-Koba. Sa prvog nalazišta potiču dve dobro očuvane lobanje (jedna muška i jedna ženska), a sa drugog samo jedna muška lobanja. Po V. P. Jakimovu (1961), svi ovi nalazi se datiraju u period mezolita, a po svojim antropomorfološkim karakteristikama odgovaraju Obercassel-varijanti Cro-Magnon tipa.

Sve tri lobanje su, s obzirom da su dobro očuvane, obuhvaćene Penroseovom distancom.

Ukrajinska nalazišta Vološskoje i Vasilevka su vrlo bogato zastupljena antropološkim ostacima čoveka. Sa prvog nalazišta potiču ostaci 25 individua (Gohman, I. I., 1966); za analizu je odabrano, opet po kriterijumu očuvanosti, 5 muških i 2 ženske lobanje (videti tabelu I i II). Na lokaciji Vasilevka 1 otkriveno je 17 grobova, iz kojih je za analizu izdvojeno 8 muških i 1 ženska lobanja. Vasilevka 3 je sadržavala 44 groba, s tim što centralni deo nekropole nije bio očuvan za iskopavanje, tako da se smatra da je ukupan broj grobova iznosio između 60 i 70 (Konduktorova, T., 1957). Za potrebe ovog rada izdvojeno je 11 muških i 7 ženskih lobanja (videti numeraciju na tabelama I i II).

U relativnom hronološkom smislu, kako navodi A. Häuser (1962), poredak ovih ukrajinskih nalazišta je sledeći: Vološskoje — Vasilevka 1 — Vasilevka 3, s tim što je paleolitska tradicija u izradi kamenih artefakata najviše izražena na nalazištu Vološskoje, dok se na Vasilevki pretežno sreću elementi mlađih stilova.

Sa Vlasca (slojevi I, II i III) poznata su 84 groba, iz kojih potiču skeletni ostaci 117 individua. Analiza sadržaja fluorina i nitrogena u kostima obavljena je na 28 skeleta (Buczko, Cs. M., Nemeskéri, J. 1978). Zavisno od temperaturnih promena u periodu između 7000—5000. godine stare ere, dobijena su dva moguća hronološka raspona: između 5900±200 — 5250±100 (B.C.), odn. između 7400±300 — 6250±150. Konvencionalni C^{14} datumi koje navodi D. Srejović (1979), za naselje na Vlascu kreću se između 6300. i 5400/5200. godine stare ere. Uvažavajući oba hronološka kriterijuma za izračunavanje Penroseove distance, sa Vlasca je izdvojeno 9 muških i 10 ženskih lobanja (numeracija na tabelama I i II).

Preliminarni antropološki izveštaj o mezolitskim skeletima sa Lepenskog vira (Nemeskéri, J., 1969) ne pruža potrebne elemente za izabrani kriterijum Penroseove distance, tako da očuvane lobanje nisu mogle biti uzete u obzir. Sa Padine (slojevi A, B/1—2), međutim, zbog loše očuvanosti, nije mogla da se izdvoji nijedna lobanja.

Zapadno od đerdapskih nalazišta locirana su mezolitska nalazišta gornjeg toka, odnosno izvorišta Dunava — Hohlestein, Stetten, Kaufertsberg i Ofnet. Pećina Ofnet je iskopavana 1908. godine, kada je na malom prostoru nađeno ukupno 33 lobanje (Schmidt, R. R., 1912). Zapravo, u jednoj jami dimenzija ispod 1 metra nađeno je 27 lobanja, a odmah pored ove, u jami još manjih dimenzija nađeno je sledećih 6 lobanja. Th. Mollison

(1936) izdvojio je 20 dečjih, 9 ženskih i 4 muške lobanje, s konstatacijom da se radi o »žrtvama« čije su nagorele kosti postkranijalnih skeleta nađene u nasipu između ovih dveju jama sa odvojeno sahranjenim lobanjama. U krugu u kom su nađeni ljudski ostaci nađeno je i nekoliko mikrolitskih artefakata koji svojom formom upućuju na Tardenoisien i Azillien. Međutim, pošto je nomenklatura kamenih artefakata u poslednjih nekoliko decenija pretrpela velike izmene, ostaje otvoreno pitanje da li se nalazi iskopani 1908. godine mogu i dalje vezivati za južnofrancuski Azillien.

TABELA I: INDIVIDUALNE LOBANJSKE MERE [N — 42 (♂)]

Martin	1	8	9	17	20	45	48	51	52	54	55	66
Murzak-Koba I	190	146	101	146	119	139	67	46	29	24	48	107
Fatma-Koba	190	138	93	150	121	137	69	42	28	24	46	106
Vlasac 4/a	190	152	102	139	121	-	71	42	35	-	-	104
Vlasac 31	188	147	101	145	123	-	74	40	35	24	55	106
Vlasac 43	192	144	104	141	122	-	-	42	34	26	-	-
Vlasac 45	196	146	-	-	124	-	79	44	33	28	55	-
Vlasac 60	194	149	103	147	119	-	78	38	34	24	55	104
Vlasac 69	188	136	97	-	120	-	68	39	32	25	51	-
Vlasac 78/a	193	154	101	-	115	-	76	42	34	27	-	119
Vlasac 79	193	141	107	140	122	-	67	43	30	24	48	104
Vlasac 82	197	135	97	149	123	-	67	41	29	25	51	-
Ofnet 11	184	145	100	138	-	135	62	-	-	28	50	111
Ofnet 21	205	142	96	139	-	-	78	46	31	-	-	100
Ofnet 2	187	144	-	-	-	144	67	-	-	21	51	111
Ofnet 24	183	142	101	131	-	-	55	41	31	25	45	102
Kaufertsberg	183	142	94	139	117	125	67	41	29	25	48	96
Hohlestein	185	143	91	146	-	136	62	41	31	26	48	105
Stetten 2	186	155	109	139	-	-	-	-	-	-	-	-
Vološkoje 13	196	134	102	133	116	125	68	46	31	30	50	86
Vološkoje 15	197	128	96	134	118	131	72	43	28	-	-	100
Vološkoje 5	188	132	95	140	116	137	81	46	38	25	57	110
Vološkoje 11	204	130	98	146	119	128	82	43	-	25	63	89
Vološkoje 16	211	129	91	145	124	125	83	51	37	26	60	80
Vasilevka 1 - 2/a	188	136	94	142	119	149	66	42	29	-	-	-
Vasilevka 1 - 3	190	138	102	-	122	145	70	41	-	-	50	113
Vasilevka 1 - 4	199	130	95	-	121	144	-	-	32	-	-	98
Vasilevka 1 - 5	195	129	87	-	118	145	67	44	37	-	53	103
Vasilevka 1 - 9	197	143	102	-	126	142	-	-	-	-	-	103
Vasilevka 1 - 10	192	134	96	-	-	139	77	42	36	24	52	100
Vasilevka 1 - 13	196	128	100	139	120	134	74	42	33	28	56	82
Vasilevka 1 - 17	204	131	93	152	132	139	80	43	35	26	56	98
Vasilevka 3 - 8	181	134	98	-	113	132	64	39	31	23	52	104
Vasilevka 3 - 23	198	133	89	-	126	142	70	44	33	25	54	114
Vasilevka 3 - 24	189	135	94	152	122	142	68	47	33	24	47	109
Vasilevka 3 - 25	190	146	103	-	126	150	74	46	34	32	55	104
Vasilevka 3 - 26	183	134	95	-	117	135	70	41	30	24	53	98
Vasilevka 3 - 28	188	134	93	-	111	142	68	40	35	24	52	106
Vasilevka 3 - 33	184	131	90	-	125	136	70	42	34	20	55	108
Vasilevka 3 - 36	186	137	94	-	117	123	70	39	28	21	52	97
Vasilevka 3 - 37	202	130	106	-	126	136	-	45	36	-	-	99
Vasilevka 3 - 38	205	130	97	-	121	145	72	43	31	24	52	98
Vasilevka 3 - 42	209	148	118	146	119	159	76	52	34	30	54	102

TABELA II: INDIVIDUALNE LOBANJSKE MERE [N — 30 (♀)]

Martin	1	8	9	17	20	45	48	51	52	54	55	66
Murzak-Koba II	198	140	96	-	121	147	76	47	27	23	52	-
Vlasac 29	185	141	95	140	117	-	66	42	32	26	51	103
Vlasac 38	181	137	96	138	111	-	68	41	33	22	48	104
Vlasac 40	195	143	95	146	119	-	75	44	36	26	64	96
Vlasac 48	200	149	98	143	121	-	75	43	36	22	54	102
Vlasac 55	185	143	96	-	112	-	72	43	36	25	53	100
Vlasac 67	186	137	107	153	126	-	69	45	32	24	52	93
Vlasac 77	181	138	93	133	109	-	64	45	31	23	48	-
Vlasac 80/a	183	134	98	-	122	-	-	37	29	-	-	93
Vlasac 83	185	142	97	132	117	-	66	40	30	25	48	95
Vlasac 86	186	139	93	147	117	-	-	41	32	22	47	92
Ofnet 4	175	150	97	-	-	146	68	39	30	-	57	-
Ofnet 8	180	149	92	117	-	130	56	39	28	21	40	95
Ofnet 13	184	131	91	135	-	-	61	38	33	-	47	90
Ofnet 15	176	141	89	121	-	-	69	38	27	-	54	90
Ofnet 18	180	140	95	-	-	133	74	43	31	-	57	99
Ofnet 25	177	135	92	127	-	132	65	40	29	-	48	99
Ofnet 29	176	136	90	125	-	125	69	37	27	-	-	98
Ofnet 32	180	135	91	120	-	126	57	42	29	23	43	92
Hohlestein	177	134	87	134	-	123	54	39	27	21	41	97
Vološskoje 9	195	132	95	138	118	132	75	42	37	24	57	89
Vološskoje 10	180	135	87	137	118	130	73	42	33	22	55	104
Vásilevka 1-20	182	124	100	-	121	-	78	43	35	25	55	78
Vasilevka 3-1	172	136	95	-	106	124	69	41	34	22	51	85
Vasilevka 3-10	187	133	90	-	118	120	62	-	-	25	47	89
Vasilevka 3-14	180	119	93	-	109	117	69	39	35	25	52	76
Vasilevka 3-16	185	136	98	-	114	139	-	40	31	-	-	102
Vasilevka 3-18	178	140	98	-	117	128	71	45	27	23	53	-
Vasilevka 3-19	179	126	90	-	114	128	67	41	34	20	54	98
Vasilevka 3-22	185	125	81	-	114	123	63	40	32	23	50	84

Poteškoću u datiranju nalaza iz pećine Ofnet predstavlja i vrlo konfuzna slika apsolutno hronoloških odnosa, koji se kreću između mlađeg paleolita do ranog neolita (A s m u s, G., 1973). S obzirom da u literaturi preovladava mišljenje o »mezolitskoj pripadnosti«, lobanje iz pećine Ofnet će tako biti tretirane i u ovom prilogu. Po kriterijumu očuvanosti, za analizu su izdvojene sve 4 muške lobanje i 8 ženskih (numeracija na tabelama I i II).

O izdvojenom sahranjivanju lobanja radi se i na nalazištu Kaufertsberg, koje je locirano nekoliko kilometara severoistočno od pećine Ofnet. Na njemu je 1912. godine nađena jedna lobanja koja po uslovima nalaza

odgovara Ofnetu — datirana je u periodu mezolita (Ehrhardt, S., 1937). Odgovara muškarcu zrelog doba i uzeta je za izračunavanje Penroseove distance.

Sahranjivanje lobanja poznato je i sa nalazišta Hohlestein, koje je locirano svega nekoliko kilometara od izvorišta Dunava (Schwäbische Alb). Prilikom iskopavanja 1937. godine, O. Völzing (1941) konstatovao je 3 posebno sahranjene lobanje (jedna je muška, druga ženska, a treća odgovara dvogodišnjem detetu). Sloj u kome su nađene datiran je u mezolitski period, mada direktni dokazi, po savremenim kriterijumima, još uvek nedostaju. Ostaje, međutim, sasvim pouzdano da se na svim ovim nalazištima (uključujući Ofnet i Kaufertsberg) radi o kultnom sahranjivanju lobanja, koje je, najverovatnije, tokom mezolita predstavljalo jedan određen vid sahrane u ovim oblastima (Asmus, G., 1973).

Za izračunavanje Penroseove distance uzete su obe lobanje odraslih individua sa ovog nalazišta.

Na nalazištu Stetten/Lonetal 1931. godine iskopane su dve lobanje. Lobanja sa oznakom Stetten 2 je na osnovu svojih morfoloških karakteristika datirana u mezolitski period (Gieseler, W., 1937), dok njen stratigrafski položaj u okviru nalazišta i dalje ostaje nepoznat. Uzeta je za izračunavanje Penroseove distance i sa svojim mernim vrednostima predstavljena je na tabeli I.

Kako se videlo iz ovog kratkog kulturno-hronološkog pregleda obuhvaćenih mezolitskih nalazišta, i pored očiglednih hronoloških problema, u osnovi se mogu razlikovati tri načina sahranjivanja: kultno sahranjivanje ljudskih lobanja na nalazištima oko izvorišta Dunava, zatim, najverovatnije, kultno sahranjivanje celih skeleta (mada je na Lepenskom viru jedan muški skelet bio sahranjen sa još dve ženske lobanje) u okviru samih naselja u Đerdapu i treći način — na nalazištima u južnoj Ukrajini praktikovano je sahranjivanje celih skeleta ispod tzv. »mogilnika«. (Geografski posmatrano, ova oblast izlazi iz okvira Podunavlja, ali se pokazalo da je imala određenih veza sa đerdapskim prostorom — videti raniji osvrt u vezi sa antropološkim odnosom Ukrajina — Đerdap.)

*

Prema kompjuterskom programu Antropološkog instituta Univerziteta u Mainzu (BRD) obavljeno je izračunavanje Penroseove distance odvojeno za individue muškog, odnosno ženskog pola. Kao novina u interpretaciji, pored dendrograma koji »crta« sam kompjuter na osnovu dobijenih koeficijenata, autor ovog priloga je na posebnim tablama, posle izdvajanja odgovarajućih blokova i na osnovu metričke individualne sličnosti, pridodao i ilustracije blokom obuhvaćenih lobanja u ustaljenim antroposkopskim projekcijama (T. I—VI).

Prema dendrogramu I, pod uslovom da koeficijent signifikantne individualne sličnosti zbog velikog hronološkog i geografskog raspona bude oko 0.50, odmah se ispoljava vrlo velika varijabilnost ne samo između odabranih mezolitskih grupa nego i unutar samih grupa. Očigledno je da se sa pomenutim koeficijentom povezuje samo nekoliko lobanja: Vlasac 82 —

Vasilevka 1—2/a, Vlasac 31 — Vlasac 60, Vlasac 43 — Vasilevka 1—3 — Vlasac 69, Vlasac 45 — Vasilevka 1—9, Vasilevka 3—8 — Vasilevka 3—26, Vasilevka 1—4 — Vasilevka 3—38. Tako proizilazi da od odabrane 42 lobanje muškog pola može da se konstatuje samo 13, odnosno 6 sa najužim individualnim sličnostima. Procentualno, to bi bio odnos 100 : 30,95 (42 : 13). Pri nešto većem koeficijentu sličnosti, koji prelazi vrednosti 0.50 (ali se svakako nalazi ispod 1.00), broj signifikantnih parova se povećava. Pored nabrojanih, sada se izdvajaju: Murzak-Koba I — Vlasac 79 — Ofnet 2, Vlasac 82 — Vasilevka 1—2/a — Fatma-Koba, Vasilevka 1—10 — Vasilevka 3—28, Kaufertsberg — Hohlestein, kao i Vlasac 4/a i Stetten 2, a zatim Ofnet 11 i 24, i Vološskoje 11 — Vasilevka 3—37.

Na T. I, uz izvod sa dendrograma sa istaknutim koeficijentom, ilustrovane su lobanje Murzak-Koba, Vlasac 79 i Ofnet 2. Njihova sličnost spada u red smanjene signifikantnosti pošto su svrstane po kriterijumu većeg koeficijenta (ispod 1.00). Antropomorfološki posmatrano, vidljiva je bliska sličnost između lobanje Murzak-Koba i lobanje sa Vlasca broj 79, dok se lobanja Ofnet 2 svojom morfostrukturom znatno izdvaja. Njena građa nije toliko robustna kao prethodne dve, a njihova ijveća zajednička sličnost se ogleda u okcipitalnoj i vertikalnoj projekciji. U lateralnoj i facijalnoj projekciji sve tri lobanje su međusobno različite, tako da bi ih, i pored odgovarajuće metričke sličnosti, bilo vrlo teško svrstati u jedan, sličan ili zajednički, antropološki tip.

Na T. II, koja je formirana tako da se na njoj nađu i lobanje sa koeficijentima ispod i iznad 1.00, u okviru jednog manjeg bloka izdvojile su se lobanje Vlasac 4/a, Stetten 2, Vasilevka 3—25 i Vlasac 78/a. Pošto lobanje Vlasac 4/a i Stetten 2 nisu u celini očuvane (koeficijent 0.688019), njihovo morfološko poređenje ne može biti potpuno, ali je zato, ipak, očigledno da im se građa u većem broju elemenata sasvim približava. Međutim, druge dve lobanje — Vasilevka 3—25 (od prvog para odvojena koeficijentom 1.123045) i Vlasac 78/a (od prethodne lobanje odvojena koeficijentom 1.737197), pokazuju relativno veliku morfološku sličnost. U lateralnoj projekciji to potvrđuje profilacija lica i cerebralnog dela lobanja; u facijalnoj projekciji takođe je vidljiva sličnost u formi i reljefu lica, a u vertikalnoj projekciji obema odgovara isti oblik lobanjskih kalota (ovoid).

Na T. III i T. IV našle su se lobanje čiji koeficijent metričke sličnosti leži između 0.50 i 1.00; na T. III su sve 4 antropološke projekcije muških lobanja sa nalazišta Kaufertsberg i Hohlestein (0.828922). Njihova antroposkopska analiza, u osnovnim elementima, pokazuje samo relativnu sličnost u građi. Ona se ogleda, pre svega, u modelaciji donjeg lica (naročito mandibule), kao i u sličnosti u okcipitalnoj i u vertikalnoj projekciji (oblik potkovice, odnosno ovoida).

Sasvim blizu koeficijentu signifikantne sličnosti na T. IV su predstavljene još dve muške lobanje sa nalazišta Ofnet — broj 11 i 24 (0.770289). Njihova se međusobna sličnost ocrtava u konfiguraciji i obliku lica, manje u okcipitalnoj projekciji (širok potkovičast, odnosno kućast oblik), dok se u lateralnoj projekciji ispoljava očigledna razlika u celini. Počev od ugla lica pa dalje, preko oblika cerabralnog dela lobanje i građe same mandibule, ove dve lobanje, mada potiču sa istog nalazišta i pripadaju istoj populacionoj grupi, ne mogu se svrstati u isti ili, pak, sličan antropološki tip. Šire

posmatrano, bilo bi daleko osnovanije zaključiti da one predstavljaju ekstremno široku individualnu varijaciju u okviru jednog, ili čak da predstavljaju dijametralne individualne varijacije različitih antropoloških tipova.

U celini posmatrano, dendrogram I je pokazao vrlo izraženu inter- i intragrupnu varijabilnost. Izuzetak u povezivanju, mada sa dosta visokim koeficijentom, pokazuju ukrajinska nalazišta (Vološskoje, Vasilevka 1 i Vasilevka 3), čije se lobanje jasno odvajaju na desnoj polovini horizontalne ose. Manji broj muških lobanja sa ovih nalazišta ispoljio je odgovarajuću sličnost sa đerdapskim nalazima. Međutim, takva sličnost nije konstatovana na nalazima koji potiču sa lokacija gornjeg toka Dunava (Ofnet, Kaufertsberg, Hohlestein).

Dendrogram II ilustruje međusobnu povezanost 30 izabranih mezolitskih ženskih lobanja. Ako se i u ovom, kao i u prethodnom slučaju, primene isti kriterijumi za određivanje individualne sličnosti (koeficijent oko 0.50), opet se ispoljava vrlo velika varijabilnost kako između individua tako i između antropoloških serija. Na dendrogramu I je sasvim jasno bilo utvrđeno da se lobanje sa ukrajinskih nalazišta većim delom grupišu u jedan blok (sa dosta visokim koeficijentom), dok se na dendrogramu II ne ispoljava nikakvo šire grupisanje, bez obzira na visinu koeficijenta heterogenosti. Vidljivo se, međutim, izdvaja nekoliko parova: Vlasac 29 — Vlasac 83, Ofnet 18 — Vasilevka 3—16, Ofnet 13 — Vasilevka 3—10, Ofnet 15 — Ofnet 29. Procentualno, to je odnos 100 : 26,6 (30 : 8). Sa nešto većim koeficijentom, koji ne prelazi vrednosti 1.00, uz prvi par vezuje se lobanja Ofnet 25, zatim novi parovi Vlasac 38 i Vlasac 55 i Vološskoje 10 — Vasilevka 3—19.

Na T. V su ilustrovane lobanje Vlasac 29 i Vlasac 83. Njihov koeficijent (0.524194) je na granici signifikantne sličnosti, te ne pripadaju istom antropološkom tipu u okviru subpopulacije Vlasca (Nemeskéri, J. 1978). Najveća njihova morfološka razlika se ispoljava u lateralnoj projekciji, dok su u ostale tri projekcije (norma facialis, occipitalis i verticalis) njihove profilne linije dosta bliske.

Koeficijentom 0.711518, na T. VI su ilustrovane opet dve ženske lobanje sa Vlasca — broj 38 i broj 55. U ovom slučaju se porast koeficijenta odrazio na veću međusobnu morfološku razliku, koja se jasno ogleda u lateralnoj i facijalnoj projekciji, nešto manje u okcipitalnoj, dok bi u vertikalnoj projekciji forma obe lobanjske kalote mogla da se okarakteriše kao ovoid.

U celini posmatrano, dendrogram II je takođe pokazao jednu uzajamnu inter- i intragrupu heterogenost, koja se odvija sasvim analogno situaciji dobijenoj za muški pol na dendrogramu I.

*

Zaključno sumirajući rezultate dobijene izračunavanjem Penroseove distance za mezolitske (epipaleolitske) lobanje muškog i ženskog pola iskopane na nabrojanim nalazištima, počev od izvorišta pa sve do ušća Dunava, pokazalo se da su u periodu mezolita ljudi živeli podeljeni na male grupe naklonjene endogamiji, vezane za manje ili ograničen geografski prostor i

još uvek oštro odvojene jedna od druge. Zbog toga je varijabilnost između grupa, kao i unutar većih grupa, vrlo naglašena, tako da predstavlja izuzetno važan antropološki pokazatelj o antropogenetskom stanju i razvoju za karakterističan period praistorije.

MIKIĆ, Ž.

ERGEBNISSE VON PENROSE-ABSTÄNDE BEI MESOLITHISCHEN SCHÄDELN AUS DEM DONAURAUM

ZUSAMMENFASSUNG

Aufgrund von Computer-Programmen des Anthropologischen Institutes in Mainz (BRD) wurden Penrose-Abstände sowohl für 42 männliche als auch für 30 weibliche Schädel berechnet. Die Schädel stammen aus mesolithischen (epipaläolithischen) Fundorten entlang der Donau, sowie aus der Ukraine and von der Krim. Es wurden 12 Masse nach R. Martin ausgewählt (Nr. 1, 8, 9, 17, 20, 45, 48, 51, 52, 54, 55, 66), die jeweils an allen 72 Schädeln bestimmt werden konnten. Die männliche Schädel stammen von folgenden Fundorten: Murzak-Koba (1), Fatma-Koba (1), Vlasac (9), Ofnet (4), Kaufertsberg (1), Hohlestein (1), Stetten/Lon (1), Vološskoje (5), Vasilevka 1 (8), Vasilevka 3 (11). Die weibliche Schädel stammen aus: Murzak-Koba (1), Vlasac (10), Ofnet (8), Hohlestein (1), Vološskoje (2), Vasilevka 1 (1), Vasilevka 3 (7).

Alle in diese Analyse einbezogenen Schädel sind nach archäologischen Kriterien ins Mesolithikum za datieren.

Die Ergebnisse der Penrose-Abstände der mesolithischen Schädel von den gennanten Fundorten zeigen, dass die Mesolithiker in kleinen, zu Endogamie neigenden Gruppen sich zusammenschlossen. Diese Gruppen lebten offenbar deutlich voneinander getrennt und besiedelten nur ihren jeweiligen ökologischen Raum. Sowohl die interspezifische Variabilität (als auch die intraspezifische) sind relativ gross, was von besonderer Bedeutung für die prähistorisch-anthropologische Entwicklungsgeschichte ist.

LITERATURA

Asmus, G. (1973): *Mesolithische Menschenfunde aus Mittel-, Nord- und Osteuropa.* Fundamenta VIII/a, Köln—Wien.

Debetz, G. F. (1955): *Čerepa iz epipaleoličeskogo mogilnika u s. Vološskoje.* Soviet. Etnogr. 3 : 62—73.

Ehrhardt, S. (1937): *Neuzusammensetzung des Schädels vom Kaufertsberg.* Anthrop. Anz. 13 : 248—252.

Ferembach, D. (1973): *Les Hommes du Bassin Méditerranéen à L'Epipaléolithique.* Fundamenta VIII/a, Köln—Wien.

Gieseler, W. (1937): *Bericht über die jungpaläolithischen Skelettreste von Stetten ob Lontal bei Ulm.* Verh. Ges. Phys. Anthrop. 8 : 41—48.

Gohman, I. I. (1966): *Naselenie Ukraini u epohu mezolita i neolita.* Izdatelstvo Nauka, Moskva.

Häuser, A. (1962): *Die Grabsitten der mesolithischen und neolithischen Jäger- und Fischergruppen auf dem Gebiet der UdSSR.* Wiss. Z. Univ. Halle, Ges. Sprachw. XI/10 : 1141—1206.

Jakimov, V. P. (1961): *Naselenie evropejskej časti SSSR v poznem paleolite i mezolite.* Vaprosy Antrop. 7 : 23—28.

Kondukturova, T. (1957): *Paleoantropologičeskie materialy iz mesolitičeskogo mogilnika Vasilevka I.* Sov. Antrop. 1 : 189—210.

Martin, R. — K. Saller, (1957): *Lehrbuch der Anthropologie,* Bd. I. G. Fischer Verlag, Stuttgart.

Mikić, Ž. (1981): *Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji* (praistorijski periodi). Posebna izdanja LIII/9 Centar za balkanološka ispitivanja ANU BiH, Sarajevo.

Mollison, Th. (1936): *Zeichen gewaltsamer Verletzungen an der Ofnet — Schädeln.* Anthrop. Anz. 13 : 79—88.

Nemeskéri, J. (1978): *Vlasac — mezolitsko naselje u Đerdapu.* Knjiga II-*antropologija,* SANU, Beograd.

Penrose, L. S. (1953): *Distanze, Size and Shape.* Ann. Eug. 18 : 337—343.

Saller, K. (1962): *Die Ofnet-Funde in neuen Zusammensetzung.* Z. Morph, Anthrop. 52 : 1—51.

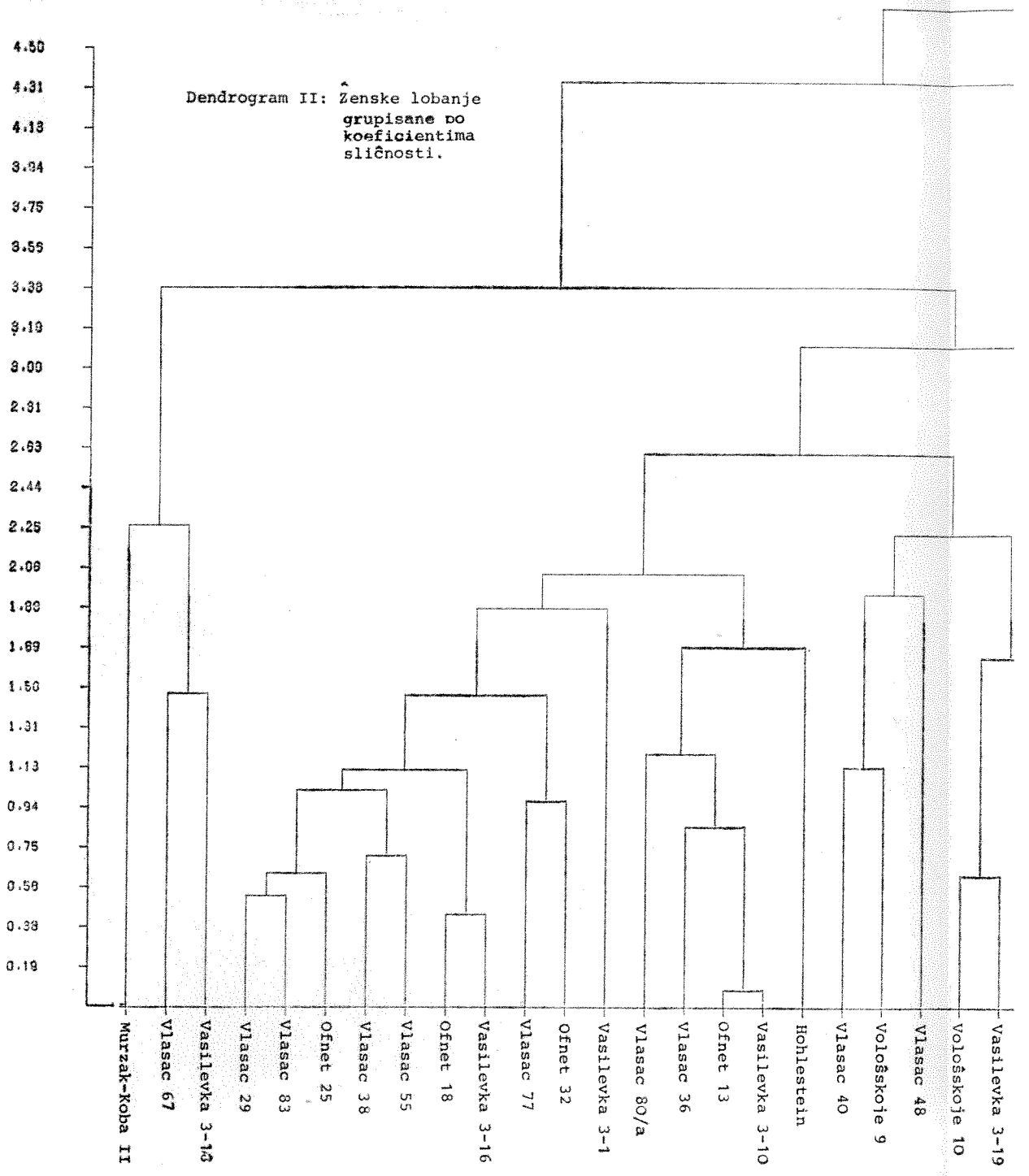
Schmidt, R. (1912): *Die altsteinzeitliche Schädelgräber der Ofnet-Höle und der Bestattungstritus der Diluvialzeit.* G. Fischer Verlag, Stuttgart.

Völzing, O. (1941): *Die Grabung am Hohlestein.* Die Lonetalforschung, Tübingen, 94—101.

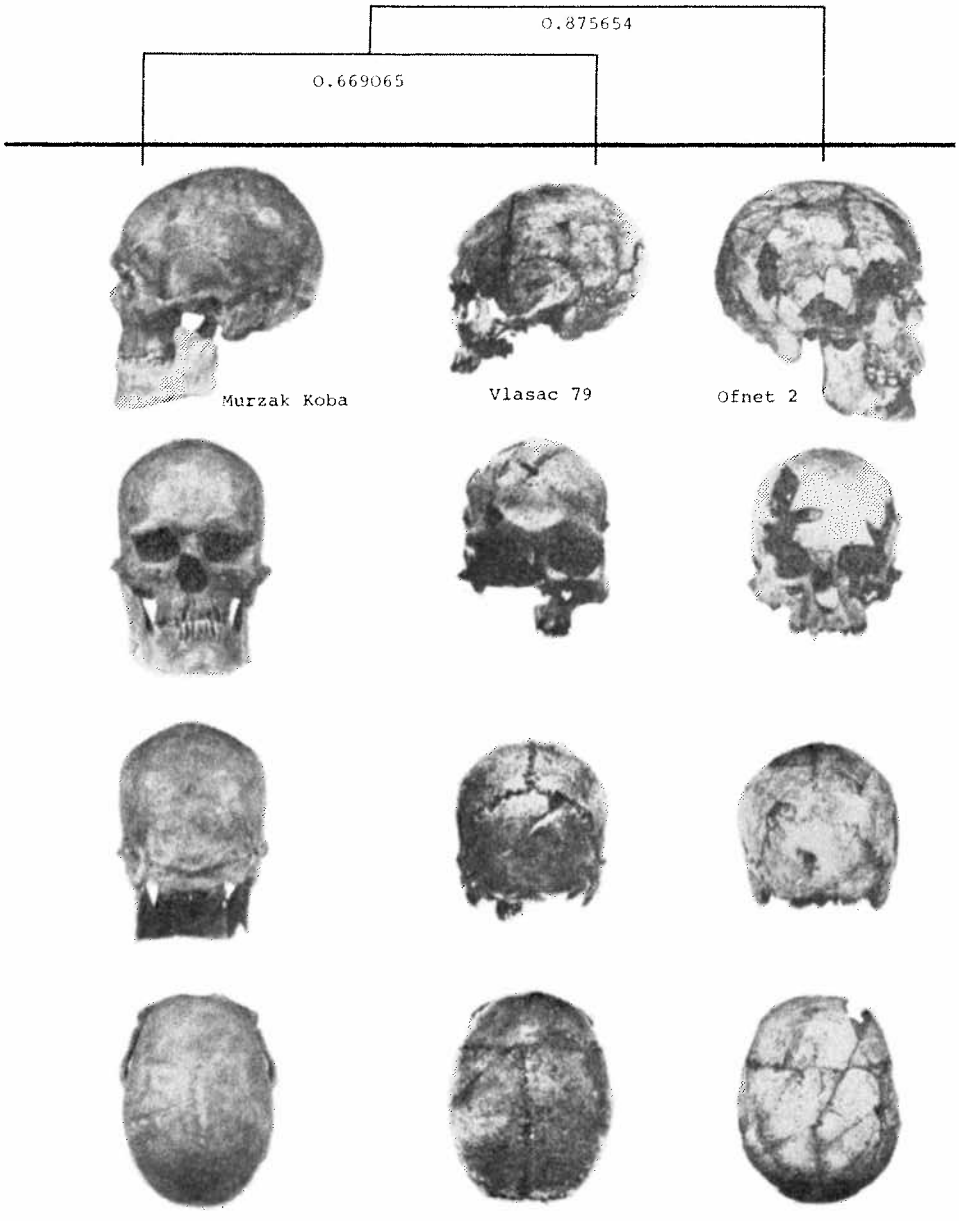
Dendrogram I: Muške lobanje grupisane po koeficientima sličnosti.

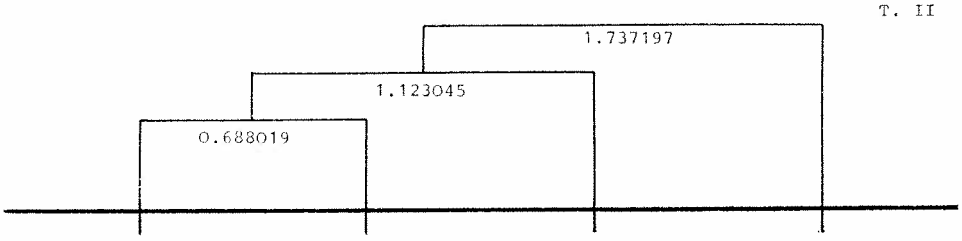
Vološskoje 16
Vasilevka 3-42
Vasilevka 3-33
Vasilevka 3-23
Vasilevka 1-5
Vološskoje 5
Vološskoje 13
Vasilevka 1-17
Vasilevka 1-13
Vasilevka 3-37
Vološskoje 11
Vasilevka 3-30
Vasilevka 1-4
Vološskoje 15
Ofnet 21
Ofnet 24
Ofnet 11
Vlasac 78/a
Vasilevka 3-25
Stetten 2
Vlasac 4/a
Vasilevka 3-36
Vasilevka 3-26
Vasilevka 3-8
Hohlestein
Kaufertsberg
Vasilevka 3-28
Vasilevka 1-10
Vasilevka 1-9
Vlasac 45
Vlasac 69
Vasilevka 1-3
Vlasac 43
Vlasac 60
Vlasac 31
Vasilevka 3-24
Vasilevka 1-2a
Vlasac 82
Fatma-Koba
Ofnet 2
Vlasac 79
Murzak-Koba I

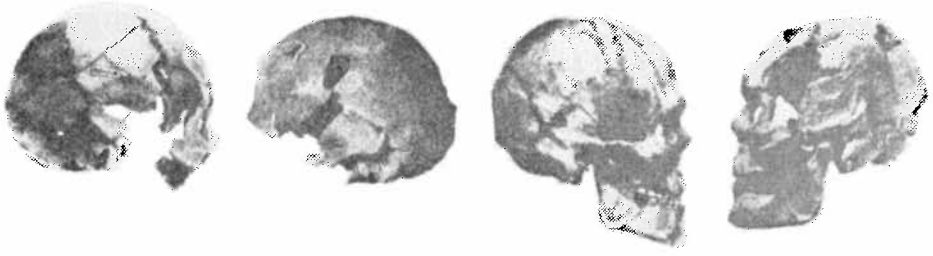
7.32 7.02 6.75 6.45 6.18 5.89 5.60 5.30 5.06 4.71 4.42 4.13 3.84 3.59 3.47 3.18 2.89 2.60 2.31 2.11 1.84 1.55 1.26 0.96 0.66 0.37

Dendrogram II: Ženske lobanje grupisane po koeficijentima sličnosti.

0.875654
0.669065
Murzak Koba
Vlasac 79
Ofnet 2

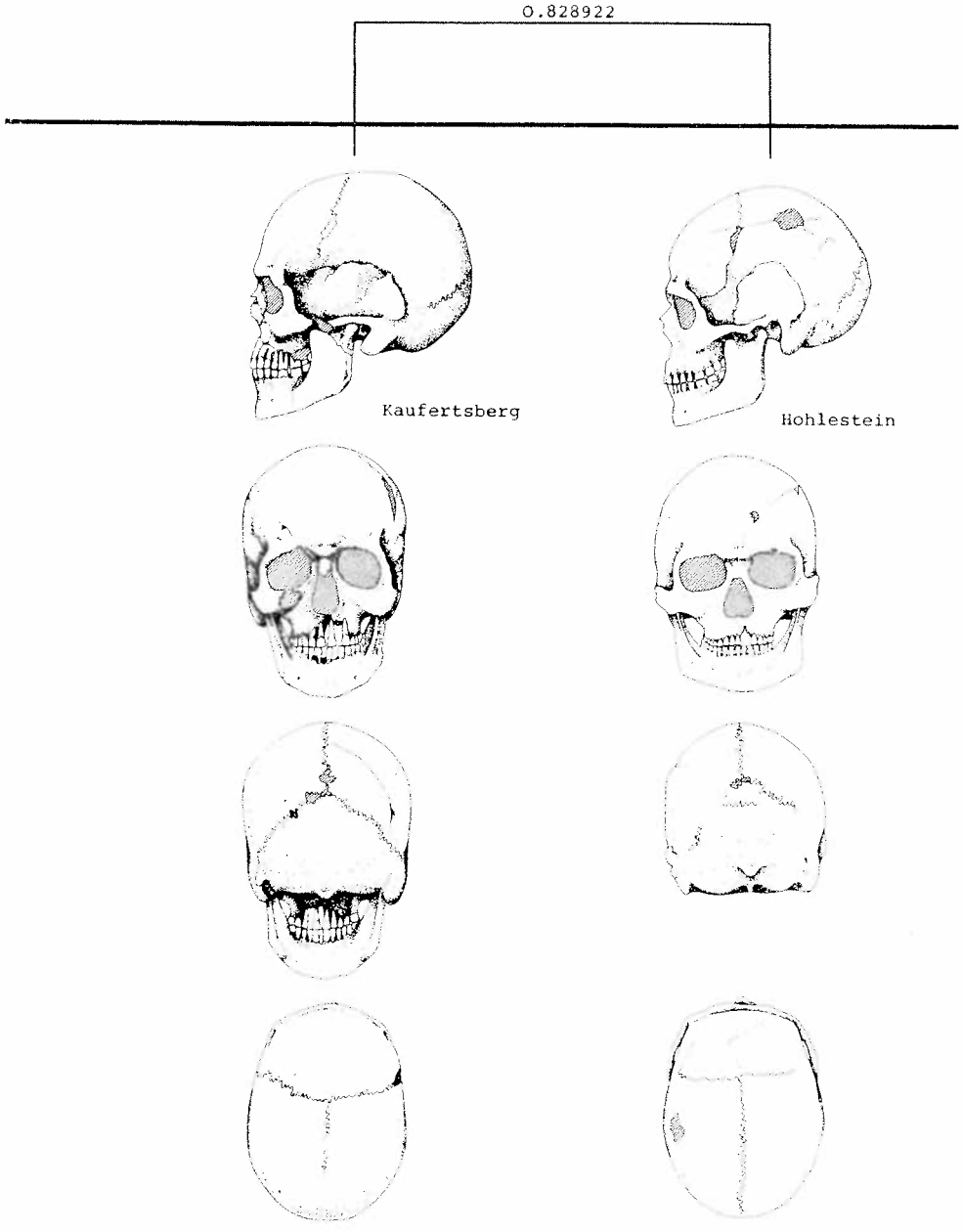

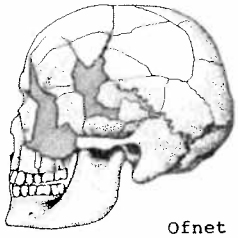
Vlasac 4/A | Stetten 2 | Vasilevka 3-25 | Vlasac 78/A

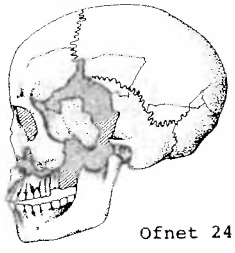

O.828922
Kaufertsberg
Hohlestein

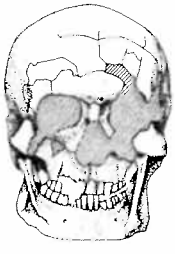
0,770289

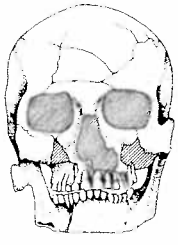

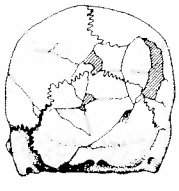
Ofnet 11

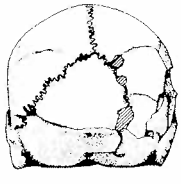

Ofnet 24

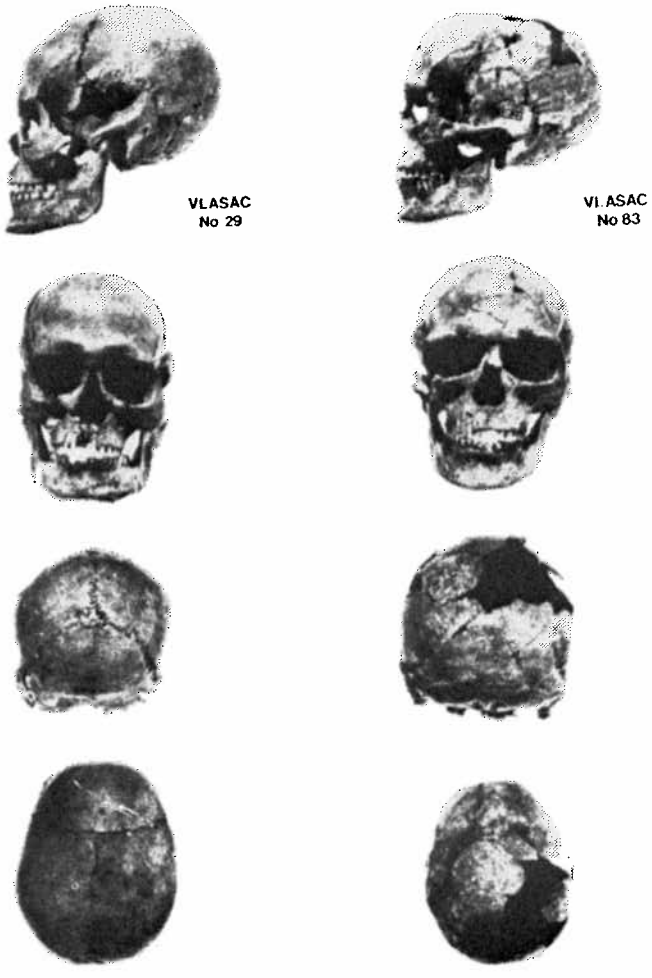

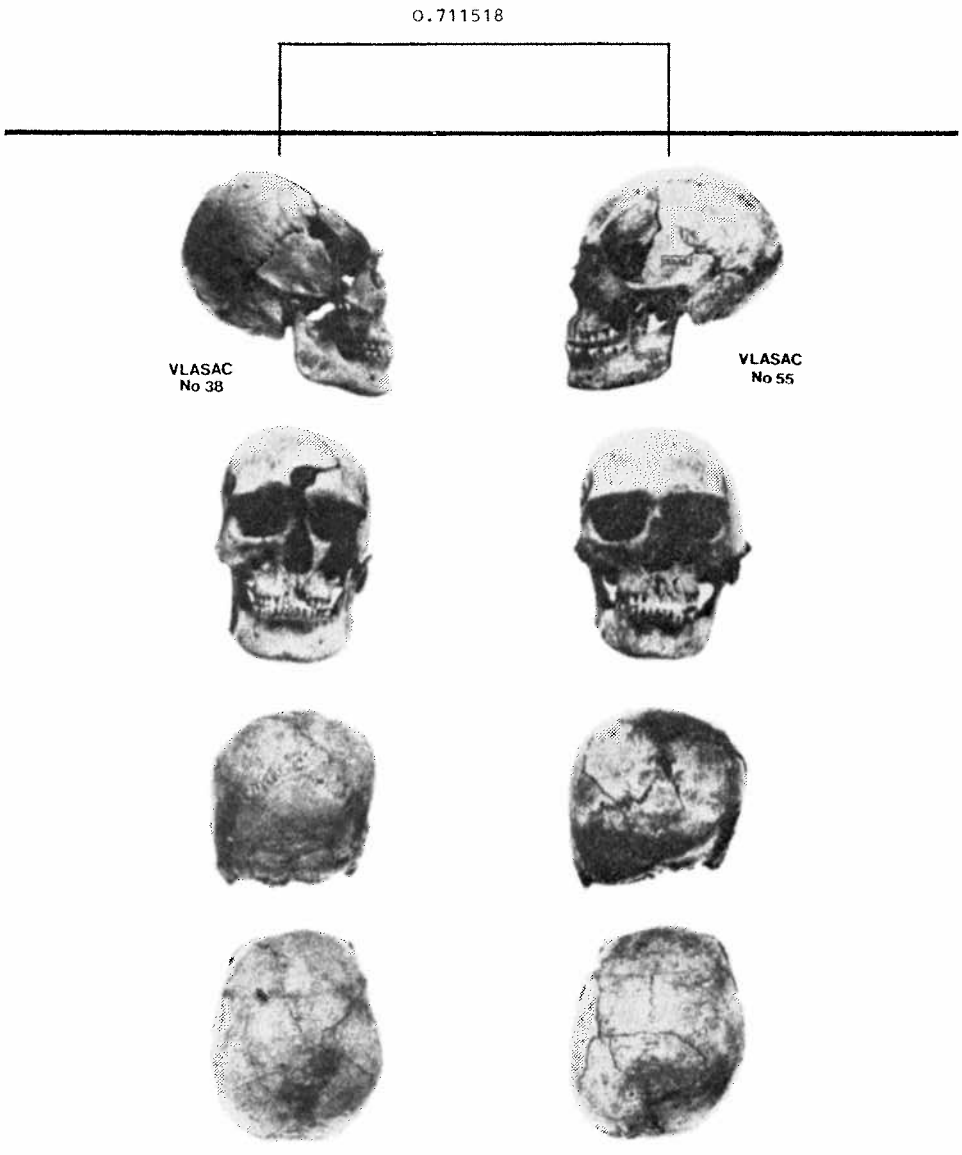

0.524194

0.711518

RADE UHLIK

BROJEVI U ROMSKOM JEZIKU

Romski jezik pripada *indoiranskoj grani arijskog jezičkog stabla.* Prema tome, on se ubraja u *satemsku grupu jezika.* Iz primjera koje ćemo sada navesti, uvjerićemo se da zaista postoji izvjesna, makar i daleka, srodnost između starog indijskog i romskog jezika.

Sanskrt je još davno prije nove ere predstavljao jezik nauke i religije par excellence sa svim svojim klasičnim odlikama, što nam, uostalom, kazuje i samo ime njegovo, koje znači *»savršeno građen«.* Tome nasuprot, romski jezik i nije jezik u pravom smislu riječi, već je to jedna nehomogena, da ne kažem heterogena, masa bezbrojnih rasijanih dijalekata i govora koji nikad nisu ni imali, niti će ikada imati, neki zajednički jezik. Naprotiv, narječja se sve više razilaze i udaljuju jedna od drugih.

Uporedićemo sada nekoliko riječi iz sanskrta sa odnosnim oblicima iz romskog. Dakle, *stotina* ili *sto* se kaže na sanskrtskom *śata.* Taj oblik odgovara romskom *šel* sa istim značanjem, a u turskom romskom čuje se, doduše rijetko, i dublet *ševel.* Ova tri oblika nalaze svoj pandan i u drugim primjerima.

Tu je prije svega sskr. (sanskrtska) riječ *devata,* što znači *božanstvo.* Nju uzgred možemo uporediti sa kasnolatinskim *deitas,* s engl. *deity,* itd., koji imaju isto značenje: božanstvo. Toj sskr. riječi *devatā* odgovaraju romski oblici *Devel* ili *Del* (Bog, nebo, atmosfera). Duži oblik *Devel* upotrebljavaju uglavnom tursko-grčki Romi (»Non Vlach Group«), dok se sa sažetom nijansom te riječi, *Del,* služe pretežno vlaški Romi. Dakle, oblici *śata, ševel* i *šel* imaju svoju blisku fonetsku paralelu u tročlanom nizu *Devatā, Devel* i *Del.*

Kao što je poznato, Romi su svoju drevnu južnoazijsku postojbinu napustili prije hiljadu i više godina. Oni su zatim, krstareći kroz negostoljubiva iranska i prednjoazijska prostranstva, pod najtežim uslovima prevalili nekoliko hiljada kilometara, da bi najzad izbili na spasonosne obale evropskih mora. Romi su prolazili kroz najrazličitije zemlje, naseljene raznorodnim plemenima i narodima, koji su govorili i različite jezike.

U dodiru sa stranim etničkim elementima, oni su se s njima ukrštavali, naročito za vrijeme dužih predaha u toku seoba koje su ponekad trajale i po više desetina godina. Usljed toga miješanja njihov jezik, a naročito njihov rječnički fond, pretrpio je vrlo osjetna oštećenja koja, međutim, nisu podjednako zahvatala sve oblasti. Tako, kada, između ostalog, pogledamo i *kategoriju brojeva* pa kad ih uporedimo sa indijskim, vidjećemo da su oni srazmjerno još dobro očuvani, premda im, pored ostalog, ni sam numerički sistem nije jedinstven.

Nazivi za brojeve koji su indijskog porijekla, prilično su dobro održani u romskom jeziku. Ti zajednički, originalni oblici uglavnom su jednaki ili vrlo slični u pretežnom dijelu dijalekata. U našim granicama izuzetak čine govori malih romskih zajednica na sjeverozapadu. Jezik im naglo propada, tako da su slovenački Romi mjestimično sačuvali svoje brojeve samo do pet, dok ostale brojeve pozajmljuju od domorodaca. Sličan je slučaj i sa govorom ličkih Roma — Šijaka, čiji se trošni numerički sistem također raspada. Za brojeve veće od dvadeset rado uzimaju nazive od domaćeg stanovništva.

U jeziku naših Roma prvih šest brojeva su indijskog porijekla. Ti glavni brojevi od jedan do šest glase u gurbetskom: *jekh* (1), *duj* (2), *trin* (3), *štar* (4), *pandž* (5) i *šov* (6). Uporedimo ih odmah i sa njihovim sskr. oblicima. To su: *eka, dvi, tri, catur, pañca* i *šaš*. Navešćemo uza svaki romski broj i po jedan primjer u rečenici.

Hi ma jekh jekhoro čhavoro. (Imam jedno jedino dijete.) — *Lačho manuš thaj dilo, duj hi bjande phral.* (Dobar čovjek i budala dva su rođena brata.) — *Đelem trin đive thaj trin jraća, džikaj reslem ke me ćirve.* (Išao sam tri dana i tri noći, dok sam stigao do svojih kumova.) — *E xoljariki sapa xale leh pe štar thana.* (Ljute guje su ga isklale na četiri mjesta.) — *Amen kam-uladinajvah pe pandž riga.* (Mi ćemo se razići na pet strana.) — *Av amende, amaleja, majsig e šovendar!* (Dođi nam, prijatelju, prije šest časova!)

Kao i svi staroindijski glavni brojevi u romskom jeziku, tako i brojevi od jedan do šest, zaključno, počinju konsonantima i završavaju se njima. Suprotan slučaj tome predstavljaju glavni brojevi-pozajmljenice, koji gotovo bez izuzetaka počinju i završavaju na vokale. Tako su, na primjer, brojevi između šest i deset preuzeti iz novogrčkog. Ta tri broja glase: *efta* (sedam), *oxto* (osam) i *inja* (devet). Oni su pozajmljeni zajedno sa vokalnim počecima i završecima, pa ne primaju nikakve posebne nastavke ni u kosim padežima, isto kao ni riječ *milja* (hiljada), koja je uzeta iz rumunskog jezika, a koja se također završava vokalom.

Evo i primjera sa rečenicama u kojima se ti brojevi nalaze. *Amen trin džene persi nakhlam efta phujva.* (Nas trojica prokrstarili smo lane sedam zemalja.) — *Voj rodel pe amalinja oxto lunđi brša, a pale našti nisar arakhlah la.* (Ona traži svoju prijateljicu osam dugih godina, a opet nikako nije mogla da je nađe.) — *E romnja phiraven pe čhavoren inja čhon ando por.* (Žene nose svoju djecu devet mjeseci u trbuhu.) — *Milje thaj milje čiriklja ujran e devleha.* (Hiljade i hiljade ptica lete nebom.)

Na redu je sada broj *deš* (deset), koji je isto tako indijskog porijekla. To možemo odmah konstatovati ako ga uporedimo s oblikom koji taj broj

ima u sskr. *daša.* Ko se sjeti, šta smo povodom slučaja riječi *šel* govorili, doći će ubrzo do zaključka da fonološki odnos *daša:deš* (10) blisko odgovara odnosu *šata:šel* (stotina).

Pada u oči slučajnost da su svi izvorno indijski prosti glavni brojevi u romskom jednosložni i da imaju, rekli smo, konsonantni završetak. Gotovo bi se moglo reći da je romski jezik jedno skraćeno, u velikoj mjeri izmijenjeno novo izdanje starog indijskog. Ti romski brojevi koji se, čuli smo već, sastoje od po jednog sloga, glase: *jekh, duj, trin, štar, pandž* i *šov* (od jedan do šest), zatim *deš* (deset), *šel* (sto) i jedan kojeg se nismo još dotakli: *biš (dvadeset),* koji također ima zajedničko porijeklo sa *sskr. vimšati,* što, istina, na prvi pogled ne djeluje uvjerljivo.

Evo odmah i po jedan praktičan primjer za ova tri posljednja broja. *Eketale pašon amende deš gavutne.* (Eno nam se približavaju deset seljaka). — *Andar amen biš džeja ačhilam-tar pe bući dešujekh.* (Od nas dvadeset ženskih ostalo nas je na poslu jedanaest.) — *Vov pe čhavoṛen gaći šukar istarela, phenela manuš kaj an lehte hi šel deja thaj šel ile.* (On je svoju djecu tako lijepo pazio, rekao bi čovjek da u njemu ima stotinu majki i stotinu srdaca.)

Brojevi od jedanaest do devetnaest, zaključno, složene su prirode u romskom jeziku. To je, uostalom, slučaj i u velikoj većini drugih jezika. Izuzetak čini, između ostalih, i jezik hindi, koji s romskim stoji u rodbinskim odnosima. Romski brojevi od jedanaest do devetnaest grade se na taj način što se *brojevi-desetice,* na romskom: *deš* (što bukvalno znači deset) vežu preko jedne umetnute rječce sa odnosnim jedinicama. Ta ubačena partikula, koja u navjećem broju naših romskih dijalekata glasi *u,* vuče svoje porijeklo od jedne arhajičke čestice koja se danas više ne javlja u nekom samostalnom svojstvu.

Premda taj glas *u* kao umetak ima i svoj raison d'être, on može u brzini govora jednostavno da izostane, da se uguši i raspline, a da pri tome ipak izazove izvjesne promjene u kvalitetu susjednih glasova. Pravilo je, međutim, da se taj uklješteni glasić održi. Tako onda redovno dobijamo tročlane tvorevine koje se sastoje od po dva broja povezana pomenutom česticom *u.* Mjesto nje u manjem broju dijalekata javlja se veznik *thaj (tha, taj, ta)* sa svojim redovnim značenjem *i* (veznik).

Iznijećemo ovdje žive primjere za kombinovane brojeve (kopulativ-kompozita) od jedanaest do zaključno devetnaest, i to, za svaki po jedan u okviru jedne rečenice. Pri tome hoću da podvučem razliku sa mojim ranijim radovima. Naime, da stvar ne bi otišla previše u širinu, ja u ovom prvom dijelu rada, neću moći davati podrobniju analizu gramatičku, nego samo prevode sa romskog. Inače, primjeri su izuzeti većinom iz života čergaša i iz njihovog jezičkog folklora.

Dešujekh (jedanaest). — *Džike dešujekh te arakhadivah amen kate.* (Do jedanaest da se ovdje nađemo.) — *Dešuduj* (dvanaest). — *E sastruni reslah majsig e dešudondar.* (Voz je stigao prije dvanaest.) — *Dešutrin* (trinaest.) — *E divonenđe bašalde šaj ašundinajvon pe dešutrin časujra džape dur.* (Svirale divova mogu se čuti na trinaest časova hoda daleko.) — *Dešuštar* (četrnaest). — *Amilaj šukar nakhadem dešuštar đivesa ande plajin.* (Ljetos sam proveo lijepo četrnaest dana u planini.)

Dešupandž (petnaest). — *Kana avava dešupandž brš majterneder, me pale lavah ṛomnja ternja.* (Kada bih bio petnaest godina mlađi, ja bih opet uzeo ženu mlađu.) — *Dešušov* (šesnaest). — *Pala dešušov đivesa amen pale avaha palpale.* (Za šesnaest dana mi ćemo opet doći natrag.) — *Dešuefta* (sedamnaest). — *Gala xoljariki čaṛoṛa hi tu tę thoveh an dešuefta pajoṛa.* (Ove ljute travke imaš da kuvaš u sedamnaest vodica.) — *Dešuoxto* (osamnaest). — *Me kam-ulavav gova pe dešuoxto riga, pe dešuoxto kotora.* (Ja ću to podijeliti na osamnaest strana, na osamnaest komada.) — *Dešuinja* (devetnaest). — *Vov si hjandino pe dešuinja brš majsig latar.* (On se rodio na devetnaest godina prije nje.)

Naglasili smo već ranije da onaj umetak *u* ima i svoje glasovno opravdanje jer služi i ciljevima eufonije. Pa ipak se dešava, i to ne tako rijetko, da ono *u* ispadne, ali ne bez posljedica. Ono se upije u »tkivo« susjednih vokala, što povlači za sobom izvjesne poremećaje. Tako se onda, recimo, susrećemo sa dubletom *došpandž* umjesto pravilnog *dešupandž* (petnaest). Slično tome, pored *dešuduj* (dvanaest) javlja se nekad i *dožduj*, gdje je istisnuto *u* dovelo do promjene glasa visokog *e* u duboko *o*. Ujedno je *š* ozvučeno i pretvoreno u *ž*, jer je ispadanjem glasa *u* došlo u neposredan dodir sa zvučnim glasom *d*.

Interesantan je slučaj kad desetica *deš* obrazuje složenice sa brojevima *efta* (sedam), *oxto* (osam) i *inja* (devet). One tada mogu da glase *dešefta* (sedamnaest), *dešoxto* (osamnaest) i *dešinja* (devetnaest), pored redovnog *dešuefta, dešuoxto* i *dešuinja.*

Kao što vidimo iz izloženog, kombinovani brojevi između *deset* i *dvadeset* grade se na taj način, što desetica stane na prvo mjesto, a jedinice na drugo. Sa sličnom pojavom susrećemo se, pored ostalog, u madžarskom, u turskom i u još nekim jezicima. U složenicama javlja se na prvom mjestu onaj broj koji je veći, dok se manji nalazi na posljednjem. Na primjer, turski *onbir* (jedanaest) od *on* (deset) i *bir* (jedan), bukvalno, dakle, *deset, jedan.* Oba broja treba samo sabrati. Slična tome je i rijetka nijansa u romskom: *dešjekh.*

Uzmimo i jedan slučaj iz madžarskog. Recimo, broj *tizenegy* (jedanaest). Od broja *tiz* (deset) izveden je oblik *tizen* (bukv. na deset) i onda je dodan broj *egy* (jedan). Bukvalno, dakle, *na deset jedan*, što je obratno od našeg *jedanest* koje se razvilo od *jedan na deset.* Inače, romsko *dešujekh* je i po ritmu bliže madžarskom *tizenegy.*

U evropskim je jezicima, u keltskim, romanskim, germanskim i slovenskim, sa neznatnim izuzecima, obratan slučaj od romskog. Na prvom su mjestu, dakle, jedinice, a za njima slijede desetice. U šćiptarskom gradi se kopulativ-kompozita od jedanaest do devetnaest, zaključno, na isti način kao i kod nas. *Njimbëdhet* (jedanaest) sastavljeno je od *nji* (jedan), *mbë* (na) i *dhet* (deset), ukratko *jedan na deset,* a to je, ponovimo, u nas dalo oblik *jedanaest.* Slično tome kažu Rumuni *unsprezece* (jedanaest), od *un* (jedan), *spre* (prema, na) i *zece* (deset).

U nekim jezicima nema umetka između jedinica i desetica, kao što je slučaj sa turskim *onbir* (jedanaest). Uzmimo i lat. *undecem* od *unus* (jedan) i *decim* (deset). Svi ovi oblici u našem prevodu glase: *Jedan deset,* ali ne i *jedanest,* koje je poteklo od izraza *jedan na deset.*

Sasvim originalan je slučaj sa germanskim jezicima. Pogledajmo engleski broj *eleven* (jedanaest), koji je po svoj prilici sastavljen od dva elementa, i to od jedne jedinice *an* i jednog drugog elementa, srodnog sa starim glagolom *leon* (uzajmiti).

Sada ćemo krenuti malo dalje i pretresti romske brojeve od *dvadeset* pa naviše, onamo do dvadeset i devet, zaključno. Prvo da pogledamo broj *dvadeset*, koji na romskom glasi *biš*. U hindi jeziku, koji mu je prilično srodan, taj broj ima oblik *bis*, koji je, vidimo, gotovo identičan s njime.

Međutim, sa *sskr.* oblikom, koji glasi *vimšati*, nije tako lako na licu mjesta utvrditi srodstvo, premda je ono ipak vjerovatno. Povodom rečenog oblika *bis* treba radi poređenja pogledati i lat. brojni izraz *bis*, što znači *dvaput*. Lat. *bis* je, naime, po svoj prilici nastalo od starijeg *dvis*, a to će reći da je glasovna grupa *dv* dala *b*, isto kao što je *duellum* (bukv.: *dvoboj)* dalo kasnije *bellum* (rat). Sličnim putem se donekle razvijalo i današnje romsko *biš*.

Brojevi u romskom, dvadeset i jedan do dvadeset i devet zaključno, složenog su sastava, poput onih od jedanaest do devetnaest. Opet desetica naprijed, a pozadi nje jedinice koje je prate, što znači da je to suprotan slučaj našem građenju brojeva. Kombinovanje d v a d e s e t i c a sa jedinicama vrši se mehaničkim putem, aritmetički, i to osnovnom računskom operacijom *sabiranja.*

Treba odmah upozoriti da umjesto neugledne, mrtve konjunkcije *u* spajanje d v a d e s e t i c a i jedinica obavlja vitalna čestica *thaj (tha, taj, ta)* u gurbetskom, a *haj* ili *aj* u vlaškoromskom, koja, bez sumnje, predstavlja veznik koji se danas najčešće upotrebljava u romskim dijalektima tzv. vlaške grupe (Vlach group). Međutim, turskoromski dijalekti se pri obrazovanju složenih brojeva jedanaest do dvadeset i devet služe ubacivanjem pomenutog glasa *u*, dok se on u vlaškoromskim dijalektima uzima samo za građenje složenica od 11 do 19.

U brojnim izrazima *bišthajjekh* (dvadeset i jedan), *bišthajduj* (dvadeset i dva), *bišthajtrin* (dvadeset i tri) itd., partikula *thaj*, koja povezuje jednosložnu dvadeseticu *biš* (dvadeset) sa isto tako jednosložnim jedinicama *jekh, duj, trin* itd., po pravilu ne može ispasti, jer bi to za uho Roma suviše krnje zvučalo. Prema tome, praktički ne postoje stegnuti oblici *bišjekh, bišduj* (što bi onda glasilo *bižduj)* i dr.

Navešćemo sada redom oblike tih složenih brojeva, a uza svaki ćemo dati i po jedan primjer u živoj rečenici. Ponavljam, ovom prilikom nećemo dati nikakva gramatička objašnjenja, jer ćemo se time pozabaviti u drugom, iscrpnijem dijelu ovoga rada.

Bišthajjekh (gurbetski), *bišhajekh* (vlaškoromski), a *bišujekh* (turskoromski). Broj *bišthajjekh* trebalo bi pisati sa dva *j*, jer je sastavljen od dvije riječi: *thaj* i *jekh*. Kad se, te dvije riječi *thaj* i *jekh* spoje, dobija se složenica *thajjekh*. Međutim, mi ćemo pisati *bišthajekh*. Razlika između tri gore navedene varijante je samo u uklopljenim eufoničnim česticama *thaj, haj* i *u*, koje imaju zajedničko značenje *i*.

Evo i jedan drugi primjer: *Kana lela tu e xoli pe varekahte, tu đin džike bišthajekh thaj gaja kam-šudroh thaj irisajvoh dži gođate.* (Kada te spopadne srdžba na nekoga, ti broji do dvadeset i jedan, pa ćeš se ohladiti i vratiti k pameti).

Slijede primjeri sa ostalim složenicama. *Bišthajduj (bišhajduj, bišuduj)* dvadeset i dva. — *Gale ŗemnja ni dijah o Del čhavoŗen bišthajduj brš.* (Ovoj ženi bog nije dao djece dvadeset i dvije godine) — *Bišthajtrin (bišhajtrin, bišutrin)* dvadeset i tri. — *Mi phen pherdah bišthajtrin brš.* (Sestra mi je navršila dvadeset i tri godine) — *Bišthajštar (bišhajštar, bišuštar)* dvadeset i četiri.

Bišthajpandž (bišhajpandž, bišupandž) dvadeset i pet — *Hibišthajpandž đivesa sar najsema inća ke amare.* (Ima dvadeset i pet dana otkako nisam bio ondje kod naših.) — *Popersi phabile bišthajšov ŗomane cheroŗa ande gav forici.* (Preklani je izgorjelo dvadeset i šest romskih kućica u ovoj varošici.) — *Bišthajefta (bišhajefta, bišuefta)* dvadeset i sedam.

Bišthajoxto (bišhajoxto, bišuoxto) dvadeset i osam — *Vov đelo tar lendar majsig pe bišthajoxto brš.* (On je otišao od njih prije dvadeset i osam godina.) — *Bišthajinja (bišhajinja, bišuinja)* dvadeset i devet. — *Von ćinde thaj ćhin de bišthajinja khanjoŗen abijavehće.* (Oni su kupili i zaklali dvadeset i devet kokošiju za svadbu.) — *Majsig pe bišthajinja brš amen ćerdam gav amaro šukar ćheroŗo.* (Prije dvadeset i devet godina mi smo podigli ovu našu lijepu kućicu.)

Ponovimo, u mnogim evropskim jezicima stoji kao i u ovim romskim brojnim složenicama na prvom mjestu veći broj, tj. desetica, a zatim veznik i na kraju manji broj, tj. jedinica. Uzmimo najbliži slučaj, u srpskohrvatskom *dvadeset i jedan,* koji se, recimo, sa francuskim *vingt-et-un* u svemu podudara, kao i sa šćiptar. *njizet e nji.,* itd.

Međutim, u nekim jezicima veznika uopšte nema, tako da se jedinice deseticama jednostavno dodaju neposredno. Takav je slučaj, recimo u ruskom jeziku *dvadcatj adjin* (fonet.) i još u nekim. Međutim, u njemačkom je obratan slučaj, jer na prvom mjestu stoji manji broj koji je veznikom *und* (tj. *i*) vezan sa deseticom koja stoji iza njega. Oni onda kažu *einundzwanzig.* Na Nijemce su se ugledali Česi i Slovenci. Ali njemački Romi nisu, jer kažu *bišjekh,* kao naše skraćeno *dvadeset jedan* ili englesko *twenty one.*

Prećićemo sada na iduća tri dekadna, okrugla broja. Uzećemo u razmatranje obrazovanje desetica *trideset, četrdeset i pedeset.* Oni se u našim romskim dijalektima grade na dva različita načina, pa imaju i dvojake nazive. Pored sintetičkih imaju i analitičke oblike.

U prvu grupu računamo oblike koji danas imaju jednostavan, prost sastav, iako po porijeklu predstavljaju nekadašnje složenice starog datuma, preuzete iz novogrčkog jezika. To su, dakle: *tranda* ili *trijanda* (trideset), *saranda* (četrdeset) i *pinda* sa nijansama *pejinda* i *peninda* (pedeset). I ova kratka tumačenja poduprijećemo većim brojem živih primjera, povađenih iz svakodnevnog razgovora.

Primjeri za *sintetički oblik broja trideset.* — *Si la akana paše trandathajjekh brš.* (Ima ona sada blizu trideset jednu godinu.) — *Gova bibango manuš nakhadeh trandathajtrin brš ando phandipe.* (Ovaj nedužni čovjek proveo je trideset tri godine na robiji.) — *Gov baro bar hi učo trandathajšov metejra.* (Ova velika stijena visoka je trideset šest metara.)

Primjeri za *sintetički oblik broja četrdeset.* — *Mol pijen sarandathajduj Roma.* (Vino piju četrdeset i dva Roma.) — *Vo naštik ansuril žjikaj či pherel sarandathajpandž breš.* (On se neće ženiti do kne navrši četrdeset

i pet godina.) — *Amen sam majzurale lendar, kaj amen sam sarandathajefta, a von bi trandathajduj džene.* (Mi smo jači od njih, jer nas je četrdeset i sedam, a njih trideset i dva.)

Primjeri za *sintetički oblik broja pedeset.* — *Von džanen te mothoven pindathajštar paramiča.* (Oni znaju da pričaju pedeset i četiri priče.) — *Ćidine-pe but Lejaša, pindathajinja manuša.* (Skupilo se mnogo čergaša, pedeset i četiri čovjeka.) — *Gov phuro, phagardo ćher ćerdinaljo majanglal pinda thajefta brš, majanglal neg amen sam bijende.* (Ova stara, ispucana kuća napravljena je prije pedeset i sedam godina, prije nego što smo mi rođeni.)

Brojevi koji su složeni od jedinica pred kojima stoji dvadesetica, a koja je u romskom jeziku predstavljena kratkim brojem *biš,* mogu, po pravilu, da se pojavljuju samo sa veznikom. Sasvim je, međutim, drugi slučaj kod naredna tri dekadna broja, od kojih se dva sastoje od po dva sloga, a to su *tranda* (trideset) i *pinda* (pedeset), dok treći, *saranda* (četrdeset) ima tri sloga.

U takvom slučaju može pomenuta čestica, tu i tamo, da se zanemari. Ta pojava nas podsjeća na primjer sa kratkim umetkom *u* koji se u složenicama sa deseticama može lako pregorjeti. Tako se onda pored punog, normalnog oblika kombinovanog brojnog izraza *trandathajjekh* (trideset i jedan) čuje rjeđe i stegnuti oblik *trandajekh.* Na taj način je izbjegnuto nepotrebno gomilanje dosadnih dentala koje liči na mucanje. To je prilično olakšanje izgovora, što odgovara uhu Roma.

U vezi sa takvim pojavama sažimanja možemo ukazati, između ostalog, i na slučajeve nekih složenica, kao što je, na primjer, broj *sarandathajefta,* koji se često javlja i u svojoj skraćenoj varijanti *sarandaefta,* pri čemu može, istina vrlo rijetko, da dođe i do ukidanja zijeva slivanjem dva vokala, tako da nastane oblik *sarandefta.* Tim putem stvaraju se u brzom govoru, a Romi svi govore brzo, i sažete skraćenice kao što je bezvrijedna složenica *pindoxto* koja se razvila iz pravilnog oblika *pindaoxto* (pedeset i osam).

Dovde smo razmatrali metode obrazovanja glavnih brojeva u romskom jeziku na bazi računske operacije *sabiranja.* U vezi s time, ukratko ćemo se osvrnuti i na pojavu građenja brojeva na osnovi *oduzimanja,* što se praktikuje samo u određenim konspirativnim uslovima, pa i onda u vrlo ograničenom obimu.

Romi, prije svega čergaši, svjesni su toga da im sredina u kojoj žive nije uvijek prijateljski naklonjena i da mnogi pojedinci prema njima zauzimaju tradicionalno odbojan stav. Da zlo bude veće, takvi ljudi su već pohvatali i značenje velikog broja njihovih riječi. Romi se zbog toga osjećaju ugroženim, jer je zid konspiracije time probijen.

Da bi ipak nekako, bar donekle, sačuvali diskreciju, u trenucima opasnosti ili neizvjesnosti Romi pribjegavaju perifrastičnim jezičkim sredstvima. Služe se šiframa, signalima i »migovima« svake vrste da bi se obezbijedili. Iako nije po srijedi klasičan tip kompleksa gonjenja, čergaši se, kao što ljudi tvrde, nikad ne osjećaju potpuno sigurnim.

Romski šatrovački govor, vrsta parajezika, pun je duhovitih metafora i drugih figura. On obiluje često nedokučivim leksičkim i frazeološkim tvorevinama koje ponekad liče na blistavi vatromet, a odišu snažnom, bujnom

i razigranom uobraziljom. Međutim, šatrovačka pomoćna sredstva za izražavanje nisu u svakoj prilici ni poetična ni duhovita. Daleko od toga. Ima tu i dosta suhoparne i otrcane proze i banalnih reakcija. O tome ćemo opširno govoriti.

U slučaju potrebe on će znati da se, između ostalog, posluži i mehaničkim sredstvima računske operacije *oduzimanja.* Potezi takve vrste smatraju se ilegalnim, kao diktat trenutne situacije. U normalnim uslovima Romi nemaju razloga da pribjegavaju takvoj taktici. Pošto je ova pojava ipak neobična i interesantna, ova ćemo tumačenja dopuniti izvjesnim brojem primjera.

Hi ma deš kotora lila bi jekhehko. (Imam deset komada zapisa *bez jednog.)* — Dakle, kad onaj Rom kaže: Imam deset komada, a mi tek što smo primili to na znanje, on već ustukne i odbija jedan komad. Nekome nije sasvim jasno što se Rom u ovom i sličnim slučajevima ne izražava direktno, nego bez potrebe zaobilazi, pa ipak ne može da zabašuri. Prosječan čovjek bi odmah bez uvijanja rekao: Imam deset komada. Psiholozi bi među Romima našli mnogo zahvalnog materijala za proučavanje.

Uzmimo i sljedeći primjer: *Saha la tranda brš bi dongo.* (Imala je trideset godina manje dvije.) Vidimo da umjesto da kaže odmah: dvadeset osam, on navodi trideset, pa onda odbija dvije. Po srijedi je igra, šala, gluma, ali sve to kod ostalog svijeta nije uobičajeno u ovom obliku. Inače, Rom nesvjesno teži da sve nešto zabašuruje, da zamete trag. Ali tu smo opet došli do romskog kompleksa gonjenja. Sva gluma, i ona toliko zlonamjerno razvikana nevina romska laž, stoje u službi odbrane od mržnje negostoljubivih domaćina.

Na pitanje: *Gaći (ili Kazom) brš si tu?* (Koliko ti je godina?), može se, na primjer, odgovoriti: *Biš bi dongo.* (Dvadeset bez dvije, tj. osamnaest.) Zar nas to ne podsjeća na frapantno sličan, iako ne i identičan slučaj u latinskom, *duodeviginti* (dva od dvadeset, tj. osamnaest). Glavna je razlika u tome što je perifrastična konstrukcija u latinskom sasvim normalna i nema alternative, dok je lokucija u romskom samo proizvod jedne prolazne, često trenutne, potrebe za konspiracijom.

Uporedimo ova zapažanja i sa slučajem u *sskr.* Od ranije nam je poznat broj *vimšati,* tj. dvadeset. Prema sličnom obrascu građen je i broj *trimšat,* tj. trideset. Broju dvadeset i devet odgovaraju u *sskr.* dva oblika: *ūnatrimsat,* tj. za jedan smanjeno trideset, ili drugi, običniji, oblik *navavimšati,* tj. devet(i) dvadeset. U toj složenici su, kao i u njemačkom, jedinice na prvom mjestu, a za njima desetice. U romskom je obratno, *bišthajinja* (dvadeset i devet).

U jeziku hindi konstrukcija je pomenutih brojeva slična sanskrtskoj. *Bis* znači dvadeset, a *unis* je devetnaest, gdje se lijepo razaznaju komponente *un-* i *(b)is.* Za trideset kažu *tis,* a *untis* je dvadeset i devet. I tu se bez nekih teškoća mogu utvrditi sastavni dijelovi te nekadašnje složenice.

Da bismo ovu jednostavnu pojavu bolje sagledali, navešćemo još koji primjer. *E pirarja ćerdę pinda pira bi pandžengo.* (Lončari su napravili četrdeset i pet lonaca, bukv.: ... *pedeset bez pet* lonaca.) *Mami, hi la šel brš bi eftango.* (Baka ima devedeset i tri godine, bukv.: Baka ima *stotinu* godina bez *sedam.)*

A sada još neka razmišljanja o ovoj pojavi. Sasvim je logično da smo mi naviknuti na prirodni tok brojenja. Ako se ukaže potreba da dopunimo kvantitet brojeva, mi ćemo to normalno obaviti dodavanjem, da ono što je manje postane veće. Ali, u nekim rečenicama Rom nabaci neki broj, zastane, pa odmah kreće nazad, oduzima.

To je bilo davno prije rata, kada sam službovao u Prijedoru i često se sastajao sa jednim starim Romom, prosjakom, Putom Mršićem. On je u svome govoru bio sklon šatrovačkoj stilistici. Stoga se vrlo često služio naprijed pomenutom brojnom konstrukcijom. On mi je povjerio da se to zove *karavdako đinipe* (bukv. rakovo brojanje) ili, pejorativno *karavdenđi đinimata.* Ostaviću aritmetičarima — stručnjacima da ocijene da li taj termin (hapax) može da bude usvojen.

Poznata je činjenica da se odgovarajući fenomen u latinskom, sanskrtu, hindu jeziku i u još nekim jezicima smatra integralnom odlikom odnosnih numeričkih sistema, Brojevi *2* i *1*, pred samim deseticama, pored ostalog neposredno upozoravaju da se približavamo dekadi koja čini osnovu našeg brojnog sistema.

U pomenutim jezicima brojevi *dva* i *jeđan* redovno najavljuju blizinu dekade. Međutim, ta pojava odbijanja brojeva *dva* i *jedan* od predstojeće dekade nema nekog jedinstvenog, utvrđenog cilja. Osim toga, dok se u navedenim jezicima mogu odbijati samo mali brojevi *dva* i *jedan,* dotle u romskom nema ograničenja. Ipak treba obratiti pažnju na to da *minuend* mora biti veći od *suptrahenda,* da se ne bi pojavili negativni brojevi, jer kod Roma toga nema.

Drugi način obrazovanja dekadnih brojeva multiplikativnog je obilježja. U pretežnoj većini naših romskih dijalekata, osim, na primjer, u zapadnogurbetskom, postoji perifrastični oblici tipa »trojednih« lokucija. Tako onda, pored sintetičkog izraza, pozajmljenice *tranda* (trideset) javlja se paralelno i njegov analitički staroromski partner *trinvardeš.* To je složenica koja je sastavljena od tri dijela. Na čelu te složene riječi stoji broj *trin* (tri), poslije njega dolazi množna čestica *var* (puta), a na kraju nalazi se broj deset *(deš).*

Analogno tome, izraz *štarvardeš* znači bukvalno četiri puta deset, drugim riječima, on ima istu vrijednost kao i njegov parnjak *saranda* (četrdeset) koji je, znamo već, grčka pozajmljenica. Sličan je slučaj i sa prostim brojem *pinda* spram kojeg stoji trostruki izraz iste vrijednosti *pandžvardeš* (pedeset).

Međutim, uz naredna četiri broja, tj. od šezdeset pa sve naviše do stotine, u jugoslovenskim romskim dijalektima nema više sintetičkih vršnjaka. Poznati grčki romolog N. Paspati zabilježio je u svome romsko-francuskom rječniku takve proste oblike, ali su oni samo lokalnog značaja. Ti grčkoromski nazivi brojeva su građeni po uzoru na novogrčke brojeve.

Uzgred rečeno, ta imena pomenutih brojeva koja za naše prilike nemaju nikakvog značaja, toliko su milozvučna da ih treba ovdje saopštiti. To su *eksinda* (šezdeset), *vđominda* (sedamdeset), *ogdonda* (osamdeset) i *eneninda* (devedeset). Njima inače odgovaraju drugdje, sa rijetkim izuzecima, tročlani izrazi koji čine nerazdjeljivu cjelinu.

Ti se izrazi nadovezuju na već ranije navedene brojeve, *trinvardeš* (trideset), *štarvardeš* (četrdeset) i *pandžvardeš* (pedeset), pa glase *šovardeš* (šezdeset), *eftavardeš* (sedamdeset), *oxtovardeš* (osamdeset) i *injavardeš* (de-

vedeset). Rijetko se javljaju i njihovi sažeti dubleti, kao što su *eftardeš* i *injavardeš*, gdje se onaj između dva vokala uklješteni glas *v* rasplinuo, pa su se oba ta kratka vokala *a* slila u jedno otegnuto *a*.

Daću sada naknadno nekoliko primjera uz bilješku o ispadanju veznika između dekadnih brojeva i jedinica. *Ćidinalje gothe tranda džene thaj đele ande rez te ćiden drakha.* (Iskupilo se ondje trideset ljudi i otišlo u vinograd da beru grožđe.) *Vov šaj trajil vadžaj džike saranda pandž breš.* (On može da živi još do četrdeset pet godina.) — *Pe gova abijav seha dine muj pinda džene.* (Na ovu svadbu bilo je pozvano pedeset ljudi.)

Slijede sada primjeri uz razmatranja o složenim izrazima za dekade *trideset, četrdeset* i *pedeset. E bokhaljarde ruva dine pe bakre thaj trinvardešen tasade.* (Izgladnjeli vukovi udariše na ovce i podaviše ih tridesetero). *Sar von dujdžene pile thaj matile ajrat gaja phaṛle lenđe saranda neve dinajra.* (Kako su ona dvojica pila i opila se noćas, tako im je »crklo« četrdeset novih dinara.) — *Gadija sa đive pala đive, naćhile pinda kurće.* (Tako sve dan po dan, prođe pedeset nedjelja.)

Primjeri sa složene izraze za dekade *šezdeset, sedamdeset, osamdeset* i *devedeset. O ṛomano thagar lačhardah barvalikani paćiv pala šoverdeš pire šorutne.* (Romski kralj je spremio bogatu gozbu za šezdeset svojih velikaša.) — *Kana e ratvali merimata naćhili, andar e šel thaj bišthajpandž džene ačhile eftavardeš.* (Kad je krvava borba protutnjala, od stotinu dvadeset i pet ljudi ostalo je sedamdeset.) — *Gole oxtovardeše khanjendar ni jekh ni bjanel arne.* (Od onih osamdeset kokošiju ni jedna ne nosi jaja.)

Primjeri uz razmišljanja o tročlanim oblicima složenica, sastavljenih od desetica i jedinica. *Tu bajrilan trinvardeš thaj jekhe bršengo.* (Ti si postao, bukv.: »narastao, trideset i jednogodišnjak«.) — *Mo papo del pe gođi, kana majanglal štarvardeš thaj duj (42) brša seha but bare jiva.* (Moj djed se sjeća kada su prije četrdeset i dvije godine bili vrlo veliki snjegovi.) — *Pe kaja bući amen therdam pandžvardeš thaj trin milje.* (Na ovom poslu zaradili smo četrdeset i tri hiljade.) — *Si len but ćiloṛe, šovardeš thaj štar kotora.* (Oni imaju mnogo kočića, šezdeset i četiri komada.) — *Voj lijas ṛom, si trinvardeš thaj pandž breš.* (Ona se udala, ima trideset i pet godina.)

Trinvardeš thaj duj đesa katar lesko meripe phabarde leske pale e memelja. (Trideset i dva dana od njegove smrti zapalili su mu opet svijeće.) *Von efta džene pile šovardeš thaj oxto taxtaja mol.* (Njih sedmorica popila su šezdeset i osam čaša vina.) — *Ake štarvardeš inja breš, sar amen Roma bešas kate pe kava than.* (Evo već četrdeset i devet godina, otkako mi Romi ovdje živimo.) — *Gothe seha mudardine but džene, majbut šovardeše dondar.* (Tamo je bilo ubijeno mnogo ljudi, više od šezdeset i dva čovjeka.)

Treba spomenuti da se složenice tročlanog tipa odlikuju većom dužinom, te da je stoga preporučljivo da se pišu odvojeno, jer tako je preglednije, pa se mogu lakše i čitati. Kad se takve složenice u okviru rečenice nađu u nekom kosom padežu, treba upamtiti da se mijenjaju samo posljednji članovi, tj. jedinice, a ne desetice i jedinice, kao što se to često pogrešno praktikuje. Recimo, treba reći: *Okovađive o mačhari istardah pandžvardeš thaj štare mačhen*, a ne: *pandžvardeše thaj štare mačhen.* (Prekjuče je ribar ulovio pedeset i četiri ribe.) — *Kam-iri ma katar o drom, kana pherdona oxtovardeš đesa.* (Vratiću se s puta, kako se navrši osamdeset dana.) — *Ande*

tumaro pero hi eftavardeš efta hi bajatujrica. (U vašem zaseoku ima sedamdeset i sedmoro male dječice.) — Tu je potrebna jedna napomena: nije rijedak slučaj da veznik *thaj*, kao u ovoj rečenici, izostane.

Treba opet naglasiti da su Romi po prirodi krajnje površni i nemarni. Osim Ličkih Šijaka i vojvođanskih Roma, oni uglavnom brzo govore, tako da im je morfologija izložena naglim oštećenjima.

Ponovimo, romski jezik pored pozajmljenih prostih izraza za dekadne brojeve, *tranda, saranda i pinda*, ima još i složenice opisnog karaktera. To su perifrastične kombinacije koje liče na postavljene školske zadatke za množenje. Npr.: *šovardeš*, što je sažeto od *šov var deš*, a to je bukvalno: šest puta deset, što znači *šezdeset*. Tako je i romsko *pandžvardeš*, tj. *pandž var deš* (pedeset), jasnije od našega *pedeset*, jer bi na primjer, neupućeni stranac možda mislio da to treba sabrati pet i deset, dakle petnaest, kao što je fifteen engl, odnosno fünfzehn njem. Još nejasnije su od našega, na prvi pogled, engl. fifty i franc. cinquante. A u romskom baš nema sumnje, jer »je sama knjiga caru besjedila«. *Pandž var deš:* Pet puta deset je pedeset. Ne može biti jasnije.

Međutim, mogli bismo to donekle shvatiti kao zbirne izraze. Tako bi se broj *trin var deš* ili, sažeto, *trinvardeš*, tri puta deset, mogao shvatiti kao neki zadatak za sabiranje, tj. da treba tri desetice jednu pod drugu potpisati. Tako bi i *štar var deš* (četrdeset) trebalo da najavljuje operaciju sabiranja. Međutim, stvar treba drukčije shvatiti. Radi se o faktorima, multiplikandu i multiplikatoru, povezanim sa rječcom *var* (puta). Istovremeno taj izraz predstavlja i ime aritmetičkog produkta ta dva faktora. Preneseno na naše prilike, to bi bilo isto kao kad bismo mi mjesto *pedeset* rekli pet puta deset, ili, sažeto *petputadeset.*

Inače, brojna vrijednost produkta i brojna vrijednost sume ovdje su jednake, jer sve izlazi na jedno te isto, zahvaljujući činjenici da procesi množenja i sabiranja imaju nešto zajedničko, što potvrđuje i poznata konstatacija da množenje predstavlja, u stvari, skraćeno sabiranje.

Rijedak je slučaj da kod jugoslovenskih Roma naiđemo na brojne izraze čisto aditivnog obilježja. Tu je, na primjer, jedna takva perifrastična tvorevina sabirnog tipa: *šov deša* (šezdeset), bukv.: šest desetica. Tu složenicu bi možda trebalo pisati rastavljeno, pošto prva riječ traži mociju broja kod druge riječi, tako da ona dolazi u genitiv plurala. Riječ *deš* (desetica, desetka) dobija oblik: desetica. Međutim, odgovarajuća naša riječ *šezdeset* je jedna cjelina, pošto ne postoji više nikakav uzajamni uticaj, jer broj *deset* je tu okamenjen i ne reaguje više ni na šta.

Iznoseći građu o metodima brojanja u romskom, konstatovali smo da se romski brojevi izražavaju uglavnom aritmetičkim putem s a b i r a n j a i m n o ž e n j a. Npr.: *Biš thaj efta* (dvadeset i sedam), *injavardeš* (devedeset) i dr. Čuli smo nešto i o računskoj operaciji o d u z i m a n j a, koja se, međutim, upotrebljava samo pod određenim okolnostima, i to u vrlo ograničenoj mjeri.

Operacija d i j e l j e n j a praktički ne dolazi u obzir. Da ne bi direktno spomenuo broj koji je poznat i gadžama (onima koji nisu Romi), Rom će vješto nešto promrsiti, procijediti. Dok prisutni, zbunjeni, nastoje da dokuče

šta je rekao, on je trag već zaturio. Konkretno, Rom hoće da kaže *jedanaest.* On će brzo »odšuštati« *šovardeš šov pe šov,* bukv. šezdeset i šest na šest. To znači šezdeset i šest podijeljeno na šest, a to je jedanaest.

Drugi će opet signalisati ovako: *peštari gabiš,* ili, ispreturano, *bišipe garišta,* od pravilnog *pe štar riga biš,* bukv. na četiri strane dvadeset tj. dvadeset podijeljeno na četiri strane. Taj način sporazumijevanja u svijetu šatrovaca i prestupnika suviše je spetljan, tako da se njime koriste samo oni najprekaljeniji.

Iznijećemo sada nekoliko interesantnih primjera koji će nam pokazati da se operacije množenja i sabiranja ponegdje prisno udružuju i dopunjavaju. Eto, recimo, ovaj slučaj: *Golehće poćindem dešuefta šela, oxtovardeš thaj pandž dinajra.* (Za to sam platio 1785 dinara.) Bukvalan prevod sa romskog glasi: Za to sam platio sedamnaest stotina, osam puta deset i pet dinara.

Prvi opisni brojni izraz po svom prvobitnom sastavu ukazuje na proces sabiranja, jer je *sedamnaest,* zapravo, *sedam na deset.* Istina, složeni broj *sedamnaest stotina* možemo shvatiti i kao množenje. Zatim, tročlani izraz *oxtovardeš,* bukv.: osam puta deset, to je pravo množenje. Na kraju, svemu tome dodaje se broj *pet,* što znači da je ponovo riječ o sabiranju.

Poslije ovog daćemo još jedan primjer o nekim okruglim brojevima. *O phaope mudardah deše šelen čirikljen, a goda si milja, avere alavenca.* (Mraz je ubio deset stotina ptica, a to je hiljadu, drugim riječima.) Oblici *šelen* i *milja* jesu brojne imenice koje su ovdje u oblicima akuzativa: *stotine* i *hiljadu.*

Govorićemo sada o jednoj naročitoj upotrebi brojeva. U literaturi je zabilježen jedan duhovit figurativan brojni izraz-šifra iz žargona španskih Roma-šatrovaca. To su dvije riječi *job trujul* (čitaj: *hov truhul),* koje bukvalno znače: *šest krstova,* a sačinjavaju šifru kojom se maskira broj šezdeset. Pokušaću da dokučim kako je došlo do tog figurativnog izraza. Ono *job* znači *šest,* što odgovara našem romskom *šov.* A ona riječ *trujul* odgovara *trušul* (krst) jugoslovenskih Roma od *sskr. triśūla* (trozub boga Sive), bukv. *tri koplja.* Sskr. *śūla* (koplje) treba uporediti s našim *sulica!*

Kako je došlo do šifre *šest krstova?* Mislim da je tu vjerovatno zbor o onom kosom, tzv. *Andrijinom, grčkom krstu,* koji služi i kao znak množenja. Kad se malo modifikuje, on postaje identičan s latinskim velikim znakom za broj deset, a to je X. Prema tome, šest krstova znači šest lat. desetica, (a to je XXXXXX), koje inače liče na veliko slovo *X.* Jedna desetica je *X,* šest *desetica* je šest *deset.,* tj. *šezdeset.* Možda je ovo moje izvođenje tačno, ko zna.

Međutim, i naši čergaši, recimo oni iz Crne Gore, umiju da se posluže »skrivaljkama« kad se radi o brojevima. Pošto je romska riječ *saranda,* oznaka za broj *četrdeset,* odnekuda već poznata nekim domorocima, zahvaljujući svom obliku koji zvuči kao pejorativ i nagoni na ružne asocijacije, Romi se trude da tu riječ zaobiđu. Tako sam čuo jednom da pribjegavaju šifri *čhon thaj deš,* što znači *mjesec i deset.* Drugim riječima, mjesec dana i deset dana, a to je *četrdeset dana,* ili, uopšte, *četrdeset.*

Vratimo se opet na građenje složenih brojeva u govoru naših Roma. Neka to bude, recimo broj *devedeset i sedam.* To se na romskom kaže *injavardeš thaj efta,* bukv.: *devet puta deset i sedam,* što, sabrano, daje de-

vedeset i sedam. Dakle, opet jedan mješovit slučaj istovremenog množenja i sabiranja. Poređenja radi, spomenimo da se to na francuskom kaže quatre-vingts dix-sept, što znači četiri dvadesetice, deset (i) sedam, dakle, zajedno opet *devedeset i sedam.*

U tome broju bi između *quatre* i *vingt* mogla mjesto povlake, eventualno, stajati partikula *fois* (puta), jer se, u stvari, radi o množenju. Slično se u romskom, mjesto rijetkog *inja deša* obično kaže *inja var deš.* Između druga dva broja, *dix* i *sept* mogla bi da stoji kopula et. Suprotan, dakle, primjer romskom, gdje u takvom slučaju veznik (u) redovno stoji, a samo izuzetno može da izostane.

Ko bude pažljivo pratio izlaganje o strukturi romskog sistema brojeva, primijetiće ubrzo pojavu da u ritmičkom brojanju iznenada nastaje izvjestan prekid u kontinuitetu neposredno prije ili poslije broja *šest.* Ukazali smo već na činjenicu da glavni brojevi od jedan do šest zaključno predstavljaju dio indijskog jezičkog nasljeđa u romskom jezičkom sistemu. Međutim, odmah poslije broja *šov* (šest) slijede redom tri pozajmljenice iz novogrčkog: *efta, oxto, inja* (sedam, osam, devet).

Povodom toga slučaja sjetimo se jednog detalja iz francuskog jezičkog sistema kojim se odlikuju, osim rumunskog, i ostali romanski jezici. Uzmimo najprije latinske brojeve jedanaest, dvanaest, trinaest, četrnaest, i tako dalje, po istom obrascu, sve do *septemdecim* (sedamnaest). To su, očigledno, složeni brojevi, *undecim* od *unus* i *decem, duodecim* od *duo* i *decem,* itd.

Današnji francuski brojevi od *jedanaest* do, zaključno, *šesnaest,* su prosti, jer se svaki sastoji samo od po jedne riječi, čije se složeno porijeklo na prvi pogled ne može uočiti. Oni su se vremenom razvili sažimanjem od pomenutih složenih lat. oblika *undecim, duodecim,* i dr. Ali, dok se lat. brojevi tim putem grade do 17 (septemdecim), u francuskom taj način obrazovanja brojeva prestaje poslije broja *seize* (šesnaest), poslije čega se javljaju složeni brojevi, odnosno polusloženice tipa: *dix-sept, dix-huit,* i dr.

U francuskom su okrugli dekadni brojevi od 20 do 60 zaključno prostog tipa. Poslije 6. dekade broja 60 ritam se prekida, a brojanje se nastavlja složenim brojevima, kombinacijama desetica i jedinica, a to su *soixante-dix, (70), quatre-vingts (80)* i *quatre vingt-dix (90).* U jugoslovenskim romskim govorima imamo proste dekadne brojeve samo do 50 zaključno, a sa dekadnim brojem *60* javljaju se već poznate složenice: *šovardeš,* itd.

To što ukazujemo na izvjesne pojedinosti u drugim jezicima, činimo zato da bismo izvršili poređenje sa romskim, kako bismo uočili izvjesne sličnosti ili suprotnosti u tim jezicima.

Naši Romi su od dekadnih brojeva preuzeli od Grka samo *tranda* (trideset), *saranda* (četrdeset) i *pinda* (pedeset). Oni danas djeluju na nas samo kao prosti brojevi, premda su po porijeklu složene prirode. Dekadni brojevi-grecizmi viši od 50 javljaju se, znamo, samo lokalno, i to isključivo u grčkim romskim dijalektima kojima nije poznat složeni način obrazovanja desetica.

Znamo već od ranije da složenice romskog porijekla obuhvataju dekadne brojeve od trideset do devedeset. Na tom polju se ispoljavaju uticaji različitih stranih brojčanih sistema u romskim govorima van granica Jugoslavije, o čemu ćemo sada iznijeti neke detalje.

Romski način brojanja nije jedinstven po porijeklu. Ima tu, čini mi se, i tragova uticaja različitih sistema, decimalnog, seksagezimalnog i vigezimalnog. Tako, kod srednjoevropskih Roma osjećaju se tragovi vigezimalnog sistema. Broj *četrdeset* predstavljaju tročlanim izrazom *dujvarbiš* (2 puta 20). Čestica *var* se po ulozi i svojoj vrijednosti poklapa sa našom rječcom *droma*. Isti Romi tako prevode našu tročlanu složenicu *šovardeš* (šezdeset) dosljedno svojom oznakom *trinvarbiš*, tj. 3 puta 20. Naši Romi kažu *6 puta 10, a njihovi 3 puta 20.*

Taj metod građenja složenih brojeva podsjeća nas na francuski, gdje se, na primjer, broj osamdeset predstavlja složenicom *quatre-vingts*, tj. četiri dvadesetice. Tako i istočnoiranski Romi kažu *čada biši* (četiri dvadesetice). A evo i jedan danski slučaj. Danci kažu za šezdeset *tresinds tyve*, bukv. tri puta dvadeset. Za razliku od zapadnjaka, mi Balkanci smo jednostavniji. Broj osamdeset je osam deset (tj. osam desetica), šćiptarski isto tako *tetdhet*, bukv. osam deset, i rumunsko *optzece* (osam deset).

Pošto smo dosada postepeno izredali sve brojeve od jedan do devedeset i devet, možemo se na kraju osvrnuti i na broj *sto*. Dakle, *sto* i stotina kaže se na romskom *šel*, dok *dujšela* znači dvjesta, a pisano rastavljeno *duj šela* je dvije stotine. Tako onda tristo, *trinšela*, i *trin šela*, četiristo *štaršela* i *štar šela*, petsto *pandžšela* i *pandž šela*, i sve tako dalje do hiljade za koju nemaju svoje riječi, pa se služe rumunskom pozajmljenicom *milja*.

Prema tome, dvije hiljade se kaže *duj milje*, tri hiljade su *trin milje*, četiri hiljade *štar milje* itd. — A sada evo još primjera: *Biš thaj inja milje*, što znači 29.000. Što se tiče miliona, za njih romska računica i ne zna, pa i nema svog izraza, jer je krajnja gornja granica u romskom, rekli smo već, *stotina (šel)*, pošto je i hiljada već pozajmljenica *(milja)*.

U vezi sa oznakom za hiljadu, Sampson pri tome navodi jedan zgodan primjer. Engleski Romi tako kažu za *stotinu* i *baro deš*, tj. veliko deset, dok za *hiljadu* kažu *baro šel*, tj. velika stotina. To se, međutim, čini mi se, prvenstveno odnosi na novčanice za koje naši Romi nemaju jednostavnije oznake. Dakle, genitiv singulara imenice *šel* (sto) glasi *šelako*, a pošto genitivi u romskom mogu da dobiju i pridjevsko i imeničko značenje, oblik *šelako* znači bukvalno »stotinin« ili onaj od stotine. Ženski rod te imenice-izvedenice glasi *šelaki* ili *šelaći*, što znači *stoja, stotinarka*. Anologno tome, oznaka *miljaći* (hiljadarka) je oblik ženskog roda imenice *miljako*, bukvalno »onaj od hiljade, hiljadin«, koji je opet, u stvari, gen. sing. od broja *milja* (hiljadu).

Da rekapituliramo oblike brojeva u romskom: *jekh, duj, trin, štar, pandž, šov, efta, oxto, inja, deš* (jedan do deset); *dešujekh, dešuduj, dešutrin, dešuštar, dešupandž, dešušov, dešuefta, dešuoxto, dešuinja, biš* (jedanaest do dvadeset); *bišthajjekh, bišthajduj, bišthajtrin* itd. do *tranda (trinvardeš)* dvadeset i jedan do trideset; *tranda thaj jekh (trinvardeš thaj jekh)* četrdeset i jedan; *saranda (štarvardeš)* četrdeset; *pinda (pandžvardeš)* pedeset, *šovardeš* (šezdeset), *Eftavardeš* (sedamdeset), *oxtovardeš* (osamdeset), *injavrdeš* (devedeset), *šel* (sto), *dujšela* (dvjesto), *milja* (hiljadu).

U ovom II dijelu svoga rada vratiću se ponovo na broj *jedan* da ga ovaj put detaljnije obradim, kako bih poslije toga zašao redom i po ostalim

brojevima. Želja mi je da se postepeno na svakome zadržim i da se putem većeg broja primjera na mnoge pojedine slučajeve osvrnem. Ponegdje ću dati i gramatičku analizu.

Prije toga hoću da iznesem jednu opštu napomenu. Jedna osnovna karakteristika mog opšteg romološkog djela sastoji se u tome, da svojim manjim i većim lingvističkim doprinosima (nešto preko stotinu) svim silama forsiram da obogatim fond zapisanih, provjerenih romskih tekstova koji je dosada pismeno fiksiran. Npr.: preko hiljadu pripovjedaka, oko 1400 pjesama, oko 800 šala i dr. sve na romskom.

GLAVNI BROJEVI

BROJ (JEDAN) *JEKH*

Romski broj *jekh* ima samo jedan jedinstveni oblik za nominativ, koji obuhvata oblike naših nominativa za sva tri rada i oba broja: jedan, jedna, jedno, jedni, jedne i jedna.

Oblik *jekh* odgovara hindskom *yek* i sanskrtskom *eka*. Ovom prilikom sjetimo se i rječce *jek (jäk)* u igrama domine i tavli, gdje ona označava broj jedan koji je preuzet iz prezijskog, kao što je iranizam i izraz *jeć pare*, što znači jedno parče.

Pored najobičnijih oblika *jekh* i *jek* kojima se služi većina Roma u Jugoslaviji, susrećemo se u raznim dijalektima mjestimično i još s nekim drugim varijantama, skraćenicama, kao što su *ekh, ek, jeg, eg, 'g, 'k*. Nijansa *eg* upadljivo liči na madžarsko *egy!* To ne treba da nas zbuni, kad znamo da su *skitski* (uralo-altajski) narodi imali mnogo kulturnih i borbenih dodira sa *Sarmatima, Irancima, Slovenima* itd. na velikim prostranstvima između Karpata i Urala. Otud onda i madž. *ezer* (1000) i *száz* (100) liči na perz. *hezar* (1000) i *sad*. Čini mi se da sličan međuodnos postoji i između *jekh* i *egy*.

Kad stoji samostalno, broj *jekh* (jedan) mijenja se, slično ostalim brojevima, kao imenica. — Oblici za svih osam padeža, koliko ih ima u romskom, mijenjaju se za muški rod jednine na sljedeći način.

1. Jekh (jedan, jedno). — 2. *Jekhehko, jekhesko* ili *jećhesko (jednog)*. 3. *Jekhehće, jekheske, jećhešće* ili *jećheske* (jednom). 4. Za *neživo* ili za stvari: jekh (jedan, jedno), što je jednako nominativu. Za *živa* bića: *Jekheh, jekhe, jećhe jekhes, jećhes*, (jednog, jedno). — 5. *Jekhona! Jekheja!* (Jedan!). — 6. *Jekheha, jećheha, jekhesa, jećhesa*, (s jednim). — 7. *Jekhehtar jećhehtar, jekhestar, jećhestar* (od jednog). — 8. *Jekhehte, jećhehte, jekheste, jećheste* (kod jednog, itd.).

Oblici za *ženski* rod jednine: 1. *Jekh* (jedna). 2. *Jekhako* (jedne). — 3. *Jekhaće* (jednoj). — 4. Za *neživo: jekh*, kao i nominativ za živo. — 5. *Jekhona! Jekhene!* (Jedna!). — 6. *Jekhaha, jekhasa* (s jednom). — 7. *Jekhatar* (od jedne), — 8. *Jekhate* (kod jedne, itd.).

Oblici za *množinu* oba roda: 1. *Jekh* (jedni, jedne, jedna). — 2. *Jekhengo, jećhengo* (jednih). — 3. *Jekhenđe, jekhenge* (jednim). — 4. Za *neživo:*

Jekh, za živa bića: *jekhen, jećhen* (jedne, jedna). — 5. *Jekhalen!* (Jedni). — 6. *Jekhenca, jećhenca* (s jednim). — 7. *Jekhendar, jećhendar* (od jednih). — 8. *Jekhende, jećhende* (kod jednih, itd.).

ZNAČENJA BROJA *JEKH*

Slično našem broju *jedan*, romski broj *jekh* može da se javi sa više značenja, što zavisi od toga gdje i kako se upotrebljava. U tome se povode Romi za nama.

1. *Broj jekh* ima, prije svega, vrijednost našega broja *jedan*. On stoji na prvom mjestu, na čelu beskrajnog niza glavnih brojeva. Njime se počinje brojanje. Evo i primjera.

Naj ma ni dinari jekh. (Nemam ni dinara jednog.) Ovdje, kao i u nas broj jedan stoji iza dotične imenice. — *Pi-ta vi gov dujto taxtajori: bistum ni avilan pe jekh prno.* (Popij i ovu drugu čašicu: nisi valjda došao na jednu nogu!) — *Gova hi čačimata, sar o Del jekh!* (Ovo je istina, kao Bog jedan!) *Čačimata* je augmentativ od *čačipe* (istina, pravda). Možemo to prevesti kao »velika istina«.

Bare daratar amen savoṛe džike jekh našlam-tar lendar. (Od velikog straha mi smo svi do *jednog* pobjegli od njih.) — *Sohke tumen ćićidinaljen kate, jekh paša avrehte?* (Što ste se vi ovdje stisli *jedno* uz drugo?) — *Tumen bešena ko jekh rig.* (Vi ste sjedili na *jednoj* strani.) To je tursko-romsko. Skratićemo (T. r.) — *Jekh pala savoṛe pala jekh. (Jedan* za sve, svi za *jednog.)* — *Vov dijah mrtik jekh stađi thaj phabardah la.* Ova rečenica ima dva značenja: 1. On je *zgrabio jednu* kapu i *spalio ju je.* 2. On je *oteo jednu* kapu i pobjegao. *Del mrtik* znači zgrabi, odnosno otme.

Lokucija *phabardah la* znači *spalio je,* a kao šatrovačka šifra je isto sta i *pobjegao je.* Ono *la* je akuz. sg. fem. (slučajno kao i francuski!). Romska zamjenica *la* stoji ovdje mjesto *e bul* (zadnjica). Ona fraza znači, dakle, bukv.: Spalio je zadnjicu. Isto značenje imaju još neke šifre: *Phurdav la,* bukv.: *duhnem* je, što je slično našem *dunem* (pobjegnem). Zatim, *pekav la,* bukv. opeknem je, od *pekav* (pečem). *Randav la* (obrijem je!). Ali, prvobitno značenje je: *Ošinem je,* jer *ṛan* znači šiba, prut, a *dav* znači *dam* ili *udarim.* Prema tome, *ṛandav,* prvobitno trebalo je da znači: šibom (prutom) udarim. Mi kad kažemo *šibnem,* to znači i pobjegnem. Ali, možda je to od njem. šatr. izraza schieben (gurati).

2. *Rječca jekh* ima i u mnogim drugim jezicima značaj *neodređenog člana,* pa je prevodimo riječima *jedan, neki, nekakav* itd., što blisko odgovara i romskim sinonimima *khaj i khajekh.* Između značenja pod 1. *jedan* i pod 2. *neki* itd., granice gotovo i nema, jer jedno prelazi u drugo.

Evo i primjera uz to: *Ićarav sar o Del jekh, kaj kam-istarav khaj bući.* (Mislim kao bog jedan da ću dobiti neki posao.) — *Čhude gav baṛ ande jekh xar!* (Baci ovaj kamen u neku jarugu.) — *Da li tu ćerdan bući ko barvalo jekh?* (Da li si radio kod nekog gazde?) — *Kerdilo ekh šjavo arjat.* (Rodilo se jedno dijete noćas.) — Slovo ę označava jedan mukli glas slično onom muklom emfatično izgovorenom glasu koji se čuje, na primjer, između glasova *k* i *r* u riječi *prvi. Kęrdilo,* rodio se, bukv.: napravio se. To

je prema obrascu u rumunskom. — *Jekh džungalipe ni avel korkoṛe.* (Jedno zlo ne dolazi sâmo.) — *Jekh šošoj astardinaljo ande sastra. (Jedan* se zec uhvatio u gvožđa.)

Iđaren gav čhejoṛa ke jekh xajing te mudarel e truš! (Vodite ovu djevojčicu na izvor da ugasi žed.) Pošto imaju i određeni član, Romi se služe neodređenim članom više od nas. Tako oni kažu *ke jekh xajing,* a mi to prevodimo sa: na izvor, pošto smo ispustili riječ *jedan,* jer nam i ne treba. — *Akhardah man jekh manuš pehte.* (Zvao me nekakav čovjek k sebi.) — *Pe jekh livađin čajron but grah.* (Na nekoj livadi pasu mnogi konji.)

3. *Broj jekh* ima i značenja naših riječi *sâm* ili *osamljen (usamljen).* Primjeri: *Gov prligano hi jekh, ni tromal te del pe amende.* (Ona baraba je sama, ne usuđuje se da nasrne na nas.) — *Manuša kana hi jekh, korkoṛe, von daran.* (Ljudi, kada su sami, oni se boje.) Rječca *jekh* je broj i pridjev, a može se, vidjećemo, upotrijebiti i kao prilog. Riječi *jekh* i *korkoṛ* (sâm) često se, kao i ovdje, podudaraju. — *Gova o Del jekh džanel, khonik aver.* (To bog sâm zna, niko drugi.) — *Vov hi jekh, našti phaṛavel gaći kaš.* (On je sâm, ne može iscijepati toliko drva.)

Voj ačhili jekh, biikahći. (Ona je ostala sama, bez ikoga.) Romi su riječ *iko* pozajmili od nas. U genetivu ona glasi *ikahko* (ikoga). Pošto genitiv, znamo već, može da primi i imenička svojstva, on može da movira, tj. da ima posebne oblike i za ženski rod. Pošto predlog *bi* traži genitiv, onda i riječ *iko* koja uz njega stoji, prelazi u taj padež. A ako se sve to odnosi na žensko lice, onda genitiv *ikahko* (ikoga) dobija ženski oblik *ikahći* (opet: ikoga!). Inače *ikahko* znači i ičiji, ali to ovdje ne dolazi u obzir, jer se ne može reći: .... ostala bez ičije. Tu ćemo, eto, ostati i ostaviti to za drugu priliku, kada ćemo se detaljnije osvrnuti na međusobne odnose između nekih vrsta zamjenica, zatim na prirodu romskog genitiva i dr.

4. *Rječca jekh* ima, kao naše *jedan,* i značenje zamjenice *isti,* samo što ova ima šest oblika, tj. za oba broja i za sva tri roda, dok u romskom riječ *jekh* po rodu nije mobilna. Slijede primjeri: *Vov šaj del vorba so kamel, manđe si sa jekh.* (On može govoriti, šta hoće, meni je sve *jedno).* — *Jekh hi gova. (Isto* je to). — *Jekh the jekh. (Jedno* te *jedno,* tj. isto). — *Dopaš putardo thaj dopaš phanglo, gova hi sa jekh.* (Pola otvoren i pola zatvoren, to je sve *jedno).* — *Mae hi sa jekh.* (Meni je sve *jedno).* Ako mjesto dativa *mae* (meni) stavimo ovdje oblik akuzativa *man,* onda se značenje iz osnova mijenja, jer smo suočeni sa opisnom konstrukcijom za glagol *imati.* Dakle, rečenica: *Man hi sa jekh,* mogla bi za nevolju da znači: Imam sve *jedinice,* jer rječca *jekh* označava, između ostalog, i jedinice u kartama, u ocjenama itd.

5. *Rječca jekh* može, pored ostalog, lokalno u Vojvodini da znači: *direktno, pravo, ravno.* Uporedimo s time madžar. *egy* (jedan), *egyenesen* (direktno, pravo). Primjeri: *Ađe me džav jekh ke munṛo amal.* (Danas idem pravo kod svog prijatelja.) — *O xoljariko ruv xukla jekh pe leste.* (Bijesni kurjak nasrnuo je pravo na njega.) — *Amen dijam jekh pe lende.* (Mi smo udarili pravo na njih.) — *E gadže đele jekh ke šingale te phukaven pe amen.* (Seljaci su otišli pravo kod žandarma da nas oklevetaju.)

6. *Broj jekh* može, kao i u našem jeziku, da stupi u *prilošku službu.* On tada nosi značenje naših priloga: otprilike, približno, jedno, zatim zna-

čenje predloga oko i sl. Pošto rječca *jekh* nema mocije, ne može se ponekad u rečenici znati da li je zbor o broju jedan ili o prilogu za količinu: *otprilike.*

Uz ovo malo teorije dajem i ove primjere: *Ćerdem sandukici katar jekh biš kile.* (Napravio sam sandučić od jedno 20 kilograma.) — *Ači gothe džike trin časura!* (Ostaj tamo do trin časa!) A ako ubacimo česticu *jekh,* ona dobije priloški značaj. Prema tome: *Ači gothe džike jekh trin časura!* (Ostaj tamo do otprilike 3 časa!) *E bibi bešli gothe jekh brš đe lenca.* (Tetka je boravila s njima jed*nu* godinu dana.) A, ako rječcu *jekh* shvatimo kao prilog, onda se smisao mijenja. Tako je boravila tamo s njima jed*no* godinu dana).

I još neki slučajevi gdje može doći do dvosmilenosti: *Vov gothe jekh duj čhon ačhilo lende.* Ova rečenica može da ima dva značenja, zavisno od interpunkcije. Rečenica kako je napisana znači: On je tamo ostao jedno dva mjeseca, kod njih. A ako se između *jekh* i *duj* stavi povlaka, tekst treba da se prevede ovako: On je tamo ostao (jedan) mjesec-dva dana. Dilema je nastala otud što rječca *jekh* nema mocije, pa se ovdje ne razlikuje broj *jedan* od priloga *jedno.*

U rečenicama u kojima se brojevi jedan i dva nalaze jedan do drugog, može doći do nejasnoće. 1. *Von gaja jekh čhon duj phiravena-pe.* (Oni su se tako *jedan* mjesec-dva vodali.) Ili: 2. (Oni su se *jedno* mjesec-dva vodali). — *Nakhilah jekh kurko duj, vov mulo.* Prošla je *jedna* sedmica-dvije, on umre). Ili: Prošlo je *jedno* sedmica-dvije, on umre/. — *Čhuv jekh duj ţoja lon ande zumi!* (Baci jed*no* dvije kašike soli u čorbu!). Ili: s povlakom iza *jekh:* Baci jed*nu*-dvije kašike u čorbu! *Hi la jekh šel mardune.* (Ona ima *jedno sto* dinara, ili: Ona ima *jednu stotinu* dinara.)

U sljedećim rečenicama nema kolebanja: *Nasvaljem majanglal pe jekh štar brš.* (Obolio sam prije jedno četiri godine.) *Ando voš dićhon jekh pandž cahre.* (U šumi se vide jedno pet čergi.) — *Hi jekh trin đive sar me jekh pilem taxtaj duj.* (Ima *jedno* tri dana kako sam popio jednu čašu dvije.) — *Ka-iri ma džike jekh čhon đive.* (Vratiću se do *jedno* mjesec dana.) *Ka-iri ma džiko čhon đive.* (Vratiću se *do mjesec* dana.)

SLOŽENICE BROJA *JEKH*

Nerijetko se dešava da rječca *jekh* stupi u zajednicu sa drugim riječima i da tako s njima obrazuje posebne cjeline. Daćemo sada nekoliko takvih složenica rječce *jekh* (1) sa genitivom imenica, koji je inače u romskom najvitalniji padež jer je najproduktivniji za obrazovanje novih riječi.

P r i m j e r i: Izraz *jekhe rigako* je običan genitiv od *jekh rig* (jedna strana), pa znači: (od) *jedne strane.* Kad se te dvije komponente sastave, dobijemo složenicu *jekherigako* sa značenjem *jednostran.* Tako onda i od *jekh vah* (jedna ruka) genitiv glasi *jekhe vastehko,* (od jedne ruke, a otud i složenica *jekhevastehko* (jednoruk). Dalje, *jekh kurko* (jedna nedjelja) ima genitivni oblik *jekhe kurćehko,* što znači (od) *jedne nedjelje* ili, kao vremenski priloški izraz, *jedne nedjelje.* Sastavimo li obje riječi, dobijamo pridjev *jekhekurćehko* (jednonedjeljni).

Osim sa *imenicama,* kao što smo sad vidjeli, rječca *jekh* gradi složenice i sa *zamjenicama.* Uzmimo ovaj primjer: *sa jekh* znači: sve jedan. Npr.:

Gova hi *sa jekh.* (To je sve jedan.) Kad se izraz sastavi, dobijamo veznik *sajekh* (ipak, svejedno). Ubacimo li u nj veznik *i,* imaćemo zamjenicu *saijekh,* (svaki), bukv. sve i jedan, a to je, naglašeno, *svaki pojedini.* U istu grupu spada i sjevernogurbetsko *saik* i *saikh* (stalno, uvijek). — Sa neodređenom zamjenicom *khaj* (nekakav. neki), rječca *jekh* obrazovala je svoj samostalniji oblik *khajekh* (neki pojedinac, neki), bukv.: neki jedan.

Von pekle te roven pe jekhjekhavre. (Oni su ostali da se žale jedan na drugog, bukv. (približno): na jedan jednog drugog ili: na jedni jedne druge.) Pomenuta recipročna zamjenica sastoji se od tri elementa: jedan, jedan, drugi Ona je gotovo već okamenjena složenica, pa se njene komponente više i ne osjećaju kao posebne jedinice. Ipak, složenica još i sada reaguje na padeže. Uporedimo dio one rečenice: *... pe jekhjekhvare* (tj. bukv.: *na jedan, jedan drugog)* sa engl. *one another,* njem. auf einander.

Pogledajmo složenice i s *predlozima. Andajekh* najednom (bukv. iz jednog). Tu vlaškoromski oblik *anda* (iz) stoji namjesto gurb. andar. *andekhthan,* stegnuto od *ande jekh than* (u jednom mjestu), sa značenjem: zajedno, skupa. Tome je srodan sjevernogurbetski priloški izraz *jećhe thane* (zajedno). Tu stoji imenica u jednom arhajskom mrtvom padežu. Inače, prilozi se i danas većinom grade sa nastavkom -e. Evo i živ primjer uz ovaj arhaizam: *Naštik ćidel e balen jećhe thane.* (Ne može da skupi svinje na jedno mjesto.)

O složenicama rječce *jekh sa sufiksima: -droma, -var,* i *-puti* govorićemo na kraju rada u posebnom odjeljku o množnim brojevima.

BROJ *JEKH* U PADEŽIMA

N o m i n a t i v. — *Si ma jekh rovli ando va.* (Imam štap u ruci). Ovdje je rječca *jekh* u nominativu, jer *imam štap* se kaže: *štap jeste mene.* Naš objekat štap, u romskom je u 1, a subjekat *ja* je u 4. padežu! — *Varesavo balo čordinaljo ando pero.* (Neka krmača je ukradena u mahali.) — *Ćindem haluvava, si jekh kila ande la.* (Kupio sam halvu, ima kilo u njoj.) — *Jekh čhejoṛi bjandili late.* (Jedna kćerčica kod nje se rodila.) — *Te irisajvah ande kaljardi pe po jekh.* (Da svratimo u kafanu na po jednu.)

G e n i t i v. — *E paćarde istarde i ćhinđarden bi ijekhe kavćinako rat.* (Žandarmi su uhvatili koljače bez ijedne kapi krvi.) — Ovdje imamo vrlo interesantan slučaj. Mi kažemo: *bez ijedne kapi krvi.* U našem jeziku poslije prijedloga *bez* svaka od ove tri riječi stoji u »svom punom obliku« u genitivu. Ali, u romskom nije tako. Ono »jekhe« je za sve kose padeže isti zajednički, fosilizovan oblik broja *jekh* kad se nađe uz imenicu. (A okamenjen je i jedinstveni oblik pridjeva pred imenicom, kad on nju prati kroz sve kose padeže.) Oblik *jekhe* vrijedi za 2, 3, 4. (živi) itd. padež, dakle, jedne, jednoj, jednu itd. Oblik *kavćinako* je potpun oblik gen. sg. i znači *kapi.*

Treća riječ *rat* (krv) stoji u romskom ovdje u obliku nominativa sing., dok bismo mi očekivali genitiv sing. kao i kod nas, dakle: *krvi.* Međutim, pravilo je u romskom da poslije numerativnih i sličnih izraza, riječ na koju se oni odnose, ostane u nominativu. Dakle, romska rečenica, bukvalno prevedena, glasi: Bez ijedne kapi *krv.*

Međutim, fosilizacija oblika sve više napreduje, kao što se vidi baš na ovom primjeru koji sam čuo u varijanti: *Bi ijekhe kavćine ratehko,* gdje je rječca *kavćin* (kap) primila numerativni nastavak, dok je romska imenica *rat* (krv) došla u genitiv. Tu ima malo uticaja i srpskohrvatskog jezika. Još koji primjer za genitiv. *Koṛo hi vov, bi jekhe jakhako.* (Ćorav je on, bez jednog oka.) — *Vov ćerdilo jećhebršehko.* (Napunio je godinu dana.) Bukv.: On se napravio jednogodišnji. Tako kažu južni Gurbeti, valjda pod uticajem šćiptarskog jezika. Možda.

D a t i v. — *Jekhehke hi o pandžto brš, a avrehke o trito.* (Jednom je 5, a drugom 3 godine.) — *Ćin saijekhehće poneso!* (Kupi svakom ponešto!) — *Jekhehće manušehće bičhaldem jekh lil.* (Jednom čovjeku sam poslala jedno pismo.) To nije pravilno rečeno, jer pred imenicom koja stoji u kosom padežu broj *jekh* prima »paušalni« oblik *jekhe,* o čemu smo upravo maloprije govorili. Pošto je oblik *jekkehće* naglašen, bilo bi možda bolje da se i u prevodu uzme naš naglašeni partner *jednome.*

Lačhi, gadija mothodinjavol jekhaće vošutnjaće phakaljaće. (»Dobra«, tako se kaže jednoj šumskoj vili.) — Tu je opet suvišno upotrijebljen puni oblik broja *jekh* i pridjeva *vošutni* (šumska) u dativu kada stoji pred imenicom. Kad bi stajali iza imenice, onda bi to bilo pravilno. A ovako, dovoljno je bilo da se kaže *jećhe vošutne phakaljaće.* Oblik *phakaljaće* je dativ riječi *phakali* (vila), bukv. krilata, od *phak* (f) krilo.

D a t i v u službi predloga *za, po, radi* (romski: *pala).* — U zapadnogurbetskom, i još ponegdje, poslije predloga *pala* (za, po, radi) imenica stoji u nominativu, a zamjenica se prebaci u akuzativ ili prepozicional. Međutim, u velikoj većini dijalekata predlog se i ne uzima, već se umjesto njega dotična imenica ili zamjenica javlja u dativu. To važi za sva značenja predloga *za* kojih ima više.

Čujmo i koji primjer uz to objašnjenje. *Amen avilam čhejaće jekhaće.* (Mi smo došli, po curu jednu.) Pod uticajem rumunskog jezika (a Gurbeti su nam došli većinom iz krajeva naseljenih Rumunima), nerijetko se dešava, naročito u istočnim dijalektima, da broj, pridjev ili zamjenica dođu iza imenice. U tome slučaju takva riječ iza imenice javlja se u svom punom obliku, kao maloprije: *jekhaće.* Sličan slučaj: *Galbenohće jekhehće vov ćerdah gabor bući.* (Za dukat jedan on je obavio toliki posao.)

Do miljenđe bićindeha e guruveh. (Za dvije hiljade htjedoše prodati vola.) *Bićindeha* (bijahu prodali ili bili bi prodali) jedan je te isti oblik za kondicional II i za pluskvamperfekat. — *Duje miljenđe amen ćindam e gada e čhavoṛenđe.* (Za dvije hiljade kupili smo haljine za djecu.) Dakle, dva romska dativa.

Da najzad završimo s dativom. *Muk ma te kandav tut jekhe kotore manṛese.* (Pusti me da te slušam, tj. služim, za jedan komad hljeba.) Tu, pored broja *jekh,* i imenica *kotor* (komad) ima nastavak numerativa na *-e,* dok bi se kod nas obje te riječi javile u dativu, kao, uostalom, i ona treća: *manṛese.* — *Eke kurke ziveseske.* (Za jednu nedelju dana.) To je burgijaški. Zapadni Gurbet bi rekao: *Pala kurko đivesa,* jer bi mu zvučalo nezgrapno da kaže: *Jekhe kurkone, đivesehće,* po ugledu na burgijaški, bukv.: Jedn*om* nedjelji danu. Ipak, oblik *kurkone* može negdje da znači i nedjeljom, ako se shvati kao pridjev.

Akuzativ. — *Losar jekh katar kala ambrola!* (Izaberi jednu od ovih krušaka!) Akuzativ za stvari nema posebnih oblika za rod i broj. Ovdje se, dakle, ne vidi da li ono *jekh* znači jedan, jedna, jedno, jedni, jedne, jedna. —*Me jekh, a tu aver, nisar našti ćhinadivah.* (Ja jedno, a ti drugo, nikako se ne možemo nagoditi.) — *Ka-den ma jekh!* Daćete mi jedan (jednu, jedno, itd.!) — *Te man muleh vi trin khama tatarena, me našti dikhava ni jekhe.* (Kad bi mene mrtvog tri sunca grijala, ja ni jedno ne bih mogao vidjeti.) *Ćin manđe jekh haraji!* (Kupi mi jedan kaiš!)

Voj xasardah jekhe bakreh. (On je izgubio jednog ovna.) Tu stoji broj *jekh* ispred imenice u akuzativu: *bakreh*, pa se zato završava jedinstvenim svepadežnim nastavkom na *-e: jekhe.* To važi, naravno, samo za kose padeže. Drukčiji je ovaj slučaj: *Voj xasardah bakreh jekheh.* (Ona je izgubila ovna jednog.) Pošto tu stoji *iza* imenice, broj *jekh* ima pun oblik za živi akuz. sing. maskulina. — *Vov tradela jekheh po jekheh.* (On je tjerao jednog po jednog.) — *Von ispidijeha len, sa jekhen pe avrende.* (Oni su htjeli da guraju jedne na druge.)

Ako broj *jekh* ne stoji neposredno ispred imenice ili pridjeva ili ako stoji iza njih, on ima pravo na padežnu promjenu. — *Istardah čiriklja bajra jekha.* (Uhvatio je pticu veliku jednu.) Tu je broj daleko od imenice, iza nje na kraju. On stoji u akuz. sg. gen. kao i imenica *čirikli* (ptica). — *Džikaj* tumen ćhinden *do* baljen, me ćhindem *jekha.* (Dok ste vi zaklali dvije krmače, ja sam zaklao jednu.) — *Čumidijam jekha po jekha ando va.* (Poljubili smo jednu po jednu u ruku.)

Dikhlem bakira jekha. (Vidio sam ovcu jednu.) *Bakira* stoji tu mjesto pravilnijeg *bakrija* (ovcu). — *Vo da les jekha pala o šero.* (On mu je opalio šamar.) Bukv.: On je dao njega jednu za glavu. Tako kažu vlaški Romi. — *Gov džuvljendar najsah ni jekha čhavoro.* (Od ovih žena nije ni jedna imala dijete.) Bukv.: Od ovih žena ne bijaše ni jednu (akuz.) dijete (nomin.). Istina je da je ovdje broj *jekh* posjedovao sve lične oblike roda i broja (fem. pl), premda se nalazi pred imenicom neposredno. Kako to? Ali, ne treba se zbunjivati. Razlog je taj što broj *jekh* stoji u akuzativu i što se ne odnosi direktno na imenicu koja stoji u nominativu.

Pomenuto pravilo o tome kada se broj *jekh* može a kada ne može mijenjati, odnosi se uglavnom na *gurbetske govore.* I tu ima samovolje. Uzmimo ovaj primjer: *Voj dikhlah jekha čoŗa phivlja.* (Ona je vidjela jednu sirotu udovicu.) Tu se, dakle, po ugledu na srpskohrvatski jednoobrazno mijenja i broj i pridjev i imenica. — U vlaško-romskim govorima ono gurbetsko pravilo ne važi. Recimo, u lovarskom (ruski Romi): *Me lem mange eka cina gazja.* (Uzeo sam sebi jednu malu ženu.) — Zatim, čak u sremsko-gurbetskom: *Von malade jeća papina.* (Oni su našli jednu gusku.) — *Von linesa pesa jeća pura.* (Oni bijahu poveli sa sobom jednu staricu.)

Vokativ. — *Bibaxtaleja jekhona, te del o Del te će vah peren.* (Nesrećniče jedan, dabogda ti ruke otpale.) — *Na diljavo, džoreja jekhena!* (Ne luduj, magarče jedan!) — *Džukhlije jekhone, xasajvo katar!* (Kučko jedna, gubi se odavde!) — Kako vidimo, vokativ od broja *jekh* većinom se upotrebljava iza riječi na koju se odnosi, kao uostalom, i kod nas, i to većinom u trenucima ljutnje i drugih uzbuđenja. — *So ni ćeren bući, čorobije jekhalen?* (Što ne radite bitange jedne?) — *Avri, džukhljorije jekhona!*

(Napolje, kučkice jedna!) — *So ni istardilan bućate, xindine fišijene jekhije!* (Što se ti ne prihvataš posla, usrana krpetino jedna!) Ali, i majka će svome sinčiću tepati pogrdnim riječima: *Džukhloreja jekhona!* (Pašče jedno!) — *Čoreja jekhona!* (Lopove jedan!)

Instrumental. — *Etali, mrni čhej kaj džal jekheha avreha!* (Eto moje djevojke gdje ide s nekim drugim!) — *Me xasardem mrni jekh jakh, a ačhilem jekhaha.* (Ja sam izgubio svoje jedno oko, a ostao sam s jednim.) — *Mrno amal phiradola soro brš gomnjaha jekhaha.* (Moj prijatelj se vodao cijele godine s nekom »neromkinjom«.) *Gomni* ili *gomežni* znači kobila, a znači i žena neromskog roda.

Ablativ. —*Vov ni mangel te pijel majbut jekhatar.* (On neće da pije više od jedne.) — *Maj goďali hi voj tumendar saijekhehtar.* (Pametnija je ona od vas od svakog pojedinca.) — *Jekhe rigatar parno, jekhatar kalo.* (S jedne strane bijelo, a s jedne crno.) — *Von duj džene jekhe datar thaj jekhe dadehtar hi.* (Njih dvojica su od jedne majke i jednog oca.) — *But džene si mae udžile, a ni jekhehtar ni astardem niso palpale.* (Mnogi ljudi su mi dužni, a ni od jednog nisam dobio ništa natrag.) — *Amen sam dešutrin đive dur jekh jekhestar.* (Mi smo 13 dana daleko jedan od drugoga.)

Prepozicional. — *Sema manušehte jekhehte.* ili: *sema jekhe manušehte.* (Bio sam kod jednog čovjeka.) — *Čore von, savore mudardile, xasarde pe šore, sa dži jekhehte.* (Jadni oni, svi su izginuli, izgubili glave sve do jednog.) — *Vov avilah phivljate jekhate.* (On je došao k jednoj udocivi.) To se može prevesti i predlozima: *Avilo džike jekh phivali.* — *Barvaljate jekhate hi but galbeja garudine pe jekh than.* (Kod jedne bogatašice ima mnogo dukata, sakrivenih na jednom mjestu.) — Napomena: Sve ove rečenice iziskuju detaljnu i interesantnu analizu, koje se moramo odreći zbog nedostatka prostora. Ograničićemo se na najneophodnije.

PLURAL BROJA *JEKH*

Jekh ispiden leh, e aver maren leh. (Jedni ga guraju, drugi ga tuku.) — Rekli smo već da broj *jekh* ima isti oblik i u jednini i u množini. — *Jekh džene ande peha xape thaj pipe thaj sa so saha len.* (Jedni ljudi su donijeli sobom hrane i pića, i sve šta su imali.) — *Ćindem gadora čhavorenđe, saijekhenđe.* (Kupio sam haljinice djeci, svakom pojedincu.) — *Džikaj e xutamne jekhen mudarena, a aver Gadže ćerće rovena.* (Dok su ustaše /četnici/ jedne ubijali, drugi su seljaci gorko plakali.) — *Gaće rakloren goj dasni bjandah, a ni jekhe našti parvardah!* (Koliku djecu je ona žena izrodila, a nije ni jedno othranila.)

AFEREZA BROJA *JEKH*

Sasvim neugledna rječca *jekh* predstavlja, prije svega, broj. Ona je tada potpuno određena, jer *jedan* je zaista jedan. Međutim, ona se najčešće javlja kao enklitika bez određenog značenja i naglaska. Tu je u funkciji neodređenog člana. Pod uticajem srpskohrvatskog, Romi taj član često zanemaruju, jer im nije ni potreban.

Kao kakva sjenka i bezglasna pojava, glasovni sastav rječce *jekh* izložen je uticaju jačih i vitalnijih glasova iz susjedstva koji onda krnje njen integritet. Tako, nerijetko dolazi do apokope završnog glasa *kh* (ili *k*), koji jednostavno iščezne. Prirodno je da su za to odgovorni najviše guturali kojima počinje susjedna riječ. To su, prije svega, glasovi *x*, *g*, i grleno *r̥*.

Primjeri: *Sar je'čhavo uštada pe je'xar, pelo natele.* (Kako je neki dečko nagazio na neku rupu, pao je dolje.) *Maj palal von resle an je'gavoṛo.* (Najzad su ovi stigli u neko selo.) *Seha je' gadžo thaj je'džuvli.* (Bio jedan seljak i jedna seljanka.) — *Vaćardah je'ṛomni.* (Govorila je jedna Romkinja.) — *Vov dijah je r̥il.* (On je prnuo.) Bukv.: On je dao jedan prdež.

Apokopa glasa *kh* se javlja i pred dentalima. *Ačhilem prnenca pe je' dṇdako.* (Stao sam nogama na jednu bubu.) — *Peklah la je' drom pe gucupana.* (»Raspalio« ju je jedanput po šiji.) Evo još primjera: *Sar nakhela gothar, je'phuroṛo arakhlah je' rupuno baṛ.* (Kako je onuda prolazio, neki starac našao je jedan srebni kamen.) — *Avilam džike je'len.* (Došli smo do jedne rijeke.) — *Dur sam jejekhestar duj-trin đive.* (Daleko smo jedan od drugoga dva-tri dana.)

JEKH, JEK, 'EKH, 'K, 'EG, 'G. — Slično gubitku završnog glasa *kh* (k), rječca *jekh* može sprijeda još jača oštećenja da pretrpi. Neki put otpadne samo glas *j*. Npr.: *Vov bešel p'ekh rig, a voj p'aver.* (On sjedi na jednoj strani, a ona na drugoj.) — I, jedan primjer afereze iz lovarskog (ruskoromskog): *Lem mange eka cīna gažja.* (Uzeo sam sebi jednu malu ženu.) — *Vo thol eg rovli rigate.* (On odlaže jedan štap.) U ovoj i još u slijedećim rečenicama iz vlaškoromskog vidjećemo kako se rječca *jekh* može da stopi u slog *eg* ili u cigli jedan glasić *'g*.

An-ta 'g jag, šja! (Dajdera jednu vatru, ženo!) — *De ma 'k firo thav!* (Daj mi nit konca!) — *Te trades mange 'k lil giliango!* (Da mi pošalješ knjigu pjesama!) — *Anda svaštoneste po 'k ceṛa bišjalav tumenge.* (Od svega vam pomalo šaljem.) — *Kado Rom kṛdja 'k khangeri ṛomaji.* (Ovaj Rom sazidao jednu romsku crkvu.) — *Kata 'k časo palomismeri aresljam ka 'k podo.* (Poslije jednog časa popodne stigli smo do jednog mosta.) — Iz ovih primjera vidimo da su redukciju broja glasova izazvale riječi koje su prethodile rječci *jekh*, a koje se završavaju na vokale. Na kraju, uporedimo oblike *jekh* i *'k* sa oblicima jedan (ili *edin)* i slovenačkim *en*.

IZOSTAVLJANJE NEODREĐENOG ČLANA *JEKH*

Srž i suština romskih govora naglo se rastače. Poznato je da Romi žive u raštrkanim zajednicama kao neorganizovane etničke grupice, rasijane po svim zemljama evropskog kontinenta, bez ikakvog međusobnog kontakta. Kao najsiromašniji sloj stanovništva, oni u tim zemljama ne dolaze ni do kakvog izražaja. Ne uspijevaju da se afirmišu jer ih još i dan-danas, poslije nekoliko stotina godina mnogi smatraju uljezima, nepoželjnim došljacima. Uslijed toga Romi kao da trpe od kompleksa niže vrijednosti. Premda su prilično nadaren svijet, oni nemaju materijalnih sredstava da bi u većem broju školovali svoju djecu, pa tako onda mnogi njihovi talenti propadaju.

Glavna mana Roma je površnost, nemarnost i nesolidnost u svemu. Inače, Romi su poznati kao društven, raspoložen i galantan svijet, odan pjesmi, igri i muzici. Paradoks, najsiromašniji, a najvedriji svijet!

Pošto nigdje nisu pristali i pošto su nepriznati, mnogi i mnogi Romi sami bježe i od sebe, u želji da se utope u moru inorodaca da bi ih već jednom, makar i kao asimilante, ostali svijet priznao. Ali baš ta neželjena potreba da se asimiliraju, dovela je do toga da taj divni jezik koji su Romi sa sobom donijeli iz Indije počinje da propada.

U nekim manjim izolovanim dijalektima trošna konstrukcija jezika trca se i raspada. Leksička građa runi se i osipa. Pozajmljenice prodiru sa svih strana u jezičku materiju. Pojedine gramatičke kategorije još odolijevaju nadiranju omrznute tuđinštine. Ali, na udaru je sada i *član* u pretežnom broju naših jugoslovenskih romskih dijalekata, osim u vlaškoromskom na sjeveroistoku i na jugu, tj. na Kosovu i u Makedoniji, zahvaljujući rumunskom, makedonskom i šćiptarskom jeziku koji se govore u tim krajevima, a koji i sami imaju član.

U ostalim krajevima naše zemlje, gdje se govori srpskohrvatski i slovenački, neodređeni član se u romskom pomalo povlači i gubi, pa čak i onda kad je blizak samom broju *jekh* (jedan). Na primjer: *Džav ćinav mae brnošoj.* (Idem da kupim sebi svitnjak.) — *Kam-ćerav mae ćher džikaj avav dži lovende.* (Sagradiću sebi kuću dok dođem do para.) — *Vov inkalda galbeno haj dija le le.* (On je izvadio dukat i dao mu ga.) — Ono prvo *le* znači *ga* (njega), a ono drugo je također *ga (njega)* koji stoji mjesto našeg *mu (njemu)*, jer romski glagol *dati* reagira 4. padež. — *An mae dinari!* (Daj mi dinar!) Ni tu nema rječce *jekh.*

Po ugledu na srpskohrvatski i na još neke druge jezike, neodređeni član *jekh* u romskom ne upotrebljava se ispred izraza koji označavaju neke mjere, kao, na primjer, mjere *za vrijeme, za količinu,* i sl. Npr. *Avava pala sahato.* (Doći ću za sat.) — *Cira majbut satostar trubul te džas dži inćate.* (Malo više od sata treba pa da pođemo onamo.) — *Ni ačhilam ni điveh.* (Nismo ostali ni dan.) — *Voj gova šaj lačharda pala đive.* (Ona je to mogla udesiti za dan.)

Kao i mi, Romi vole da kažu nedjelju dana, mjesec dana i godinu dana, tj. dodaju često i riječ *dana. Npr.: Ni nakhilah kurko điveh.* (Nije prošlo nedjelju dana.) — *Hi čhon điveh sar ni iklistam e grasten.* (Ima mjesec dana otkako nismo pojahali konje.) — *Breš đive džikaj reslo odoringa.* (Godina je dana otkako je onamo stigao.) Riječ *đive* ili *điveh* znači *dan.* U ova tri poslednja primjera stoji u množini. Spomenimo da se riječ *đive* (dan) nalazi među malim brojem onih dvosložnih riječi čiij oblik može da bude i identičan u oba nominativa, tj. i u jednini i u množini.

Rečeno je već da se član može da zanemari i pred *izrazima* koji označavaju neku *količinu. Npr.: Hi amende aṛo majciṛa kilatar.* (Kod nas ima manje od kile brašna.) — *Tumen, dikhav, niči tromajen ni alav te den vorba.* (Vi niste umjeli, vidim, ni riječi da progovorite.) — *Vov ćhindah laće kotor brigojaskone dudumehtar.* (On joj je odsjekao komad bijele bundeve.) — *Ni pelah lehće ni bal e šorehtar.* (Nije joj pala ni dlaka s glave.) — *E thagarni dijah e Romeh ćisi galbeja.* (Kraljica je dala Romu kesu zlatnika.)

Za razliku od većine ostalih evropskih jezika, Romi ne stavljaju rječcu *jekh* pred adverb za količinu. Riječ *cira* (porijeklom rumunska) znači *malo*, kao što ni mi ne kažemo *jedno* malo, već samo: *malo*. Dotle se šćipt. kaže *nji* pak, madž. *egy* kicsit, turski *bir* az, franc. *un* peu, engl. *a* little itd. Međutim, desi se da Romi, iako rijetko, među komponente stereotipnih kompozitnih glagola, protivno pravilu, ubace rječcu *jekh*. Tako će oni reći: *Ov del jekh našibe*, što, ukratko, znači: *on* bježi. Tu je rječca *jekh* potpuno suvišna. Trebalo je, naime, samo reći: *Ov del našibe*, bukv.: On daje bježanje, ili: On udara bijeg. Ono *del* znači *daje* ili *udara*. Ako se, pak, ubaci ono *jekh*, onda se dobija besmislena rečenica: On daje jedno bježanje.

DEMINUTIV BROJA *JEKH*

Deminutiv od broja *jekh* obrazuje se, kao i kod ostalih brojeva romskog porijekla, pomoću istih sufiksa kojim se grade i deminutivi kod drugih vrsta riječi. Tu je nastavak za muški rod *-ṛo*, za ženski *-ṛi*, a za plural oba roda *-ṛe*. Oni ih dodaju onoj riječi koja treba da dođe u deminutiv, pri čemu ova trpi izvjesne glasovne modifikacije na sastavu sa sufiksima. Npr.: *Šaj avel kaj jekh jekhoṛo alav huljarel e manušehće lehko šoro.* (Može i jedna jedina riječ da skine čovjeku glavu.) — *Goj šukar čhej sah jekh jekhoṛi ke pi dej.* (Ona lijepa djevojka bila je jedinica, bukv.: Jedna jedina u svoje majke.)

Nije potrebno, kao ni u nas, da se ispred deminutiva stavi broj *jekh*, dovoljno je samo da se kaže: *jekhoṛo. Dakle: Gov čhavoṛo si mae jekhoṛo.* (Ovaj mi je sinčić jedini, ili: jedinac.) — Izuzetno od pravila, u gurbetskom može ispred dotične imenice u padežu stajati i deminutivni broj *jekhoṛo* sa svojim punim oblikom u istom padežu, a ne samo sa neutralnim oblikom koji važi za sve padeže. Dakle: *Mothodem gova jekhe jekhoṛehće manušehće.* (Rekao sam to jednom jedinom čovjeku), pored pravilnijeg: ... *jekhe jekhoṛe manušehće.*

Ako poslije imenice u deminutivu dođe broj, onda i on automatski dobija deminutivni oblik, kao po nekoj inerciji. Deminutiv u romskom, naročito u gurbetskom, djeluje zarazno. O tome smo govorili opširno u posebnoj studiji. Uzmimo ovaj primjer: *Manušoṛo, jekhoṛo, duj dumukha manuš, trin dumukha čhora.* (Čovječuljak *jedan*, dvije šake čovjeka, tri šake brade.)

Ande gov ćher jekh jekhoṛo murš hi o ćherutno, sa e aver hi manušnja. (U ovoj kući jedno jedino muško je domaćin, sve ostalo je ženskinje.) — *Dumut saha gova, kana an jekh than seha saranda džene save dikhena savoṛe pe jekh jekhoṛi jakh.* (Davno je to bilo kada je na jednom mjestu bilo četrdeset ljudi koji su svi gledali na jedno oko.)

Na kraju možemo ukazati na slučajnu pojavu da neki naši brojevi po svome obliku i po svome sadržaju podsjećaju na deminutiv odnosnih romskih glavnih brojeva. Na primjer, skupni naš broj *četvoro* liči na romski *štaroṛe*, što je deminutivni oblik od četiri, dakle, slično kao neka četvorica. Zatim naše *desetoro* je nalik na romsko *dešoṛe*, što takođe znači *desetoro*, a asocira na romsko *deštoṛo* (deseti), a to je redni broj u deminutivu

koji se na srpskohrvatskom ne može adekvatno prevesti. — Sve ovo i nije baš sasvim slučajno slično ako se uzme da romsko *štar* (četiri) i *deš* (deset) po liniji drevnog indoevropskog srodstva liče na naše *četiri (štiri)* i deset.

Kod nekih pozajmljenica su sufiksi za muški rod *-ci*, a za ženski *-ca*. Oni izazivaju određene promjene, pri adaptaciji završetka one riječi koja se stavlja u deminutiv. Na primjer: *milja* (hiljada), *miljica* (hiljadica).

BROJ (DVA) *DUJ*

Na romskom se, dakle, taj broj zove *duj*. I, evo, odmah, na prvi pogled, možemo sagledati njegovo porijeklo kada se budemo osvrnuli na srodne jezike. Tu je sanskrtsko *dvi*, čemu u današnjem *hindi* jeziku odgovara oblik *do*, a neknjiževno i *duj*, slično kao romski. Uzmimo, zatim latinsko *duo*, pa opšteslovensko *dva*. U gotskom jeziku javlja se bezvučni partner *two*, kao i u engleskom jeziku *two*. U njemačkom se putem drugog pomijeranja glasova razvio oblik *zwo*.

Kad smo govorili o broju *jekh* (jedan), doznali smo da on ima u nominativu samo jedan zajednički oblik za oba broja i oba roda. (Napomena: Romi nemaju tri broja i tri roda kao mi.) Broj *duj* (dva), naravno, nema jednine, jer označava količinu veću od jedan. On ima samo oblike za množinu, i to zajedničke za oba roda.

BROJ *DUJ* U PADEŽIMA

N o m i n a t i v. — *Jekh thaj jekh si duj.* (Jedan i jedan su dva.) — Ono *si* glasi jednako i u jednini i u množini. Prema tome, ono *si duj* znači i *jeste dva* i *jesu dva*. — *Si la duj xurde čhavore sar duj phaboṛa.* (Ona ima dva sitna dječaćića, kao dvije jabučice.) Deminutiv od *phabaj* (jabuka) glasi *phabajoṛi*, sažeto *zhaboṛi* (jabučica), u pl.: *phaboṛa*. — *Amen sama lende džiko duj đive.* (Mi smo bili kod njih do dva dana.)

Gav thule manušenće šaj čhuveh duj naja maškar e pašavre. (Ovom debelom čovjeku možeš gurnuti dva prsta među rebra.) — *Lehći phen ačhili paša lehte duj čhon.* (Njegova sestra je kod njega ostala dva mjeseca.) Ponovimo, kad stoje uz brojeve veće od *jedan*, mnoge romske jednosložne i neke dvosložne riječi muškog roda mogu, ali ne moraju, da ostanu nepromijenjene u nominativu množine. Na primjer, u prethodnoj rečenici: *duj čhon*, mjesto *duj čhona* (u pluralu). I, još dva primjera: *Šov bal* (šest dlaka), *injavardeš đive* (devedeset dana), itd.

Pomenutog se pravila ne drže svi dosljedno, kako u kojem dijalektu. Nije tačno utvrđeno ni koja riječ u datom slučaju može ostati u jednini, a koja može preći u množinu. Broj takvih, većinom jednosložnih, riječi je negdje veći, a negdje manji. Da podsjetimo na interesantnu pojavu da u madžarskom i turskom poslije brojeva imenice moraju ostati u jednini.

Jekh divo ćerdah jekh sastruni rovli katar e duj metre. (Neki div napravio je gvozdeni štap od dva metra.) — *Jekh vrasi-duj kana del o paj, crde leh rigate.* (Kada voda provri, izmakni je.) Bukv.: Jedan klobuk-dva kada udari (baci) voda... Riječ *vrasi* porijeklom je novogrčka, *vrasis* što

znači kuvanje, vrenje. — *Goj goði inaj pala duj prne, pala štar si.* (Ta pamet nije za dvije noge, ona je za četiri.) — *Von seha sar duj majlačhe amala.* (Oni su bili kao dva najbolja prijatelja.) — *Amen nakhlam katar, hi sato-duj.* (Mi smo prošli ovuda, ima sat-dva.)

Jekh anglal, duj palal. (Jedan sprijeda, drugi pozadi.) To treba dobro razlikovati, i u srpskohrvatskom i u romskom, od rečenice: *Jekh angle, duj palpale.* (Jedan naprijed, a drugi nazad.) Dakle, na pitanje *gdje* (romsko: *kaj*), mjesto, a na pitanje *kuda*, isto: *kaj* je kretanje. Prilozi se tu razlikuju i u nas, i u Roma. — *Amen pašljilam jekh duj kurče.* (Mi smo ležali jedno dvije nedjelje.) A ako između brojeva *jekh* i *duj* povučemo crticu, onda se smisao romske rečenice unekoliko mijenja: Mi smo ležali jednu-dvije nedjelje. To je zato jer je romski broj neutralni oblik, tj. bez oznake roda i broja, dok mi u ta dva primjera možemo da razlikujemo oblike: *jedno* i *jednu.*

E beng ićarde leh džite duj teharinatar. (Padavica ga je držala do dva izjutra.) — *E beng*, bukv.: đavoli, zove se padavica. Inače *beng* (đavo) obično je imenica ženskog roda, a u množini glasi *e benga.* Ako je negdje i muškog roda, onda joj je nominativ jednak u oba broja: *beng.* — *Hi kate jekh duj crdija mas.* (Ovdje ima jedno dvije oke mesa.)

Araći pe jrat duj čhave phabarde mardinalje. (Sinoć su se dva mladića žestoko potukla.) Oblik *mardinajvav* (tučem se) pasivnog je porijekla od *mardino avav* (tučen bivam). U romskom se povratni glagolski oblici i oblici pasiva još prisnije prepliću nego u nas. Jedan zajednički primjer: *Gala ćhera ćerdinalje persi.* (Ove kuće su se sagradile lane, ili: Ove kuće su sagrađene lane.) To je, dakle, slično kao u nas. Stranac bi se pitao, zar to može biti da se kuće same grade.

Aðive duj kam džene aven tumende. (Danas će vam dvojica (ili, dva čovjeka) doći.) — *Duj džene* znači dva čovjeka, dvoje ljudi, ali i dvije životinje muškog roda, dva mužjaka, dva lica, dva živa bića, dva stvora, dva stvorenja. Kad se piše zajedno, *dujdžene* onda znači dvojica, dva muška lica, dva mužjaka ili dvoje. *Dženo* znači, prema tome, čovjek, biće, itd. Pored toga, ima i imenica ženskog roda *džeji* (od *dženi*), što znači žensko, ženka, žensko lice itd. *Savo džanel, lehće duj džeja,* ili, *duje džejen, (akuz.)* (Ko umije, njemu dvije.) — *Katar e jekh duj kęrdile.* (Od jedne se stvoriše dvije.)

G e n i t i v. — Rekli smo već ranije da je romski genitiv vrlo živ i konstruktivan padež, prava kovnica i riznica neologizama, za razliku od ostarjelog prepozicionala, koji postepeno uzmiče, a pogotovo od nekadašnjeg temperamentnog vokativa, koji se sad već nalazi u punom rasulu i koji se iživljava u mnoštvu protivzakonitih tvorevina gdje hara samovolja i nasilje nad pravilnim osjećanjem jezika.

Upotreba genitiva je mnogostruka i, uglavnom, različita od funkcije i uloge našeg genitiva u padežnom sistemu. Tako, na primjer, u oblasti obilježavanja vremena romski genitiv se uveliko razlikuje od našega. Ovdje je specijalno riječ o genitivu brojeva, a brojevi su jedna zamršena kategorija. Vidjećemo sada da je teško, a gdjegdje nemoguće bukvalno prevoditi romske brojeve u padežima.

Aven mande dujengo vaj pandžengo. (Dođite mi u dva ili pet časova.) *Dujengo* je genitiv od *duj* (dva), a *pandžengo* od *pandž* (pet). Kako da to prevedemo, ne slobodno, nego da bude ipak malo bliže romskom jeziku?

Oblik genitiva od *dva* je *dujengo* (dvaju ili dviju). Šta sad? Navedenu rečenicu nećemo valjda prevoditi ovako: Dođite nam (u vrijeme) dvaju ili pet (časova!) Dakle, na razmišljanje! Ovako govore sjeverni Gurbeti u Vojvodini, što se vidi i po vezniku *vaj* koji odgovara madžarskom književnom obliku *vagy* (ili). — *Gav duje kurćengo bajatici muruš hi.* (Ovo dvonedjeljno dijete je muško.) Bukvalno: Ovo dvi*ju* nedjelj*a* dijete je muško.

Evo još nekoliko složenica s brojem *dva* koje služe za označavanje vremena: *dujeđivesengo* ili *dođivesengo* znači dvodnevni. To je složen izraz od dvije komponente: *duje đivesengo* (dvaju dana), *dujekurćengo* (dvonedjeljni), *duječhonengo* (dvomjesečni), *dujebršengo* (dvogodišnji). Mjesto *duje-* može svuda stajati samo *do-*. Sastavljeno pisane, ove riječi nastupaju kao pridjevi. Oni su nastali od broja *dva* i od po jedne imenice u *genitivu* plurala.

Pođimo sada dalje. Vidjeli smo kako se dobija genitiv od broja *duj*. On glasi, ponovimo: *dujengo* ili *dongo* (dvaju, dviju). Ali taj čisti genitiv imenice može, čuli smo, da postane samostalniji i da stekne status *pridjeva*. Tim putem dobijamo različita prenesena značenja. Riječ *dongo* može onda, pored ostalog, da znači dvostruk, dvojak, dvogub, dvojni, itd., ali, bukvalno, on je samo: *(od) dvaju, dviju.* Međutim, isti taj oblik je vrlo uhodan, pa može da se pretvori, između ostalog, i u imenicu, te može da znači: *blizanac*, bukvalno: (jedan od) dvaju.

Ali, postavši ponovo imenica, genitiv *dongo* stekao je pravo i na mociju roda. Tako se pred nama može da pojavi i oblik *donđi.* Udruži li se s riječju *jagali* (bukvalno: vatrena), što znači *puška,* dakle, *jagali donđi,* dobijamo riječ *dvocijevka.* Ali, kao svi genitivi, tako oblik *donđi (dujenđi)* može da ima bogat izbor značenja. On, recimo, znači i *mala dvica* u kartama. *E cikni donđi (dujenđi) sah mande ande va, a akana hi voj lehte.* (Mala je dvojka bila u mojim rukama, a sada je u njega.)

An amaro gav hi jekh došorenđi khanđiri. (U našem selu ima jedna crkva sa dva zvonika.) Bukvalno: ... dvoglava crkva. — *Vov hi dorigengo, na paća leh niso.* (On je *dvostran* tj. *dvoličan,* ne vjeruj mu ništa!) — *Manuš hi dujepuṛengo.* (Čovjek je dvonožan.) — *Vov ih bi liduje jakhengo, bi lidongo.* (Čovjek je bez oba oka, bez oba.)

Da vidimo sada, kako se riječi, obje komponente, mogu sve više da skraćuju da bi se naposlijetku čvrsto slile u složenicu. *Duje mujengo, duje mongo, domongo* (bukv.: dvaju lica, dvoličan). *Muj* znači lice, usta, otvor, čast itd. Ova tri složena romska izraza upotrebljavaju se naporedo, ravnopravno. Uporedimo naše: dva jajeta, dvoje jaja, dva jaja. Od ta tri para riječi nisu svi podjednako tačni.

Genitiv imenice može opet da se mijenja pred nekom drugom imenicom. *Amen sam e duje (ili e dujenđe) phralenđe čhavoṛe.* (Mi smo dvaju braće djeca.) — *Amen sam čhavoṛe e phralenđere e dujenđere.* (Mi smo od dva brata, *dvaju braće* djeca.) Kada posesivni genitiv u kosom padežu stoji iza imenice, on može da primi duži oblik.

Treba znati da je prisvojni genitiv (kao, na primjer, i prisvojne zamjenice za treća lica) ranije imao i u gurbetskom, kao oduvijek u turskoromskom, duži oblik i da se vremenom sažeo. Uporedimo: *dujengero, dujengo*

i dongo. Lengero i *lengo* (njihov), *lakero i lako* (njen), *leskero i lesko* (njegov). Duži oblici ne mogu u gurbetskom nikad stajati pred dotičnom imenicom, kao što ni kraći ne mogu uvijek stajati iza nje.

Uzmimo slučaj složenice *doođengo* koja je sastavljena od dvije riječi. Prva je *do-*, što je skraćeni oblik od *duje-*, pa odgovara našem *dvo-*, a izvedena je od broja *duj* (dva). Druga riječ je *ođengo*, genitiv plurala riječi *ođi* (ili đi), koja ima glavno značenje *duša*, dok može ponegdje da znači i dah, srce, snaga, trbuh i dr.

Složenica *doođengo* ima oblika za ženski rod sasvim pravilan: *doođenđi*. Između nekoliko značenja, glavna su dva: 1. *trudna*. Ta se riječ *doođenđi* može ovako prevesti: »od dvije duše« ili »dviju duša«, a to su majka i dijete; 2. *sipljiva, astmatična*, što se bukv. može prevesti »od dva daha«. Kod nas se u srpskohrvatskom ne upotrebljava riječ »dvodušan«. Imamo složenicu jednodušan, koja ovdje ne dolazi u obzir. U Nišu sam čuo složenicu *dovođali. Ašili e rakli dovođali.* (Ostala je cura »dvodušna«.)

Uzmimo primjere za iznesena dva slučaja. *Gaja ţomni hi doođenđi, voj našti ćerel bući.* (Ova je žena noseća, ne može da radi.) — *Makh e džornjaće o krlo e čhileha te na haćardinajvol kaj hi doođenđi.* (Namaži mazgi grlo da se ne primjeti da je sipljiva.)

Riječ *doođengo* ima sinonime, od kojih ćemo najprije spomenuti *dujemongo* ili *domujengo*, što će reći dvoličan, od dva lica. Zatim, da spomenem i ovaj karakterističan slučaj. Neki Romi kažu za moj romski rječnik *doođengo* (ili *dogoođengo lil.* To bukvalno znači: (knjiga) od dva daha (od dvije duše) ili od dvije pameti. To se odnosi na dva teksta, na naš i na romski. A sada evo jednog drukčijeg primjera: *Ando šoro dujeđivesengo* (u toku dva dana). *Ando šoro* znači u toku ili na kraju, a sama riječ *šoro* znači *glava.*

Što se tiče deklinacije ovakvih genitivnih složenica, one su zaista interesantne. U riječi *doođengo* (bukv. dviju duša) imamo poslije prve rječce, *do-* (od *duj)* skraćeni genitiv plurala, koji se danas u gurbetskom redovno upotrebljava. Međutim, čim se ta genitivna tvorevina počne deklinirati, ona će, prije nego što će primiti padežne nastavke, produžiti svoju osnovu: *ođeng-* do njene nekadašnje dužine. Tako ćemo dobiti oblik *ođenđireng-* koji je od nje tačno dva puta duži. Na taj način imaćemo naglašene oblike od *doođengo:* gen. *doođenđirengo*, dat. *doođenđirenđe*, akuz. *doođenđiren*, vok. *doođenđiralen*, instr. *doođenđirenca*, abl. *doođenđirendar*, prepoz. *doođenđirenđe.* Ti oblici znače: trudni (sipljivi). trudnih (sipljivih), itd.

D a t i v. — *Sa vaćardem okolenđe donđe.* (Sve sam rekao onim dvoma.) To se može i ovako reći: *Sa vaćardem okole do dženenđe.* (Sve sam rekao onoj dvojici.) U ovom slučaju uzeli smo brojnu imenicu *dujdžene* (dvojica). — Ona se mijenja ovako: *dujdžene (duj džene), do dženengo, do dženenđe, do dženen, do dženenca, do dženendar, do dženende.*

Nisam tu riješio pitanje pravopisa. *Duj džene* su dva lica, dvije osobe, a, pisano sastavljeno, znači dvojica ili dvoje. Genitiv od *dujdžene* (dvojica) treba da bude *doodžengo*, a od *duj džene* (dva lica) *duje dženengo.* Međutim, u praksi se to obično brka. Neka pravopis riješi neki ortograf. Međutim, gdje god se tu spominje *do*, ono se može zamijeniti sa dužim oblicima *duje* ili, rijetko, sa *done*, što, inače, nije sasvim u skladu sa fonološkim principima.

Nismo naveli sve padeže broja *duj*, to smo smetnuli s uma. Učinićemo to sada. *1. duj, 2. dujengo (dongo), 3. dujenđe (donđe), 4. dujen (don), 5. dujale (dujalen), 6. dujenca (donca), 7. dujendar (dondar), 8. dujende (donde).* Nisam navodio uz to rjeđe varijante: *2. donengo, 3. donenđe,* itd. Evo i primjera: *E majphureder rakli vaćardah okole donđe.* (Najstarija djevojka rekla je onim dvjema.) — *Gale do dženenđe phendem.* (Rekla sam ovoj dvojici.) — *Ćhinava o šoro e do dženengo.* (Odsjeći su glavu »njih dvojice«, tj. njima dvoma.) Genitiv i dativ su ponekad bliski jedan drugom. Češće je to slučaj u šćiptarskom, u ruskom, itd. Uporedimo i kod nas: *cijena brašnu* (rusizam) mjesto *cijena brašna.*

Akuzativ. — Samostalni oblik akuzativa broja *duj* glasi *dujen* ili, stegnuto, *don.* To dvojstvo oblika, *dujen* i *don,* podsjeća na identičan odnos riječi *muj* (usta) *mujen* (živi akuzativ pl. za stvari) i *mon.* Bolji je primjer: *mujen mujendar* i *mondar* (od usta) i *dujendar* i *dondar* (od dvaju). *Lačhe hi voj poṛali, don kam-bjanel sigende.* (Dobro je ona »trblasta«, dvojke će roditi uskoro.)

Phaṛlah ladžavimata po gav, kaj e čhej bjandah don (dujen), majsig neg so kam-lel ṛomeh. (Pukla je bruka po selu, jer je djevojka rodila dvojke prije nego što se udala.) — Doslovno Romi kažu mjesto udala se: ona je uzela čovjeka, a kod nas samo čovjek uzima ženu. To je neki trag od matrijarhata. Kod ruskih Roma najstarije je lice u plemenu *phuri daj* (»stara majka«)!

Samostalni vid akuzativa broja *duj* (dva), (duži oblik *dujen,* i kraći, *don)* upotrebljava se povremeno i ondje gdje mu mjesto nije, tj. gdje treba da stoji zavisni oblik *do* ili *duje. Dijam devleh e don phejen lehćeren.* (Pozdravili smo dvije sestre njegove.) — *Von dije mrtik amendar don bakren.* (Oni su oteli od nas dvije ovce.) — *Maladem lenđe don khanjen save xasardileha.* (Našli smo njihove dvije kokoši koje su se bile izgubile.) — *Don rakljen čumidijem* (Dvije cure sam poljubio.) — *Von len len po don, sa duj po . . . duj džan.* (Uzimaju ih po dvoje, sve ide dva po dva.)

Ispred imenice, zamjenice i pridjeva oblik akuzativa broja *duj* javlja se, po pravilu, u zavisnom obliku, jer je i u zavisnom svojstvu. Ti oblici su *do-, duje-* ili, rjeđe, *done-. Bičhalde do mahrimen te ćhinen kaš ko barvalo.* (Poslali su dva seljaka da sjeku drva kod gazde.) *Mahrime* je riječ kojom se kod čergaša označava inorodac, dakle onaj koji nije Rom. Prvobitna značenja odišu groznom pritajenom kastinskom, mržnjom. *Mahrime,* u stvari, znači: pogan, kužan, zaražen, itd.

Još koji primjer za upotrebu nesamostalnog oblika *do,* itd. *Amen dikhlam gole do kale manušem.* (Mi smo vidjeli ona dva crna čovjeka.) — *Sohće ni dijan len gov duje parne gurven?* (Što im nisi dao ona dva bijela vola?) — Oblik pokazne zamjenice *gov* može da stoji mjesto oblika *gova* (ovaj, ovo) *goja* (ova) i *gola* (ovi, ove) i mjesto svepadežnog oblika *gole. Čhudijan li gov duje mule buznjoṛen?* (Jesi li bacio one dvije *crknute jarice?)*

Evo, na kraju i primjera za akuzativ za stvari, koji je u romskom, kao, uostalom, i kod nas, za muški i srednji rod jednak nominativu. *Phenava tuće golehtar jekh-duj alava.* (Reći ću ti o tome jednu-dvije riječi.) — *Vov arakhel la sar duj jaćha ando šoro.* (On je čuva kao dva oka u glavi.)

Instrumental. — *Voj ni dikhel štare jakhenca gaći me donca.* (Ona ne vidi sa četiri oka koliko ja sa dva.) — *Džav te ćerav bući kale donca.* (Idem da radim s ova dva.) — *Phaṛavav e phuv e gaurvenca, kav donca.* (Orem zemlju volovima, s ova dva.) — *Reslem lenca, dujenca, e do džejenca.* (Stigao sam s njima dvjema, s njih dvije.) — *Xasalji voj gov donca, gole donca, gole bijenca, gole duje dženenca, gole done (ili: do) manušenca.* Ovdje je na nekoliko načina navedena ova rečenica: ona se izgubila s onom dvojicom, s ona dva čovjeka. Ko je dosad pratio ova izlaganja, lako će uočiti razlike u nijansama, pa nije potrebno da se sada na tome duže zadržavamo.

Dajem sad primjere u kojima se broj *duj* javlja u svepadežnom obliku uz nomina koja se nalaze u instrumentalu. *Duje dromenca dijah buka e bokoli.* (U dva puta je progutao kolač.) — *E bibi đeli-tar do ternedere čhejenca.* (Strina je otišla sa dvije mlađe kćerke.) — *O prligano xuklah duje dženenca te phađel mae e kokala.* (Mangup neki skočio sa još dvojicom da mi kosti polomi.) — *Akhardam lehće don amalen thaj vov dikhlah-pe pire do amalenca.* (Zvali smo dva njegova prijatelja, pa se on vidio sa svoja dva prijatelja.) — *E čhej ačhili phari doođenca.* (Djevojka je ostala teška, s dvije duše, tj. trudna.)

Ablativ. — Broj *duj* ima u ablativu ova dva nezavisna, samostalna oblika: *dujendar* i *dondar,* a vrlo rijetko *donendar.* Na primjer: *Dondar lijan thaj pale don dijan.* (Od dvojice si uzeo i opet si dvojici dao.) Glagol *dati* traži u romskom akuzativu, pa zato tu stoji: ... *don dijan,* bukv.: *dvojicu* dao, što znači: dvojici dao. — *Te dikhah ko hi tumendar lido dženendar majzuralo!* (Da vidimo ko je od vas obojice jači!) — *Gov vrdona hi jekh meteri buhle, a lunđi hi cira majbut dondar.* (Ova kola su metar široka, a duga malo više od dva.) — *Gala kape ka-thovav dondar te na šilajvav.* (Ovu ćebad ću presaviti da ne nazebem.) Mjesto *dondar* (od dvaju) trebalo bi reći *donde* (na dvoje.)

Ispred nomina broj *duj* ima u ablativu jedinstven i za sve kose padeže, zavisni oblik: *do, duje* ili *done.* Na primjer: *Astarde ma, ćićidije ma li done rigendar.* (Uhvaliti su me i pritisli sa obje strane.) — *Oj bičavđa pire duje čajen asi purani.* Ta turskoromska rečenica glasi: Ona je poslala dvije svoje kćerke starici.

Čudna je ova neobična, nezgodna formula kojom se crnogorski čergaši obraćaju bogu s nekom molbom: *Devla sunala, xav će do bare khulendar!* To znači: Bože zlatni, pojedem ti (malko) od ta dva (velika) g.vna! Drugi dio rečenice može i ovako da se kaže: ..... *xav će do bare khul!* ..... pojedem ti dva velika govna! — Imenica *khul* ima kao i znatan broj drugih, jednosložnih imenica muškog roda u oba broja isti oblik nominativa. *Khul,* dakle, znači g.vno (sing.) ili g.vna (plur.). To je mali ostatak staroindijskog vjerovanja u moć izmetina, i tsl.

Prepozicional. — U ovom padežu broj *duj* ima takođe samostalne i zavisne oblike. Samostalni su duži i glase *dujende* ili, sažeto, *donde.* — Primjeri: *Vov ćhindah mrni haravli pe dujende.* (On je presjekao moj kajiš na dvoje.) — *O daramno vošehko papo phaṛadah dujende e bižamne vošehke džukhljoṛa.* (Strašni šumski deda, tj. medvjed, rastrgao je na dvoje

lukavu šumsku kučku, tj. lisicu.) — *Paša donde, pe duj thana xalem.* (Kod dvojice, na dva mjesta sam jeo.) — *O kaš ni phaṛadilo donde, ćhin le dondel!.* (Drvo se nije raskolilo na dvoje, rasijeci ga na dvoje!)

Me kam-phandav donde, a tu phande trinende pe trin (Ja ću vezati dvostruko, a ti veži trostruko!) — *Phag go kaš thaj ćhin le donde!* (Prelomi ovo drvo, pa rasijeci ga na dvoje!) — *Sar kamlah te dol la bule, lehko phuro kar bandardilo donde.* (Kako je navalio da je obljubi, njegov stari penis se najedanput presavio na dvoje.) — *Gov drom uladol donde.* (Ovaj put se dijeli na dvoje, tj. račva se.) — *Čhutem donde o thav ande suv.* (Uvukao sam dvostruko konac u iglu.) — *Crdindo, o gra ćhindah donde o šolo.* (Tegleći, konj je prekinuo konopac.) — *Ćhinav* znači sječem, ali i prekinem. *Ićarav donde,* dvoumim se.

Oblici za prepozicional broja *duj,* pred imenicama, pridjevima i zamjenicama su kratki, a zajednički su, čuli smo već, za sve kose padeže. To su: *do, duje,* a izuzetno, i *done.* Primjeri: *Dži do bršende kam-ćinav mae vrdon.* (Do dvije godine kupiću sebi kola.) — *Hi jekh čhon voj avilaj do oḍende.* (Ima mjesec dana, ona je zatrudnjela, bukv.... došla do dvije duše.) — *Kav lil šaj sićol duje kurćende.* (Ovu knjigu može se proučiti za dvije nedjelje.) — *Gole do dženende bjandile but rakloṛe.* (Kod ovo dvoje ljudi rodilo se puno djece.)

DEMINUTIV BROJA *DUJ*

Dujoṛe ili *dujoṛa* je deminutivni oblik broja *duj* (dva), a znači na primjer: dvoje male dječice, a u drugoj prilici može da ima i značenje dvoje, dvojica. Naime, Romi su nastavak *-ica* od *dvojica* preveli romskim deminutivnim nastavkom *-ṛe (ṛa).* Naglisili smo već jednom da je deminutiv vrlo »zarazan« kod Roma. Tako, ako neka riječ dođe u deminutiv, za njom se često automatski natisnu i nalijepe i drugi deminutivni oblici, kao po lančanoj nekoj reakciji. — *Gav trinore kam-džan amenca, a gov aver kam-lin o drom gole manušenca.* (Ovo troje će ići s nama, a oni drugi će krenuti na put s onim ljudima.) — *Mi grasni čhudijah don khuroṛen.* (Moja je kobila pobacila dva ždrijebeta.) — *Gov duj rakljoṛa hi čhutine jekh pe avirate sar duj kafćoṛa paj.* (Ove dvije djevojčice su nalik jedna na drugu kao dvije kapi vode.) Ako je Rom razdragan, on nesvjesno, mehanički ređa i niže deminutive i hipokoristikone.

BROJ (TRI) *TRIN*

Kad uporedimo romski broj *trin* sa sskr. *tri (trīni)* i hind. *tin,* lako ćemo doći do zaključka da su ti oblici jedan s drugim blisko srodni. Sa romskim *trin* imaju zajedničko porijeklo i lat. *tres,* grčko *tria,* keltski i slovenski *tri,* engleski *three,* šćiptarski *tre* i dr.

Romski broj *trin* se ovako mijenja po padežima: *trin, trinengo, trinenđe, trinen* (za stvari: *trin), trinalen, trinenca, trinendar, trinende.* — Broj *trin,* naravno, nema jednine.

Naš svijet dira Rome da nikako ne mogu čisto srpskohrvatski da broje do *tri*. Tako mjesto jedan, dva, *tri*, kažu, tobože, uvijek jedan, dva, *trin*. Ali, to, naravno, nije istina, to je samo sitna pakost na račun Roma. Međutim, ima nešto drugo. Pošto je oblik *trin* vrlo sličan našem *tri*, Romi će u konspiraciji ponekad reći *duj thaj jekh* (dva i jedan) mjesto *trin*, da bi s time nešto zabašurili.

Brojna imenica, odnosno brojni izraz od *trin* glasi *trinoṛe*, što znači *trojica, troje*. — U nekim romskim dijalektima, brojevi se mogu javljati i u obliku, ali ne uvijek i u značenju, deminutiva. U našem književnom jeziku koji je bogat deminutivima i hipokoristikonima deminucija nije prodrla u kategoriju brojeva. Daćemo sad koji primjer gdje romski broj *trin* stoji u obliku deminutiva, a ne uvijek i u njegovom značenju.

Prije svega, treba naglasiti da su naši Romi našu brojnu imenicu *trojica* valjda shvatili kao neki deminutiv, jer nastavak *-ica* ima kod nas značenje deminutiva kod imenica ženskog roda, pa i kod imenica muškog roda, ako se one svršavaju na samoglasnik *a*. Na primjer: *majka, majčica, tata, tatica* i dr. Tako su onda Romi našu riječ *trojica* (troje) preveli deminutivom od broja *trin*, dakle, riječju *trinoṛe*, iako se za tu priliku obično služe izrazom *trin džene* (tri čovjeka, zapravo: tri muška bića). Uzmimo kao primjer ovu rečenicu: *Ande kaj avlin hi but čhavoṛe, a lendar hi trinoṛe mrne*. Taj tekst može se dvojako prevesti: 1) U ovom dvorištu ima mnogo djece, a od njih su *troje (trojica)* moja. 2) ... a od njih su *troje malih*, moji.

Me litrinen sa e palmenca mardem. (Ja sam svu *trojicu* šamarima izudarao. Ja sam sve *troje malih* šamarima izudarao.)

BROJ *TRIN* U PADEŽIMA

N o m i n a t i v. — *Ake mangav te marav tuće trin alava*. (Evo hoću da ti *udarim*, tj. *napišem*, tri riječi.) Sjetimo se našeg šatrovačkog izraza *udarim tel*, tj. telegrafišem. *Đindem džike trin thaj muklem andar e jagali*. (Brojao sam do tri i ispalio iz puške.) — *Tehara ande trin teaes mande*. (Sutra u tri da dođeš k meni.) Tu stoji *aes* mjesto pravilnijeg *aves*. *Voj ćerdah leste bući, kandola le jekh trin čhon*. (Ona je u njega radila, služila kod njega jedno tri mjeseca.) — *Na ulo duj đive trin, on alje*. (Nije bilo dva dana, tri, oni dođoše.) To je tur. romski. — *Av te ćhelah an trin!* (Dođi da se igramo u troje.)

Vov nakhadilo late džike trin đivesa. (On se proveo kod nje do tri dana.) *Vov čhudijah (ili: čaladah) trin preko peste*. (On je bacio (ili: lupio) tri preko sebe), tj. on se prekrstio. — *Ol beštino trin dive*. (On je boravio tri dana.) Tur. romski. — *Vov, čoṛo, phare avel dži cikne kotore marnehte, jekhvar an trin đive*. (On, jedan, teško dolazi do malog komada hljeba, jedanput u tri dana.) Tu je imenica *kotor* (ili izraz *cikno kotor)* stupila u službu priloga i kao takva primila je pred imenicom i svepadežni nastavak *-e*. Drugim riječima, *dži cikne kotore marnehte* stoji mjesto nepravilnog *dži cira marnehte*. Povodom ove konstatacije da imenica može da odigra ulogu priloga, sjetimo se činjenice da svaki pridjev u romskom može da postane i imenica.

Trin jraća vov čhuvel sama kaj si e ruvni. (Tri noći on motri gdje je vučica.) — *E gadehće baja hi majlunđi pala trin naja.* (Rukavi košulje su duži za tri prsta.) — *Jekh čhavoro sar ni jekh, duj sar jekh, trin čhavore pherdi stađi.* (Jedno dijete kao nijedno, dvoje kao jedno, a tri djeteta puna kapa.) — *Angoda ni nakhlo duj đe-trin.* (U tome nije prošlo dva dana-tri.)

Ake te mothovav tumenđe gova an trin alavora. (Evo da vam to kažem u tri riječi.) — *Na ulo duj dive-trin, on alje, trin džene Xoraxa.* (Nije bilo dva dana-tri, oni dođoše, trojica Turaka.) — *O thagar dijah romenda pire rakljan, sa trinjan an jekh đive.* (Car je poudao svoje kćeri, sve tri za jedan dan.) U nekim gurbetskim govorima većina nomina ženskog roda koje se odnose na živa bića mogu da imaju u svim padežima, osim u 1. i 5, mjesto sloga *-en,* slog *-an.* Npr.: *rakljan* mjesto *rakljen, trinjan* mjesto trinen itd. To je, u stvari, i ljepše, i dosljednije i pravilnije od oblika *trinen, trinengo* itd. *O thagar dijah pire rakljan Romen.* (Car dao kćerke Romima bukv. Rome), a to je akuz.; Isto značenje: ... dijah *Romende* (dao kod Roma). To je prepozicional.

Genitiv. — Oblik genitiva *trin* je *trinengo.* Ta riječ može da ima više figurativnih značenja. Glavno od njih je oznaka za pravoslavnog, za Srbina, ili za pravoslavnog popa. *Trinengo* kao oblik genitiva od broja *trin* (3) znači *(od) triju,* a u ovom specijalnom slučaju ima prividno i duži oblik *trinenajengo,* što znači: onaj od *tri prsta,* a to je opet Srbin, pravoslavni ili pravoslavni pop. Drugi dio složenice *trinenajengo,* tj. *-najengo,* jeste genitiv plurala od riječi *naj* (prst). Primjeri: *E trinengo đelo ane khanđiri.* (Pravoslavni pop je otišao u crkvu.) U kosim padežima riječ *trinengo,* tj. (od) triju pred drugom imenicom u genitivu skraćuje se u oblik *trine-,* npr.: *Našti gova ćineh bi trine galbejengo.* (Ne možeš to kupiti bez tri dukata.) Pravi duži oblik složenice *trinenajengo* je *trinenajenđerengo.*

Jekhvaratar iklistah jekh trinešorengo sap. (Najedanput se pomolila jedna troglava zmija.) — *Hi ma jekh džućhelore trine kurćengo, a lava vi jekhe trinebršenđereh.* (Imam jedno pseto od tri nedjelje, a uzeću i jedno trogodišnje.) Rekli smo već da je genitiv padež najvitalniji od svih. Tako, ako se neka riječ nalazi u genitivu, ona može da s genitivnim oblikom obreda sve padeže, pa, naravno, ponovo i sam genitiv.

Recimo, neka riječ u genitivu treba ponovo da se deklinira. Tada se prije svega njena osnova proširi, pa se na tu proširenu tvorevinu naljepljuju padežni nastavci. Uzmimo najbliži konkretni primjer: riječ *trin* (tri) ima osnovu *trin-.* U genitivu ta riječ dobija oblik *trinengo* (u starijem gurbetskom govoru *trinenđero),* koja može opet da postane imenica. Ako je sad treba mijenjati, valja uzeti njenu stariju osnovu *trinenđer-* i njoj ponovo dodavati nastavke padeža. Dakle, genitiv: *trinenđerengo,* dativ *trinenđerenđe,* živi akuzativ *trinenđeren* itd.

Uzmimo dvije riječi, *trin* i *brš* (tri i godina). *Trinebršengo* je trogodišnji, bukv. triju godina, trogodišnjak. *Trinebršenđereh* je akuz. trogodišnjaka ili trogodišnjega. — *Lija romnja katar e trinenđerengo rat.* (Uzeo je ženu od pravoslavne, srpske krvi.) — *Sar pelo gov trinekilengo sandukici, đelo an kotora.* (Kako je pao ovaj sandučić od tri kilograma, otišao je u komade.)

Genitiv broja *trin*, kao i svakog drugog broja, može da nastupi i kao samostalna imenica ili pridjev, pa kao takav može da se javi u oba broja i u oba roda. Znamo već, *Trinengo* znači Srbin, a *Trinenđi* je Srpkinja. *Goj Trinenđi, hi la but čhavoṛe.* (Ona Srpkinja ima mnogo djece.) — Pisana malim slovom, riječ *trinenđi* može, između ostalog, da znači *trica* ili *trojka* u kartama. Npr.: *Tute hi e trinenđi, čhude la andar će va!* (U tebe je trojka, baci je iz svoje ruke.) — *Ćheldam amen thaj pe trinenđi xasardem me love.* (Igrali smo, pa sam na trojki izgubio svoje pare.)

Trinengo znači i trostruk, trojak. *Trinenđi* znači i trojka, kao grupa od tri čovjeka. Pluralski oblik *trinenđe* znači i *vile.* Npr.: *An mae ćire trinenđe te ćidav o khas.* (Daj mi svoje vile da pokupim sijeno!) — *Pašol jekh šolo trine šolengo.* (Primiče se jedna zmija od tri metra.) *Šolo* ili *šelo* znači, zapravo, *konop, uže,* ali figurativno znači i *metar* i zmija. — Uzmimo sada jednu složenicu: *trinepatrenđi* (djetelina) bukv. »od triju listova«. Ruski Lovari je zovu *lovera,* od madžarskog *lohere.*

D a t i v. — *E ćhinđarde huljarde e šore trine dženenđe.* (Razbojnici su skinuli glave trojici ljudi.) — Čudnovat je taj romski jezik. *Ćhinđardo* znači, u stvari, zaklan, preklan, ali se kao imenica upotrebljava i u aktivnom značenju, dakle: koljač. Prema tome, tipično pasivan oblik sa izrazito aktivnim značenjem. Ta crta je karakteristična za sve romske govore. — *Oj džividi uli trine kurćenđe.* (Ona je bila živa tri nedjelje.) To je na turskoromskom. Na gurbetskom bi to glasilo bukvalno: *Voj džuvdi saha trine kurćenđe.*

A k u z a t i v. — *Trin kurće ni xalam gaći te čaljara amare poṛa.* (Tri nedjelje nismo jeli toliko da zasitimo naše stomake.) — *De ma duj parne, trin!* (Daj mi dva dinara, tri!) — *Von dije mrtik bakren trinen thaj xosle la!* (Oni su zgrabili ovce tri i »zdimili«.) *Xosle la* znači pobjegli su, bukv. obrisali je (tj. zadnjicu). — *Vov ćhindah trinen, sa jekheh pala avrehte.* (On je zaklao trojicu, sve jednog za drugim.)

Von duje manušen ačhade, a trinen bičhalde palpale. (Oni su dva čovjeka zadržali, a trojicu su poslali natrag.) — *Jekhe sovardatar čerdah pehće trin.* (Od jedne sobe napravio sebi tri.) — *Iđarde an limojra e mule trinenđereh.* (Odnijeli su na groblje umrlog popa.) — *Kana avilah ćhere, dikhlah: trin phral!* (Kada je došao kući, pogleda: *tri brata!* trojica braće!) *Kana avilah ćhere, dikhlah trine phralen.* (Kad je došao kući, ugledao je tri brata, trojicu braće.) Razlika je u interpunkciji i po smislu.

I n s t r u m e n t a l. — *Gala amare duj džene Xan-pe gole trinenca.* (Ova naša dvojica svađaju se s onom trojicom.) — *Huljistam xajrate lenca trine dženenca.* (Sišli smo niza stranu s onom trojicom.) — *Mrne trine phralenca thaj phejenca bajrilem ande maj daramni čorṛmata.* (Sa svoja tri brata i sestrama odrastao sam u najstrašnijoj bijedi.)

A b l a t i v. — *Ni mukav tu trine đivesendar.* (Ne puštam te prije tri dana.) — *Pala gova našti astareh majbut trine neve dinarendar.* (Za ovo ne možeš dobiti više od tri nova dinara.) — *Von trin džeja pašljona trine rigendar.* (Njih tri ženske ležale su na tri strane.) — *Džigothe šaj avela majbut trine kilometrendar.* (Donde moglo bi biti više od tri kilometra.) *Gav drom uladol trinende.* (Ovaj put se račva na tri strane.)

Prepozicional. — *Tu ćereh korkoŗe bući pala amende trinende.* (Ti radiš sâm za nas trojicu.) — *Me gav thav ćhindem trinende.* (Ovaj konac rasjekao sam na tri dijela.) *Ulav gov phaba trinende!* (Podijeli ove jabuke na tri dijela!)

BROJ (ČETIRI) *ŠTAR*

Vrlo rijetko *šćar.* U vezi sa rom. *štar* pogledajmo skr. *catur (catvāri)* hind. *car* (tu se *c* čita kao *č*), gotski *fidwor,* lat. *quattuor,* šćip. *katre,* staroslavenski *četyre,* a u slovenačkom *štiri* imamo glasovni razvoj sličan onomu u romskom *štar* prema sskr. *catvāri.* Broj *štar* se mijenja ovako: *štar, štarengo* (2), *štarenđe* (3), *štaren* (4), *štarale* (5), *štarenca* (6), *štarendar* (7), *štarende* (8).

BROJ *ŠTAR* U PADEŽIMA

Nominativ. — *Ačhile rigate te den vorba an štar jakha.* (Stali su u stranu da govore u četiri oka.) — *Man si štar čhaŗa.* (Imam četvoro djece.) Pluralski nastavak deminutiva za muški rod je u zapadnom gurbetskom uvijek na *-ŗe,* dok je u drugim narječjima većinom na *-ŗa.* — *Ando maripe xasardem štar naja po čačo va.* (U ratu sam izgubio četiri prsta na desnoj ruci.) — *Našti ažućarav len džike štar.* (Ne mogu ih čekati do četiri.) — *Ćhavoŗeja, čoreja, ačhilan bi čučako.* (Dijete, jadno, ti ostade bez sise.)

Jekh koŗo del vorba e saste manušeha an duj jakha, niči an štar. (Slijepac govori sa zdravim čovjekom u dva oka, a ne u četiri.) — *Amen dijam vorba an štar jakha te na khonik thovel kan.* (Mi smo govorili u četiri oka da niko ne prisluškuje.) — *Štar džene phral lije štar vrdona.* (Četvorica braće kupila četvora kola.) — *Štar đive, štar raća, duj čhave tuj maren-pe, jekh čhavo ćhinjilo.* (Četiri su se dana i četiri noći dva mladića tukla, pa se jedan zamorio.) To je šćiptarska konstrukcija romske rečenice, koja prevedena glasi: ... dva mladića dok tuku se, jedan mladić umorio se.

La hi štar čhavoŗe, li štaroŗe hi cinone. (Ona ima četiri djeteta, sva četiri malešna.) Ovdje treba uočiti zbirnu česticu *li* koja odgovara našoj *sva.* — *Ći gođi hi pala štar prne thaj pala lunđi kan.* (Tvoja pamet je za četiri noge i za duge uši.) — *O šošojoŗo hi majsigarno mandar, leh hi štar prne, a man hi duj.* (Zečić je hitriji od mene, on ima četiri noge, a ja imam dvije.) — *Duj thaj duj si štar.* (Dva i dva je četiri.) — *Amen štardžene phral vazdinaljam teharinate ande štar.* (Nas četvorica braće nadigli smo se izjutra u četiri.) — *Gola štar vrdonenđe rote hi sar štar phral.* (Ona četiri kolska točka su kao četiri brata.) — *Udo kava skami pagerde sa štar preja.* (»U ovog stola« polomljene su sve četiri noge.)

Genitiv. — Genitivni oblik broja *štar* glasi *štarengo,* a znači, između ostalog, *četvorostruk. Aven štarengo!* (Dođite u četiri!) Taj vremenski izraz upotrebljavaju i neki srednjoevropski Romi. Čuli smo već da je genitiv romske imenice sposoban da se preobrazi u pridjev s odlikama roda i bro-

ja. A, znamo već i to da se oblik genitiva imenice, kad produži svoju osnovu, može ponovo naći u novom genitivu, kao i da se izdeklinira i po svim ostalim padežima.

Ženski oblik genitiva broja četiri, *štarenđi* ili *štarengi* sa značenjem *četverostruka,* odnosno *četvorna,* a poimeničena znači *četvorka, četvrtica.* Ovdje da se dotaknemo i brojnih imenica *štaroŗe* ili *štardženoŗe (štardžene),* sa značenjem *četvorica,* a s oblikom za ženski rod *štardžejoŗa (štardžeja).* Naš završetak *-ica,* shvaćen u romskom kao deminutiv, preveden je odgovarajućim romskim nastavkom *ŗe.*

Amen reslam ke štarengo drom. (Mi smo stigli do raskrsnice, bukv.: do četvornog puta.) — *Varesavo džungalo divo saha štare kanengo.* (Neki zli div imao je četiri uha, bukv.: bio je (od) četiri uha.) — *Hi amen jekh štarekilenđi piri.* (Imamo lonac od četiri kilograma, bukvalno: četvorokilni.) — *Štareprnengo* (četvoronožni) znači *sto* (stol), a *štareprnenđi* (četvoronožna), to je stolica. — *Gova hi štare prnenđi kaj bešljol (bešlinajvol) pe late.* (To je četvoronožna, što se sjedi na njoj, tj. stolica.) — *Tu san štarejakhengo, si tu štar jakha.* (Ti si »četvorih očiju«, imaš četiri oka.) Inače, pisano zajedno, *štarjakha* znači, lokalno, i naočari. — *E štarejakhengi, voj hi štare jakhenca pe pire phakoŗa.* (Četvorooka, ona je »sa četiri oka na svojim krilašcima«.) To je noćni leptir kojeg i Romi zovu još i *vješticom* i *čoxani* ili, pogrešno, *čorani.* — *Si ma duduma štare kilenđe.* (Imam tikava od po četiri kilograma.) Zečja trava ima četiri lista, Bukv. ... je *»četvorolisna«. E šešojenđičar hi štarepatrenđi.*

Dativ. — *Ka-mućes man te goda lačharav štare đesenđe?* (Hoćeš li me pustiti da to uredim za četiri dana?) — *Anen mae udžile štar neve dinajra marnehće!* (Dajte mi u zajam četiri nova dinara za hljeb!) — *Štare čhonenđe barilisa lesi čhor džiko buriko.* (Za četiri mjeseca narasla mu je njegova brada do pupka.)

Akuzativ. — *Džando pe durutne thema, vov phaŗadah štar džute prnale.* (Hodajući po dalekim zemljama, on je izderao četiri para cipela.) — *Vov phaglah pire štar danda.* (On je polomio četiri svoja zuba.) — *O thagar laglah štare džoren galbeja.* (Gazda je natovario četiri mazge zlatnicima.) — *Voj phiravel tala o ilo e štartone čhavoreh.* (Ona nosi pod srcem četvrto dijete.) Oblik *džoren* je živi akuzativ: *mazge.* Poznato je da mi negdje kažemo *tovar* i za teret i figurativno za tovarnu životinju. Ovdje se misli na tovarnu životinju, pa je zato upotrijebljen genitiv u značenju akuzativa *džoren* (mazge), a ne nominativni oblik *džore* (tovar, teret).

Instrumental. — *Vov našti dikhol štare jakhenca, sar me donca.* (On ne može da vidi sa četiri oka, koliko ja sa dva.) — *O cinono čhavoro šaj crdinajvol je phuv štare prnenca durehte.* (Malo dijete može četvoronoške daleko da otpuže.) — *Ali jekh dženi štare šerenca.* (Došlo neko žensko stvorenje sa četiri glave.) — To je iz jedne turskoromske priče. — *Dikhlam jekh khanji štare punrenca.* (Vidjeli smo kokoš sa četiri noge.) U nekim, naročito turskoromskim govorima, upotrebljava se genitiv u značenju akuzativa i za živa bića. Zato ovdje kažu *jekh khanji,* tj. jedna kokoš, mjesto *jekhe khajna* (jednu kokoš).

Ablativ. — *Von ni aven amende majsig štarendar.* (Oni ne dolaze k nama prije četiri časa.) — *Gabor kaš našti ćhinđarav štare đivesendar, sa te pharivav.* (Ovoliko drvo ne mogu iscijepati prije četiri dana, sve da crknem.) *Amen duj džene darah lendar štarorendar.* (Nas dvojica plašimo se njih četvorice.)

Prepozicional. — *Gola Lejaša ćerde sa pire cahre štare beljende.* (Oni čergaši su napravili sve svoje čerge na četiri sohe.) — *Gova bućarno ćhindah e phal pe štarenđe.* (Onaj radnik srezao je dasku na četiri dijela.)

BROJ (PET) *PANDŽ*

U sakr. taj broj glasi *panca,* u hind. *panc,* u leton. *pieci,* u poljskom *pienć,* u šćipt. *pes.* U perzijskom se kaže *pendž* pesnica, a otuda nam je preko turskog došla riječ *pandža* (ona se, znamo, obično sastoji od *pet* prstiju.) U igri tavli ima izraz pendžujekk (petnaest). Upor. i hind. *Pendžab* (bukv.: pet rijeka, pet voda). Zatim ima piće punš (panš), koji broji pet sastojaka.

Pet groša, odnosno *dinar,* srbijanski Romi su prije zvali *pandžari,* od *pandž* (pet), kao što je turski *bešlik* (petak) nazvan prema turskom broju *beš* (pet). No, *pet groša,* zvalo se u Srbiji i *petalo,* prema našem broju pet. Ali je slučaj htio da taj oblik riječi na romskom znači *potkovica,* a to je novogrčka pozajmljenica petalon.

Petero se na romskom kaže *pandžore,* a petorica su *pandžene* (ili *pandž džene),* odnosno *pandženore.* Za žene se kaže *pandž džeja* ili *pandžejora.* Oblik *pandž* mijenja se po padežima ovako: *pandž, pandžengo, pandženđe, pandžen* (za živo), a *pandž* (za mrtvo), zatim vokativ: *pandžalen!* onda *pandženca, pandženđar, pandženđe.* — Još jedna napomena: Pošto u romskom nema duala, to poslije broja dva, tri, itd. imenice odmah dolaze u plural, a kod nas tek počevši od broja pet. Redni broj glasi *pandžto* za sing. oba roda, a *pandžti* za plural oba roda.

BROJ *PANDŽ* U PADEŽIMA

Nominativ. — *Akušlah pe phraleh thaj, ni pandž ni šov, peklah leh palma.* (Izgrdio svog brata, pa mu, ni pet ni šest, razvukao šamar) — *Pe gov abijav seha ćhinde pandž bakrore thaj pandž baloŗe.* (Na ovoj svadbi bilo je zaklano petero jagnjadi i petero prasadi.) — *Pandž kafća rat pele lehće po gad.* (Pet kapi krvi palo mu je na košulju.) — *Gav gavutne ćeren bući pe umal katar e pandž teharinatar džike oxto ande jrat.* (Ovi seljaci rade na njivi od pet izjutra do osam u noć.) — *Ande jekh daramahći našimata ando nakhlo maripe našti sutam pandž jraća.* (U jednoj strašnoj ratnoj bježaniji nismo mogli spavati pet noći.) — *Majsig pe pandž điveh e bori ŗandijah la pe sastrehtar.* (Prije pet dana snaha je »strugnula« od svog svekra.) — *An pandž džike dešuduj resli e sastruni.* (U pet do dvanaest stigao je voz.)

Genitiv. — *Pandžengo* je oblik genitiva broja *pandž* (pet). — Kao pridjev, on znači *peterostruk.* Kao imenica on ima više značenja: *revolver peterac,* a, između ostalog, *pandžengo* je i oznaka za katolika ili Hrvata, jer on se krsti sa pet prstiju. Još bolje mu pristaje oznaka *pandženajengo,* bukv.: »petoprstni«, od riječi *naj* (prst). *Gov pandženajengo đelo ande khanđiri.* (Onaj katolik otišao je u crkvu.) — *Lehko pandžengo iđarde e karnale.* (Njegov revolver peterac odnijeli su vojnici.)

Oblik za ženski rod glasi: *pandženđi,* a znači petica u kartama, petica (vrsta zlatnika itd). Kasnije je primio značenje petokruna, a zatim petodinarka. Primjer: *Mande hi akana e pandženđi ande va.* (Kod mene je sada petica u rukama.) A sada ćemo nabrojati neke složenice u genitivu.

Ande amaro pero hi but čhavoŗe, maškar lende hi jekh dujeđivesengo čhavoŗo, jekh trinekurćengo, jekh štarečhonengo thaj jekh pandžebršengo. (U našem susjedstvu ima mnogo djece, jedno je dvodnevno, jedno je »tronedjeljno«, jedno je četveromjesečno, a jedno je petogodišnje među njima.) — *E pandžeherenđi čehrajin* (petokrata zvijezda), primjer: *E lole džana ando maripe, e jagaljaha po dumo, e pandžeherenđiraha po čikat thaj e điljaha pe vuš.* (Partizani su išli u borbu, s puškom o ramenu, s petokrakom na čelu, a sa pjesmom na usnama.) *La hi bajatici oxtočhonengo.* (Ona ima bebu od osam mjeseci.)

Dativ. — *Pandže minutjenge ov ulada len po khera.* (Za pet minuta ih je razmjestio po kućama.) — *Ćindem trinenđe, dijem pandženđe.* (Kupio sam za tri, a dao za pet dinara.) *Pandžeminutjengo oxto.* (Za pet minuta 8.) Turskoromski: *Sa bićindam galbejenđe, pandže crdijenđe.* (Sve smo prodali za dukate, za pet oka.)

Akuzativ. — *Voj hanadah pandže čhavoŗen.* (Ona je sahranila pet sinova.) — *Amen šaj ladavah pandže grasten.* (Mogli bismo natovariti pet konja.) — *Dikhlem jekh dudum pandže okalenđi.* (Vidjela sam jednu tikvu od pet oka.) — *Lacicenca astardam čirikljoŗen pandžoŗen.* (Zamkama smo pohvatali pet ptičica.) — *Laći dilivani gođori ni mol ni pandž parave.* (Njena luda pamet ne vrijedi ni pet para.) — *De ma štar-pandž crdija ambrola!* (Daj mi četiri-pet oka krušaka!) — *Gova manuš nakhadah pandž brš an phandipe.* (Ovaj je čovjek proveo pet godina u zatvoru.)

— *Lijem pandž džute curuvlja.* (Uzeo sam pet pari opanaka.) *Lijam pandž džuten guruven.* (Kupili smo pet pari volova.) U prvoj rečenici riječ *džute* (pari) stoji u mrtvom akuzativu, jer se ona odnosi na stvari, tj. na opanke *(curuvlja.)* U drugoj rečenici ista riječ *pari* stoji u obliku *živog* akuzativa, *džuten,* jer se ona odnosi na živa bića, na volove, ali obično se uzima samo oblik *džute.* — *Vov las pandže romnja.* (On je uzeo pet žena.) Broj se deklinira (pandže), ali imenica ostaje u nominativu i ne prelazi u akuzativ plurala, jer je to okamenjena fraza. Zapravo, ne bi trebalo deklinirati ni broj pet. Takav je i stereotipni izraz *Lijem rom.* Uzela sam muž (mjesto muža). To je okamenjena lokucija. — *Vov anda bori.* (On je doveo nevjest*a,* mjesto nevjest*u.)* Ovdje se radi o složenim izrazima koji se odnose na »oroñavanje« i sl., kao što su glagoli oženiti se, udati se, itd.

Instrumental. — *Baro hi muršipe kana khaj manuš tromal te malavel-pe pandže dženenca.* (Velika je hrabrost kad jedan čovjek smije da se bije sa pet ljudi.) — *Đelem pandže angarašenca ande plajin.* (Otišao sam

sa pet ugljara u planinu.) — *Na te ačheh majdur pandže kurćendar!* (Nemoj da ostajem duže od pet nedjelja.)

Ablativ. — *Avilem majsig pandžendar.* (Došao sam prije pet časova.) — *Ni jekh e pandže najendar inaj gaći lungo sar aver.* (Nijedan od pet prstiju nije dug koliko drugi.)

Prepozicional. — *Duj dži pandžende trubuj trin.* (Dva do pet treba tri.)

BROJ (ŠEST) *ŠOV*

Na sskr. *šaš,* hind. *cha* (izgovori *čha*), irski *še* (fon.), perz. *šeš,* leton. *šeši,* lat. *sex,* itd. Romski se kaže šest *šov,* šesnaest *dešušov,* dvadesetšest *bišthatšov,* šezdeset *šovardeš,* šest stotina *šov šela* (šesti) *šovto.* O tim brojevima ćemo kasnije, o svakom napose, opširno govoriti.

Broj *šov* se deklinira ovako: 1. *šov,* 2. *šovengo,* 3. *šovenđe,* 4. *šoven šov,* 6. *šovenca,* 7. *šovendar,* 8. *šovende.* Preskočio sam vokativ, jer on i nema neke praktične vrijednosti. — *Šovoŗe* znači šesterostruk, šestoro itd. *Von šovoŗe đele pe bući.* — *Šovari* znači *sekser, šestak,* bosanski turcizam *altiluk,* sve to od *šov, sechs,* šest, i *alti.* Upor. *pandžari* (petak, tj. petoparac) od *pandž* (pet). Redni broj *šovto* znači šesti. Primjeri: *Lijem o šovto brš.* (Uzeo sam šestu godinu.) — *So šaj ćineh pala gov šovari?* (Šta možeš kupiti za ovaj sekser?)

Naš svijet voli da zadirkuje Rome. Veli da im je carstvo propalo zbog broja *šest,* pa ga zato tobože, izbjegavaju ili ga preskaču. Ali, ako ga već moraju nekako da izraze, oni ga tobože izdaleka opisuju, ili kažu jednostavno pet i jedan, *pandž thaj jekh,* a to je šest *(šov).* — Naša djeca draže čergaše kad ih pitaju koliko rukava ima u tri gunja. Neki Rom se ipak prevari, pa mu se omakne riječ *šov.*

Kažu ljudi da čergaši ne vole da ih iko broji u kolonama kad »jezde«, jer to je evidencija. Oni kažu da to nije dobro, jer ko zna šta može da bude. Čergaši se brane: *Amen ni kamah te đindivah najeha, kaj ni džangljol-pe pe kahte kam-perel o paluno naj. Pe kahte perela, šaj sigo merela.* (Mi ne volimo da nas broje, bukvalno: da se brojimo prstom, jer se ne zna na koga će pasti posljednji prst. Na koga padne, ubrzo može da umre.) — *Đindivah,* broje nas, bukv.: brojimo se. Osnovni glagol od *đindivav* (brojim se) glasi *đinav* (brojim) tursko romski *genav. Efta bi jekhehko,* (sedam bez jedan) kaže se ponekad da bi se izbjeglo spominjanje broja šest (*šov*).

BROJ *ŠOV* U PADEŽIMA

Nominativ. — *Ćeraha bući katar e šov džike oxto.* (Radili smo od šest do osam.) — *Li šovoŗe čhavoŗe hi jekh avrehće džiko kan.* (Sve šestoro djece jedno drugom je do uha.) — *Biš džikaj šov* (dvadeset do šest). — *Nakhle šov kurće džikaj vov sastilo.* (Prošlo šest nedjelja dok je ozdravio.) — *Šov čhon ili opaš o brš, gova hi jekh.* (Šest mjeseci ili pola godine, to je isto.) — *Mrno ćher naj paše, šov sata dur hi, opaš đive džape.* (Moja kuća

nije blizu, šest sati daleko, ima pola dana hoda.) — *Avava ande (ili, pala) šov čhon đivesa.* (Doći ću za šest mjeseci.) — *Goj džuvli hi po bjanipe, ka-bjanel džite šov đive.* (Ona je žena pred porodom, rodiće za šest dana.)

Genitiv. — *Ćerdah pehće o mardo jekh hanadi šove crdijenđi.* (Napravio je sebi kovač jednu lopatu od šest oka.) — Riječ *hanadi* znači lopata, dakle oruđe za kopanje, ili na romskom *hanadi* ili bukv.: *kopana! Šovengo* (revolver šesterac), a kaže se i *šovedromengo,* od riječi *šov* (šest) i *dromengo,* što je gen. pl. od *drom* (put). *Šov droma* znači *šest puta* (to je množenje) i *šest puteva. Šovenđi* (šestica). *Phiradem curuvlja šove forintenđeren.* (Nosio sam opanke od šest forinti.)

Akuzativ. — *Gole balja saha šov baloṛe.* (Ona krmača je imala šestero prasadi.) — *E šošni bjanel trine džike šove šošojoṛen.* (Zečica rađa tri do šest zečića.) *Ćer šov kombujra pe gav šolo.* (Napravi šest čvorova na ovom užetu.) — *Gov murš ćhindah e sapehće šov šore andar e dešuduj.* (Onaj junak odsjekao je zmiji šest glava od dvanaest.) *Jekh čoṛi bjandah šovẽ čhavoṛen.* (Neka sirotica rodila šestoro dječice.)

Instrumental. — *Đelem šove dženenca ando voš te ćerav bući.* (Otišao sam s njih šestero da radim u šumi.) — *Gov krloṛo ih šove jagenca, ili: jagaljenca.* (Ovo je pištolj sa šest metaka.) — *Laće šove čhavoṛendar hi trin nasvale.* (Od njeno šestoro djece, troje je bolesno.)

BROJ (SEDAM) *EFTA*

Efta vrlo rijetko *jefta,* preuzet je iz novogrčkog, premda više liči na srodno perz. *heft,* odakle je i naš turcizam — *hefta* (sedmica). — Upor. sskr. *saptan (sapta),* hind. *sat,* lat. *septem,* srp. hrv. *sedam,* leton. *septinji* i dr.

Broj *efta* ne mijenja svoj završetak pred drugim riječima, kao ni ostale pozajmljenice iz novogrčkog, *oxto* (osam), *inja* (devet), *tranda* (trideset) i dr., kao ni pred romanizmom *milja* (1000). Svi ti brojevi završavaju se na vokale. Jedan primjer: *Vov hi efta thaj opaše bršehko.* (On je sedmoipogodišnjak.)

Od broja sedam *(efta)* gradi se vrlo rijetko, tu i tamo, i pogrešan prevod oblika brojne imenice sedmorica *(eftavoṛe). Gola eftavoṛe čhavoṛe nasvalje thaj pale sastile* (Ono sedmero djece se razboljelo i opet je ozdravilo). Redni broj od *efta* glasi za oba roda jednine *eftato* (sedmi, sedma) a za oba roda množine *eftati* (sedmi, sedme).

Broj *efta* ima sljedeće padežne oblike: 1. *efta,* 2. *eftango,* 3. *eftanđe,* 4. *eftan, efta,* 6. *eftanca,* 7. *eftandar,* 8. *eftande.*

BROJ *EFTA* U PADEŽIMA

Nominatv. — *O kham bjandol ande efta oteharinate, a ande efta raćako phađol.* (Sunce se rađa u sedam jutrom, a u sedam uveče zalazi.) Mjesto *zalazi* Romi kažu i *phađol,* tj. razbija se. — *Pe abijavehki paćiv von xaleha thaj pileha soṛo efta đivesa thaj efta raća.* (Na svadbenom piru oni bijahu jeli i pili punih sedam dana i sedam noći.) — *Si amen gathe efta džene*

phral. (Ima nas ovdje sedmero braće.) *Ake efta kurće, sar vov ni ṛandol-pe, muklah e čhor.* (Evo sedam nedjelja kako se ne brije, pustio bradu.) — *Laće efta čhavoṛe sar efta ćermoṛe.* (Njeno sedmero djece kao sedam crvića.) *Gaja plečinta efta čhiba džanel, devlikani hi.* (Ova pita zna sedam jezika, božja je!).

Kana nakhleha e efta čalje brš, avile e efta bokhale. (Kad bijaše prošlo sedam sitnih godina, dođe sedam gladnih.) — *Gaći hiamee pindžardo, hi leh efta čhavoṛe.* (Koliko je nama poznato, on ima sedmero djece.) — *Ande kaja phal hi efta karfa čaladine.* (U ovu dasku je zakucano sedam klinaca.)

Genitiv. — *Eftango* znači sedmerostruk, ali ima još značenja. Npr.: *Hi li gova tute eftango tutuno.* (Je li to kod tebe duvan *od sedam* dinara?) To *eftango* se ne može adekvatno prevesti. — *Eftanđi,* to je sedmica. *Dikh, sar kam-ćheleh, lehte hi e eftanđi.* (Gledaj kako ćeš igrati, u njega je sedmica.) — *Gov ćiro eftango našti phaṛol.* (Ovaj tvoj pištolj sedmerac ne može da puca.)

Gov bajatici hi efta čhonengo, a lehći phen hi efta bršenđi. (Ovo djetešce ima sedam mjeseci, a sestra mu sedam godina.) — *Gov džoro barilo efta bršengo.* (Ovaj mulac je narastao, sedmogodišnjak.) — *O rikono sas efta kilengo.* (Pašče je imalo sedam kila.) — *Hi leh vrđon efta metrengo.* (Ima on kola od sedam metara.) — *Kana vov saha efta bršengo, mulo-tar,* (Kad je imao sedam godina, umro je.)

A evo kako se deklinira, na primjer, jedna složenica od broja *efta* (sedam): *Eftabršengo, e bršenđirengo, e bršenđirenđe, e bršenđiren, e bršenđirenca, e bršenđirendar, e bršenđirende.* To je genitiv od genitiva, dativ od genitiva, itd. Govorili smo o ovoj osobini genitiva u romskom.

Dativ. — *Efta kurćenđe von nakhle o baro paj.* (Za sedam nedjelja oni su prešli veliku vodu, tj. more.) — *Vaćaren kaj o del ćerđah e phuv efta đivesenđe.* (Govore da je bog stvorio svijet za sedam dana.) — *Šjindas efta žjenenge šore.* (On je odrubio sedmorici ljudi glave.) To je na vlaškoromskom.

Akuzativ. — *E džungale prligaja čhorde lehće efta gloncujra ande gucupana.* (Opaki gadovi sasuli su mu sedam metaka u šiju.) — *E drabarka ikaldah andar e čornja e čhejaće efta baloṛe.* (Vračara je izvukla iz pletenice djevojci sedam vlasi.) — *Kana o Xalo jekhvar pekel, efta đenen eravel.* (Kada Ćelo jednom lupi, sedam ljudi obara.) — *Von tradije ando ajsav efta vrđona điv.* (Otjerali su u vodenicu sedmera kola pšenice.)

Gova manuš savo mudardilo, pala pehte muklah efta čoṛe čhavoṛen. (Čovjek koji se ubio, ostavio je iza sebe sedmero sirote djece.) — *E lačhe ćerdine plečintaće mothodol kaj džanel efta čhiba.* (Za pitu koja je dobro napravljena kaže se da zna sedam jezika.) — *Po sumnal đe e Bibijako e Roma ćhinde po trine papinen, e barvale po pandžen, a e maj barvale po eftan.* (Na praznik Tetke Bibije Romi kolju po 3 guske, imućniji po pet, a najbogatiji po sedam.)

Instrumental, ablativ, prepozicional. — *E phivli ačhili pe čhavoṛenca, eftanca.* (Udovica je ostala sa svoje sedmero djece.) — *Jekh sap saha šovebršengo, a o aver efta šorenca.* (Jedna zmija bila šestoglava, a druga bila sa sedam glava.) — *Leh inaj majcira efta bršendar.* (Ona nema

manje od sedam godina.) — *Kava ćidijem eftandar dženendar.* (To sam pokupio od sedam ljudi.) — *Vo nasvaljo efta nasvalimatendar.* (On se razbolio od sedam boleščura.) — *Majsig eftandar amen našti uštah thaj našti resah lende.* (Prije sedam ne možemo ustati i ne možemo stići kod njih.)

BROJ (OSAM) *OXTO*

Romski broj *oxto* (osam) ili, rijetko, u turskoromskom i *ofto* nije porijeklom originalno indijski broj, kao ni *efta* (sedam) ni *inja* (devet), već su sva tri broja uzeta iz novogrčkog: efta, oxto ennia, uporedimo lat *octo,* irsk. *ocht,* njem. *acht,* sskr. *astan* itd. Romski redni broj je *oxtoto* (osmi, osma), za množinu *oxtoti* (osmi, osme). — Brojna imenica je *oxtore* (osmorica, osmero). — Treba razlikovati *oxto* (osam) i *oxtoto* (osmi, osma). Npr.: *Ađive hi oxto đive, sar sem e ćherehtar.* (Danas je *osam dana* kako sam od kuće.) — Ali: *Ađive hi oxtoto đive, sar sem e ćherehtar.* (Danas je *osmi dan* kako sam kod kuće.) — Broj *oxto* (osam) deklinira se dalje: 2. *oxtongo,* 3. *oxtonđe,* 4. *oxton, oxto,* 6. *oxtonca,* 7. *oxtondar,* 8. *oxtonde.*

BROJ *OXTO* U PADEŽIMA

N o m i n a t i v. — *Udžile sem oxto rata.* (Dužan sam osam krvi.) Ili: *Pelem pe oxto rata.* (Pao sam na osam krvi.) To na šćipt. romskom znači da mu prijeti osam krvnih osveta. — *Oxto džornja čaron pe umal.* (Osam mazgi pasu na livadi.) — *Efta, oxto, ko sem motho!* (Sedam, osam, kaži ko sam!) — *O čoro manuš čaladino hi čhujraha pe oxto thana.* (Jadni čovjek izboden je nožem na osam mjesta.)

G e n i t i v. — Genitivni oblik broja *oxto* (osam) glasi *oxtongo.* — Taj oblik broja ima više značenja. Na primjer: konj — osmak, dijete — osmanče, revolver — osmerac, i t. slično, a znači i *osmerostruk. Mande hi an poski oxtongo jagalo, sar vi lehte.* (U mene u džepu ima pištolj osmerac, kao i u njega.) — Vidimo da se u primjerima često govori o pištoljima. To je zato što Romi vole da pucaju na svadbama, što tako čuvaju strah, a na putovanjima tako odgone kurjake koji im napadaju konje. Zapadni Gurbet neće ubiti nikog vatrenim oružjem, nego će ga u krajnjem slučaju ošinuti nožem.

Da nastavimo, gdje smo stali: *Oxto đive* znači bukv.: *osam dan.* Riječ *đive* (dan), može naime, kao što smo to već jednom čuli, da poput još nekih drugih riječi, zadržati oblik nominativa jednine i onda kad se radi o množini. Onda bismo i izraz *oxto đive* mogli prevesti riječima *osam dani.* što je netačno i ružno. Srećom, izraz *oxto đive* stekao je i značenje našeg izraza *osam dana.* Ali, pošto je puni oblik nominativa množine *đivesa,* onda se to najpravilnije kaže *oxto đivesa.*

Osmi dan kaže se *oxtoto đive. Oxtoto* je isto što i naš redni broj *osmi.* Ponekad se čuje i divlja konstrukcija *oxtongo đive. Oxtongo* je oblik genitiva množine (jer jednine, naravno, nema) broja *oxto (osam),* što se u srpskohrvatskom ne može ni prevesti. *Oxto đivesengo, osmodnevni,* zapravo

osamdnevni, jer *oxto* ne znači *osmo-*, nego *osam*. *Oxtoto đive*, je *osmi dan*, a *oxtotone đivesehko* znači *osmog dana*. Dakle, temporalni genitiv i u srpskohrvatskom i u romskom.

Oxtobršengo (osmogodišnji) pravilno je rečeno, dok je *oxtonebršengo* pogrešno, jer prva komponenta *oxto* je glavni, a ne redni broj. *Oxtotone bršengo* bi značilo »od osmih godina«, a takvo nešto teško da postoji. — I, na kraju, još jedan primjer bez direktne veze sa prednjim. *Gav phuro nasvalo Rom hi dad oxtone čhavorengo.* (Ovaj je stari bolesni Rom otac osmero djece.)

Genitivni oblik broja *oxto (osam)*, koji glasi *oxtongo*, ima i odlike roda i broja, jer su brojevi srodnici pridjeva. Tako onda dobijamo ženski oblik *oxtonđi*, što znači *osmica*. Npr.: *Ćhude e oxtonđi!* (Baci osmicu kartu!) — Još jedan primjer za ženski rod. *Gova hi oxto minutenengi bući.* (To je posao od osam minuta.)

Genitivne tvorevine brojeva i još nekih kategorija nose djelimično i značenje pridjeva. One izražavaju *vremenske odnose, količinske mjere i predstavljaju različite druge vrijednosti*. Pa i imenice kojima se pita, dobijaju iste oblike roda, broja i padeža. Navešćemo neke primjere iz različitih dijalekata.

Na pitanje: *Kobore bršenđi si voj?* odgovoriće se, na primjer: *Dešueftanđi.* (Koliko joj je godina, bukvalno: koliko-godišnja je ona? — (Sedamnaesta.) — Istočnogurbetski: *Sode beršengo si vov?* (»Kolikogodišnji«je on?), odgovor može da glasi: *Dešupandžengo.* (Petnaesti.) — Zapadnogurbetski: *Gaće bršengi hi goja čhejori?* (»Kolikogodišnja« je ona djevojčica?), odgovor: *Šovengi* (bukv.: šesta). Vlaškoromski: *Kiči brešengo sjan tu?* (»Kolikogodišnji« si ti?), odgovor slijedi: *Dešengo.* (Deset.)

D a t i v. — Izredaću neke slučajeve iz kojih se vidi da se mjesto prijedloga *za* (u svim njegovim značenjima) u mnogim romskim dijalektima uzima dotična riječ u dativu. Primjeri: *Me niči kam-šaj iri ma ćhere oxto đivesenđe.* (Ja se neću moći vratiti kući za osam dana.) — *Pandže minutjenge oxto.* (Za pet minuta osam.) — *Gathe trubuj xape oxto dženenđe.* (Ovdje treba hrane za osam lica.) — *Oxto đivesenđe nakhlem gav baro voš.* (Za osam dana prošao sam kroz ovu veliku šumu.)

A k u z a t i v. — *Jekh vrdon uštadah jekhe oxto bršenđe čhavoreh.* (Jedan kola su pregazila neko osmogodišnje dijete.) — *An jekh plajinaći xar o gavutno arakhlah oxto ruvoren.* (U nekoj planinskoj jaruzi seljak je našao osam vučića.) — *Oxto čibja džanel.* (Osam jezika zna.) — Tursko-romski: *E mišijakica bjandah oxto koṛe thaj kašuće mišjakujricen.* (Mišica je rodila osam slijepih i gluvih mišića.)

A b l a t i v, p r e p o z i c i o n a l. — *Gava ćher ni putardol-pe majsig oxtondar.* (Ova kuća se ne otvara prije osam.) — *Mudarde jekhe bibanđe manušeh angla lende oxtonde.* (Ubiše nevinog čovjeka pred njima osmoricom.) — *E phivli umbladili angla amende, oxto dženende.* (Udovica se objesila pred nama, osmoricom ljudi.)

(Nastaviće se)

UHLIK, R.

LES NUMÉROS DANS LA LANGUE DES ROMES

RÉSUMÉ

La catégorie grammaticale des nombres dans la langue des Romes et les exemples de cette catégorie témoignent de la parenté entre l'ancienne langue indienne et la langue rome. Les termes se rapportant aux nombres qui sont d'origine indienne, se sont assez bien conservés dans la langue en question. Quoique le fond lexical avait passé par différents mélanges, pourtant ces termes comme formes communes, originales, ont resté principalement identiques ou presque indentiques dans la plupart des dialectes. L'exception font les langues de petites communautés romes au nord-ouest de notre pays. On peut constater que leur langue brusquement tombe en décadence, de la manière que les Romes en Slovénie ont retenu sporadiquement les termes pour les nombres seulement jusqu'au numéro cinq, tandis qu'ils empruntent les autres de la population autochtone. Le cas semblable s'est passé avec la langue des Romes només Šijaci, dont le système numérique se décompose.

Dans la langue des Romes, les premiers six nombres sont d'origine indienne. Se sont les suivants nombres dans la langue des Gourbets: *jekh* (1), *duj* (2), *trin* (3), *štar* (4), *pandž* (5) et *šov* (6). Dans le senscrit ces mêmes nombres sont: *eka, dvi, tri, catur, pañca* et *šaš.*

Ainsi que tous les autres nombres cardinaux indiens anciens, dans la langue des Romes, les nombres de 1 au 6 commencent et se terminent par les consonnes. Mais, les nombres cardinaux empruntés, commencent et se terminent par les voyelles. Les nombres entre 6 et 10 sont empruntés du néo-grec: *efta* (7), *oxto* (8) et *inja* (9), et le numéro *deš* (10) est d'origine indienne. Les nombres du 1 au 10 sont monosyllabes, tandis que les autres du 11 au 19 sont dissylabes. On compose ces nombres de la manière suivante: au numéro dix *(deš)* on ajoute la particule *u* et ensuite le numéro en question. Dans un petit nombre de dialectes on ajoute la conjonction *thaj* avec la signification de *et.*

Quant aux nombres du 20 au 29 ils sont aussi composés et entre le numéro vingt et les autres on ajoute la particule *thaj* en dialecte des Gourbets, et *haj* ou *aj* en rome-valaque.

Dans la suivante interprétation du matériel concernant les nombres est embrassée la formation des numéros 30, 40 et 50 qui sont formés dans les dialectes romes de deux différentes manières. Ils ont les formes synthétiques et aussi analythiques: *tranda* ou *trijanda* (30), *saranda* (40) *et pinda* avec les nuances *pejinda* et *peninda* (50).

L'auteur cite ensuite les nombres qui suivent et donne les exemples de la langue parlée.

Exposant le riche matériel concernant les methodes de numération dans cette langue, l'auteur constate que les nombres sont exprimés en général par les voies arithmétiques de l'addition et de la multiplication, et on emploie la soustraction sous les conditions determinées.

Dans l'autre partie de ce travail, l'auteur examine en détails tous les numéros commençant par *un* et il donne une abondance d'exemples.

Dans le suivant numéro de l'Annuaire sera publiée la suite de cette contribution.

EDINA ALIREJSOVIĆ

ROMANSKI ELEMENTI U SRPSKIM GOVORIMA LIVANJSKOG POLJA

U V O D

Livanjsko polje se prostire istočno od planinskog lanca Dinare, na površini od 380 km² i okruženo je planinama: Šator, Dinara, Tušnica, Krug, Grbice i Staretina. U morfološkom pogledu, polje se može podijeliti na tri gotovo zasebna područja: na sjeverozapadu Ždralovac i Ševarevo blato, u srednjem dijelu Livanjsko polje u užem smislu i na jugoistoku Buško blato. Prva dva područja su više povezana, a Buško blato je sasvim samostalna kotlina[1].

Livanjsko polje je prilično dobro naseljeno, a ostaci mnogobrojnih gradina (više od 40) svjedoče da je ovaj kraj bio naseljen još u praistorijskom periodu. To je bila postojbina velikog ilirskog plemena Delmata, koji se prilikom rimske ekspanzije na Balkanski poluotok žilavo odupiru, ali bivaju pokoreni. Ostaci niza naselja potvrđuju da je ovaj kraj bio naseljen i u doba Rimljana.

»I saobraćajne veze, izgleda bile su dobro razvijene. O tome saznajevo iz dva itinerarija: Itinerarium Antonini iz III vijeka i Tabule Peutingeriane iz kasnoantičkog doba. Po Tabuli Peutingeriani, starija cesta išla je od Servitiuma (Gradiške) uz Banjaluku na Kupreško polje i preko Borove Glave na Livanjsko polje; dodirnuvši se mjesta Vašarovine i Ljubunčića vodila je na planinu Prolog. Poslije je sagrađena nova cesta koja je bila mnogo kraća. Ova nova cesta, prema Itinerarium Antonini, prolazila je kod Salviuma (Grkovci) i Ličtana u Livanjskom polju; vodila je u Aequum (Čitluk) kod Sinja do Salone. Ova cesta bila je važna magistrala; ona je spajala Salonu sa Posavinom, a prolazila je i preko Livanjskog polja koje se nalazilo u okviru solinske oblasti — (Conventus Salonitanus)[2].

[1] M. Petrić, *Geografski i historijski pregled,* GZM Etnologija, n. s., sv. XV—XVI, Sarajevo 1961, str. 21.

[2] l. c., str. 22.

I migracije stanovništva mogu dati odgovore na mnoga pitanja vezana za lingvističku problematiku. Kao što su pokazala ranija etnološka ispitivanja, najveći broj doseljenika u Livanjskom polju je iz Dalmacije. »Na osnovu proučavanja narodne tradicije, kao i naselja u kojima većinu stanovništva čine dalmatinski doseljenici, u mogućnosti smo da rekonstruiramo puteve migracija. Za Donje polje, selo Rujani su tranzitno područje seobama iz Dalmacije u Livansko polje, i obratno; Prološki prevoj je to isto za centralni dio Livanjskog polja i jedan dio Buškog Blata, a na krajnjem jugoistoku, uza samu dalmatinsku granicu, sela Liskovača, Rašeljke i Renjići predstavljaju prolazno područje svim migracijama koje vode u Buško Blato sa susjednim selima«[3].

Ove migracije, kao što ćemo vidjeti u daljem izlaganju, ostavile su vidne tragove u terminologiji stanovnika Livanjskog polja.

OSNOVNE FONETSKE KARAKTERISTIKE GOVORA SRBA U LIVANJSKOM POLJU

Može se odmah na početku reći da su Srbi u Livanjskom polju ijekavci, ali sa znatnim natruhama ikavizama, osobito u naseljima u kojima su izmiješani sa ostalim stanovnicima ovoga kraja. Do tog zaključka može se doći, prije svega, na osnovu sljedećih činjenica: 1. zamjene *jata* u dugim slogovima, 2. zamjene *jata* u kratkim slogovima, 3. vrijednosti *jata* sekundarne prirode.

1. Kada se *ě* našlo pod dugim akcentom silazne intonacije, njegov današnji refleks je, sa izvjesnim izuzecima, dvosložan, tj. *ìje : slȉjepō, rȉječ, cȉjedī, brȉjest, lȉjen* itd.

Pod dugom uzlaznom intonacijom *ě* ima vrijednost *ijè* ili *ijé* : *odijèlo, mlijèko, klijèšta, pijèvac, dijète* itd.

2. Što se tiče zamjene *ě* u kratkim slogovima, situacija je znatno složenija i zavisi od niza okolnosti:

ě>je : tjȅme, pjȅsma, mjȅsto itd.;
ě>e : trȅšnja, mrȅža i sl.;
ě>i : a) kad se *ě* našlo ispred *j : smìjat' se,*
b) kad se *ě* našlo ispred *o<l : dȍnijo, vòlijo,*
c) kad se *ě* našlo ispred *l* i *đ : nèdiļa, ponèdiļak* itd.

3. Kad je riječ o vrijednosti *ě* sekundarne prirode, može se konstatovati prilična neujednačenost, što je posljedica različitog porijekla tog življa. Pretežno je u upotrebi lik *vòdijer,* ali nije tuđ ni lik *vòdir*[4].

Što se tiče *fonetike vokala,* navešćemo samo najkarakterističnije pojave:

1. Vokalski sistem karakteriše neizrazita boja vokala: *a^e (deva^et), a^o (iza^o), o^e (ono^ega)* itd.

---

[3] M. Petrić, *Porijeklo stanovništva,* GZM Etnologija, n. s., sv. XV—XVI, Sarajevo 1961, str. 35.

[4] D. Vujičić, *Karakter ikavštine u govoru Srba u Livanjskom polju* (u štampi).

2. Vokal *o* se javlja iza palatala: *carovo, mužova, kojo.*

3. Javlja se redukcija vokala: *on'ma, za nj'ga.*

4. Kontrakcija vokala slijedi prethodnu asimilaciju: *uzo, reko.*

U *konsonantizmu* su uočene sljedeće pojave:

1. Glas *h* se redovno gubi: *ru'o,* usljed čega dolazi do razvijanja intervokalnog *v: ruvo.*

2. Pored grupe *št: ognjište, štenad,* čuju se i oblici sa *šć: išće, ognjišće* i sl.

3. Kao posljedica tendencije uprošćavanja konsonantskih grupa javlja se gubljenje suglasnika na početku riječi ako iza njega slijedi drugi suglasnik: *'šenica, 'tica.*

4. Često je ispadanje konsonanata na kraju proklitike ako slijedi spirant ili afrikat kao početni glas druge riječi: *o'svaklen, o'straha.*

5. Grupa *hv* se zamjenjuje sa *f: ufatiti.*

6. Konsonantska grupa *st* na kraju riječi uprošćena je: *dvanes', žalos*[15].

U ovakvu lingvističku sredinu smještene su romanske posuđenice sa svojim karakterističnim fonetskim osobinama.

KLASIFIKACIJA ROMANIZAMA

Pri proučavanju romanizama u srpskim govorima Livanjskog polja ograničićemo se, prije svega, na dvije oblasti: proučićemo terminologiju koja se odnosi na nošnju i odijevanje i terminologiju vezanu za građevinarstvo, odnosno kuću i predmete u njoj.

Na osnovu prikupljenog materijala o terminologiji koja se odnosi na nošnju u Livanjskom polju, možemo konstatovati sljedeće trostruke elemente: prije svega, u terminologiji ima starih slovenskih izraza koji ukazuju na staro porijeklo tih dijelova nošnje. Takvi su: *pojas, modrina, kožun, opanak.* Zatim dolaze orijentalni uticaji: *burundžuk, ječerma, džemadan.* Treći elemenat bi bili romanski uticaji, o kojima nam svjedoče *carza, krožet, traveša, kurdela* i drugi.

Ako počnemo ovo razmatranje proučavanjem dijelova nošnje koje žene nose na glavi, zapazićemo da je ona bila različita kod djevojke, udate žene i mlade. Djevojke su dijelile kosu na sredini i plele pletenice, u koje su uplitale vrpce u bojama, zvane *kùrdela.* U tom terminu nije teško prepoznati tal. *corda* f., dem. *cordella, cordellina.* Vjerovatno su žene iz Livanjskog polja kupovale tu vrpcu negdje u Dalmaciji, a dalmatinski trgovci su je nabavljali u Italiji, pa se tako i sam naziv udomaćio u ovom kraju sa svojom karakterističnom samoglasničkom promjenom *o>u.* Zanimljivo je spomenuti oblik *gùrđela* f. u značenju ukrasna pantljika, vrpca, kao i *kùrđela,* koji su zabilježeni u sjeverozapadnoj Boki kotorskoj[6].

---

[5] Đ. Čustović, *Narodni govor,* GZM Etnologija, n. s., sv. XV—XVI, Sarajevo 1961, str. 91—117.

[6] S. Musić, *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj,* Beograd 1972, str. 149.

P. Skok, ERHSJ II, daje sljedeće analogije: »*kôrda* f (18. v.) = *kórda* (Prčanj: *objesi kotô na kórdu)* = *kȍrda* (Pag, 'uže za dizanje cigla iz gušterne') '1° konopac, uže, vrpca, odatle izraz *držati koga u kordi*, 2° fitilj čime se užiže mina (ŽK, Lika), 3° feder na satu koji se navija (Potomje), 4° (hrv. — kaj., Belostenec) struna, žica, 5° prezime (odatle toponim *Kôrdina Gȍra* ŽU, *Kôrdići* ŽU, Barbat na Rabu)'. Deminutiv na *-ica kôrdica* (Stulić, 18. v.). Deminutiv na *-ellus, -ella kòrdela* (Bosna) = *kordȅla* (Istra), deminutiv *kordȅlica* (čakavski) 'tremola', = *kùrdela* = *kurđèla* (Šibenik, Rab), *kùrdelica* (Lika) = (jekavizirano) *kùrdjela* f (16. v., Dubrovnik), *kurdjelica* = *kurđela, kurđelica* (Hercegovina, Cavtat, Dubrovnik, Čilipi, Korčula) = *kùrdila* (Čilipi) = *(k>g* kao u grčkim riječima) *gùrdjela* (Vuk, Bosna) = *gùrđela* (Perast, Lepetane) 'pantljika, trak, bijela pletena vrpca, firidžel' (Čilipi). Augmentativ na *-one>-un: kordon* m »bijeli lokvanj, nymphaea alba« = *kordûn*, gen. *-ūnȁ* (Rab, Božava) = *kòrdūn* (16. v., Risan, Potomje) = *krdûn* (vodice, Istra), sa deminutivom *-ъc>-ac kordunac*, gen. *-unca* (Istra), 1° široka pantljika, vrpca na šeširu, 2° međa, granica, 3° lanac, 4° kraj na granici Vojne krajine gdje je bio postavljen *vojni kordon* protiv Turske (odatle etnik *Kordimāš*, gen. *-áša)'*. Od lat. *chorda*<gr. χορδη>tal. *corda*, dem. *cordella* za lat. *chordula*, tal. *cordone* . . .«

REW 1881. »*chorda* 'Saite', 'Strick', 'Seil', 2. 'Kaldaunen'.«

1. Rum. *coardă*, it., log., engad. *corda*, friaul. *kuarde*, frz. *corde*, prov., kat. *corda*, sp. *cuerda*, pg. *corda* . . . — Ablt.: rum. *cordeà*, aven., chiogg. *gordillo* 'Schnur', 'Hosenträger', 'ein bestimmtes Seil im Seilwerk des Schiffes', it. *cordella*, friaul. *kurdele*, afrz., prov. *cordel* (>sp., pg. *cordel) 'Strick'*, sp. *cordilla* 'Eingeweide von Schafen', vgl. log. *kordule* id., ait. *cordaio*, frz., prov. *cordier*, sp. *cordelero*, pg. *cordoeiro* 'Seiler'; . . .«

U RJA V »*kùrdela*, f. pantlika u različitim bojama i svakojake širine, *kùrdelica*, f. dem. *kurdela, kùrdjela*, f. *kùrdjelica*, f., *kùrdjela*, f.«

Udate žene su također dijelile kosu po sredini, plele pletenice, koje su omotavale oko glave, a preko kose su stavljale kupovnu crvenu maramu zvanu *šùdār*. I ovaj italijanizam došao je iz Dalmacije, ali se u Bosni nije proširio dalje od Livanjskog polja. Očito je termin *šùdār*, gen. *-ára* m. nastao od tal. *sudario* < lat. *sudarium*. P. Skok, ERHSJ III, daje nekoliko značenja ove riječi: »1° rubac, rupčić, marama, 2° veliki ubrus, ručnik, kao plahta, toga, 3° ženski težak šal (koji se stavlja povrh punđe)«.

REW 8423 »*sūdarium* 'Schweisstuch'.«

U RJA XVII »*šudar*, m. rubac; lat. *sudarium*. Odića bijela oli šudar . . . daje (se) onijema, koji se krstu.«

Mlada je, za razliku od djevojke i udate žene, imala raspletene pletenice, na potiljku je učvršćivala kosu kurdelom u boji, a na glavu je stavljala »kovrljak« ili *kolobâr*. To je bila vrsta obruča od loze obloženog platnom.[7] Sa desne strane iznad uha stavljala se velika perjanica od paunovih pera, zvana *pêrla*. Prvi naziv *kolobar* može se dovesti u vezu sa it. *circolo* m, krug, kružnica.

P. Skok, ERHSJ II daje i primjere s umetnutim *m* pred labijalom *kolombâr, kolómbarić, kolumbar*.

[7] Z. Čulić, *Narodna nošnja*, GZM Etnologija, n. s., sv. XV—XVI, Sarajevo 1961, str. 163.

U RJA V »*kolobar*, m. circulus, orbis«.

Međutim, što se tiče drugog naziva *pêrla* f. etimologija je sasvim jasna: it. *perla* f., biser, samo je značenje drukčije.

Vrlo interesantan dio ženske nošnje, nesumnjivo je kecelja od crnog satena zvana *tràveša*, koju su žene u Livanjskom polju primile od Dalmatinki. U nekim drugim krajevima (Poljice, Boka) postoji oblik *tràversa* f. i *tràvēsa* f. koji je bliži mlet. *traversa*, ali ih mi na ovom terenu nismo zabilježili. P. S k o k, ERHSJ III daje slijedeće oblike: »Travérs m (istro-čak.) 'praecinctorium'. Poimeničen tal. pridjev *travèrso* < lat. *transversus* (part. perf. od prefiksa *trans-* i *vertere*). Poimeničen *travèrsa*, mlet. *traversa* > *tràvērsa* (Dubrovnik, Cavtat, Čilipi, Žrnovo, Korčula) = *travêrsa* (Rab, Božava, Kućište) = *(rs>s) travêsa* (Dobrota) = *travêša* pored *travieša* (Crmnica) = *travìeza* pored *travêza* i *tràvieža* (ibidem) = travêsli f. pl. (Omišalj) '1° pregača, opregača, zagrnāč, kecelja, grembiule', preko njem. (?) *travêrze* f. pl. (Hrvatska) '2° željeznički pragovi'. Upor. krčko-rom. *traviarsa, travarsa* 'grembiule', istro-rom. *travēsa* (Vodnjan), *traviersa* (Milje). Izvedenice: na tal. *-ame*<lat. *-amen* (u kolektivnom značenju) *traveršȁn* m (Buzet, Sovinjsko polje) 'gredice uzduž krova iznad škara'; dem na tal. *-ino: travèrsīn*, gen. *-ina* (Potomje) 'ženska pregača'. Oblik *travessa* skraćen u tal. *tressa* f. *triéso* pored *traviersa* (Rovinj) > *trêsa* '1° pregača, prečanica, poprečna štičica u bačvi, 2° (Potomje) drvena prečka', prilozi *treso* (Mljet), *trêsa* (Potomlje) 'poprijeko'. Pridjev (upravo part. perf.?) *trêsān* (Potomje) 'pomućen (o čovjeku)'.«

REW 8858 »*tra(n)svĕrsa* 'Querbalken'.«

It. *traversa*, log. *traessa*, frz. *traverse*, sp. *traviesa*, pg. *travessa*. — Ablt.: log. *tressile* 'Streichbrett am Pflug'.

U RJA XVIII »*traversa*, f. pregača; tal. *traversa; traversić*, m. pregačica; dem. od traversa; *travesa*, f. isto što traversa«.

Između dva rata žene sve više počinju nositi košulje od pamučnog platna, a preko kušulje oblače haljine od crnog glota, koje zovu *carza* ili *sarza*. Ven. *sarza*, it. *sargia* f., svileni štof, šarena tkanina. Boerio, 602 »sorta di panno lano ordinario, per lo più usato dai contadini«.[8]

»*Sarzu* ili *carzu* kao deo ženske nošnje susrećemo na primorskom području i ostrvima, a takođe i u zaleđu (Bukovica, Poljice, Ravni Kotari, Lika, zatim Zadarsko otočje). Prema jednom podatku iz 1821. godine sa ostrva Betine u Šibenskom arhipelagu, neki 'Miho Mikuličin daje svojoj kćeri Ivanici, koja se udala za Dunka Dongivina, nekoliko sukanja od crne raše i carze (prosto i finije sukno)'. Iz ovoga možemo zaključiti da je ime *carza* prvobitno bilo za specijalni bolji materijal od koga su se šile suknje i da je docnije naziv carza prešao i na sam deo nošnje. Pod tim imenom ovaj deo je došao i u Bosnu, tj. u njene zapadne krajeve: Bos. Grahovo, Glamoč, Livanjsko polje, pa sve do Kupresa... Carzu nalazimo i u Istri... Prateći trag ove haljine, možemo zaključiti da je carza, kao deo starije nošnje na Primorju i otocima, prodirala postepeno na kopno, prelazila granice dalmatinske oblasti i ušla u upotrebu u bosanskoj nošnji. U graničnim krajevima Bosne, gde je primljena ranije, upotrebljavala se u svom starom obliku, tj. od vunenog

[8] G. B o e r i o, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1867.

materijala, kako su je nosile i žene u Primorju i na otocima. Takva je carza oko Bos.Grahova. Međutim, u daljem razvoju primorske nošnje ovaj deo nošnje se zadržao, ali u nešto izmenjenoj formi i od novog materijala. Takvog su ga primili krajevi dublje u Bosni, kuda je dopro docnije. Takav je slučaj i sa Livanjskim poljem i Kupresom, koji se mogu smatrati najdaljim tačkama u Bosni dokle je ovaj deo nošnje došao.«[9]

U RJA XIV »*sarz*, m. i *sarza*, f. tkanina; tal. *sargia;* franc. *serge*... *sarzen*, adj. od imenice *sarz* ili *sarza*. Sukńe tri, jedna čarna, druga sarzena, treta rovana... sarzen, pridjev, od sarza, domaće crno sukno, od domaćega crnoga sukna... sarzenica, f. sukńa od sarza ili sarze...«

Što se tiče dijelova muške nošnje, navešćemo, prije svega, dio nošnje zvani *krožêt* koji se oblači preko košulje. Krožet se pravi od valjanog sukna, doseže do struka, bez rukava je i otvoren sprijeda. Na prsima je bogato ukrašen vezom. I ovdje je očit venecijanizam *crosàto*, m., »farsetto e farsettino, vestimento da uomo che cuopre il busto, come giubbone o camiciuola«[10].

U Boki kotorskoj je zabilježen oblik *krùžat* m., zast, u značenju »čohana kratka gornja odeća bez rukava«.

P. Skok, ERHSJ II daje također oblik »*krùžāt*, gen. *-áta* m (Vuk, Risan, Ljubiša, Mikalja, Bokelji) 'čohana kratka haljina, sa srebrnim pucetima s obje strane (presamiti se i po njoj se opaše)' = *kružȁt* (čakavski, Istra) = *krožāt* (Malinska) = *križȍt* (Božava) = *kròžet* (Šibenik) = *krožȅt* (Dalmacija) 'ženski prsluk koji se veže straga', 'vestimentum sine manicis minus, panciotto'. Od mlet. *crosato* (deminutivni sufiks *-atto* = *-etto),* tal. *corsetto* (14. v.), krčko-rom. *corsato, krođato* (Piran, istro-rom.), *corsaletto* < fr. *corselet,* deminutiv na vlat. *-ittus* > *-et* od fr. *cors* (pisano danas corps) < lat. *corpus*. U tal. nastalo je unakrštenje sa *crux* > *croce, crose,* prema Budmaniju *incrociato,* jer vez izgleda kao *krst*. Upor. semantičku paralelu njem. *Leibel* > *lâjbak* od njem. *Leib* 'corpus'. Od tal. *corpo* sa dvostrukim deminutivom *-ett* + *-ino korpètīn,* gen. *-ína* m (Dubrovnik, Cavtat) < tal. *corpetto* + *-ino*. Ovamo ide *koròsante* f pl., gen. *koròsanātā* (Dubrovnik, 18. v.) = (haplologija) *kròsānte* 'Brašančevo, Tijelovo'. Dubrovački pisci prevode 'aliti tijelo gospodinovo = tijelo slavno (Budva)'...«

REW 2248 *cŏrpus* 'Leib', 'Körper'.

»Megl. *corp,* it. *corpo,* log. *corpus;* engad. *küerp.* friaul. *kuarp,* frz. *corps;* prov. *cors* (> pg. *cos* 'oberer Teil des Hemdes', 'Gürtel an der Hose oder am Rock'), kat. *còs,* sp. *cuerpo,* pg. *corpo;* kymr. *corff,* d. *körper,* bask. *korpitz;* alomb., abologn. *corpo* 'Leichenbegängnis'... — Ablt.: it. *corpetto,* frz. *corset* (> it. *corsetto),* kat. *cosset,* afrz. *corselet* (> *corsaletto)* 'Leibchen'...«

U RJA V »*krùžât, kružáta* m. čohana kratka haljina bez rukava koja se presamiti i po ńoj se opaše; mnogi imaju na kružatu sprijed srebrna puca s obje strane...«

---

[9] Z. Čulić, *l. c.,* str. 179.

[10] G. Boerio, *l. c.,* str. 210.

Između dva rata, umjesto krožeta počinje se nositi 'buća' ili 'mȁja'. To je vrsta kaputića od bijele vune sa dugim rukavima, od tal. *maglia.*

U RJA VI »*mȁja,* f. od vune ili pamuka (spleteni) aljinac koji seljaci nose povrh košulje, a gospoda pod košuljom . . ., kao vunena (a može biti i pamučna i svilena) spletena košulja što se nosi (osobito zimi) nad kožom«.

Muškarci su također nosili prsluk zvani *đìlo,* -a, n., ven. *gilè.*

Boerio, 306 »*gilè,* s, m. (dal. Franc. Gilet), Gilè o Panciotto, Voci dell'uso, e Farsetto, Sottoveste tonda sostituitasi già 50 anni alla camiciuola, e così detta perchè cuopre solamente la pancia«.

U drugim nazivima za dijelove nošnje nismo zabilježili romanskih elemenata. Spomenuta nošnja je danas malo u upotrebi, obično se oblači u izuzetnim prilikama (svadba, neka svetkovina i sl.) ili se čuva u *bauli,* koja je opet romanskog porijekla. Na području Hercegovine je zabilježen oblik *bàul, -úla* m, a na ovom području je *baúla* f., ven. *baùl* s. m., it. *baùle,* m. u značenju putni kovčeg, sanduk.[11]

Što se tiče termina koji se odnose na građevinarstvo, kuću i predmete u njoj, zabilježili smo sljedeće:

Kuće su se ranije većinom pokrivale trijeskom, koje su bile pričvršćene *brȍkvama,* malim ekserima, ven. *broca* »specie di piccolissimo chiodo« (Boerio, 100).

P. Skok, ERHSJ I daje oblik »*brȍka f* (Hercegovina, Potomje, Pelješac) = (na *-va) brȍkva* (Račišće, Brač) 'mali čavao, čavlić' = (starija posuđenica sa *o > u) brȗkva* (Vodice) = *brûkva* (Božava, Molat) = *brukvȁ* (Ugljan) 'čavlić'. Deminutiv na *-ica brȗkvica* (Hrv. Primorje, Cres) *'čavlić'* = *brȗkvice* f. pl. »cvěki (ŽK), Schusternagel'. Na rom. sufiks *-one>-un* upućuje *brȍkūn, -úna* (Prčanj) 'Stecknadel' = *brȍkvūn* (Račišće). Na *-aš brokaš* m 'trachodes'. Na nenaglašeni deminutivni sufiks *-ulus* > tal. *-olo : brȍkule* f. pl. (Vuk, Dubrovnik) = (unakrštenjem s našim prefiksom *pro-) prȍkule,* gen. *prȍkūlā* (Dubrovnik) '1° kaulin, obraslica, Blumenkohl, brassica botrytis, brassica oleracea, 2° *prȍkula* (Stulić) 'hlica od zelja', prošireno našim dem. sufiksom *-ica brokȗlica* (Smokvica, Korčula) 'jesenji i zimski sitni izdanak od stabljikastog korčulanskog kupusa' = *prȍkolica* (Bella) 'kupusna klica' = *prokulica.* Denominali (metafore): *imbrokȁti, -âm* impf. (Žirje) 'zanovijetati', s tal. prefiksom *in-,* sa našim *pribrokávat* impf. (Smokvice) 'predbacivati'. Ovamo ide na *-ijer* (pseudojekavizam) < tal. *iere* < lat. *-arius brȍkijer,* gen. *-éra* (16. v., Nalješković, Držić) 'štit koji ima u sredini vršak kao klin'. Augmentativ na *-ina: brokjèrina.* Od tal. *brȍcco* '1° stecco puntato, 2° germoglio' od lat. pridjeva *brocchus (dentes brocchi,* Varro) 'zubi koji naprijed strše'; upor. *brunchus* (u glosama) 'svinjska gubica', prema Battistiju estruščanskog podrijetla, *brȍccolo* 'cavolo romano', *broccare, brocchiere* 'scudo romano col brocco al centro' < prov. *broquier* > fr. *bouclier.*«

REW 1319 *brȍccus* 'mit hervorstehenden Zähnen'.

»It. *brocco* 'spitziges Hölzchen', 'Pflock', 'Schössling', *brocca* gespaltene Stange', *sbrocco* 'grosse Ahle', siz., kalabr. *brokka,* neap., campob. *vrokka* 'Gabel', lomb. *brok,* bologn. *broka* 'Ast', Zweig', veltl. *broka,* ert. *broka,*

[11] V. moj rad »O romskim elementima u rječniku južnih hercegovačkih govora«, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XI/9, Sarajevo 1973.

friaul. *broke*, vgl. *procula* in den Wiener Glossen Bertoni, Kluba 22, log. *rokku 'Pflock'*, frz. *broc* 'Bratspiess, *broche* 'Spiess', 'Gabel', 'Schmucknadel' > it. *broccia* 'Stock zum Abschlagen von Obst', siz. *broćča* 'Gabelung der Äste', kalabr. *vruoćću* id., it. *broccio* 'Stossdegen' sp. *broche* ...«

Stepenište koje vodi do ulaznih vrata kuće zove se u ovom kraju *bàlàtûra*, it. *ballatoio*, a taj naziv se upotrebljava i za malu kamenu ploču pred kućnim vratima.

P. Skok, ERHSJ I dovodi u vezu sa *bȁlati, -ām* 'plesati, igrati', sa »lat. *-atorium* > mlet. *ador*, dalm. -rom. *-ator*, gen. *-atora: balàdūr* (Perast, Budva) = *balador* (Buzet, Sovinjsko polje) 'kamena terasa pred nekim kućama'; *balàtūr*, gen. *-úra* (Dubrovnik) = balatūr m (Potomje, Kućište) 'crkveni kor' = *balatûra* (Krk) = *balatūra* (šibenski otoci) *bàlatura* f (Lika, sjeverna Dalmacija) = (asimilacija) *baratûra* (Božava) = (metateza *l -r* > *r -l*) *barȁtula* (Split) 'ballatoio, porticus, pergola'«.

REW 909 *ballāre* 'tanzen'.

U RJA I: *balador* m i *bàlatura* f u značenju 'trijem', porticus.

Terasa uz kuću, manji balkon, zove se *tàraca*, it. *terrazza*.

P. Skok, ERHSJ II »*tarac*, gen. *-aca* m (Vuk, Slavonija; Habdelić, Vitezović, Belostenec; hrv. -kajk., Zagreb *tarȁc;* i slov. *tarâc* ('kaldrma', denominal na *-ati taracati, -am) po-* (Mikalja, Belostenec) 'kaldrmisati', *put potaracan* (Mikalja), odatle na *-ovina taracovina* 'plata za kaldrmisanje', *tarȁc* m (Rab, Božava) '1° zaravanak, 2° testaccio', *taraca* f (Mikalja, Vuk, Dalmacija, Konavli, Hercegovina, Crna Gora) 'isto', *tàraca* f (Perast, Korčula) = *táraca* (Lumbarda) '1° tlo' = *taraca* (Smokvica, Korčula) 'čvrsti sloj zemlje na kojoj je naslaga rahle zemlje', *taraca* (Konavli) '2° podvolat u oboru, prostorija što ostane ispod volta na kome je ograđena', *tarȁca* (Bar) 'prostor pred kućom'. Od mlet. *terazo* = tal. *terrazzo*, poimeničen lat. pridjev m. r. na *-aceus* od *terra, terrazza* < f. *terracea*, sttal, *terrazare* ...«.

REW 8668 *terra* 'Erde'.

U RJA XVIII »*taraca, tàraca*, f. tarac; balkon; *taracan, taracańe, taracar, taracati*«.

Na ispitivanom području zabilježen je i oblik *skàlīni* m. pl., u značenju stepenište, stepenice, a također i oblik *skȁle* f. pl., u značenju ljestve. *Skàlīn, -ina* m. stepenik it. *scalino* m. stepenica, stuba, basamak, ven. *scalìn*, s., m. *scalino, scaglione. Skȁle, skâlā* f. pl. ljestve it. *scala. (a pioli), scaleo, scaletta, scalare, scalata, scalatore.*

P. Skok, ERHSJ III »*skȁle* f. pl (Vuk, Perast, Prčanj, Korčula, Čilipi, Dubrovnik, Crmnica, Šibenik; primjer: *po skalama se ide na slâr*, v.) = *skȁla* (14. v.,Račišće, Dubrovnik; Cavtat: *ispȍ skālā* 'spremište'; *idem uzà skale*, Ančić) '1° basamaci, stepenice, ljestve, stube, merdevine, štenge, 2° pristaništve (Poljica, *morska, ribarska, zadarska skala, na skali sv. Martina*, Vrbnik ...)'. Deminutiv na *-ica skȁlica* f 'mala ljestva, male stube', *skȁlice* f 'ljestvice, Leiter', na *-ići skalići* m pl. '(termin vezilja, ne zna se gdje se govori) osobit način u porubljivanju u liku stupnjevanja'. Na tal. deminutivni sufiks *-ino skàlīn*, gen. *-ína* m (Vuk, Perast, Boka, Dubrovnik, Cavtat, Korčula, Varoš kod Broda, *skalin iliti kolić)* = *skalína* f (Kanižlić) = *skaline* f pl (Ludbreg) 'stepenica, stuba, basamak'. Zamjena tog sufiksa sa

-ija skàlije, gen. skàlija f pl. (Bosna, Foča) 'stube, stepenice' ... Sa *sk* > *šk: škȁla* (Rab, Božava), *škȁle* f pl. (ŽK, Crmnica) 'isto što skale', *škalīn* (Buzet, Sovinjsko polje), *škalȉne* f pl. (ŽK) 'pojedini dijelovi stepenica, basamaci' ... Može biti dalmato-romanski leksički ostatak od lat.*scala* > tal. *scala.* Ta riječ pripada i balkanskom latinitetu, kako se vidi iz rum. *scară,* bug. *skála* 'Treppe, Leiter', arb. *shkallë,* stcslav., bug. i ngr. σκαλα. Posuđenica iz rum. je *skara* (Stulić) 'roštilj'. Kao balkanski turcizam talijanskog podrijetla preko grčkoga pokazuje *a* > *e* (tur. *iskele): skȅla* f (Vuk) '1° brod, lađa, na kojoj se prevozi, čamac, ...«.

REW 7637 *scala* 'Treppe', 'Leiter', 'Gerüst', 'Hafenplatz', 2. iškele (türk.).

U RJA XV 1. »*skala, skȁla,* f. stuba, stepen, stupań, stepenice; lestve; skela; stijena, nabor. Od lat. scala. Potvrde od XIV vijeka.

a) stepen, stupań, stuba, stepenice; u tom značeńu imenica *skala* ili je u singularu ili u pluralu, ali u tome drugome je običnija ...

b) *skala* isto što ļestve; imenica skala u tom značeńu stoji ili u sing. ili u pl ...

c) *skala* u sing. i u pl. skela u kakvoj luci, uz koju pristaju lađe ...

d) *skala* isto što stijena ...

e) *skala* isto što gradual; stupńevańe u molitvi ...

f) *skala* u sing. i pl. znači i boru, nabor na sukńi ili na skutima ...

g) *skale,* način češļańa i nakit na glavi u obliku stupńevańa kod žena u Gorjanima kraj Đakova u Slavoniji ...

2. *skala, skȁla,* f. ono, što se kalańem odreže ili odcijepi. a) isto što kriška ... -b) isto što iver, treska ...«

U RJA su zabilježeni i drugi oblici: *skalce,* skálce, n. dem. od *skala; skalica,* skȁlica, f. mala skala, male lestve, male stube; *skalice,* skȁlice, skȁlīcâ, f. pl. lestice; *skalije,* skàlije, skȁlijâ, f. pl. isto što stube, stepenice; *skalin,* skàlīn, skálina, m. stepenica, stuba, skalina; *skalina,* skálina, f. isto štu skalin; *skalina,* f. augm. od skala; *skalince* n. ili *skalinac,* dem. od skalina itd.

Što se tiče kućanskih predmeta, zabilježili smo nekoliko naziva romanskog porijekla koji se odnose na pribor za jelo. Spomenimo prije svega *pjȁt* ili *pȉjet* m. tanjir od it. *piatto,* ven. *piato*[12].

Zatim *pȉńūr* m. viljuška od ven. *piròn* s. m. Dok je u nekim drugim krajevima (Boka, Istra) zabilježen oblik *pȉrūn,* u Hercegovini je zabilježen *pantàrūlj,* -úlja m. u istom značenju, a od it. *punteruolo.*

Šoljica za kafu *čȉka, čȉkara* f. potiče iz ven. *chìcara* s. f. Odatle i dalmatinsko prezime *Čȉkara.*

P. Skok, ERHSJ I daje oblike *čȉkara, kȉkara, kȉkarica, čȉkara.*

Ovdje ćemo samo spomenuti još nekoliko predmeta romanskog porijekla o kojima je bilo riječi u ranijim prilozima u Godišnjaku Centra[12]:

[12] *l. c.,* str. 294.

bôrša f tašna, od it. *borsa, brzār* ili *brzdār* m. torba, rum. *brînza* (prema H. Bariću, porijeklo treba potražiti u arbanaskom[13]), *kašèt* m. sanduk, od it. *cassetta* f. itd.

Navedeni primjeri ukazuju na obilje materijala koji je potrebno dublje proučiti, a istovremeno izvršiti šire komparacije sa susjednim oblastima.

Proučavanja u Livanjskom polju, kao i ona koja su ranije obavljena na području Hercegovine, svjedoče o jakoj adaptacijskoj moći navedenih termina. Oni su se sasvim prilagodili sredini u kojoj su se našli i kao takvi ostali u upotrebi sve do naših dana. Na primjeru najstarijih romanizama *račun* i *košulja,* koji su veoma rano ušli u naše govore i koji su ostali i u književnom jeziku, tako da ih danas niko ne smatra posuđenicama, možemo se uvjeriti kako su te intimne posuđenice koje su se proširile na velikom dijelu srpskohrvatske teritorije ostale u govoru i nisu bile potisnute i osuđene na izumiranje. Međutim, one posuđenice koje su se proširile na malom prostoru, pokazuju tendenciju da budu zamijenjene riječima koje su ušle u upotrebu na širokoj teritoriji jednog jezika i da kao takve nestanu. Sredstva masovne komunikacije, radio, televizija, film, štampa, zatim stalna urbanizacija i migracije dovode do bržeg iščezavanja stranih elemenata u pojedinim govorima. Posuđenice zabilježene na ispitivanom području sigurno će vremenom nestati i biće zamijenjene domaćim terminima koji su u upotrebi na širokom prostoru srpskohrvatskog govora.

ALIREJSOVIĆ, EDINA

LES ÉLÉMENTS ROMANS DANS LES PARLERS SERBES DE LA PLAINE DE LIVNO

RÉSUMÉ

Les recherches des éléments romans sur la région de la Plaine de Livno ont montré qu'il existe un certain nombre de termes qui sont en emploie dans la langue quotidienne et qui ont leur origine dans les langues romanes. La plupart de ces termes ont leur origine dans la langue italienne, parce que le voisinage de la Dalmatie, par laquelle ces termes se sont élargis, a laissé des traces visibles dans la langue de ces régions. Ainsi qu'ont montré les recherches faites auparavant, la plupart de ces termes se rapporte à la maison et les objets dans la maison, ainsi qu' au costume. Les termes se rapportant à la maison sont suivants: balatura, it. *ballatoio,* taraca, it. *terrazza,* skalin, it. *scàlino,* brokva, ven. *broca,* pjat, it. *piatto,* pinur, ven. *piron,* čika, ven. *chicara,* borša, it. *borsa,* kašet, it. *cassetta* etc. Les termes se rapportant aux costumes sont suivants: kurdela, it. *corda,* šudar, it. *su-*

[13] H. B a r i ć, *Etimološki i gramatički prilozi,* Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju, knj. I, sv. 1—2. Beograd 1923, str. 143.

dario, lat. *sudarium,* traveša, it. *traverso,* lat. *transversus,* carza, ven. *sarza,* it. *sargia,* krožet, ven. *crosato,* it. *corsetto,* maja, it. *maglia,* đilo, ven. *gile,* etc.

Tous ces termes démontrent la force de l'adaptation au milieu en question. Ils se sont adaptés à ce milieu et restés en emploi jusqu' à nos jours. Mais, les moyens de communication de masses, radio, télévision, film, presse, ensuite urbanisation et migrations, provoquent la disparition des éléments étrangers, et leur échange par les termes de la langue autochtone.

ALEMKO GLUHAK

KAVKASKE PODUDARNOSTI JEDNOGA STAROBALKANSKOG I NEKIH SLAVENSKIH (PREDINDOEVROPSKIH?) NAZIVA ZA ŽIVOTINJE

Hrvatskosrpska riječ *blȁvōr* »ophisaurus apus, pseudopus apus« ostatak je iz predslavenskog jezika na Balkanu. Pojavljuje se u raznim varijantama — *blahor, blȁvūr, blaor, blaur, blor, blabor, babor, bȁvōr* i dr. — te u mnogim izvedenicama[1]. U slovenskom jeziku imamo *blávor* »magična kača z diamantno krono«, *babor, mlávor, moláver* (»kačja pošast, ki nastane, če se ubitemu gadu ali modrasu ne stre glava«)[2].

U balkanskim jezicima imamo: stgrč. *mólouros* »vrsta zmije«, toponim *Bólouros,* ime *Bellerophōn* »koji je ubio Bellera (zmaja?)«, alb. *bollë* »zmija Callapeltis Aesculapi«, *bullar* »vodena zmija«, *bollujcë* »zmija Tropidonotus natrix«, *bullȁr* »*blavor*«, *rum. bàla* »čudovište«, *bàlaur* »*zmaj*«[3].

P. Skok i M. Durante rekonstruirali su ilir. **bólauro, *molauro*[4], što sadrži sufiks kakav je, npr., i u *Panes Masauri Dalmata* (CIL 5, 7893)[5].

Kao riječ koja bi mogla biti povezana s tim balkanskim riječima nameće se kabardinsko-adigejsko *blă* »zmija«. Inače za tu riječ piše A. K. Šagirov da je »neizvestnogo proishoždenija«, a navodi da se povezivalo s kab. *blȁ* »čast' ruki od pleča do loktja, kisti« te s kab. *blȁn* »nizat', plesti«, ad. *blȁn* »nizat', plesti, zapletat'«[6], a također napominje da je moguće za kabardinski i adigejski »čto do bla v ètih jazykah 'zmeja' oboznačalaś leksemoj

[1] Skok, 1971:169—70, s. v. *blȁvōr,* posebno 169.

[2] Bezlaj, 1977:25, s. v. *blávor.*

[3] Bezlaj, *l. c.,* Skok, *l. c.,* Neroznak, 1978:196—7.

[4] Bezlaj, *l. c.* Navodi se i ideja K. Oštira o vezi tih riječi s alpskim predromanskim *ablinda* »vrsta guštera« te njegova predindoevropska (alarodska) rekonstrukcija **πṓl-wǫr.*

[5] Skok, *l. c.* Navodi se i mišljenje da je u ovom gnijezdu i strgrč. hom. *pélōr* »čudovište« < ie. **kweror.*

[6] Šagirov, 1977:98—100, s. vv. *blă* I, *blă* II, *blăn* II.

tipa abhazskogo *a-mat* ili ubyhskogo *anṭă*«[7]. Uzimajući u obzir pravila tvorbe riječī u abhasko-adigejskim jezicima, sámo se nameće i ovakvo tumačenje: ta je adigejska riječ načinjena, tabuirano, po modelu tipa abh. (razg.) *a-hʷaza* zmija, što je od *a-hʷara* »puzati«[8]. Tada bi se možda adigejska riječ mogla dovesti u vezu s kab. *lală*, ad. *lanlă* »slabyj, rasslablennyj, netugoj, nekrepko zatjanutyj, vjalyj, drjablyj«[9], kab.-ad., *lanṭă* »gibkij, legko sgibaemyj«[10] u kojima se nalazi element *lă* nepoznata značenja[11], a *b-* bi bio klasni pokazatelj[12].

Sličnima navedenom čine se i ovi lanci riječī koji povezuju Kavkaz i Balkan (i druge krajeve)[13]:

hs. *ògar* »hrt« povezana je s riječima koje su rasprostranjene od Kavkaza preko Balkana i tirenske i ligurske obale do Iberskog poluotoka: avar. *egèr*, oset. *jegar*, hs. *ògar* s jedne strane, prema gruz. *zagli*, hs. *zàgar*, bug. *zagár*, alb. *zagâr*, ngrč. *zagári*, tur. *zagar*, Logudor (Sardinija) *ğagaru*, Korzika *yakaru*, *ğakaru*, bask. *čakur*, šp. *cachorro*[14];

nazivi za zubra (i još neke druge životinje): adig. *dombaj*, kab. *dombej*, abh. *a-dompej*, gruz. *domba(i)*, laki *dunbej*, oset. *dombaj*, nog. *dombaj*, sl. **zǫbrъ*, lit. *stumbras*, latv. *sumbrs*, stisl. *visundr*[15].

No, iako raspolažemo tim podacima, ne može se na temelju njih još ništa sigurno zaključiti i o naravi veze između riječi *blə̀vōr* (i drugih) i *blă*[16].

---

[7] Šagirov, 1977:20.

[8] Šagirov, 1977:20. Za tabu kod takvih riječi usp. npr. *kə̀ča* za *zmiju kućanicu* (Škok, 1973:657).

[9] Šagirov, 1977:240 s. v. *lală/lanlă*.

[10] Šagirov, 1977:240—1 s. v. *lanṭă*.

[11] Usp.: »Bouda spravedlivo vozražaet Mesarošu, kotoryj členit osnovu na ubyhskoj počve, usmatrivaja vo vtoroj časti koreń **lă* '*dvigatsja', '*ševelitsja'«, Šagirov, 1977:240 s. v. *lală/lanlă*.

[12] Usp. još i: Šagirov, 1977:67 s. v. *baəă* (»muha«); 85 s. v. *bžăn/pčănь* (»koza«); 96. s. v. *bzə* (»ženska«). Te su riječi nastale upravo na taj način: *b(a)* + *əă* (:abh. *aə* »buha«); *b-* + *ə' ă/čă* + *-n/nə* (:kab. *žăm*, adig. *čămə* »krava«, ces. *čan* »koza«); *b-* + *zə* (:abh. *a-ps*, avar. *ccu-*, gruz. *ɔu* — *sve* »ženka«).

[13] No, u tim lancima ima u novijih posuđenica, pogotovo u prvome; v. bilj. 14.

[14] Skok, 1972:547 s. v. ògar. Ovdje je hs., bug., alb., grč. < tur., a šp. < bask. Bogat popis literature u vezi s mediteranskom skupinom jezikā, koja je obuhvaćala prostor od Atlantskog oceana do Arapsko-perzijskog zaljeva, v. u Katičić, 1976:96—7.

[15] Ivanov, 1977:143—52, gdje je mnogo rečeno i o ovoj i o drugim balkanskim paralelama; Šagirov, 1977:151—2, s. v. *dombej/dombaj*.

[16] Svrha je ove kratke bilješke da skrene pažnju na tu vezu; takve paralele — a ima ih više — zaslužuju da im se posveti i više rada.

GLUHAK, A.

LES CONCORDANCES D'UN TERME VIEUX-BALKANIQUE ET DE QUELQUES TERMES SLAVES (PRÉINDOEUROPÉENS) POUR LES ANIMAUX

RÉSUMÉ

Cette contribution contient une note etymologique, dans laquelle on amire l'attention sur un fait assez intéressant que le terme vieux-balkanique pour un petit animal semblable au serpent, en serbo-croate *blavor*, possède une concordance phonétique avec les mots de même significition dans certaines langes caucasiennes. On peut constater les concordances semblables pour les termes serbo-croates se rapportant aux quelques sortes de chiens tels que *ogar* et *zagar*, ainsi que pour le terme du bovin sauvage *zubar*. Ces termes, pourtant, ne sont pas balkaniques, mais slaves, quoique les deux premiers ont la distribution plus large et on pense qu'ils appartiennent à un certain substrat préindoeuropéen.

LITERATURA

Bezlaj, France (1977): *Etimološki slovar slovenskega jezika.* Prva knjiga: A—J. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik — Mladinska knjiga.

Ivanov, Vjačeslav V. (1977): *K balkano-balto-slavjano-kavkazskim paralleljam,* Balkanskij lingvističeskij sbornik, 143—64, Moskva, Izdatel'stvo Nauka.

Katičić, Radoslav (1976): *Ancient languages of the Balkans.* Part one. The Hague — Paris: Mouton.

Neroznak, Vladimir P. (1978): *Paleobalkanskie jazyki,* Moskva, Izdatel'stvo Nauka.

Skok, Petar (1971—73): *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.* Knjiga prva: A—J. Knjiga druga: K-poni[1]. Knjiga treća: poni[2]-Ž, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Šagirov Amin, K. (1977): *Ėtimologičeskij slovaŕ adygskih (čerkesskih) jazykov.* A—N, Moskva, Izdatel'stvo Nauka.

A. I. MELJUKOVA: SKITIJA I TRAČKI SVET, MOSKVA 1979, 1—155

A. I. Meljukova, jedan od najboljih poznavalaca kimerijske i skitske materijalne kulture, knjigom *Skitija i trački svet* proširila je svoje interesovanje i na odnose između naroda koji su živeli severno od Ponta i njihovih zapadnih i jugozapadnih suseda. Knjiga koju želimo da prikažemo je dalja razrada nekih njenih članaka objavljenih u raznim časopisima *(Trako-skitske kulturne veze, Studia Tracica I,* Sofija 1975. i drugi, koje ona citira u knjizi). Naš interes za knjigu sadržan je u činjenici što autor šire shvata »trački svet«, uključujući i nalaze iz istočnih delova naše zemlje ili iz neposrednog susedstva (Žuto Brdo, Korbovo, Insula Banului i dr.). Hronološki, svoja razmatranja Meljukova započinje sa kimerijskim nalazima ili nešto ranije sa nalazima gava- (ili gavsko-goligradske) kulture, da bi kao donju granicu uzela vreme bogatih tračkih kurgana (tumula) iz IV i III veka pre n. e. Metodološki, u knjizi su posebno u pojedinim poglavljima obrađene regionalne pojave, da bi se kasnije uporedili oni elementi koji bi bili zajednički i za jednu i za drugu oblast.

Već u uvodnom delu A. I. Meljukova se deklarisala kao pristalica »pan-tračke teorije« sa čime se mi možemo, ali i ne moramo složiti. Naime, kod određivanja tračke teritorije i »tračkih« plemena ona polazi od postavke W. Tomascheka iz 1893. godine i od onih mišljenja po kojima su Tračani živeli na prostoru od »Vardarsko-moravskog basena na zapadu do prutsko-dnjestrovskog međurečja i obala Crnog mora na istoku; od Transilvanije i Karpata na severu do Egejskog mora i Maloazijskog poluostrva na jugu«. Kao tračka, navodi, između ostalih, i plemena, kao što su Agatirsi, Tribali, Geti, Dačani, o čijoj etničkoj pripadnosti postoje i druga mišljenja. Međutim, u obradi materijala i veza sa Skitima autor se ipak više držao onoga

što je sigurno tračko i što se nalazi južno od Gema (Balkana) i što bi pripadalo odrijskoj carevini. Ovakav pristup nameće potrebu revizije pojma »tračko« i svođenje tračke teritorije na užu zonu, onako kako je to urađeno, npr., u novije vreme sa ilirskim područjem. No, to je problem koji se ne odnosi samo na ovu knjigu i koji je potrebno rešavati na širem planu.

Značajan prostor u knjizi autor posvećuje predskitskim kulturama karpatsko-balkanskog rejona, pronalazeći u njima ono što bi bilo zajedničko sa predskitskim kulturama lesostepskih i stepskih oblasti severno od Crnog mora. Ovaj deo je interesantan i za kulture koje se razvijaju u istočnim delovima naše zemlje i donjem Podunavlju, koje imaju dosta zajedničkih elemenata. Ovde se, pre svega, misli na kulture tipa Pšeničevo, Babadag, Insula Banului i njihove severne susede, kao što su Saharno-Soloceni, Corlateni-Kišinjev ili rana černolesna kultura na području Dnjestra, gornjeg toka Buga i Dnjepra. Ovaj horizont je pripadao predbasarapskom periodu, vremenu X—VIII veka pre n. e., i činio je jedan u priličnoj meri jedinstven supstrat na kome se formirao kompleks basarabi-kulture. Karakteriše ga keramika sa utisnutim krugovima koji su povezani tangentama, zatim ornamentika izvedena nazubljenim predmetom ili napravilni utisnuti »S«-motivi kao preteče ornamentike koja će biti osnovno stilsko obeležje u poznijem basarabi-kompleksu. Jedinstvo na kome insistira Meljukova i međusobna zavisnost između kultura šireg prostora severno i zapadno od Crnog mora, ukazuju na nove puteve rešavanja pitanja geneze kultura starijeg gvozdenog doba u centralnim i istočnim oblastima Balkanskog poluostrva.

U sledećem poglavlju A. I. Meljukova se bavi problemom tračkih elemenata u predskitskim kulturama severno od Crnog mora. Ovde hronološku granicu interesovanja spušta u vreme VIII—VII veka pre n. e. i analizira materijal kultura koje, nesumnjivo, sadrže i odlike stila »tračkih« kultura koje se razvijaju u srpskom, rumunskom i bugarskom Podunavlju. Ovde bismo se posebno osvrnuli na veze između basarabi-kultura karpatsko-balkanskog područja i černolesne kulture severno od Crnog mora. U ovoj poslednjoj nalazi se brojna keramika koja je ukrašena utisnutim »S«-ornamentima, ali i starijim motivima u obliku utisnutih koncentričnih krugova koje povezuju tangente. Na osnovu reprodukovanog materijala reklo bi se da su i u kulturama stepskih oblasti južne Rusije postojale dve hronološke faze, od kojih bi jedna odgovarala horizontu Babadag-Insula i Banului-Pšeničevo, dok bi druga pripadala vremenu basarabi-stila u Podunavlju. Keramika iz kurgana černolesne kulture kod sela Guljaj-Gorod, Tenetinka, Mervinci i dr., pripadala bi starijem horizontu, dok bi brojni nalazi iz Žabotinjskog naselja, Nemirovskog gradišta i drugih pripadali mlađem horizontu. Ova tipološka podela na osnovu stanja razvoja kultura u donjem Podunavlju trebalo bi da se potvrdi i odgovarajućim stratigrafskim podacima sa naselja u južnoj Rusiji.

Poglavljem »Arheološki spomenici VI—III veka pre n. e. u karpatsko-balkanskom rejonu i dnjestro-dunavskom međurečju«, autor ulazi u pravi skitski period i u vreme iz koga, pored arheoloških dokumenata, imamo i podatke iz pisanih izvora o vezama između tračkih i skitskih plemena. Tešnji kontakti i jače izraženi uticaji iz Skitije u materijalu »tračkih« kultura osećaju se naročito posle 550. godine pre n. e., koje se vreme obično uzima za početak intenzivnijih skitskih prodora prema zapadu i jugozapadu. U

izvesnoj meri, to je i kraj basarabi-kulture, koju gotovo na istom prostoru smenjuje Ferigile-Birseşti kultura, odnosno jedna nova kulturna pojava koju u keramici karakteriše »kanelovana« keramika i pojava grubih posuda sa plastičnim trakama u kojima se često vidi geneza »dačke« keramike. Pored stilskih veza koje se ogledaju na keramici, značajne potvrde o vezama sa severoistočnim susedima nalazimo u istim oblicima oružja i oruđa, od kojih su neki primerci sigurno skitskog porekla. Pored akinakesa, kratkog skitskog mača, čestog u grobovima i na nalazištima u Rumuniji, severnoj Bugarskoj, a nešto ređeg u našoj zemlji, na ove veze upućuju i oblici pojedinih bodeža, krivih noževa ili gvozdenih sekira.

Skitsko-trački odnosi bivaju posebno interesantni posle V, odnosno IV veka pre n. e. Sa jedne strane, u rumunsko-bugarskom Podunavlju pojavljuju se bogati grobovi pod tumulima (Mogilanska mogila, Letnica, Vrace, Tulča i dr.) koji pripadaju Tribalima i susednim plemenima ili, kako autor šire shvata, »trakijcima«, a sa druge, tu su tumuli nasuti zemljom na levoj obali Dunava, na getskoj teritoriji (tri zemljana tumula kod sela Gorbaneşti), za koje se pretpostavlja da su pripadali skitskom ratniku.

Mešanje tračkog i skitskog materijala zapaža se i u drugim zatvorenim celinama. Ovde bismo naveli još samo izuzetno bogate ostave za koje se pretpostavlja da su pripadale »caru ili tribalskom vođi«, odnosno nekom od mesnih getskih vladara. Prva je ostava iz sela Letnica, koje je inače poznato po brojnim nalazima iz ovog vremena koji pripadaju Tribalima, bez obzira na njihov trački ili skitsko-trački stil. Slično je i sa drugom ostavom iz okoline Jašija sa getskog područja, čiji materijal nosi odlike tračke umetnosti, ali su motivi prilagođeni skitskom tržištu. Ovakvih primera je dosta i oni ukazuju na tesne ekonomske veze i međusobnu zavisnost tračke i skitske umetnosti.

Sledeće poglavlje: »Elementi sličnosti u skitskim i tračkim kulturama«, predstavlja, u izvesnoj meri, rezime onoga što je autor obradio u prethodnim poglavljima knjige. Analiziraju se pogrebni običaji, rituali i ostaci materijalne kulture. Posebna pažnja poklonjena je oružju i konjskoj opremi, na osnovu nalaza iz grobova, naselja, ali isto tako i na osnovu likovnih predstava (bronzani pojas iz Loveča, npr.). Autor se u analizi trudi da utvrdi i poreklo pojedinih predmeta (pancira, štitova, šlemova), od kojih su neki skitskog, neki tračkog, ali i izvestan broj ilirskog porekla, što samo potvrđuje mišljenje da su među balkanskim plemenima VIII—VI veka postojale tesne kulturne i ekonomske veze.

Dajući ovaj prikaz, smatramo potrebnim da istaknemo deo knjige u kome autor analizira podatke iz pisanih izvora, a koji se odnose na veze skitskih i tračkih plemena. Razumljivo, oni su oskudni kada se radi o vremenu V veka pre n. e., ali su zato brojniji u mlađim periodima. Najbrojniji su oni koji se nalaze kod Herodota, zatim Tukidida, Strabona i dr. Ovi podaci se odnose ili na prvi pomen skitskog prodora na tračku teritoriju, na Skite i Agatirse, rodbinske odnose odrijskih sa skitskim carevima (Herodot), na pohode Aleksandra Makedonskog prema Dunavu (Strabon, Arian) ili na sukobe odrijskog cara Sitalke i makedonskog Perdike (Tukidid). Korisni su i podaci o naoružanju Skita i Tračana, posebno kada se radi o specifičnostima jednih ili drugih (konjska oprema, akinakes, krivi mačevi, skitske strele itd.).

Analizirajući knjigu A. I. Meljukove, moramo da istaknemo da ona donosi puno novih podataka, da je vrlo korisna, uz ogradu da njeno korišćenje pretpostavlja i bolje poznavanje i kritički odnos čitaoca u pogledu toga koja plemena na prostoru od Moldavije do Egeja i od moravsko-vardarske doline do Crnoga mora stvarno pripadaju Tračanima. Naravno, o ovome problemu zbog njegove složenosti, ne može da se diskutuje u jednom prikazu, ali ga moramo pomenuti, makar i u ovoj formi.

NIKOLA TASIĆ

PREDRAG MEDOVIĆ: **NASELJA STARIJEG GVOZDENOG DOBA U JUGOSLOVENSKOM PODUNAVLJU**

Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodina — Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd 1978. 63 str. teksta, 5 str. bibliografije, 10 str. opisa naselja arheološke karte, 31 str. rezimea na nemačkom jeziku, 137 tabli i 2 priloga.

Period gvozdenog doba bio je u jugoslovenskoj arheologiji dugo uglavnom zanemarivan i tek tokom poslednjih godina javilo se nešto veće interesovanje za arheološku problematiku ovoga razdoblja. Plod toga interesovanja je i knjiga Predraga Medovića, koja je nešto skraćeni tekst njegove doktorske disertacije: »Relativna hronologija naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju«. Iako u naslovu određuje okvir svoga istraživanja — jugoslovensko Podunavlje u celini, autor u tekstu izostavlja područje zapadne Bačke i istočne Slavonije, pošto po njegovom mišljenju, sa tih teritorija, koje su u gvozdenom dobu pripadale drugom kulturnom krugu, nije do sada poznato ni jedno naselje iz tog perioda. Tako se, u stvari, rad Predraga Medovića svodi na analizu naselja bosutske kulture, koju je kao novu kulturnu grupu već ranije (1970) izdvojio Nikola T a s i ć, i to prvo u okviru šireg basarabi-kompleksa, a zatim i kao samostalnu kulturu.

U svoj rad Medović je uključio 103 naselja u Vojvodini i severnoj Srbiji, koja je podelio u tri grupe: ravničarska, gradinska i tel-naselja, ali je, zapravo, najveću pažnju posvetio naselju Gradina na Bosutu kod Šida. To naselje je svojim moćnim kulturnim slojem sa izraženom stratigrafijom pružalo mogućnosti za detaljnu analizu materijala i uspostavljanje relativno- i apsolutnohronoloških odnosa. Osim Gradine na Bosutu, autor je veću pažnju posvetio i naselju Kalakača kod Beške, Gomolavi, Židovaru, Popovom Salašu i drugima. Većina ostalih naselja, osim keramičkog materijala, nije pružala dovoljno podataka za donošenje određenijih zaključaka.

Na osnovu stratigrafije Gradine na Bosutu data su tri osnovna kulturna horizonta, u koja se mogu uklopiti i druga istražena naselja. To su horizonti Bosut IIIa, IIIb i IIIc. Prvome od njih (IIIa) autor pripisuje

materijal sa naselja Kalakača, koji je na ovome mestu prvi put kompletnije objavljen i koji se s pravom može nazvati Bosut-Kalakača. Objekti ukopani u les, od kojih su neki, verovatno, bili stambeni, dali su, kao i sam kulturni sloj, obilje keramičkog materijala koji je obrađen statističkim metodom. Na Kalakači su, verovatno, bili zastupljeni i kasniji horizonti bosutske kulture, ali su, po Medovićevom mišljenju, zajedno sa nadzemnim objektima iz faze IIIa uništeni erozijom. Kalakača je autoru, osim keramike, pružila dovoljno podataka da na osnovu analize sačuvanih žitarica, kostiju domaćih i divljih životinja, kao i predmeta od kamena, postigne približnu rekonstrukciju privrede stanovnika ovog praistorijskog naselja. Šteta je što autor nije isti metod primenio i u obradi materijala sa Gradine na Bosutu, koji mu je inače poslužio kao osnov za kulturno-hronološka razmatranja. Odeljak o Kalakači deluje kao zasebna monografska celina, što nije nimalo neobično s obzirom na to da se taj materijal u Medovićevom radu prvi put kompletnije obrađuje.

Kulturne horizonte IIIb i IIIc autor prikazuje gotovo isključivo na osnovu materijala sa Gradine na Bosutu. Keramički materijal iz horizonta IIIa — Kalakača omogućio je jasnije izdvajanje predbasarabi kompleksa, koji svedoči o autonomiji prve faze bosutske kulture. U horizontu Bosut IIIb dominantan je basarabi stil u keramici sa karakterističnim »S«-motivima i tekućim spiralama izvedenim u tehnici žigosanja ili urezivanja. Ovu promenu stila Medović s pravom vezuje za prodor nosilaca basarabi-kulture, koji su, prodirući sa istoka, naselili celokupnu teritoriju bosutske kulture i bili zaustavljeni kulturom Dalj-Vàl, na severu, i ilirskom teritorijom, na zapadu. Horizont IIIc, usled najbolje istraženosti, autor ponovo analizira na osnovu moćnog kulturnog sloja na Gradini na Bosutu. I ovaj horizont karakteriše promena stila u ukrašavanju keramike; umesto urezanih ukrasa sada se javljaju kanelure, pa se ceo horizont i naziva horizontom kanelovane keramike. Naselje Bosut IIIc autor predstavlja kao gusto naseljeno nadzemnim građevinama i sklono čestim požarima, o čemu svedoče brojni fragmenti pečenog lepa sa otiscima pletera. Kao i u starijim horizontima, primećuje se odsustvo metalnih predmeta, što naročito otežava kulturno i hronološko opredeljivanje.

Na osnovu analize naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju, Predrag Medović je pokušao da stvori novu podelu ovog perioda, oslonjenu na poznatu raniju podelu Drage i Milutina Garašanina. Gvozdeno doba I, po hronološkom sistemu Garašaninâ, obuhvata gvozdeno doba I (prelazni period) i II (horizont Bosut IIIa), po Medoviću. Na taj način bi gvozdeno doba III i IV, po Medoviću (horizonti Bosut IIIb i IIIc), u grubim crtama odgovarali gvozdenom dobu II, odnosno III, po sistemu Garašaninâ. Nosioce kulture gvozdenog doba I, tj. prelaznog perioda, Medović vidi u gava-kulturi, kojoj bi, po njegovom tvrđenju, pripadao mlađi sloj belegiške kulture; na taj sloj se, u nekim nalazištima, nastavlja sloj bosutske kulture. Ne treba, međutim, zaboraviti ni na lokalne tradicije prisutne na ovom terenu još od raspada vatinskih zajednica. Gvozdeno doba I, tj. prelazni period, po mnogo čemu pripada još bronzanom dobu, pa se zato čini mnogo prihvatljivijom podela Nikole Tasića, nastala takođe na osnovu materijala sa naselja starijeg gvozdenog doba u Podunavlju. Po toj podeli, prelazni period (horizont ostava) poslednji je stepen poznog bronzanog

doba, dok bosutska kultura, sa svojim horizontima Bosut-Kalakača, Bosut-Basarabi i kanelovana keramika, čini okosnicu hronološkog sistema starijeg gvozdenog doba (I, II i III).

Medović datira horizont Bosut IIIa — Kalakača (tj. svoje gvozdeno doba II) u period od 900—750. godine. Kao hronološki osetljivu, on ističe fibulu iz Kalakače, koja je nađena u mlađim slojevima naselja horizonta IIIa. Samim tim on trakokimerski prodor i ostavu iz Šarengrada vezuje za kraj gvozdenog doba II, tj. na prelaz iz horizonta Bosut IIIa u horizont Bosut IIIb. Ovakva argumentacija deluje ubedljivo, ali ipak treba imati u vidu da radiokarbonski datumi masovne grobnice II na Gomolavi sugerišu možda nešto niže datume.

U završnom delu knjige raspravlja se o etničkim problemima i tu autor konstatuje da se, na osnovu postojećeg arheološkog materijala, ne može ništa pouzdanije zaključiti o etničkoj pripadnosti nosilaca kulture starijeg gvozdenog doba. U tom pogledu zanimljiv je horizont kanelovane keramike, koji je, reklo bi se, nastavio kulturni kontinuitet i neko vreme posle 300. godine, koja se uzima kao vreme dolaska Kelta u jugoslovensko Podunavlje.

Table sa ilustracijama u knjizi veoma su brojne i dobrog kvaliteta, mada na nekima (ukopani objekti na Kalakači) nedostaje razmer, što otežava stvaranje prave slike o lokalitetu. Vrlo su korisne i arheološke mape sa iscrpnim i detaljnim opisom i stepenom istraženosti lokaliteta. U svemu, knjiga Predraga Medovića *Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju* označava sintezu dosadašnjih znanja u ovoj oblasti, daje mnogo novog, do sada neobjavljenog materijala, a istovremeno zadire i u najosetljivije probleme periodizacije gvozdenog doba, pa tako predstavlja vredan podsticaj i izazov za dalja istraživanja.

ALEKSANDAR PALAVESTRA

ISTRAŽIVANJE PRAISTORIJSKIH TUMULA U VOJVODINI

Iniciran na jednom od ranijih sastanaka Centra za balkanološka ispitivanja i Međunarodne međuakademijske komisije za praistoriju Balkana, projekat »Istraživanje praistorijskih tumula u jugoslovenskom Podunavlju« prihvatili su da realizuju Odeljenje istorijskih nauka SANU, Balkanološki institut SANU i Arheološko društvo Vojvodine, koje je obezbedilo saradnju gotovo svih muzeja u Pokrajini. Ceo posao koji u svojoj finalnoj fazi predviđa jednu veću monografiju o tumulima u jugoslovenskom Podunavlju, predviđeno je da se obavi u tri faze: prva bi imala za cilj kartiranje i evidentiranje svih tumula u Vojvodini na osnovu dokumentacije u zavodima, muzejima i muzejskim zbirkama; druga bi obuhvatila rekognosciranje, otkrivanje i registrovanje novih tumula a u trećoj bi se vršila sistematska istraživanja pojedinih karakterističnih tumula i njihova obrada. U toku tri godine, koliko se radi na ovom projektu, obavljeni su poslovi iz prve i dobar deo iz druge faze i kada se njima dodaju znanja o tumulima akumulirana tokom ovih 80 godina rada na praistoriji Vojvodine (od podataka koje nalazimo kod F. Millekera pa do naših dana), dobija se jedan širi uvid o broju tumula (humki) u Vojvodini, njihovom rasporedu, hronološkoj pripadnosti, načinima sahranjivanja itd. Pokušaćemo na osnovu ovih podataka da damo jedan širi pregled stanja istraživanja ove problematike sa ciljem da se napravi i jedan korak napred u klasifikaciji tumula po načinu sahranjivanja i odredi njihova kulturna pripadnost.

U ovom trenutku istraživanja sa područja Vojvodine raspolažemo podacima o oko 600 tumula, i to uglavno iz Srema, Banata a samo manji broj iz Bačke, što ne znači da na ovom području nema humki, već da one do sada nisu obrađene. Karakteristična je njihova veća koncentracija u Potisju, što se vezuje za lanac tumula koji se proteže od izvorišnog dela Tise prema jugu. Naši severni susedi su u njihovom Potisju evidentirali više od 4000 tumula, što je nesumnjivo značajan broj, pogotovo ako se ima u vidu da je sistematski obrađena samo površina od oko 16800 km² (I. Ecsedy — D. Virágh, *Mitteilungen* des Arch. Institut, 4, 1973, 31 i d.). Od oko 600 tumula u Vojvodini samo je desetak istraživano, i to ne uvek sistematski;

to su tumuli kod Vojlovice, Batajnice, Vojke, Čoke, Perleza, Mokrina, Srpskog Krstura, Vršca, Uljme, Vlajkovca i Vatina (N. Tasić, Balcanica VIII, 1977, 29). Mada broj nije veliki, ipak nam omogućuje da na osnovu nalaza iz grobova konstatujemo da su svi tumuli, bez obzira što se kod nekih pojavljuje i sekundarno sahranjivanje iz mlađih perioda, nastali u praistorijskom vremenu, tačnije da pripadaju finalnoj fazi eneolita.

Kartiranje evidentiranih tumula pokazuje neke specifičnosti u vezi sa njihovim intenzitetom, rasporedom i koncentracijom na pojedinim područjima. Ako apstrahujemo Bačku kao nedovoljno istraženu oblast Vojvodine, izdvajaju se tri veće grupacije tumula: a) potiska, na prostoru od Kneževca i Kikinde, na severu, pa do ušća Tamiša, na jugu; b) južnobanatska grupa, na prostoru od Pančeva do Vršca i c) sremska grupa tumula, na prostoru južno od Fruške gore do Save. Dalja istraživanja će pokazati u kojoj meri se u okviru ovih osnovnih grupacija mogu izdvajati manje regionalne grupe sa lokalnim karakteristikama. Pored činjenice da se tumuli pojavljuju uglavno pojedinačno, nekada najviše dva-tri u grupi, postoje i takve pojave gde se na jednom manjem prostoru pojavljuje više od šest tumula u grupi. Dalja istraživanja u ovom pravcu daće, svakako, interesantne podatke.

Prikupljeni podaci o tumulima u Vojvodini i rezultati sa onih koji su na bilo koji način otkopani (prilikom arheoloških radova, prilikom izgradnji puteva, radom ciglana itd.), pokazuju da se na osnovu načina sahranjivanja izdvajaju dve vrste tumula: oni u kojima je vršeno skeletno sahranjivanje i oni u kojima su sahranjeni spaljeni pokojnici. U oba slučaja, gotovo po pravilu, nalazi se sahranjen samo jedan pokojnik (izuzetak je tumul kod Batke, i to centralni grob). Analizirajući ove dve vrste sahranjivanja došlo se do sledećih podataka:

a) *Tumuli sa skeletnim sahranjivanjem*

Ova grupa tumula pripada jednoj široj pojavi, koja se vezuje za stepske kulture — oker grobove i jamnu kulturu — i za prvi talas indoevropske seobe. Pored tumula o kojima je početkom ovoga veka pisao F. Milleker (tumuli kod Vlajkovca, Uljme, Vatina), ovoj grupi pripadaju i tumuli kod Vojlovice, Perleza i Čoke. Svi oni imaju sve osnovne karakteristike koje ih svrstavaju u grupu grobova stepskog porekla: pojava jame u središtu tumula, ostaci drvene konstrukcije (talpe) ili samo oker boje. Najpotpunije podatke o načinu sahranjivanja i ritualu koji ga je pratio nalazimo na tumulu kod Vojlovice, u kome je sahranjen samo jedan pokojnik. U centralnom delu tumula, pre njegovog nasipanja, vršio se obred i sahranjivanje pokojnika, koji je u zgrčenom položaju postavljen u raku; iznad nje se nalazio poklopac od drvenih talpi, odnosno konstrukcija u obliku neke vrste nadstrešnice. Jedini nalaz u grobu bio je par srebrnih uvojaka za kosu (Haarringe), koji, zajedno sa pojavom oker boje, ukazuju na stepsko poreklo ovog sakralnog objekta. Tumul kod Čoke, koji je tokom tri godine iskopavan u okviru projekta, vrlo je sličan po načinu sahranjivanja tumulu u Vojlovici, mada nije imao nikakvih priloga. Najzad, od tumula koji su istraživani poslednjih godina karakterističan je i jedan veći tumul kod Batke (Perlez), u kome je bilo sahranjeno više pokojnika, i to jedan u centru i ne-

koliko dečjih grobova po periferiji. Tumul je bio nasut zemljom u kojoj su se nalazili fragmenti badenske keramike sa naselja koje se nalazilo na istom prostoru. Ovo je, nesumnjivo, značajan relativno-hronološki podatak za određivanje vremena nastanka ovog tumula.

Tumuli u Vojvodini pripadaju, po načinu sahranjivanja i običajima koji ih prate (raka u sredini tumula, oker boja, položaj pokojnika i sl.), grupi oker grobova koji se vezuju sa jamnom kulturom i čije je stepsko poreklo nesumnjivo. Njihova pojava ukazuje na pravce prodiranja stepskih pastira od istoka prema zapadu, od južnoruskih stepa, preko Moldavije, Dobrudže, bazarganskih stepa i Vlaške nizije, do ravničarskih oblasti Panonske nizije. Broj tumula u Vojvodini, a posebno u gornjem Potisju, navodi na zaključak da su ti pokreti bili širi, da predstavljaju veću migraciju i čini se da su u pravu oni koji te pokrete povezuju sa velikom indoevropskom seobom.

b) *Tumuli sa spaljenim pokojnikom*

Drugu grupu vojvođanskih tumula na kojima je istraživano, čine oni u kojima je vršeno skeletno sahranjivanje, odnosno u čijem se središnjem delu nalazi urna sa pepelom spaljenog pokojnika. Najraniji tumul ove grupe je Arađanska humka kod Mokrina, u kojoj je pepeo spaljenog pokojnika bio stavljen u posudu badenske kulture. Više podataka o ovom načinu sahranjivanja pružaju nešto mlađi tumuli u Vojvodini, među kojima su dva sistematski istraživana: Velika humka kod Batajnice i Humka u Vojki. Oba tumula po prilozima pripadaju vučedolskoj kulturi a po dimenzijama tipu usamljenih tumula srednje veličine (prečnik u osnovi cca 35 m, a visina do 2 m), kakvih je u Sremu dosta evidentirano. Oni se nalaze južno od Fruške gore, negde na sredini između ove planine i Save; njih je vrlo dobro u okviru projekta obradio D. Popović. Na sektoru od Šida do Rume registrovano je oko 200 tumula, od kojih se samo manji broj nalazi u grupi, dok su obično usamljeni i nalaze se na udaljenosti od po nekoliko kilometara jedan od drugog. Tumuli u Sremu koji su istraživani (Batajnica i Vojka), jedini su koji pružaju mogućnost za vremensko i kulturno opredeljenje. Postoje i neki podaci o razorenim tumulima »u kojima su se nalazile cele posude, ali i ljudske kosti«. Moguće je da su ovi tumuli, kao što je to bio slučaju kod Batajnice i Vojke, prvobitno bili praistorijski tumul sa urnama u kojima se kasnije, u mlađim vremenskim periodima, vrši skeletno sahranjivanje. U tumulu kod Vojke mlađa inhumacija pripada vremenu seobe naroda (VI—VII vek), dok se na batajničkom tumulu nalazila srednjovekovna nekropola iz XI veka. U oba slučaja došlo je do jačeg oštećenja praistorijskog tumula, urne i priloga, tako da su podaci o načinu sahranjivanja i običaju koji ga prati ostali nepotpuni.

Perspektiva daljih istraživanja tumula u Vojvodini je neizvesna. Programi se kreću u pravcu što potpunijeg registrovanja i kartiranja svih tumula na ovom području, posebno u Bačkoj, gde je najmanje urađeno, zatim u pravcu izdavanja jednog »Katastra tumula« — popisa sa osnovnim podacima o lociranju, kartiranju i, ukoliko je moguće, vremenskom opredeljenju. Druga faza rada, u kojoj bi se sistematski istraživali tumuli, prepuštena je inicijativi muzeja i drugih istraživačkih ustanova u Vojvodini. Na žalost,

rezultati iskopavanja tumula sa muzejske strane nisu takvi da bi budili širi interes za njihova istraživanja. Eneolitski tumuli su, po pravilu, siromašni prilozima (primer tumula kod Čoke ili Vojlovice), ali su naučni rezultati značajni, naročito kada se radi o problemu »indoevropeizacije« južnih delova Panonske nizije, pa će možda u daljem radu naučni interes za njih prevagnuti nad muzeološkim.

NIKOLA TASIĆ

ZAKLJUČCI
sa XIX godišnjeg sastanka stalnih članova Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, održanog 8. maja 1981. godine u Sarajevu

Sastanku su prisustvovali: I. Ajeti, A. Benac, B. Čović, B. Đurđev, N. Filipović, S. Gabrovec, M. Garašanin, R. Katičić, F. Papazoglu, M. Petruševski, D. Rendić-Miočević, M. Suić i N. Tasić.

Sastanku nisu prisustvovali: F. Barišić, B. Bratanić i Š. Kulišić.

DNEVNI RED

1. Izvještaj o radu u 1980. godini i diskusija o izvještaju,
2. Plan rada za 1982. godinu,
3. Naučni skupovi Centra,
4. Izdavačka djelatnost Centra,
5. Međunarodna saradnja,
6. Pitanje godišnjih sastanaka Centra,
7. V kongres balkanologa,
8. Tekuća pitanja.

Ad 1.

Članovi Centra su usvojili izvještaj o radu u 1980. godini, sa slijedećim nadopunama:

1. Što se tiče ispitivanja gradina, konstatovano je da se ovaj posao u SRBiH obavlja prema utvrđenom planu. U SR Srbiji se ovaj rad obavlja nešto manjim intenzitetom zbog nedostatka sredstava, ali su ipak za 1981. godinu planirana sondažna istraživanja u srednjem Pomoravlju. U SR Sloveniji se ovaj rad obavlja punim intenzitetom i u Akademiji je dobio prioritet nad drugim temama. U Kabinetu za arheologiju JAZU saradnica Jovović radi na ispitivanju gradina u podvelebitskom kraju i na još dva otoka, ali bi morala malo detaljnije konsultovati liburnski materijal koji se nalazi u kartoteci prastanovnika sjeverozapadnog Balkana.

Nakon diskusije o ovoj temi, zaključeno je da se u idućim godinama intenzivira rad na ispitivanju gradina na području Dalmacije i Istre. U planu za 1982. godinu treba predvidjeti obilazak nekih institucija u većim gradovima radi koordinacije rada na gradinama.

2. Kad je riječ o proučavanju Panona, zaključeno je da treba osvježiti rad na proučavanju ilirsko-panonskih odnosa.

3. Zbog velikog interesa za publikacije Centra, a i radi bolje informisanosti naučne javnosti, naročito u inostranstvu, potrebno je više pažnje posvetiti razmjeni publikacija.

4. Što se tiče pokrenute inicijative za osnivanje škola za antičke studije u Rimu i Ateni, zaključeno je da treba činiti dalje napore u tom smislu, jer je osnivanje jedne takve škole od velikog značaja za cijelu našu zemlju. U tom smislu biće upućen i jedan dopis SIP-u.

5. Takođe je zaključeno da se prihvati širenje spektra djelatnosti Centra i da se u Godišnjaku objavi prikaz kongresa istoričara.

Ad 2.

Plan rada za 1982. godinu usvojen je bez primjedbi.

U vezi sa predloženim planom, N. Tasić je dao samo jednu sugestiju, koja se odnosi na rad na gradinama. Početkom o. g. pokrenuta je u Beogradu inicijativa za rad na temi »Dardanija u predrimskom periodu, pretežno na osnovu istraživanja odgovarajućih gradina«. Centar bi trebalo da podrži ovu inicijativu i da saradnici Centra koji rade na gradinama pomognu kolegama iz Srbije, Makedonije i sa Kosova na razradi koncepcije projekta.

Ad 3.

1. U septembru 1981. godine održaće se jugoslovensko-poljski okrugli sto sa temom »Prelaz iz neolita u bronzano doba«.

2. Simpozij o duhovnoj kulturi Ilira bi trebalo održati krajem oktobra 1982. godine na Crnogorskom primorju i u tom smislu treba stupiti u kontakt sa Crnogorskom akademijom nauka. Trebalo bi da svaki referent do kraja juna o. g. pošalje imena koreferenata, s obzirom da su već ranije određeni referenti i teme referata.

3. Ako dođe do realizacije planirane posjete kolega iz Bugarske, zaključeno je da razgovoru prisustvuju članovi Centra M. Garašanin, D. Rendić-Miočević, B. Čović i A. Benac.

Ad 4.

Centar je u 1981. godini predao u štampu dvije knjige: A. Stipčević, *Religiozni simbolizam kod Ilira* i Ž. Mikić, *Stanje i problemi fizičke antropologije u Jugoslaviji*, kao i Godišnjak za 1981. godinu. Što se tiče Godišnjaka, trebalo bi da Redakcija promijeni brojeve, koji stvaraju velike poteškoće prilikom citiranja.

Ad 5.

U pogledu međunarodne saradnje Centra, konstatovano je da postoji dobra saradnja sa institucijama u Krakovu, Heidelbergu, Beču i Ateni, a da bi trebalo uspostaviti čvršće veze sa institucijama u Minhenu, zatim nekim institucijama u Rumuniji i Italiji. Trebalo bi uspostaviti dugoročniju saradnju sa Italijom, pa je predloženo da se isped Centra ovlasti D. Rendić-Miočević da razgovara sa kolegama iz Italije o formama takve saradnje.

Ad 6.

Kad je riječ o održavanju godišnjih sastanaka Centra, zaključeno je da se ovi sastanci od iduće godine organizuju u nekom drugom većem mjestu u Republici: u Banjaluci, Bihaću ili Jajcu.

Ad 7.

V kongres balkanologa održaće se 1984. godine u Beogradu. Glavna tema Kongresa je »Odnos Balkana sa Podunavljem i srednjom Evropom«. Novi Nacionalni komitet treba da predloži članove Organizacionog odbora. Bilo bi dobro da ovaj kongres bude u znaku jugoslovenskih referata i koreferata.

EDINA ALIREJSOVIĆ

RÉSULTATS DES RECHERCHES EFFECTUÉES PAR LE CENTRE D'ÉTUDES BALKANIQUES EN 1980.

Comme on a prévu dans le programme des activités du Centre pour l'année 1980. quelques projets qui ont été embrassés par le dernier programme à long terme sont complètement terminés et les autres sont continués cette année.

Dans le cadre du programme pour l'année 1980. le Centre a effectué les résultats suivants:

1. Au cours de l'année 1980. ont été terminés tous les textes pour le IVème tome de la Préhistoire des pays yougoslaves — l'âge de bronze; on a organisé une réunion avec les auteurs pour coordonner l'activité; on a terminé presque toutes les illustrations (vers 100 tableaux), ainsi qu'on a réalisé tous les travaux qui ont été mis dans le programme pour cette année.

2. Dans le cadre des recherches des agglomérations fortifiées illyriennes, ont été effectués les résultats suivants:

a) On a fait la reconnaissance sur 10 gradinas dans la région de Glasinac, parmi lesquelles on a fait les fouilles de sondage sur 4 (Klisura à Kadića brdo, Gradac au-dessus de Podgradac, Veliki gradac à Kusače et gradina sur Vjetrenik près de Košutica). On a terminé par ces travaux deux premières phases des recherches des agglomérations du type de gradina dans la région de Glasinac, et on a désigné les localités sur lesquelles seront effectuées les recherches concernant la IIIème phase (fouilles systématiques).

b) Quant à la monographie sur les Delmates, on a terminé l'étude concernant la Plaine de Duvno et Buško blato. Il y faut accentuer que dans cette monographie les nombreuses gradinas autour de la Plaine de Duvno occupent la place la plus importante et que l'étude de ces gradinas a exigé un effort considérable.

c) Le Centre a continué la collaboration avec les institutions en Serbie et au Monténégro concernant les recherches des gradinas à ces républiques. Cette activité se réalise dans le cadre de collaboration entre le Centre d'études balkaniques et les institutions semblables en Yougoslavie.

3. Les collaborateurs du Centre ont continué en 1980. leur activité sur l'étude du matériau pour le fichier des tombes sur le territoire illyrien en Yougoslavie. Dans ce cadre ont été ramassées les données pour 140 unités tombales provenant des nécropoles en Macédoine et sur Glasinac.

4. En 1980. les collaborateurs du Centre ont fait les recherches du segment du sud-ouest du tumulus Dokanova glavica dans la plaine de Kupres. D'après les premiers résultats obtenus lors de ces recherches on peut constater qu'il s'agit du tumulus du début de l'âge de bronze ancien qui appartient à un type inconnu jusqu'à présent dans les Balkans occidentaux. Les recherches de ce tumulus seront continuées l'année suivante.

5. Dans le domaine des recherches anthropologiques, le collaborateur du Centre chargé de ces études a étudié les matériaux de la nécropole à Vinča, de Viminacium, de deux nécropoles de Kosovo et de la nécropole à Ohrid (environs 2000 squelettes). Il a fait aussi les études concernant la population vivante dans la région de Podveležje.

6. En ce qui concerne l'activité concernant les recherches des voies de communication romaines et préromaines et les agglomérations en Bosnie et Herzégovine, le collaborateur chargé de ces travaux a fait des recherches dans la région de Bosanska Posavina et Semberija. Une contribution de ce domaine intitulée »Contribution à l'étude des agglomérations et des communications antiques en Bosnie orientale« est déjà publiée dans le dernier Annuaire.

7. Dans le domaine des recherches ethnologiques en 1980 ont été effectués les résultats suivants:

a) Pour la »Bibliographie ethnologique de la Yougoslavie« les collaborateurs ont ramassé vers 1500 nouvelles données bibliographiques, se rapportant au territoire de la Slovénie, du Monténégro et de la Macédoine.

b) Le collaborateur du Centre, chargé des recherches concernant les éléments traditionnels dans la famille paysanne de la Serbie de l'est et du sud, a terminé complètement son travail.

8. a) Dans le cadre des recherches concernant les restes romans en Herzégovine, le collaborateur du Centre a systématisé les données ramassées sur le terrain l'année dernière et il a préparé une contribution de ce domaine pour l'Annuaire.

b) Dans la cadre de la langue des Tziganes (Romes), le collaborateur du Centre, chargé de ces recherches, a préparé une contribution pour cet Annuaire et de cette manière il a continué ces racherches très intéressantes pour la linguistique.

9. Le Centre d'études balkaniques a eu les contacts avec les représentants de l'Académie bulgare des sciences se rapportant à l'organisation du symposium »Les Illyriens et les Thraces dans les Balkans«.

10. Dans le cadre de collaboration entre le Centre d'études balkaniques et la Commission archéologique de l'Académie polonaise des sciences — Section de Cracowie, ont été réalisées les activités suivantes:

a) Un spécialiste de Cracowie a pris part aux reconnaissances des gradinas sur Glasinac.

b) Le collaborateur du Centre a fait tous les préparatifs pour l'organisation de la réunion scientifique »Transition du néolithique à l'âge de bronze« (septembre 1981). On a envoyé les invitations aux spécialistes en Pologne, Yougoslavie, Roumanie, Bulgarie, ČSSR, SSSR, Hongrie et France. Cette réunion scientifique serait du grand intérêt. Tous les rapports de cette réunion seront publiés dans le suivant numéro de l'Annuaire du Centre.

c) En décembre 1980. le président de la Commission archéologique de Crocowie, le prof. dr Jan Machnik, a visité le Centre d'études balkaniques et il a discuté avec le directeur et les collaborateurs du Centre du prolongement de la collaboration pour la période 1981—1985. Dans ce programme à long terme ont été mentionnés tous les aspects de collaboration, tant sur le plan de l'organisation des réunions scientifiques que sur le plan d'échange des spécialistes, des publications et semblable.

11. Au moi de juin 1980 a eu lieu le Congrès thracologique à Vienne, auquel a pris part le directeur du Centre qui a tenu une communication; ensuite en octobre a eu lieu le congrès des archéologues yougoslaves, auquel ont participé aussi le directeur et les collaborateurs du Centre (avec les rapports).

12. Le Centre avait initié il y a quelques années la fondation de l'école yougoslave pour les études antiques à Rome. Mais, il était difficile assurer les sources financières pour le commencement et le Centre fera des nouveaux efforts pour la réalisation d'un tel projet.

13. Le Centre a rendu possible les recherches du dr Marian Wenzel de Londre concernant le thème »Origine, développement et signification de l'art plastique sur les stèles funéraires dites stećci«. Cette synthèse sera publiée par l'entreprise éditrice »Veselin Masleša« dans l'édition »Héritage culturel en Bosnie et Herzégovine«.

14. En mai 1980 a été organisée la réunion des collaborateurs permanents du Centre où on a discuté des résultats des recherches en 1979, on a accepté le nouveau programme à long terme pour la période 1981—1985, on a accepté le programme des activités pour l'année 1981 et on a discuté de quelques autres aspects dans l'activité de cette institution (réunions scientifiques, publications, collaborateurs etc.).

15. Dans le cadre de l'activité éditrice, en 1980 ont été préparées pour la publication les éditions suivantes: Annuaire XIX/17, »Symboles de culte chez les Illyriens« (A. Stipčević), et »L'état et les problèmes de l'anthropologie physique en Yougoslavie« (Ž. Mikić).

16. Pour mieux coordonner toutes ces activités, le directeur et les collaborateurs du Centre ont entrepris plusieurs voyages dans les autres centres scientifiques et ils ont visité les institutions scientifiques semblables.

17. Le Centre a fait des efforts pour continuer son activité sur le rétablissement des rapports scientifiques et de la collaboration avec les institutions semblables au pays et à l'étranger (Ohrid, Titograd, Skopje, Zagreb, Beograd, Vienne, Sophie, Athène, Cracowie, Mainz, Frankfurt et les autres).

EDINA ALIREJSOVIĆ

Štampa: ZO »DES« — Sarajevo